

Нариси воєнно-політичної історії України

Навчальний посібник

***Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних
закладів (№1/11-4090 від 24 березня 2014 року)***

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2014

УДК 355.1(477)(091)
ББК 68.4(4 укр)
Н 28

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних
закладів (№ 1/11-4090 від 24 березня 2014 року)*

Рецензенти:

М. Р. Литвин – доктор історичних наук, професор;

Г. М. Стародубець – доктор історичних наук, професор;

С. І. Жилюк – доктор історичних наук, професор;

О. І. Божко – кандидат історичних наук, доцент.

Нариси воєнно-політичної історії України : навчаль-
ний посібник / автори : Атаманенко В., Близняк М.,
Веденєєв Д. та ін. – Острого : Видавництво Національно-
го університету «Острозька академія», 2014. – 396 с.
ISBN 978-966-2254-83-9

У нарисах висвітлено головні етапи воєнно-полі-
тичної історії України з часів Київської Русі до серед-
ини ХХ ст., простежено розвиток ідеї державотво-
рення. Особливо представлено внесок у становлення
і поступ вітчизняної військової справи видатних вій-
ськових діячів.

Для викладачів вузів, аспірантів та студентів, всіх,
хто цікавиться воєнно-політичною історією України.

УДК 355.1(477)(091)
ББК 68.4(4 укр)

ISBN 978-966-2254-83-9 © Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2014
© Автори, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Близняк Микола ВОЄННІ ПЕРЕМОГИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ	7
Яремчук Віталій УКРАЇНЦІ В БИТВАХ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XIV – ПОЧАТОК XVI СТ.)	26
Атаманенко Віктор БОРОТЬБА З ТАТАРСЬКИМИ НАПАДАМИ: ВІД ОЛЬШАНИЦІ ДО ОХМАТОВА	37
Войтович Леонтій КНЯЗЬ КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ ЯК ПОЛКОВОДЕЦЬ	58
Кралюк Петро, Пасічник Ігор ПОВСТАНЕЦЬ ЧИ ДЕРЖАВНИК. МІФІЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ СЕМЕРІЙ НАЛИВАЙКО	67
Близняк Микола ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО	78
Кулаковський Петро УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ЧАС СМОЛЕНСЬКОЇ ВІЙНИ (1632–1634 РР.)	86
Пасічник Михайло ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ	115
Смирнов Андрій КОНОТОПСЬКА БИТВА 1659 РОКУ	144
Плевако Ігор РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЗБРОЇ У ЛЮБАРО-ЧУДНІВСЬКІЙ КАМПАНІЇ 1660 Р.	155

Слісаренко Олександр

НАСЛІДКИ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ: ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ МОМЕНТИ
(ПЕРЕВОЛОЧНА 1709 РОКУ)173

Смирнов Андрій

ЗБРОЙНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ186

Рудько Сергій

УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО У ВОГНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ ...206

Трофимович Володимир, Каляєв Анатолій

НА ЗАХИСТІ ЗУНР: ГАЛИЦЬКА АРМІЯ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ
ВІЙНІ (ЛИСТОПАД 1918 – ЛИПЕНЬ 1919 РР.)239

Грицюк Валерій, Лисенко Олександр, Трофимович Лілія

ЧЕРВОНА АРМІЯ В БОЯХ І РАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ В ПЕРІОД
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ270

Веденєєв Дмитро

ТАЄМНИЙ ФРОНТ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РОЗВІДУВАЛЬНА
Й КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ
ДЕРЖБЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ (1939–1945 РР.)318

Патриляк Іван

ЗБРОЙНИЙ ОПІР УПА І НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ
ГІТЛЕРІВСЬКОМУ ОКУПАЦІЙНОМУ РЕЖИМОВІ
(1943-1944 РР.)341

Ковальчук Володимир

УПА ТА ЗБРОЙНЕ ПІДПІЛЛЯ ОУН(Б) НА ВОЛИНІ
ТА ПОЛІССІ В 1944 – 1954 РР.363

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ378

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК380

ПЕРЕДМОВА

У багатьох країнах світу воєнно-політична історія посідає чільне місце в державній політиці пам'яті. Це зрозуміло, бо вона зрошена кров'ю, пропахла порохом, до вінця заповнена битвами, звитягами, поразками, братськими могилами. Перебування України в складі Російської імперії, згодом – СРСР робило вивчення її історії, з погляду Центру, зайвим, штучним і навіть шкідливим. Життя та діяльність, злети і падіння, перемоги і невдачі багатьох поколінь українців, а серед них і воєначальників, полководців, генералів, адміралів, інших відданих українській справі вояків всіляко замовчувалися, брутално фальсифікувалися, прирікалися на забуття, або привласнювалися, мали вигляд спорадичних ілюстрацій до минулого країн, що розпоряджались їхніми землями, а сам народ уявлявся не лише недержавним, а й забутим, ланцюгом історії прикутим до цих держав.

Відродження і становлення Української держави, вивірення її сучасних внутрішніх і зовнішніх орієнтирів потребують серйозного осмислення минулого, того важливого й неоднозначного шляху, який вона пройшла протягом своєї історії, зокрема і воєнно-політичної, котру пізнаємо, фактично, заново. Тракткування останньої у чітко окресленому руслі має на меті забезпечити формування спільного українського погляду на своє минуле і сьогодення, консолідацію суспільства, виховати почуття самодостатності, гордості за свою власну, гідну подиву і поваги Вітчизну, додати цілющу порцію оптимізму й віри в історичну перспективу.

Узагальнення історичного досвіду українського державотворення, формування власних збройних сил, розбудова відносин з іншими країнами на засадах поваги до національного суверенітету і територіальної цілісності зберігають свою актуальність та потребують подальшого наукового дослідження.

Працюючи над нарисами, авторський колектив усвідомлював неможливість охопити усі аспекти поставленої проблеми, а тому прагнув віднайти серед численних подій такі, які були

вузловими, переломними, справили відчутний вплив на українців, не ставлячи при цьому останньої крапки.

Опираючись на ґрунтовну джерельну базу, праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, політичних, державних, військових діячів, матеріали яких широко використані в пропонованому посібнику, його автори спробували охарактеризувати основні воєнні події, простежити розвиток ідеї державотворення, намагання реалізувати її на різних етапах вітчизняної історії, акцентуючи при цьому увагу на дискусійних проблемах, маючи надію, що він стане у пригоді студентам гуманітарних спеціальностей, буде спонукати їх до самостійного мислення, пошуків відповідей на її найбільш болючі питання.

Навчальний посібник дасть змогу студентам істотно розширити і поглибити свої знання з вітчизняної воєнно-політичної історії в процесі вивчення курсу «Історія України». Він стане в пригоді при: підготовці до семінарських занять, модульного контролю та іспиту, написанні рефератів, курсових, бакалаврських і магістерських робіт, вивченні окремих тем таких дисциплін як «Історія державності України», «Історія міжнародних відносин», «Історія Центрально-Східної Європи», «Українсько-польські відносини: від конфліктів до порозуміння», «Етнополітичний розвиток України».

Головні завдання посібника: сформувати вміння студентів системно й комплексно аналізувати воєнно-політичні події, явища, що відбувалися в Україні, виробити навички компаративного бачення причин, характеру та наслідків світових процесів, робити правильні висновки, оцінки, вести наукову дискусію і відстоювати свою точку зору.

ВОЄННІ ПЕРЕМОГИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Із розширенням у першій половині IX ст. впливу київських князів на племінні союзи налагоджується система збору данини, що всвою чергу дало можливість збільшити асигнування на військо. За словами дослідника воєнного мистецтва Київської Русі М. Котляра, війні було підпорядковане все суспільне життя – соціальне, політичне, економічне і навіть ідеологічне й культурне. Вцілому історія Київської Русі насичена війнами і військовими походами, боротьбою за об'єднання, зміцнення і розширення держави. Таким чином удосконалювалася військова організація, розвивалось озброєння, удосконалювалось воєнне мистецтво.

В епоху військової демократії військо складалось зі всього населення, здатного до бойових дій. Із виникненням сталої політичної організації військо відокремлюється від народу та стає органом політичної влади, з допомогою якого київські князі здійснювали свою політику. В Київській Русі співіснували два роди військ: народне військо, яке називали воями і професійне військо князя, яке називалося дружиною. Князь керував військом і розподіляв здобич. Дружина, як правило, розподілялась на старшу й молодшу. Старша дружина складалася з представників верхівки тогочасного суспільства, які часто називались «боярами» або «луччими мужами», молодша дружина – це були рядові професійні воїни, які звались «отроками» або «децькими». Старша дружина в XII ст. перестала бути військом в класичному розумінні. Молодша дружина була активною військовою силою і потужним військовим контингентом. До складу збройних сил Київської Русі входили також іноземні найманці. Це могли бути варяги, печеніги, «чорні клобуки».

«Вої» були організовані за десятковою системою. Найбільшою військово-тактичною силою була тисяча, яка існувала як військова одиниця для населення міст. Тисяча поділялась на сотні, а сотні – на десятки. Підрозділи мали свої військові знаки – прапори.

Всім військом керував князь. Князівська звитяга і мужність особливо цінувались у давньоруському середньовічному суспільстві, коли воєначальник звичайно бився у першому ряду своїх ратників. Його помічниками стали воеводи і тисяцькі. Наступною ланкою у військовій адміністрації був мечник. Він виступав як командир і представник князя у військових і політичних справах.

Кіннота як спеціальне військо Київської Русі з'явилося в X ст. за часів князя Святослава. З цього часу виникає розподіл війська на окремі частини. З загальної маси війська початково виділились стрільці, які мали за основну зброю лук і стріли. Потім з'явились копейники (від коп'я – списа). Для 60–70-х рр. X ст. візантійський історик Лев Диякон називає серед озброєння русичів металеві списи, довгі важкі списи, стріли, панцирну броню. Руські воїни користувались двогострим мечем.

Велике значення в боротьбі з Візантією відігравав флот. На морі русичі використовували легку ладдю-однодревку (видовбана з суцільного стовбура дерева). Вона вмещувала близько сорока чоловік і швидко рухалась як під парусом, так і на веслах. На морі руські ладді поступались важким візантійським кораблям, в арсеналі яких знаходився серед іншого й «грецький вогонь». Як правило, русичі уникали відкритого бою з великими візантійськими кораблями і мали основним своїм завданням висадження десанту для військових дій на суходолі. Кораблі на Русі розглядалися тоді скоріше як транспортний засіб для перевезення війська в район ведення бойових дій. Фактично воїни князівських дружин воювали як на суші, так і на морі, і спеціального розмежування на власне моряків, що служать виключно на кораблях, і бійців на суходолі не існувало.

В X ст. Київська Русь виросла в могутню державу, що непокоїло сусідні країни, особливо Візантійську імперію. Особливий резонанс отримав похід руських дружин 860 р. на Константинополь. Серед іншого він відіграв визначну роль в утвердженні міжнародного становища Київської Русі. Очевидно, що цей військовий похід був вчинений самим Аскольдом. Це вторгнення руського флоту до здавалось би неприступної бухти Константинополя (адже вхід до неї зачинявся велетенським залізним ланцюгом) було несподіваним. Деталі цього військового походу були наступними. Навесні 860 р. імператор Візантії Михаїл з 40.000 військом вирушив на боротьбу з арабами. В тому ж часі було відіслано флот до ост-

рова Крїт для приборкання піратів, що грабували візантійські кораблі в Середземному морі. Для захисту міста залишилася нечисленна військова залога. Основна надія була покладена на могутність гігантських мурів. В цей надзвичайно несприятливий для Візантії час Аскольд здійснив військовий похід. 18 червня 860 р. на світанку руські ладді стрімко вдерлись до Золотого Рогу (бухта, що омивала береги Константинополя), висадили війська і розпочали облогу міста. Імператор Михаїл терміново, проте без війська, повернувся до міста. Згодом раптово і неквапливо розпочався організований відхід війська Аскольда від Константинополя. Очевидно, Аскольду і його війську стало зрозумілим те, що їм не подолати могутніх фортифікацій Царгорода. Русичі просто не вмiли штурмувати міські укріплення. До кінця XI ст. найефективнішим методом залишалось «облежание», коли місто чи замок брали в облогу, перекривали доступ їжі та води, аж поки обложені не здавались. Візантійці в свою чергу теж не були у змозі відкинути ворожі війська від міста. Можливо, тому між київським князем та візантійським імператором відбулись таємні переговори. Окрім того, у 867 р. було укладено ще одну угоду між Руссю і Візантією, в рамках якої князь Аскольд і його найближче оточення могли християнізуватись. Можна припустити, що Візантія у 860-х рр. зобов'язалася виплачувати Русі щорічну данину, а Русь за це – надавати військову допомогу імперії. Невдовзі руське військо, виконуючи союзницькі зобов'язання, завдало удару арабам у південному Прикаспії, поблизу м. Абесгуна.

Військові походи проти Візантії здійснювались і наступниками Аскольда. Так, в 907 р. князь Олег вчинив масштабний похід на Візантійську імперію. Ця масштабна воєнна експедиція не відображена у візантійських джерелах. Очевидно, візантійці перестали сплачувати данину Києву, яка була означена в угоді 860 р. Згідно з літописними даними до походу були залучені практично всі східнослов'янські союзи племен. Військовий похід був заздалегідь добре продуманим. Під керівництвом Олега 80.000 військо (цифри Нестора-літописця, які, безумовно, в десятки разів перебільшені – 2.000 кораблів по 40 воїнів у кожному) відправилось до Візантії. Подолавши низку перепон, військо князя Олега з'явилося у бухті Золотий Ріг. Військо оточило Константинополь з суші і моря. В ситуації повної облоги Візантія змушена була виконати вимоги київ-

ського князя. В цьому ж році було укладено договір між обома державами. Для Русі він був почесним і вигідним. Візантія зобов'язувалася виплатити одноразову контрибуцію, а також давати щорічну данину. Значні пільги надавались руським купцям. Їх мали забезпечувати продуктами харчування протягом 6 місяців, купці мали дозвіл проживати в передмісті Константинополя (в монастирі св. Мамонта) і користуватися лазнею, проходити в місто групами по 50 чоловік. В обмін на це князь Олег та його наступники зобов'язувались надавати візантійській імперії постійну військову допомогу.

В 911 р. між Візантією і Руссю був укладений новий договір, який значно доповнив договір 907 р. Відомо, що в 911 р. 700 руських дружинників воювали в складі візантійського війська з критськими арабами у Середземному морі.

Великі військові походи проти Візантії були організовані князем Ігорем. Перший з них відбувся в 941 р. Літопис називає неймовірно велику кількість військових кораблів русичів – 10.000 (очевидно ця цифра є перебільшеною), які направилися в напрямку до Константинополя. Окрім того, було ще й піше військо, яке спізнилось. Відтак, облогу столиці імперії розпочало військо, що прибуло човнами, не маючи для того спеціальної облогової техніки. Русичі обложили місто і чекали, поки обложені, потерпаючи від спраги й голоду самі відчинять ворота. Однак, досвідчений полководець Феофан, що очолював залогу Константинополя, зумів зібратися з силами. До столиці підійшло військове підкріплення. Для боротьби з руським військом було використано «грецький вогонь». Русичі в поході зазнали поразки, проте війна між країнами продовжувалась і надалі. В 943 р. руське військо, в складі практично всіх союзів племен відправилось до Візантії. Попереджений корсунцями імператор Роман I попросив миру. Ігор прийняв пропозицію імператора. Він отримав дорогі подарунки. Сторони уклали новий мирний договір та обмінялися посольствами.

У 944 р. укладено мирний договір між Візантією і Руссю. Його умови не принесли задоволення ані Києву, ані Константинополю і були менш вигідними для Київської держави, ніж відповідні статті русько-візантійської угоди 911 р. Візантійська ж правляча верхівка була стурбована войовничістю й могутністю північного сусіда й розглядала його як головного суперника імперії на Півночі.

Князь Святослав свою зовнішню політику спрямував на розширення кордонів Київської Русі, посилення її могутності та безпеки.

Одним із перших політичних заходів князя Святослава, який отримав владу у Києві в 964 р., було повернення під владу Київської Русі вятичів. Це питання було пов'язане з низкою переможних військових походів. Звільнивши вятичів від залежності хозар, він здобув фортецю Саркел, перемиг ясів і косогів і наклав на них данину. Під час цього походу було здобуто столицю Хозарії – Ітиль. Внаслідок походів Святослава Хозарська держава стала занепадати. У війні з Хозарією Святослав керувався певними політичними принципами. З давніх-давен хозари претендували на панування над східнослов'янськими землями вятичів і сіверян. Включення їх до політичної структури Київської Русі вимагало перемоги над хозарами. Ця перемога прискорила процес консолідації східнослов'янських племен. Одночасно було відкрито шлях на Русь новим кочовикам, що створило нову небезпеку. З того часу господарями південноруських степів стали печеніги.

В 965-968 рр. Святослав здійснив низку походів на Волзьку Булгарію, Хозарію та Балкани, що значно приблизило кордони Київської Русі до Візантійської імперії. Для того, аби послабити Київську Русь Візантія скеровує проти неї печенігів, а саму Київську Русь намагалася використати в своїх інтересах у боротьбі з Першим болгарським царством. Пропонуючи Святославу виступити проти Болгарії, візантійська дипломатія розраховувала послабити позиції і Київської Русі, і Болгарії. В 968 р. руські дружини на чолі з князем Святославом з'явилися на Дунаї. В битві під Доростолом (сучасна Силістра) болгари потерпіли поразку. Святослав зайняв міста по Дунаю, зробивши своєю резиденцією Переяславець.

Скориставшись відсутністю Святослава, в межі Київської Русі вторглися печеніги, підкуплені Візантією. Вони підійшли до Києва і оточили його. В облозі знаходилися мати і діти Святослава. Місто було врятовано завдяки героїзму киян. Князь змушений був повернутись до столиці. Однак невдовзі він почав готувати новий похід. В 969 р. він почав другу балканську кампанію. Він вибив болгар із Переяславця, куди вони вдерлись, скориставшись його відсутністю. Це загостило стосунки Русі з Візантією, котра посадила на болгарський трон свого

ставленика Бориса. В кінці 969 р. у Візантії стався двірцевий переворот, в результаті якого на трон сів досвідчений полководець Іоанн Цимісхій. Тим часом, в кінці 969 – впродовж 970 рр. Святослав завоював Північно-Східну Болгарію, вдерся у Фракію, яка була частиною Візантії. Давноруське військо заволоділо болгарськими містами Великим Преславом (столицею) й Доростолом і візантійськими – Філіппополем та Адріанополем. Генеральна битва відбулась з візантійською армією біля мурів Адріанополя. Іоанну Цимісхію довелось укласти мир з київським князем. Але імператор не збирався виконувати умови мирного договору. Повіривши у дієвість договору з імператором, Святослав не готувався до розгортання військового протистояння.

Навесні 971 р. Цимісхій на чолі величезної армії рушив через Адріанополь до Болгарії. 300 візантійських кораблів з «грецьким вогнем» зачинило гирло Дунаю, аби унеможливити сполучення флоту Святослава з морем. Руські війська тоді були роз'єднаними – менша частина війська на чолі з Свенельдом стояла у Великому Преславі, більша з Святославом – у Доростолі. Лев Діакон зазначає, що під час походу Святослава на Болгарію в 971 р. брало участь близько 60.000 війська. У квітні того ж року Свенельд зумів об'єднатись з військами князя у Доростолі.

13 квітня візантійське військо почало підходити до Преслава. Наступного дня візантійці увірвались до міста і захопили в полон болгарського царя Бориса. 23 квітня візантійське військо підійшло до Доростала, де знаходилося військо Святослава. В цей день русичі відбили 12 атак візантійців. 24 квітня візантійці збудували укріплений табір під Доростолом. 25 квітня зі сторони Дунаю до Доростола підійшов візантійський флот та блокував місто. Військо Цимісхія підступило до міста, але русичі не вийшли в поле. Зі стін із башень вони кидали у ворога каміння та метали стріли.

26 квітня відбувся другий бій під Доростолом. Військо Святослава вийшло в поле і вишикувалось бойовим порядком. Візантійці атакували русичів – розпочався запеклий бій. Русичі зберегли за собою поле бою. Побоюючись бути відрізнаними від міста дружина Святослава відступила за кріпосні стіни.

Таким чином розпочалась облога міста. Руське військо викопало навколо міста глибокий рів для того, аби вороже вій-

сько не могло близько підійти до міста та виставити облогову техніку. Впродож трьох місяців руське військо не виходило з міста, а візантійці за допомогою стінобитної та каменеметальної техніки руйнували укріплення міста. 19 липня князь Святослав здійснив вилазку, в результаті якої було спалено облогові машини.

20 липня відбувся третій бій. Війська Святослава вийшли з міста та вишикувались. Розпочався бій. Русичі успішно відбивали атаки візантійців до того часу, поки не було вбито одного із воєвод Ікмора, після чого дружина відступила до міста.

Четвертий бій відбувся 22 липня, коли зранку русичі вийшли за межі міста, а князь Святослав аби унеможливити відступ своїх військ наказав замкнути міські ворота. У запеклому бою під натиском русичів візантійці стали відступати. Тоді Цимісхій особисто очолив свіжі сили вершників. Візантійський імператор розділив своє військо на дві частини. Це дало певні переваги візантійцям. Незважаючи на хоробрість та мужність русичів, їм довелось відступити до міських мурів. Сили візантійців були в кілька разів більшими, а візантійський флот міцно замкнув гирло Дунаю, тому до обложеного міста не могли доставляти продовольство. Не надходило й давно очікуваної допомоги з Києва. Становище обложених погіршувалось кожен день.

На наступний день розпочались перемовини. Було підписано мир: Святославу довелось повернути полонених, здати Доростол, відмовитись від завойованих земель у Подунав'ї та від ведення там військових дій, а також у Криму. Він зобов'язався надавати допомогу візантійцям у боротьбі проти арабів. Іоанн Цимісхій обіцяв безперешкодно пропустити русичів додому і забезпечити їх продовольством на дорогу і на майбутнє ставитись до них як до друзів. На зворотньому шляху додому за сприяння Візантії 972 р. печенізький хан Куря розгромив військові формування Святослава. У цій сутичці загинув і сам князь. З його смертю закінчилась доба в історії Київської Русі, коли майже всі завдання зовнішньої політики вирішувались воєнним шляхом.

Поразка Святослава у війні на Балканах мала негативне значення і для Болгарії. Іоанн Цимісхій взяв в полон болгарського царя Бориса, перейменував столицю Східно-Болгарського царства великий Преслав в Іоаннополь, а всю придунайську Болгарію перетворив на візантійську провінцію.

1043 р. спалахнула русько-візантійська війна, викликана зміною політичного курсу нового імператора Костянтина IX Мономаха, що зайняв відносно ворожу позицію стосовно Русі. Костянтин IX прийшов до влади 1042 р. Відразу ж проявились антируські настрої нового імператора. Внаслідок сварки на константинопольському ринку було вбито знатну руську людину, а також завдано значної шкоди руським купцям. Очевидно, саме тоді греками було пограбовано пристань і склади руського монастиря на Афоні. Князь Ярослав був змушений реагувати на агресивні дії імператора Костянтина IX. 1043 р. руський флот на чолі зі старшим сином київського князя Володимиром і воеводою Вишатою з'явився поблизу Константинополя. На шляху від гирла Дунаю до Царграда руські кораблі потрапили в шторм і значна частина їх була викинута на берег. Похід приніс Русі поразку. Проте тут дався взнаки дипломатичний талант Ярослава Мудрого. Одразу він пошвавив обмін посольствами з Германією та Польщею, намагаючись створити коаліцію проти Візантії. В 1043 р. Костянтин IX готовий був до переговорів з Ярославом Мудрим. В 1046 р. було укладено русько-візантійську угоду. Візантійська сторона відшкодовувала збитки руським купцям і руському монастиреві на Афоні. Імперія в той час потребувала допомоги в боротьбі з печенігами. Угода також передбачала службу руських дружин у війську Візантії. В 1047 р. вони допомогли імператору придушити заколот під проводом Лева Торніка. Добрі стосунки між Візантією і Руссю начебто відновились.

З X ст. Київська Русь змушена була вести напружену боротьбу проти кочівників, які з'явились в південноруських степах. З часу великого переселення народів і до XIII ст. східні слов'яни постійно знаходились у стані вимушеного протиборства з гуннами, хозарами, печенігами, торками, і найчисленнішими і найбільш войовничими – половцями, ордами Чингізхана і Батия. Русичі спрямовували низку заходів на охорону своїх рубежів. В X ст. розгорнулось масштабне будівництво фортець по прикордонних річках – Сулі, Стугні, Росі. Разом з тим тюркомовні племена не представляли собою настільки значну військову силу, щоб створити загрозу існуванню Давньоруської держави. Проте їх набіги змушували тримати постійний військовий резерв в південноруському регіоні.

Протягом значного періоду історії Русі її війську доводилось воювати з печенігами. Вони являли собою союз племен, що

утворився внаслідок змішання кочівників-тюрків із сарматськими та угро-фінськими племенами. Печеніги розподілялися на орди та улуси. Власне ці племена були суттєвою перешкодою на торговому шляху «із варяг у греки», який постійно доводилося від них охороняти. В південних степах Київської Русі кочували так звані «тюркські печеніги». Перша зустріч русів з печенігами сталась в 915 р. Вона закінчилася мирною угодою і печеніги відкочували до Дунаю. Проте вже в 930 р. цей мир було порушено. Можливо, в погіршенні русько-печенізьких стосунків ключову роль відіграла візантійська дипломатія. Починаючи з 60-х рр. X ст. напади печенігів і торків на руські землі стали частим явищем. Печеніги добре знали військову тактику і міць русів. Головною ударною силою печенігів була легка кіннота. Печеніги відмінно володіли луком, мали списи для метання та удару та шаблі. Бій печеніги починали з блискавичного набігу і обстрілу противника із лука, після чого кидались в атаку зі списами. Важкі й тривалі війни з печенігами вимагали від Русі великого напруження сил.

Військо Київської Русі неодноразово здійснювало військові походи проти кочівників, що значно послаблювало їх військову міць. В 971 р. Святослав вкотре вирушив воювати з дунайськими болгарами і Візантією. Знесилені руські дружини, що повертались з походу були зненацька зустрінуті ордами печенігів, де, як уже йшлося, й загинув один з найвизначніших полководців Русі. Його наступник Ярополк у 978 р. успішно воював з печенігами. В результаті протистояння їх було обкладено даниною. Руські князі використовували печенігів як у військових походах держави, так і в протистоянні один з одним. Князь Володимир Великий мав за справу всього життя охорону південних кордонів Русі від кочівників. В 1015 р. старий князь вже не зміг брати участі у боротьбі з ними. Він послав свого сина Бориса на чолі війська, але печеніги ухилились від битви, задовольнившись пограбуванням околиць.

В 1017 р. печенізька орда здійснила напад на Київ. Його жителі завжди були готові до таких зустрічей. Увірвавшись у місто, печенізьке військо втратило свою основну силу – маневреність у відкритому просторі, що було неможливим в умовах вузьких київських вулиць. Бій виявився переможним для киян.

Боротьбу з печенігами продовжив Ярослав Мудрий. За часів його правління удосконалювалася лінія оборони, яка стала

ще південнішою. Мешканці прикордонних територій були організовані на боротьбу з кочівниками. В 1019 р. Ярослав Мудрий та Святополк вийшли з дружиною на ріку Альту, де розгромили орду печенігів. В 1036 р. печеніги здійснили останній набіг на Київ. Користуючись відсутністю великого князя, орда здійснила напад на столицю Русі. Проте Ярослав швидко повернувся з ополченням, новгородцями та варягами. Бій був кривавим, він тривав весь день і закінчився на користь князя Ярослава. Це був останній набіг печенігів, на зміну яким прийшли інші орди – половці і торки. Поступово печеніги перейшли до осілого способу життя і почали співпрацювати з князями Києва. В другій половині XI ст. вони вже стали васалами Русі, за що отримали пасовища по р. Рось. Отримали вони також зобов'язання обєригати південні кордони держави.

Протягом майже двох століть південними сусідами Київської Русі були кочові тюркомовні племена половців. Вперше руські війська познайомилися з половцями в 1056 р., коли орда хана Балуша підійшла до південних рубежів Русі. До цього часу половці зайняли всі простори степів, витіснивши звідти печенігів, торків, берендеїв. Стабільних кордонів Половецька земля не мала. Половці розподілялись на окремі ханства (чи об'єднання), кожне з яких займало окрему територію. В XI ст. однією із стабільних половецьких земель були береги середньої і нижньої течії річки Сіверський Дінець. В наступному XII ст. такі міста, як Шарукань, Сугров, Саксин на Волзі, Корсунь і Сурож в Криму та інші, були центрами їх торгівлі, певною мірою ними контролювались. Протягом перших двох десятиліть XII ст. руські війська нанесли половцям ряд поразок. В 1103 р. вони були розгромлені в районі ріки Молочної, яка впадає в Азовське море. В 1109 р., 1111 р. і 1116 р. русичі завдали ряд поразок донецьким половцям. Під час цих походів русичі оволоділи такими містами, як Шарукань, Сугров і Балин. Тоді хан Отрок відійшов зі своєю ордою з району Сіверського Дінця на Кавказ. Під час загострення міжкнязівських відносин на Русі боротьба з половцями відійшла на задній план. Окремі князі, особливо чернігівські Ольговичі (починаючи з князя другої половини XI ст. Олега Святославовича), швидше думали як використати половців в боротьбі за Київ, аніж про безпеку кордонів держави. В другій половині XII ст. відбувається консолідація руських військових сил для анти-

половецьких походів у відповідь. Давньоруські дружини найчастіше направлялися в район Придніпров'я для забезпечення безперебійного функціонування дніпровського торгового шляху (шлях «із варяг у греки»). Найбільш небезпечною ділянкою були околиці Канева. Такі успішні походи, ймовірно, відбувались в 1167 р., 1168 р., 1169 р. та ін.

В глибину половецьких кочовищ теж здійснювались походи. В 1184 р. полки князів Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславовича завдали поразки половцям у верхів'ях Орелі. В полон була взята майже вся половецька верхівка: Кобяк Кареневич з синами, Ізай Білюкович, Товлий, Осолук та ін. Аналогічний похід русичі здійснили в 1187 р., в результаті якого були розгромлені половецькі зимовища на р. Самарі.

Вагомий внесок у боротьбу Русі з половецькими ханами зробив Роман Мстиславич – об'єднувач Галичини і Волині. Він мав одну з кращих у Східній і Центральній Європі армій. Кіннота Романа долала ворогів не кількісно, а вмінням. Вона була споряджена відповідно до нових тогочасних західноєвропейських зразків. Кінна князівська дружина становила регулярне військо на Русі. На зміну кольчuzі з'явився панцир, який краще захищав від стріл, адже луки були основною зброєю половців та інших кочовиків. Протягом першої третини XIII ст. половецькі орди постійно вдирались на руські землі. Відтак боротьба проти половецької загрози була головною зовнішньополітичною справою князів (в першу чергу київських). Успішне ведення бойових дій позитивно впливало на економічний, політичний і культурний розвиток Київської Русі. Розуміючи реальність загрози кочовиків, Роман Мстиславич здійснив кілька воєнних походів у Степ. Перший з них міг відбутись в 1197 р. або 1198 р., коли половці вдерлись у Візантію, спустошили землі, що прилягали до Константинополя. Роман Мстиславич раптово напав на них, пройшов по їх тилах і завдав їм нищівної поразки, врятувавши тим самим Візантійську імперію.

В 1202 р. князь Роман повторив похід на половців. Згідно з літописними даними половці несподівано напали на Русь і зі здобиччю та великим полоном повернулись додому. Поблизу ріки Росі князь наздогнав кочовиків, відбив полонених, відібрав награвоване. На чолі свого війська Роман Мстиславич увійшов у Половецьку землю й розігнав орду. Через два роки

він здійснив свій третій великий військовий похід проти половців і завдав їм відчутного удару.

В 1234 р. половці розорили Поросся та околиці Києва. Це була остання сутичка русичів з половцями. В 30-х – на початку 40-х рр. XIII ст. половці вели запеклу боротьбу з ордами Чингізхана і Батия, але вони були підкорені і включені у склад Золотої Орди.

Волзька Булгарія в торговельному відношенні відіграла одну з основних ролей в житті Київської Русі. Ця країна була розташована при впадінні Ками у Волгу на перехресті важливих торговельних шляхів зі Сходу на Захід. Військова організація Булгарії та Русі була багато в чому схожа. Часто у військових загонах болгарських правителів проходили військову службу руси і варяги.

Причинами війн руських і болгарських правителів було розширення району полюддя, приєднання нових племен, які платили данину, створення сприятливих для Русі умов волзької торгівлі з країнами Сходу. Час від часу булгари здійснювали походи на Тавриду. Князь Ігор в договорі з Візантією обіцяв не допускати такі набіги. Впродовж X, XII – XIII ст. київськими князями було проведено 17 воєнних заходів проти волзьких булгар, 9 з яких припали на XII ст.

Перша воєнна сутичка між булгарами і русичами припадає на час правління Святослава. В 965 р. він здійснив військовий похід на Волгу і знищив все, чим володіли на Ітилі хозари, булгари, бургаси. В 968 р. він здійснив новий похід, наслідком якого було розграбування головного міста булгар, яке було місцем складування товарів. Арабський географ Ібн-Хаукаль в 70-х рр. X ст. відзначав, що Святослав зруйнував Волзьку Булгарію і спустошив землю бургасів.

Після смерті Святослава боротьбу з ними продовжив князь Володимир. Булгари намагалися схилити вятичів проти Володимира. Це стало причиною походу Володимира проти Волзької Булгарії в 985 р. (а можливо в 987 р.). Цей похід завершився мирною угодою. Похід Володимира був подією настільки значною, що повідомлення про нього фіксуються майже у всіх руських літописах. Володимир пішов на булгар зі своїм дядьком Добринею у човнах, а торки йшли на конях берегом. Дружина Володимира явно віддала перевагу здійсненню походу у човнах. Було проведено військову операцію, яка згодом повторю-

валась не один раз за одним і тим же технічним і стратегічним планом. В 986 р. було укладено мирний договір, а в наступному – 987 – 988 р.р. відбувся обмін посольствами Русі і Булгарії.

В 994 р. та 997 р. відбуваються військові походи проти булгар. В 1006 р. в результаті цих походів було укладено угоду між Київською Руссю і Волзькою Булгарією, згідно з якою Володимир дозволив їм торгувати по Оці і Волзі, дав їм для цього печатки.

В 1088 р. булгари здійснили військовий похід на Русь і взяли Муром. Власне з цього часу війни між булгарами і русичами фіксуються все частіше. В XII ст. Булгар втрачає політичні позиції і його роль переходить до розташованого у глибині булгарської землі Біляра (Велике місто) на р. Черемшані.

В 1152 р. булгари здійснюють військовий похід на Ярославль, намагаючись розширити сферу своїх торгових операцій на руські території. В 1157 р. новгородці роблять похід у відповідь. В 1164 р. Андрій Боголюбський з сином Ізяславом, братом Ярославом і муромським князем Юрієм вдало воювали з камськими булгарами. Після перемоги Андрій взяв булгарське місто Бряхимів та спалив три інші міста. На цих військових акціях протистояння Булгар і Русі не завершилося. Взимку 1172 р. Андрій відправив на Булгар сина свого Мстислава, з яким повинні були з'єднатись сини муромського і рязанського князів. Використовуючи раптовість, руські війська здійснили набіг на булгарські землі. Було взято одне місто і шість сіл.

В 1177 р. відбувається похід на булгар ростово-суздальських князів. Під час цього і ряду інших руські князі захопили низзя ріки Ками. На підступах до верхнього Прикам'я закладаються руські опорні пункти, які одночасно були торговими поселеннями. В 1178 р. засновується містечко Глядени в усті р. Юг, пізніше у 1212 р. – Устюг Великий.

У відповідь на військові походи булгар в 1183 р. було організовано об'єднаний похід руських військ на Булгарію. В 1184 р. князь Всеволод, який надіслав за допомогою до Києва до князя Святослава Всеволодовича та інших князів. Таким чином зібралось військо дев'яти князів. Похід здійснювався по воді у човнах. Проїшовши по Оці і Волзі, руси висадились поблизу Біляра. Охорона флоту була доручена полку на чолі з двома воєводами – Фомою Лясковичем і Дорожаєм. Вперед було вислано сторожовий загін. Основні сили, сівши на коней (очевидно привезених

на човнах), виступили до болгарської столиці, проте невдовзі зупинилися. Сторожа помітила попереду великий кінний загін. Виявилось, що це половці, які вирішили просити Всеволода виступити разом з ним на болгар. Їх пропозиція була прийнята.

Тим часом полк, який був залишений біля човнів, витримав натиск 5.000 війська болгар, які з різних міст направлялися до Біяра. Врешті-решт військо Всеволода ще 10 днів билось з ворожими військами. В цьому протистоянні загинув його племінник Ізяслав. Болгари почали просити миру. За таких обставин Всеволод повернувся до Володимира.

В 1185–1186 рр. Всеволод посилав свої війська на болгар. В 1205 р. владими́ро-суздальський князь Всеволод Юрійович Велике Гніздо організував похід на болгар і штурмував їх столицю – Біляр. В результаті цього походу було отримано перемогу, взято значну кількість полонених, захоплено чимало здобичі. В 1210 р. Всеволод послав своє військо на чолі Кузьми Ратшича. Було взято велику кількість сіл, військо привело з собою великий полон. Після смерті Всеволода чвари між його синами не давали їм можливості звернутись до боротьби з болгарами. Відтак болгари виношували плани повернути перевагу у прикамській торгівлі.

На початку XIII ст. виникло велике військове протистояння між Волзькою Булгарією та Київською Руссю. Апогеєм їх протиборства став військовий похід Юрія Всеволодовича у 1220 р. Велика кількість давньоруського війська організувала похід Волгою. Воїни висадились поблизу міста Ошель. Один з полків був залишений поблизу човнів. Давньоруське військо було зустрінуте кіннотою, яка в бій не вступила, відійшовши в межі міста. Воно було взято в облогу руськими військами, а згодом Ошель підпалили. Штурмуючи Ошель, руські війська зустрілись з чотирирядною системи оборони. Для того, аби взяти це місто, треба було створити спеціальні інженерні загони з вогнем і сокирами. Цей похід був найбільш значним походом на Булгарію і був підготовлений об'єднаними силами князя владими́ро-суздальської землі Юрія Всеволодовича, князя ярославського, ростовського, муромського та переяславського. Похід був задуманий як пограбування і захоплення правобережних волзьких земель і був здійснений як воєнно-політична акція, спрямована на демонстрацію сили руських князів у Верхньому Прикам'ї.

За договором 1220 р. Юрій Всеволодович отримав ряд військових переваг. В 1221 р. було засновано нову фортецю біля кордонів волзьких булгар – місто Нижній Новгород. Це місто було засновано на землях мордви.

В 1223 р. булгари стали тим військом, яке зупинило монголо-татар і ще протягом певного часу зуміли їм протистояти. Монгольська небезпека примусила булгар шукати співпраці з Київською Руссю. Тим не менше болгарська держава була розгромлена в 1236 р. монгольськими військами, але ще кілька років окремі племена чинили опір. В 1241 р. відбулось друге завоювання Волзької Булгарії монголами.

Мадяри («венгри», угорці) – це один з тих народів, з якими русичі теж перебували у військовому протистоянні. Вони належали до числа фінно-угорських племен. Початково військо мадяр складала легка кіннота скіфського зразка. Мадярські племена з VII по IX ст. формально знаходились під владою Хозарського каганату. З місць свого первісного проживання на схід від Волги мадяри були витіснені печенігами, які в подальшому прогнали їх ще далі на захід. В степах на північ від Чорного моря мадяри з'явилися в 30-х роках IX ст. Відомо з літопису і про країну угрів – Ателькузу, локалізація якої є досить складною. Очевидно, це територія в степах північно-західного Причорномор'я від Дніпра до Дунаю. Військове протистояння слов'ян і мадяр хоч і було серйозним, але, як правило, не мало фатальних наслідків. В кінці IX ст. відбулась війна між мадярами і Київською Руссю, в якій перемогу здобули мадяри і був укладений мирний договір. Наприкінці IX ст. мадяри опинились в Паннонії. Вже на протязі X – XI ст. Закарпаття стало прикордонною територією трьох держав – Польщі, Угорщини та Київської Русі.

У військовій історії доби Давньої Русі окреме місце належить походам руських дружин на Каспій. До нашого часу дійшли досить скупі відомості про близько семи таких походів – 880 р., 909 р., 910 р., 912–913 рр., 943–944 рр., 964–966 рр. і 1175 р. Окремі історики наголошують на тому, що військово-морські походи на Каспій меншою мірою цікавили київських князів. Такі походи організовувались не обов'язково з Києва, а з центрів інших земель-князівств. Внаслідок цих походів налагоджувались постійні зв'язки між Руссю і країнами Каспійського регіону. Ці походи створювали для Київської Русі славу

морської держави, завойовану нею в Чорному морі в протистоянні з могутньою морською державою середньовіччя – Візантійською імперією. Русичі були сильно зацікавлені у вільному виході на Волгу і Каспій з метою проводити торгові операції з Закавказзям і південним узбережжям Каспію.

У військових перемогах Галицько-Волинського князівства почесне місце належить одній із визначних постатей того часу – князю Данилу Романовичу Галицькому. Для того, аби повернути Галицьку землю після смерті батька, Данило Галицький запланував створити регулярне військо. Він створив регулярну важко озброєну піхоту в основному з «мужів градських» (вищих і середніх прошарків міського населення). До регулярної піхоти князя ввійшли також кращі воїни з селянського середовища. Окремі науковці висловили думку про те, що в основі війська князя була не кінна дружина, а численна піхота – «пішці». Регулярна піхота Данила Галицького була дуже мобільною і могла здійснювати форсовані марші на далекі як для того часу відстані (близько 60-70 км в день). Особливе значення в цьому війську мали лучники й арбалетники. Князь Данило переозброїв кінноту. Було проведено так зване «бронювання коней» – коні були в личинах і коярах (накриття для коней, виготовлене з пластин твердої шкіри, скріплених ремінцями), а люди – в «ярицях» (шкіряних панцирях). Добре споряджене й вишколене військо було відданим князю та добре захищало рубежі держави.

Скориставшись перебуванням Данила Галицького у Києві, угорський королевич Андрій в 1233 р. з допомогою повсталих проти князя бояр захопив Галич та з військом вдерся на Волинь. Дізнавшись про такий розвиток подій, Данило Романович форсованим маршем направився на Волинь і наздогнав загарбників поблизу міста Шумськ. Данило вишикував своє військо в бойовому порядку. Праве крило очолив брат Василько Романович, ліве – воєвода Дем'ян. Уникнувши бою з добірною дружиною князя Данила, угри повернули на крило Дем'яна. Використавши роз'єднаність, Данило галицький зайшов в тил уграм і завдав їм нищівної поразки. Розгромлене угорське військо на чолі з королевичем Андрієм ледве встигло сховатись за валами Галича.

В другій половині 1230-х рр. князь Данило проводив війни з рицарями Тевтонського ордену. Власне на цей час припадає

вони досягли значної могутності. Мазовецький князь Конрад навесні 1237 р. віддав волинське місто Дорогочин з округою добжинським рицарям, що й стало основою воєнного конфлікту Данила з тевтонцями. Місто відіграло важливу роль у транзитній торгівлі Русі з Польщею та країнами Західної Європи. Тому в березні 1238 р. Данило Галицький здійснив похід на Дорогочин, маючи в своєму розпорядженні і облогову техніку. Успішний штурм фортеці, очевидно, був реалізований з допомогою піхотинців. Добжинцям після втрати міста довелося шукати нових земель. До сьогодні не збереглось багато інформації про сам військовий похід князя з дружиною окрім теж, на жаль, коротких відомостей з Галицько-Волинського літопису.

Варто також окремо сказати про одну з найбільших в тогочасній Європі битв – битву під галицьким містом Ярославом 1245 р. з угорським військом. Угорці намагались посадити на галицький стіл боярську маріонетку Ростислава Михайловича. Влітку 1245 р. в Угорщині зібралось велике військо для того, щоб силоміць ввести до Галича Ростислава. Головну його ударну силу становив рицарський полк на чолі з полководцем Фільнієм. Значну кількість війська на допомогу угорцям надіслали поляки. Під угорськими прапорами виступали і галицькі бояри-зрадники.

Під прапорами Ростислава Михайловича зібралось значне військо, яке початково не змогло здобути добре укріпленій Ярослав. Згодом військо відійшло на певний час і повернулось в Ярослав з облоговою технікою і почало готуватися до штурму. Данило Галицький домовився про отримання військової допомоги від мазовецького князя Конрада та великого князя литовського Мендовга (але використати допомогу чужоземних загонів не довелося).

Князь Данило з військом виступили з м. Холма. Неподалік Ярослава 17 серпня 1245 р. відбулась генеральна битва. Форсувавши річку Сян, князь Данило вишикував свої війська бойовим порядком. Полк Данила Романовича стояв на лівому фланзі (звичайно, у військових практиках заgonи князя мали стояти в центрі). В центрі було розміщено полки на чолі з воеводою Андрієм. Правий фланг зайняв Василько. Ворога заманили вглиб бойового порядку військ Данила і таким чином його знищили. В ході битви дружини Андрія, стримуючи натиск Фільнія, непомітно відходили вглиб. Ратники Василька

справили вирішальний вплив на хід битви, відтіснивши польські загони. Данило з дружиною зайшов у тил ворога, де стояв угорський рицарський полк Фільнія і почав несподіваний і нищівний удар. Це і вирішило долю Ярославської битви. Розпочалась втеча польських військ. Галицько-волинські воїни переслідували ворога. Були схоплені Фільній і керівник польських загонів Флоріан, а Ростиславу вдалось врятуватись втечею. Таким чином Ярославська битва закінчилась перемогою Данила Галицького. Він зумів чудово продумати і реалізувати план військової битви з переважаючими силами ворога. Тут князь виявився великим стратегом і талановитим полководцем.

Отже, військові битви доби Київської Русі ще раз засвідчили здатність руських дружин обороняти власні інтереси не лише дипломатичними шляхами, а й достойно протистояти ворогу силою зброї.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте склад та структуру війська доби Київська Русі.
2. Окресліть особливості військового протиборства русичів та візантійців.
3. Які результати військової боротьби Київської Русі з кочівниками?
4. Назвіть головні причини війн між Київською Руссю та Волзькою Булгарією.
5. Які військові здобутки часів Галицько-Волинського князівства?

Література:

1. Бережинський В. Г. Війни Київської Русі з волзькими булгарами / В. Г. Бережинський. – К. : [б.в.], 1998. – 43 с.
2. Бережинський В. Г. Війни Київської Русі з печенігами / В. Г. Бережинський. – К. : [б.в.], 1998. – 23 с.
3. Бороздіна О. Печеніги та Київська Русь: військові стосунки / О. Бороздіна // Воєнна історія. – 2005. – № 5–6 (23 – 24). Електронний режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_7.htm
4. Гуржій О. І. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку XX століття / О. І. Гуржій, О.П. Реєнт / Гол. ред. Р. Стасюк. – К. : Арій, 2012. – 336 с.

5. Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі. Науково-популярний нарис / В. Й. Довженок. – К. : АН УРСР, 1950. – 86 с.
6. Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис / М. Котляр. – К. : Альтернативи, 2002. – 328 с.
7. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 414 с.
8. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К. : Наш час, 2010. – 280 с.
9. Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К. : Україна, 1996. – 151 с.
10. Науменко А. Військове мореплавство на Чорному морі за часів Київської Русі (IX – XI ст.) / А. Науменко // Воєнна історія. – 2005. – № 5–6 (23–24). Електронний режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_5.htm
11. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К. : Альтернативи, 1998. – 352 с.

УКРАЇНЦІ В БИТВАХ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XIV – ПОЧАТОК XVI СТ.)

Воєнна історія українських теренів у період пізнього середньовіччя тісно пов'язана з геополітичними змінами, у вир яких у цей час вони були втягнуті. Занепад і розпад політичного зверхника руських князівств Золотої Орди та формування на її західних окраїнах Кримського ханату, інкорпорація земель Південно-Західної Русі новопосталим Великим князівством Литовським та зміцнілим після періоду партикуляризму Польським королівством і прагнення «українських» князівств протистояти централізму Кракова та Вільна, експансія Тевтонського ордену, зусилля володарів московського трону, спрямовані на поширення процесу «збирання» киеворуської спадщини поза великоросійські терени – ці доленосні для усієї Східної Європи події, що врешті-решт привели до усталення на кінець середніх віків у цьому регіоні нових державних та, згодом, національних кордонів, надавали особливої напруженості й заплутаності міжнародним відносинам. Одним із способів вирішення проблем залишалася війна.

У період пізнього середньовіччя в українських землях переважало європейське озброєння і європейські методи бою, хоча значною мірою використовувалися і окремі технічні досягнення зі Сходу. Ця епоха на нашому просторі, як і на Заході Європи, пройшла під знаком поступового згасання гегемонії лицарської кавалерії та поступового розвитку піхоти і піхотно-ударного озброєння, стрілецтва та артилерії.

Що ж стосується конкретно-історичного аспекту, то через історичні (відсутність у цей час в українського народу повноцінної державності, що зумовило порівняно незначний інтерес вітчизняних істориків до воєнної історії періоду, яка певною мірою сприймалася як «чужа») та ідеологічні (панування в історіографічному дискурсі історичних наративів сусідніх, «імперських» народів) причини українська історіографія не може

похвалитися суттєвими здобутками у вивченні «українського» компоненту воєнної історії пізнього середньовіччя. Інтерпретація війн та битв цього часу, в яких активними учасниками були й вихідці з українських земель, «проходила (і, здебільшого, все ще проходить) по відомству» історіописання наших сусідів, які, як це часто трапляється навіть в провідних світових історіографіях (згадаємо показ битви під Бувіном 1214 р. як точки відліку національної свідомості французів, чи битви під Моргартеном 1315 р. як дати народження Швейцарської конфедерації), розглядають воєнні звітяги (справжні чи вигадані) чи навіть поразки (але обов'язково – героїчні!) своїх предків як своєрідний спосіб довести велич свого народу та його право на «місце під сонцем» в сучасності.

Через своє історичне значення та щільне переплетення з історією українського народу серед подій воєнної історії пізнього середньовіччя найбільше заслуговують на спеціальне висвітлення битва біля Синіх Вод 1362 р., битва під Грюнвальдом 1410 р., битва під Оршею 1514 р.

Битва біля Синіх Вод

Битва біля Синіх Вод належить до найзагадковіших та найменш вивчених питань нашого минулого. Як зазвичай, такими історичні події стають чи то через брак джерел, чи з причини чиєїсь сильною зацікавленості в їх навмисному забутті. Тут маємо справу як із недостатністю вірогідних відомостей про битву (включаючи розбіжності джерел щодо просторової та часової її локалізації), так і з впливом політичного замовлення на трактування синьоводської проблематики (як називають сучасні вчені комплекс питань, пов'язаних з битвою). Зокрема, вже через 70-80 років після неї її тема виринула у суперечках за Подільську землю між Польським королівством, яке волило замовчати битву, і Великим князівством Литовським, яке, навпаки, будучи творцем перемоги біля Синіх Вод (що стала рубіжною віхою у звільненні Поділля від золотоординського панування і поширення на ці землі влади князівства), намагалася надати битві значення вирішальної акції у скасуванні на Поділлі влади Золотої Орди і заміни її підлеглістю Литві. Надалі традиційною для польської історіографії стало применшення,

а то й заперечення значення битви, оскільки вона переважно дотримувалася тези про завоювання ординського Поділля польським королем Казимиром III Великим. У радянській історіографії Сині Води суцільно замовчувались з огляду на те, що провідною віхою у визволенні «руських» земель з-під монгольського ярма вважалась битва на Куликовому полі 1380 р., організатором якої було Московське князівство.

Лише в останні десятиріччя на цю важливу віху української історії звернули серйозну увагу й українські вчені. Зусиллями сучасних українських істориків обґрунтовано правомірність віднесення битви до осені 1362 року (хоча навіть такий авторитет, як Михайло Грушевський, схилився до дати 1363 р.). Тоді в ході широкомасштабної протиординської кампанії, що проводилася військом ВКЛ на чолі з великим князем Ольгердом (значну частину війська становили «українські» загони), було завдано повної поразки кінноті трьох золотоординських «царьків». Навіть приблизна чисельність обох сторін битви не відома. З її найбільш повного опису в «Хроніці» Мацея Стрийковського можна зробити висновок, що вирішальною обставиною, яка дозволила перемогти татар, був новий тактичний прийом, застосований військами Ольгерда: литовсько-руська кіннота була вибудована не в лінію, як зазвичай, а півколом. Це дало змогу втримати наступальний натиск татарської кінноти, а потім перейти у наступ і оточити її. Битва закінчилася переслідуванням військами Ольгерда залишків Орди, майже повним знищенням татар, включаючи й їхніх керівників. На думку сучасного російського дослідника битви Е. Баграмова, її успішних перебіг мав і більш глибокі політичні причини: перемога над золотоординцями біля Синіх Вод стала результатом політичного співробітництва між верхівкою Південно-Західної Русі та литовською аристократією. Таке співробітництво і надалі забезпечувало стабільність ВКЛ та стало однією із підвалин політичного курсу цієї держави.

Дослідження сучасних українських істориків та археологів дозволяють з високим рівнем вірогідності встановити і місце битви. На думку авторів спеціальних студій на цю тему (серед таких виділяються роботи Ф. Шабульда), це береги р. Синюхи, поблизу с. Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області. Як вважав Ф. Шабульдо, на місці Торговиці у XIV ст. знаходилася фортеця Сині Води, яка була

резиденцією ханського намісника у володіннях Золотої Орди на захід від Дніпра (вчений ототожнював Сині Води з відомим із джерел східного походження Ябу-городом).

Яким же є історичне значення Синьоводської битви з перспективи сучасних студій над проблемою? Попри наявність різних поглядів на це питання, більшість дослідників одностайна у тому, що ця подія відіграла важливу роль у занепаді ординської гегемонії в українських землях і переході більшості території сучасної України до складу Великого князівства Литовського. Найбільш предметно проблемою наслідків Синіх Вод займався згадуваний вже Ф. Шабульдо. Історичне значення битви зводиться ним до кількох аспектів.

По-перше, «події 1362 р. потягли за собою визволення населення Центральної України від обтяжливої регулярної данини і безпосереднього політичного контролю Ординської держави, територіальні володіння якої внаслідок подій 1362 р. були відсунуті у північно-західному регіоні Причорномор'я до прибережної зони у пониззі Дністра і Південного Бугу, а на Дніпрі – до його порогів. Натомість безпосереднім результатом розриву ланцюга золотоординської неволі, що перед тим сковував центральну Україну, було остаточне закріплення її земель – Київської, Волинської, більшої частини Подільської та Чернігово-Сіверської у складі Великого князівства Литовського [...]. У подальшому Велике князівство Литовське цупко утримувало новонадані території за собою, що створювало у цілому сприятливі умови для їх заселення і господарського освоєння землеробським населенням Середнього Наддніпров'я».

По-друге, «в культурно-історичному контексті зміни, що по-стали після 1362 р., означали закінчення понад столітньої епохи штучно насадженої ізоляції українських земель від контактів із західною (європейсько-латинською) цивілізацією і переважаючих впливів на них євразійського «Рах nomadica», синкретизованих після ісламізації Золотої Орди на початку XIV в. з впливами мусульманського Сходу, а також традиційних цивілізаційних впливів занепадаючої Візантійської імперії [...]. У певному сенсі можна стверджувати, що приєднання основного масиву українських земель до Великого князівства Литовського на початку 60-х років XIV ст. не тільки надало нового імпульсу його інтеграційній політиці на Русі, а й невдовзі визначило геополітичну переорієнтацію цих земель зі Сходу на Захід».

Воєнний конфлікт 1362 р. мав «далекосяжні згубні наслідки» і для Золотої Орди. Зокрема, він започаткував тривалий період занепаду цієї держави аж до її остаточного територіально-політичного розкладу у 20-х роках XV ст., ускладнив можливості еволюції золотоординського суспільства в напрямку його перетворення з кочівницького на суспільство осілих землеробів і напівкочових скотарів.

Битва під Грюнвальдом

Грюнвальдська битва має значну історіографію, проте «український слід» в ній не став об'єктом ґрунтовних досліджень, як немає якогось спеціального інтересу до цієї важливої події східноєвропейської історії в українській історичній науці. Найбільше для з'ясування ходу та результатів битви зробили польські історики, переважна частина яких наголошує на вирішальній ролі польського війська у здобутті перемоги над Тевтонським Орденом. Ряд серйозних студій підготовлено німецькими дослідниками. Національна концепція битви створена литовськими істориками, які підкреслюють вклад війська ВКЛ на чолі з Вітовтом у позитивний для союзницьких сил результат битви.

Битва була апогеєм війни, що велася у 1409–1411 рр. між об'єднаними військами Польського королівства й ВКЛ з одного боку, та Тевтонського Ордену – з іншого. Основним мотивом, що спонукав німецьких рицарів-ченців до початку військових дій, були територіальні претензії до ВКЛ, меншою мірою – до Польщі. Орден спирався на матеріальну, дипломатичну та військову підтримку Священної Римської імперії, папської курії, Угорського та Чеського королівств, його агресивна політика в Прибалтиці мала загалом позитивну опінію на Заході. Король Ягайло та великий князь Вітовт зібрали армію в основному лише зі своїх державних територій.

У битві, яка відбулася 15 липня 1410 р. біля с. Грюнвальд і тривала близько 3 годин, союзницькі війська мали чисельну перевагу. Відповідно до існуючих в історіографії оцінок, військо Польщі становило 19–29 тис. воїнів, ВКЛ – 10–11 тис., Ордену – 15–27 тис. У складі союзної армії були загони й з переважно українських теренів обох держав. Зокрема, відомо

про участь у битві земських «хоругв» (себто військових підрозділів) з таких теренів Корони Польської, як Землі Галицької, Землі Хелмської, Землі Подільської (З хоругви – Жидачівська, Теревовельська та Подільська), Землі Перемиської, Землі Львівської. У лавах війська ВКЛ стиналися хоругви Київська, Кременецька, Дорогичинська, Стародубська. Щодо родових руських хоругв, то серед таких видатним польським хроністом, сином учасника битви Яном Длугошем згадується лише хоругва Сигізмунда Корибутовича (сина Новгород-Сіверського князя Дмитра Корибута); в історіографії висловлюється також думка про участь у битві князя Федора Даниловича Острозького, що, ймовірно, воював з власним загоном. В джерелах є згадка про руського лицаря Іванка Сушика з Романова, що під Львовом, який за подвиги на полі Грюнвальду отримав від Ягайла три села в Землі Галицькій.

У першій фазі битви кіннота тевтонців взяла гору, спонукавши війська Вітовта до відступу (польська історіографія здебільшого інтерпретує відхід литовських загонів як вимушений, або навіть як втечу; литовська історіографія, частина польських та німецьких істориків – як заздалегідь запланований та узгоджений з Ягайлом військовий маневр, що мав на меті привести у безлад орденські зағони та вивести їх з поля бою через імітацію втечі). На наступній фазі польські хоругви разом з литовським військом, що повернулося з відступу, захопили ініціативу та вщент розгромили хрестоносців. У битві загинув магістр Ордену Ульріх фон Юнгінген, було захоплено всі 51 знамено його загонів.

Безпосереднім наслідком битви стала поразка тевтонців у війні (у якій більше не було значних воєнних зіткнень), повернення Литві Жемайтії та Польщі – Добжинської землі відповідно до підписаного у лютому 1411 р. Торунського мирного договору. Грюнвальд мав і довгочасні наслідки. Він поклав початок занепаду Тевтонського Ордену, зворотнім результатом чого стало посилення позицій Польщі і Литви, перетворення цих держав (незабаром остаточно об'єднаних в одну) на провідні у балтійському регіоні.

З історичної перспективи, можливо, ліквідація держави хрестоносців мала й негативне наслідки. Тевтонський Орден був своєрідною військовою лабораторією Європи, де випробувалися і впроваджувалися мало не всі технічні новинки. Як

показують дослідження В. Микитишин, економічні контакти з Орденом та політичні союзи з ним українських князівств пізнього середньовіччя значно полегшували для них знайомство з останніми технічними досягненнями в галузі озброєння та військової організації.

Битва під Оршею

Битва 1514 р. під Оршею, у якій військо ВКЛ, кероване українським князем, на той час великим гетьманом литовським (себто керівником збройних сил цієї держави) Костянтином Івановичем Острозьким, наголову розбило армію Московської держави, належить до славних сторінок військової історії. В історичній науці сучасних Литви та Білорусі (меншою мірою – Росії) вона опинилась у центрі історіографічних баталій.

Зважаючи на перемогу над «московською агресією» на терені Білорусі та на присутність у війську Великого князівства Литовського (яке нова білоруська історіографія вважає «своїм») білорусів національно орієнтовані дослідники підкреслюють велике історичне значення битви. Для білоруської опозиції події майже п'ятсотлітньої давності є одним із символів білоруського спротиву російському пануванню, «святою битвою за Батьківщину», а саме поле Оршанської звитяги перетворилось на «місце пам'яті» свідомих білорусів. Водночас більшість російських істориків, які пишуть про події 8 вересня 1514 р., та офіційна білоруська історіографія, що обслуговує політичний курс президента О. Лукашенка, у висвітленні битви виходить з радянсько-імперського розуміння історії східного слов'янства, яке і далі є домінуючим у російському та провладному білоруському історіописанні. Відповідно до нього, білоруси – це братній народ, який потрапив під національно-релігійний та політичний «гніт» поляків та литовців, і який із сподіванням на допомогу дивився на Москву та просто не міг воювати проти росіян. Відтак робиться спроба або замовчати битву, або ж тлумачити її як малозначний епізод у справедливій війні, яку вели російські ратники за визволення земель «єдинокровних братів-білорусів» від польсько-литовської «окупації». Отож Оршанська битва, яка, за словами білоруського історика Г. Сагановіча, «одним дає силу та натхнення, а інших дратує та раниць», належить до подій, у вивченні яких ідеологія заступає науку.

Битва була однією із найбільших помітних у ході запеклих війн, які вели Литва і меншою мірою – її союзниця Польща (більше зайнята відбиттям наїздів кримських татар на її південні воєводства) з Московською державою на початку XVI ст. за володіння великоруською Смоленською землею та українською Чернігово-Сіверщиною. Її безпосередньою передумовою були успіхи московського війська, зокрема захоплення значної фортеці Смоленська, міст Мстиславця, Кричева, Дубровно, що загрожувало швидкому просуванню московитів у глиб Князівства. Це спонукало союзні держави до швидкого формування війська. Костянтин Острозький, якому було доручено його очолити, вирішив не чекати зручної нагоди, а якнайшвидше дати генеральну битву. На думку українського історика Б. Черкаса, на це в талановитого полководця було кілька причин: по-перше, князь розумів, що зібране військо довго вкупі не протримається: брак грошей та припасів міг уплинути на настрій шляхти та змусити її розійтися; по-друге, потрібно було не дати супротивникові закріпитися в захоплених містах; по-третє, на півдні могла, як це вже неодноразово траплялося, знову виникнути загроза від татар, і йому довелося б відправити туди частину своїх полків.

Тридцятитисячне військо союзників підійшло до правого берега Дніпра в районі Орші, на лівому березі вже перебувала сорокатисячна армія Московії (деколи в літературі фігурує цифра у 80 тис., але вона виглядає перебільшеною), керована воєводою Іваном Челядніним. Хоча сили Московського князівства переважали кількісно, однак в розпорядженні І. Челядніна була лише кіннота, в той час як К. Острозький мав під своєю орудою ще й артилерію й піхоту. В двох складових союзної армії – війську Польщі та ВКЛ, було чимало етнічних українців з Галичини, Волині, Холмщини, Поділля, Полісся, Київщини, Сіверщини.

Ще до початку битви союзники здобули маленьку моральну перемогу – несподівано для московитів проти ночі 8 вересня переправили через два мости свою піхоту та артилерію та вброд кінноту. Допускаючи таке успішне форсування, І. Челяднін, можливо, розраховував на те, що союзницьке військо вдасться скинути під час бою в Дніпро. На початок битви слабко впорядкованій московській кавалерії, яка розташовувалася у вигляді сильно розтягнутого ромба, протистояло

вишикуване в зручний бойовий порядок військо українського князя. У центрі були поставлені головні сили союзників, на флангах розміщувалась легка кіннота та гірше озброєна піхота. Позаду правого крила, прикритого трьома хоругвами легкої кавалерії, а ще далі – пагорбами й кущами, було розташовано батарею та частину кінноти.

Битву розпочало союзницьке військо. Вона тривала близько трьох годин. В її ході ініціатива неодноразово переходила то до однієї, то до другої сторони. Переломним моментом у битві стала воєнна хитрість князя К. Острозького. У певний її момент князь віддав кінноті наказ відступати в район тилу правого флангу, а незабаром відступ перетворився у втечу. Тоді І. Челяднін, переконаний у близькій перемозі, кинув за «втікачами» свої головні сили. Однак як тільки переслідувачі майже наздогнали «втікачів», по команді К. Острозького його кіннота розступилася на дві частини, а вся безладна маса московської кінноти опинилася перед гарматами та піхотою союзників, добре захищеними в засідку на початку битви. Розстріл московських вояків та їхніх коней з гармат та рушниць, а потім переслідування спантелених таким поворотом решток війська московитів, що тривало аж до опівночі, привели до повного розгрому армії Московської держави. М. Стрийковський описує, що у паніці московські кіннотники втікали у ліси, болота, кидалися в Дніпро, а переможці їх наздоганяли та вбивали. О. Гваньїні образно зазначав, що річка Кропивна поміж Оршею та Дубровою від великої кількості трупів сповільнила свою течію.

У складі московського війська загинула значна частина вояків, головно його дворянське ядро (історики дуже розходяться в оцінках таких втрат – називаються цифри вбитих від 5 до 30 тис.), понад п'ять тисяч було взято у полон (у тому числі І. Челядніна та більшість керівників, родовитих осіб). Втрати союзної армії були порівняно незначними, відомо про загибель близько п'ятисот вояків з поміж шляхтичів, кількість полеглих у битві з простолюду достеменно не відома.

Хоча уряди ВКЛ та Польщі не зуміли скористатися такою беззаперечною перемогою над своїм ворогом (зокрема, у Московії не було відвойовано Смоленськ, а ініціативу у подальших бойових діях утримувало військо московитів), битва під Оршею мала значний резонанс в Європі, справила величез-

ний вплив на сучасників, а головний творець цієї вікторії князь Костянтин Острозький здобув загальноєвропейську славу. Її перебіг відображений у творах багатьох сучасників. Вони порівнювали битву під Оршею з перемогою римського полководця Сципіона Африканського над славнозвісним Ганнібалом у битві під Замою (202 р. до н. е.) у Другій Пунічній війні, називали князя Костянтина «Сципіоном руським», а папський легат у Польщі писав про нього: «Князь Костянтин може бути названий найкращим воєначальником нашого часу, [...] в бою він не поступається Ромулу». Цікаво, що битва надихнула її анонімного учасника на написання одного з найкращих баталістичних полотен доби Відродження – картини «Битва під Оршею», що нині знаходиться в складі експозиції Національного музею Польщі у Варшаві.

Питання для самоконтролю:

1. Коли і де відбулася битва біля Синіх Вод (відповідь обґрунтуйте)?
2. Яким є історичне значення Синьоводської битви?
3. Яким є «український» слід в битві під Грюнвальдом?
4. Якими були безпосередні та довгочасні наслідки Грюнвальдської битви?
5. Якими були причини поразки московського війська у битві під Оршею?

Література:

1. Баграмов Э. Р. Синевоудская битва и ее влияние на взаимоотношения Улуса Джучи и великого княжества Литовского / Э. Р. Баграмов // Доступно з : forum.milua.org/viewtopic.php?f=3&t=8243
2. Бумблаускас А. Грюнвальдська битва – битва народів / А. Бумблаускас, І. Марзалюк, Б. Черкас. – К. : Балтія-Друк, 2010. – 272 с.
3. Ващук Д. П. Проблема входження Поділля до складу Великого князівства Литовського в другій половині XIV ст.: історіографічний аспект / Д. П. Ващук // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : зб. наук. праць за підсумками міжнародної наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 40–42.

4. Відейко М. Грюнвальд: хоругви зі сходу / М. Відейко. – К. : Наш час, 2010. – 63 с.

5. Лобин А. Н. Битва под Оршей 8 сентября 1514 года / А. Н. Лобин. – СПб. : Общество памяти игумении Таисии, 2011. – 264 с.

6. Микитишин В. О. Військова справа в Україні в другій половині XIV – першій половині XV ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22. – Львів : Національний ун-т «Львівська політехніка», 2003. – 20 с.

7. Мицик Ю. Albaruthenica: Студії з історії Білорусі / Ю. Мицик. – К. : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 361 с.

8. Моця О. П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи / О. П. Моця // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 4–10.

9. Сагановіч Г. Аршанская бітва 1514 г. – канфлікт гістарыяграфій і ідэнтнасцяў / Г. Сагановіч // Доступно з : <http://jivebelarus.net/history/gistografia/orsha-battle-and-historical-identity-conflict.html>

10. Синьоводська проблема у новітніх наукових дослідженнях: 36 статей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 172 с.

11. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік» / В. Ульяновський. – Острог : НаУОА, 2009. – 168 с.

12. Черкас Б. Синьоводська битва 1362 року: історичний нарис. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2012. – 127 с.

13. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540) / Б. Черкас. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 248 с.

14. Шабульдо Ф. М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: мало-відомі та незнані аспекти / Ф.М. Шабульдо // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 3–15.

БОРОТЬБА З ТАТАРСЬКИМИ НАПАДАМИ: ВІД ОЛЬШАНИЦІ ДО ОХМАТОВА

Татарські напади на українські землі кінця XV – середини XVII ст. були важливим чинником не тільки політичного, але й соціального, економічного та культурного розвитку. Стосовно останнього, очевидно, в широкому, цивілізаційному, сенсі, цілком справедливо зауважував М.С. Грушевський, що всі вищі культурні інтереси мусили відступити перед елементарною потребою забезпечення свого життя, «охорони своєї шії від татарського аркану». Сталося так, що з розв'язанням цієї проблеми мали клопіт різні держави, до складу яких входили українські землі. Польща, як і Велике князівство Литовське, не змогла забезпечити ефективну модель протистояння Кримському ханатові, поставивши в основу своєї політики стримування апетитів Криму, а не принципове вирішення проблеми на основі використання зусиль всіх зацікавлених в розв'язанні проблеми сторін. Такий підхід не забезпечував ні надійної оборони держави, ні цілеспрямованих наступальних дій.

В усіх випадках від татарських нападів потерпали переважно українські землі. В той же час, боротьба з татарсько-турецькою агресією була тим моментом, який не міг не поєднувати зусилля населення різних українських земель без огляду на їх державну належність. У зв'язку з небезпекою татарських нападів, протистояння їм було справою всього суспільства, всіх груп населення, але зростало значення княжих і шляхетських родів, які були організуючим державним чинником. Різні частини України з різною силою потерпали від татарських нападів. Порівняно з Поділлям та Галичиною, Волинь, за словами О. Яблоновського, була добре захищена від кочівників з одного боку непрохідними лісами, а з іншого – своєю безграничною Україною. Як і Волині, це стосується й північних Галичини та Київщини, не кажучи вже про Холмщину та Берестейщину. В іншій ситуації з рубежа XV – XVI ст. опинилася Сіверщина,

яка об'єктом крупних нападів ставала в результаті військових заходів Кримського ханства проти Російської держави. Значною мірою це стосується й інших північноукраїнських регіонів у випадку таких же акцій, але проти Великого князівства Литовського та Польського королівства. Досягти цих територій татарські загони могли тільки у випадку задіяння у нападах значних сил, очолюваних вищими достойниками ханату. Відтак, подібні акції не могли не бути реалізацією державної політики Криму, а не просто людоловством, хоча ним постійно й супроводжувалося. В подальшому переважно наголошуватиметься на випадках досягнення татарськими військами північноукраїнських земель, зокрема – Волині, в силу тієї обставини, що такі випадки свідчили про участь у нападах значних сил та заподіянні значних людських і матеріальних втрат як цим регіонам, так і тим, якими татари до них діставалися.

За підрахунками польського дослідника Є. Охмянського Велике князівство Литовське до 1569 року зазнавало татарських нападів принаймні сімдесят п'ять разів. Протягом першої половини XVII ст. татари здійснили принаймні сімдесят шість нападів на українські землі; з них дев'ятнадцять – дуже спустошливих. Перші випадки досягнення території Волині татарськими загонами відносяться до середини XV ст. Так, ранньою весною 1453 р. вони заподіяли великої шкоди біля Луцька та Олеська, при чому було захоплено 9 тис бранців (перша відома з джерел цифра ясиру), а згодом інші, ще більші, загони спустошили околиці Тереховлі. При поверненні татари були погромлені загонами, очолюваними кн. Іваном Острозьким, І. Лащем та меджибізьким старостою Матвієм, а весь ясир відбито. Вже цей перший відомий випадок засвідчив ряд особливостей в протистоянні агресії. По-перше, це об'єднання зусиль волинських магнатів та галицьких урядовців і шляхти у організації відпору нападам. По-друге, відбиття ясира відбувалося при відході татар із, таким чином, вже спустошених ними теренів. По-третє, татарські напади на Волинь досягали, як правило, польського рубежа. Варто відзначити також і участь у погромі відходячих татарських загонів представника роду Острозьких. Наступний напад, 1469 р., здійснили заволзькі татари, які трьома ордами вторглися в Литву, Поділля, Волощину. Найбільші шкоди завдала орда, яка, спустошивши на своєму шляху Волинь та Поділля, захопила значний ясир (10 тис. бранців).

Влітку 1474 р. татари після кількадечного перепочинку після переправи через Дніпро для випасу коней (на повідомлення про що уряд не відреагував і організації оборони не забезпечив) спустошили подільські та галицькі землі, а також південну Волинь біля Збаража, який здобули, та взяли величезний, до 100 тис. осіб, полон. В даному випадку Волинь, очевидно, не була спеціальним об'єктом нападу. Тут можна відзначити таку особливість нападів, що в результаті відсутності опору, якась частина війська чи окремі його загони могли діяти самостійно, не рахуючись з державними кордонами, на що татари практично ніколи не зважали, а в даному, як і переважно до укладення Люблінської унії, випадку – підлитовські та підпольські землі України підлягали одній і тій же правлячій особі.

Наступний період активізації татарських нападів, які в подальшому досягали й білоруських земель, припадає на кінець XV ст. і пов'язаний з антилитовським союзом Москви та Криму. Цього разу напади стають регулярними і призводять до страшних спустошень. Їх символом можна вважати взяття та пограбування ханом Манглі-Гіреєм Києва та захоплення в полон воєводи Ходкевича. Взимку 1490 р. заволзькі та кримські татари досягли й спалили Володимир, а при їх поверненні волинське ополчення та польське військо (можливо, загони галицької та подільської шляхти) перестріло їх біля Заслава, де татар було розгромлено вщент, а бранців звільнено. У вересні 1494 р. перекопські татари попустошили Поділля та Волинь. Вислане королем військо, зустрівшись з татарами біля Вишнівця. Початковий успіх у битві завершився оточенням і розгромом польсько-литовського війська. 1495 р. невеликі татарські сили прорвалися на Волинь, де очолюване луцьким старостою кн. С. Гольшанським ополчення відбило їх з-під Корця. У 1496 р. сини Менглі-Гірея з усією Перекопською ордою спустошили Волинь, при чому було спалено Жидичинський монастир, а луцький староста кн. С. Гольшанський, володимирський староста Хребтович не змогли вчасно організувати захисту краю і разом з кн. К.І. Острозьким та боярами перебували в Рівному і тільки безпорадно дивилися на погром і, будучи обложеними, змушені були виплатити викуп. Взимку 1496 р. відбувся повторний напад на Волинь, а звідти – на Польщу; було захоплено великий полон. Весною 1497 р. татари знову дійшли до Волині (під Кременець), а при відході їх наздогнав кн. Михайло

Острозький і відбив полон. Восени 1499 р. хан Менглі-Гірей як союзник великого князя московського наслав синів на українські землі. Було спалено Володимир, спустошено Белзщину, Берестейщину, Холмщину та Люблінщину та захоплено значний ясир. Двічі у 1500 р. (весна, осінь) було здійснено походи на українські землі та розорено Київську, Волинську, Холмську і Белзьку землі і, як і попереднього разу, татари доходили до Вісли і пустошили Люблінську та Сандомирську землі (виведено біля 50 тис. полону). Волинь могла постраждати від значного татарського нападу 1502 р. (чи 1503 р.) на Галичину та Люблінщину, коли було спустошено землі біля Вісли і захоплено велику здобич.

Наступна серія татарських походів, які також досягали Волині, припадає на час, символом якого, в тому числі і з точки зору протистояння їм, був кн. К.І. Острозький. Незважаючи на укладення військового союзу Кримського ханства і Литви у 1507 р., наступного року відбувся напад на Волинь, коли татари були розгромлені князем. Під час нападу на Галичину весною 1512 р. 20-тисячного татарського війська частково постраждала і Волинь, а очолювані кн. К. І. Острозьким війська спільно з польськими загонами взяли участь у битві з ними під Вишневцем, де було знищено 25 тис. нападників, захоплено біля 10 тис. коней і визволено 15 тис. ясиря. Волинські зағони, очевидно, брали участь у відбитті нападу на Поділля у грудні 1516 р., про який попередив хан, котрий не зміг стримати потерпаючих від голоду татар від походу, бо мобілізація була проведена й на Волині, а під Меджибожем загинув кн. Роман (очевидно, Сангушко). У кінці листопада 1517 р. чвари серед татар привели до того, що брат хана Ахмет вторгся на Поділля, Волинь і в Белзьку землю, але на них очікували і погромили. В жовтні наступного року татари вторглися на Київщину та Волинь, але зустріли сильну відсіч кн. К.І. Острозького, який частину їх розгромив (загинуло близько 800 татар), а другу ватагу погромив О. Дашкович. У липні 1519 р. відбувся особливо великий (біля 40 тис. нападників, а за хроніками Мартина Бельського і Матвія Стрийковського, орда налічувала до 80 тис. чоловік) напад татар на Волинь і Галичину (а також Белзщину та Люблінщину). На Волині було зібрано кілька тисяч чоловік під командуванням кн. К.І. Острозького, до яких прилучилися і зағони шляхти з Галичини. Вони мали намір зу-

стріти татар, які поверталися з ясирем. Під тиском польських керівників кн. К.І. Острозький, незважаючи на аргументи про невідгідну позицію, мусив дати татарам битву під Сокалем, але зазнав поразки. По поразці частина війська сховалася в замку, а татари з трофеями та полонем повернулися додому через Волинь. В битві загинуло близько 4 тис. татар і 1200 поляків та українців. Цей напад відбувся за намови великого князя московського. Під час низки спустошливих нападів 1524 р. на Поділля і Галичину окремі татарські загоны могли спустошити також і волинські землі. Ранньою весною у нападі брало участь 12 (чи 13) тис. Слід за тим налетіла сорокатисячна татарська орда з-за Дніпра і спустошила землі аж до Сянока (постраждали Волинь та Галичина), спаливши передмістя Львова і ставши кошем біля Мостиська. Звідси хан Аслам розіслав загоны. Коли ж назустріч нападникам до Сандомира нарешті рушили очолювані королем війська, татари спокійно від Мостиська відійшли. Кн. К.І. Острозький переслідував їх з невеликими силами, але напасти і відбити ясир не наважився. У 1526 р. відбувся напад на Волинську, Белзьку і Люблінську землі, а на початку наступного, 1527 р., татари за наказом турецького султана вторглися вглиб українських земель, на Полісся. Спустошено було українські, білоруські та польські землі біля Пінська, Белза, Любліна. При відході їх наздогнав кн. К.І. Острозький та відбулася одна з найбільших битв з татарами на р. Ольшаниця (Вільшанка), яка протікала територією південної Київщини та впадала в Дніпро трохи північніше м. Черкаси. Точне місце битви залишається невідомим; більше того, ним вважали с. Ольшаницю, розташованому між Білою Церквою та Каневом. І сьогодні дослідники, навіть вважаючи місцем битви р. Вільшанку, локалізують її «під Ольшаницею». В ряді джерел вказується місце битви та приблизні відстані до нього: «під Каневом у Ольшаниці» (що є помилкою), «біля самого кордону», «за 10 миль від Черкас», «у двох переходах від Дніпра», «недалеко від Чорного лісу», «гнали татар сорок миль від Києва на Ольшаницю». Найбільш інформаційно точними є чотири останні свідчення. А саме останнє з них стосується, скоріше за все, якщо не прямого переслідування, то пошуку відступаючих татар. Всі вони більш-менш вказують на верхів'я р. Вільшанка, і битва, очевидно, відбулася приблизно в трикутнику між сучасними селами Гнилець – Пединівка – Вільшанка.

Битва війська, в якому значну частину склали загони з українських земель Великого князівства Литовського, під проводом кн. К. І. Острозького з татарським військом на Ольшаниці завершилася погромом останнього. Ця перемога була важливою не тільки як така, але й в силу того, що відбулася практично одразу після найбільшого успіху Туреччини та її васала Кримського ханства – падіння Угорщини, що усвідомлювали вже сучасні автори, які писали про Ольшаницьку битву. Відтак, Ольшаницька перемога мала європейське значення, хоча це була перемога над татарами, а не над турками.

Похід 1527 р. добре готувався як у військовому, так і у дипломатичному відношеннях. Кримський хан Саадет-Гірей, демонструючи схильність до миру, проводив заходи з організації походу, а його противник в боротьбі за владу (на 1526 р. вони примірилися) Іслам-Гірей в листах наголошував, що залишається союзником Великого князівства Литовського. На прикордонних українських землях, незважаючи на офіційні переговори, готувалися до оборони. Цього разу про підготовку нападу було відомо у Вільно та Кракові, але стримати дії невеликих та рухливих татарських загонів влітку 1526 р. війська Литви та Польщі не змогли, як і затримати їх прохід на північну Київщину, Волинь та Пінщину (а окремі загони досягали й центральної частини Білорусі) наприкінці того ж року. Відтак, наприкінці 1526 р. значне татарське військо вторглося на українські землі, які входили до складу Польського королівства, звідки рушили на Полісся. Такому просуванню вглиб Великого князівства Литовського сприяла дуже морозна погода, яка зменшила можливості природних перешкод для просування нападників та організації оборони. З іншого боку, можливо ворог був пропущений в зв'язку з уже напрацьованою тактикою переслідування відступаючих та малорухливих через захоплений ясир татар. Величина татарського війська оцінюється по-різному – від 7 – 10 тис. (це навряд чи відповідає дійсності, зважаючи на участь у поході членів ханської родини) до близько 30 тис. Джерела по-різному визначають очільників нападу. Це могли бути калга-султан (можливо, Малай) чи пасинки хана (сини покійного калги Бурчак та Юсуф); можливо, всі вони брали участь у поході. До татарського війська долучилися й незначні турецькі загони. В організації відпору татарам брало участь біля 5 тис., а безпосередньо в Ольшаницькій битві – біля

3,5 тис. литовського (при вже зазначеній перевазі українського його складника) війська. Переслідування відходячих з ясирем татар здійснювали загоны, очолювані Юрієм Радивилом, Андрієм Немировичем (Немиричем), Остафієм Дашковичем, кн. Юрієм Слуцьким, кн. Іваном та Олександром Вишневецькими, кн. Федором Чорторійським, кн. Юрієм Гольшанським-Дубровицьким, кн. Полубенським (Іваном або Василем), а також Ольбрахтом Гаштовтом (швидше за все – це панегіричне перебільшення відносно одного з найбільших можновладців держави – канцлера та віленського воєводи, політичного та особистого противника кн. К.І. Острозького), а загальне керівництво здійснював гетьман Великого князівства Литовського кн. К.І. Острозький. Завданням цих загонів було швидке просування, винищення окремих загонів нападників та, очевидно, віднайдення головних сил татар та відсікання їм шляхів для відступу. Основним для цього був загін у 1,5 тис. вояків, який очолювали О. Дашкович та кн. Ю. Слуцький.

Основне військо наздогнало татар недалеко від Корсуня (між Корсунем та Черкасами) на р. Ольшаниця (іноді місце битви локалізують біля Канева), як вказане О. Дашковичем, який як черкаський староста, знав ці терени. На цей час за винятком загонів, які відсікали шлях до відступу, військо було об'єднане і знаходилося під керівництвом кн. К.І. Острозького. Цього не могло відбутися за відсутності даних про маршрут пересування татар, а, отже, свідчення про останніх вже було одержано від розвідки чи місцевих мешканців. Можливо, татар спеціально спрямовували саме сюди, до зручного місця – місцевість, де відбулася битва була, як вказує дехто з дослідників, володінням кн. К.І. Острозького. Точної її дати невідомо, оскільки різні джерела подають або 26 – 28 січня (за даними Ю. Деція, в основу яких, як вважають, була покладена реляція кн. К.І. Острозького) або 5 лютого. Більш ймовірною слід вважати першу з вказаних дат, яка узгоджується зі згадуваними в джерелах днями тижня.

Ввечері в суботу 26 січня війська кн. К.І. Острозького наздогнали татар, але починати бойові дії було вже запізно, а до того ж необхідно було дати відпочинок людям та коням та дочекатися відсталих на марші. Наступний ранок розпочався татарськими атаками на табір кн. К.І. Острозького, які, очевидно, мали на меті виманити війська з табору. На це гетьман

не піддався, даючи можливість підлеглим хоча б трохи відпочити після тривалого маршу, а також виснажити татар. Таким чином, керівник війська мав чіткий план і дотримувався його. Пасивність військ кн. К.І. Острозького цього дня татари не могли не сприйняти за прояв слабкості, а то й боягузтва. Поряд із виснаженням та втомою, як і з неминуче більшими за тих умов втратами атакуючих табір татар, це також надавало переваги, не в останню чергу – психологічні, підлеглим кн. К.І. Острозького.

Наступного дня, 28 січня, з ініціативи військ кн. К.І. Острозького розпочався вирішальний бій Ольшаницької битви. Він був недовгим, оскільки вдалося відбити татарських коней і частина татар не змогла взяти участь у битві верхи, що значною мірою знижувало – якщо не зводило нанівець – їх бойову вартість. Можливо, до бою в умовах паніки в татарському таборі приєдналися й бранці. Розпорошених татар, очевидно, переслідували учасники битви, але їх перехоплення було одним із завдань загонів О. Дашковича та кн. Ю. Слуцького. Втрати татар цим не обмежувалися, оскільки частина могла бути знищеною місцевим населенням чи замерзла при втечі.

Частина татарського війська (біля 5 тис.), очолюваного безпосередньо ханом, будучи, незважаючи на деяку чисельну перевагу, фактично приреченою на поразку і смерть, продовжувала бій в оточенні протягом всього дня, коли більшість татар вже була розпорошена, знищена чи потрапила в полон. В цьому епізоді безпосередню участь приймав і кн. К.І. Острозький. Втрати татарського війська були значними – знищені були майже всі нападники. Вони могли б бути меншими, адже через мороз та нестачу теплого одягу для визволених бранців переможці вдалися до знищення частини полонених татар. Відтак, чисельність захоплених в полон встановити важко. Їх обчислювали на 700 осіб, але це, швидше всього, були тільки ті полонені, яких кн. К.І. Острозький привів до Кракова і які, очевидно, взяли участь у організованому на честь переможця триумфі. Сучасники наводили кількість загиблих у 24 тис. з 30 – 34 тис. всього татарського війська, яке брало участь у нападі. В результаті Ольшаницької перемоги було визволено за різними свідченнями або 40 тис., або 80 тис. бранців.

Ольшаницька перемога була останньою у військовій біографії кн. К.І. Острозького. Його наступником на найвищій

військовій посаді держави став його учень та бойовий товариш, учасник Ольшаницької битви Ю. Радивил. Вперше авторитет українських вояків та полководців як гідних противників турецько-татарській агресії в Європу набув міжнародного резонансу. Представники Угорщини та Франції зверталися до достойників Польського королівства та Великого князівства Литовського (в тому числі – й до кн. К.І. Острозького) про вербування вояків для війни з Туреччиною. На якийсь час зросли впливи Литви у поволзьких ханствах, завдяки яким вдалося зменшити військову активність Криму в напрямку українських земель. Нарешті, Велике князівство Литовське продемонструвало здатність без іноземної – польської – допомоги і, навіть не мобілізуючи всіх своїх військових ресурсів, впоратися зі значним татарським вторгненням.

Чи не заключним нападом цієї тривалої серії татарських нападів стало вторгнення 1530 р., коли, дізнавшись про смерть кн. К.І. Острозького, татари невеликою ватагою дісталися Волині, але були погромлені кн. Іллею Острозьким, сином ольшаницького тріумфатора, а київський воєвода А. Немирович, також учасник Ольшаницької битви, з іншими князями гнав татар аж до Дніпра. У 1534 р. стався напад 20-тисячного татарського війська на Волинь. Було спалено передмістя Заслава, захоплено 15 тис. бранців. В кінці вересня 1549 р. татари здобули Перемильський замок і захопили в полон кн. Вишневецького з дружиною. Звідси рушили далі, але чутки про наближення військ Я. Тарновського та П. Кмити змусили їх відступити. Ці напади вже не досягали, якщо, можливо, не рахувати окремих незначних загонів, центральної Волині, що свідчило про певний спад в масштабах татарських походів на українські землі.

Після цього наступив відносно тривалий період затишшя, який для Волині був порушений серією татарських нападів 70-х рр. XVI ст. Вони були реакцією Криму на козацькі походи, а Волинь стала чи не головним об'єктом татарських вторгнень, оскільки прямо чи опосередковано до козацтва мали відношення представники волинських князівських родин Острозьких, Вишневецьких, Ружинських.

Основною ланкою оборони українських земель від нападів татар вважалися прикордонні замки. Але їх мережа не була густою і не тільки стримувати, але й забезпечувати спостереження та контроль прикордоння вони не могли. На середину

XVI ст. висунутими до степового кордону були тільки черкаський, канівський, брацлавський і вінницький замки. На рубежі XV – XVI ст. на території південної Волині, яка першою зустрічала татарські напади на регіон, міст із замками практично не було. Існували тільки державні Кременець, Красилів та Кузьмин, а також – приватні Полонне, Заслав, Збараж та Вишневець. Вони мали важливе стратегічне значення і прямо служили потребам оборони всього краю, хоча б як центри збору інформації і попередження про татарські напади. Створити густу мережу укріплень Польща та Литва не змогли. З іншого боку, точка зору про те, що головна лінія оборони Великого князівства Литовського від татарських нападів проходила на кордоні з Поліссям і, як і у випадку з Польщею, більша частина українських земель була свідомо віддана на поталу татарам не зовсім відповідає дійсності, хоча певною мірою справедлива. Адже добре впорядкована та організована оборонна система не могла не спиратися на відповідний стан залюднення. Відтак, однією з підстав забезпечення обороноздатності була господарська діяльність, перш за все, магнатерії. О.І. Баранович відзначав, що інтенсивна відбудова та відновлення людського і господарського потенціалу була пов'язана з передачею державних володінь у руки магнатів. Але протягом першої половини XVI ст. помітних змін в господарському житті південно-східної Волині не відбувалося, а рубежем у цьому була середина сторіччя, коли було засновано місто Костянтинів (Старокостянтинів, 1561 р.), а згодом і інші міські осередки. В першу чергу це було пов'язане з діяльністю князів Острозьких.

Окрім вже існуючих, але не потужних, замків у Любарі, Кузьміні та Красиліві, кн. В.-К. Острозький у 60 – 70-х рр. XVI ст. заснував три міські поселення з укріпленими замками – Старокостянтинів, Базалію, Остропіль. Варто відзначити, що два перші було засновано тоді, коли на території південно-східної Волині кн. В.-К. Острозький маєностей практично не мав, коли до нього ще не перейшли володіння покійного брата, а останній – коли цей процес завершувався і необхідно було виплачувати великі борги. Значних витрат також вимагали і інші проекти, зокрема – розбудова «домоначального» Острога, освітні та видавничі ініціативи. До розбудови та творення другої лінії на території південно-східної Волині, прив'язаної до р. Горинь та розташованої переважно на малополіських тере-

нах, мали відношення різні землевласники – Острозькі (крім згаданих – Полонне, Сульжин), Заславські (Заслав Старий та Новий, Білогородка, Краснокорець, Славутина, Шепетівка, Ташків), Лабунські (Лабунь), Сенюти (Ляхівці). В результаті, вже в XVII ст. до центральної Волині татарські напади практично не досягали.

Наступна особливість у становищі українських замків, яка є особливо наочною – це стан їх укріплень. Ревізії середини XVI ст. рясніють повідомленнями про їх поганий або надзвичайно поганий стан, внаслідок недбалості при будівництві (у Черкасах), або фізичного старіння. Загальна мобілізація боярства-шляхти Великого князівства Литовського при татарських нападах для українських земель не мала практично жодного значення. Інша річ, ополчення українських воєводств, насамперед Волині, надвірні корогви українських магнатів і в цілому – місцеве населення. Саме воно несло весь тягар випробувань татарськими нападами. Фактично всі жителі прикордоння несли військову повинність. В містах-замках фактично не існувало особливої різниці в становищі бояр, замкових слуг і міщан. Вони відбували сторожу, ходили разом із старостами за татарами, утримували замки та ін. Різниця між ними полягала тільки в особливостях несення окремих різновидів служби. Населення більш віддалених від татарського прикордоння земель несло менші військові повинності. Шляхта Волині в очікуванні татар подовгу проводила час, «з коня не зсідаючи», що виснажувало і її, і господарства. При цьому, фактично єдиним дійсно боєздатним видом збройних формувань були надвірні війська українських магнатів. Вони склалися в основному з дрібної шляхти-клієнтів магнатів. Таким же чином формувалось ядро загонів прикордонних урядників, здебільшого, представників тих же магнатських родів. У будь-якому випадку це були місцеві формування, які не підтримувались урядом ні фінансово, ні організаційно. Тому з цих причин важко говорити про серйозне ставлення уряду до справи оборони України. Відтак, населення України залишилося наодинці зі своїми проблемами і було змушене розв'язувати їх власними силами. Власне, і влада пропонувала тільки такий шлях вирішення проблеми.

На 70-ті роки XVI ст. татарські напади знову докотилися до кордонів Волині. Вторгнення та крупні напади татар на Волинь, як свідчать документи актових книг судово-адміністративних

установ, відбувалися в травні 1573, вересні – жовтні 1575, у 1576, у великий піст 1577, лютому 1578, 1579 рр. Чи не найбільший з них відбувся у вересні 1575 р. На українських землях до нього готувалися. Козацька розвідка розгромила передовий загін та повідомила про просування трьома колонами 80-тисячного татарського війська. Після розгрому незначного передового татарського загону нападники почали відходити, що, безсумнівно, було тільки маневром для дезорієнтації українських урядників та керівників зібраних для протидії нападу загонів. Чимало війська для організації відпору нападникам зібрав кн. В.-К. Острозький. Воно після звістки про відхід татар почало розходитися, але це був лише маневр татар, які згодом прорвалися на Поділля. Табір (кіш) татари розташували на подільсько-волинському порубіжжі, біля Синяви. Причому, у 1575 р., залишивши Поділля та Волинь, татари з'єдналися під Білою Церквою з «царем» (ханом) і повернули знову на Поділля, Волинь та Галичину, а кіш розбили біля Тернополя. В результаті, не рахуючи значного числа вбитих, татарами було взято в полон 55340 осіб, вивезено 150 тис. коней, 500 тис. рогатої худоби, 200 тис. овець та багато цінностей.

На початку 1577 р. відбувся новий напад на Волинь. Кн. В.-К. Острозький вислав розвідку (300 вершників під керівництвом П'ятигорця) для захоплення язика. У бою було знищено 600 татар, але до них надійшла допомога і загін було розгромлено (П'ятигорець з залишками загону згорів у млині). 4 березня татари з'явилися під м. Дубно і намагалися захопити замок, що не могло не бути пов'язаним з тим, що там знаходилася донька кн. В.-К. Острозького Катерина. Кн. В.-К. Острозький направив до Дубна загін на чолі з сином Янушем. Джерела згадують бій під Редькою (можливо, малося на увазі с. Радчин/Рачин Дубенської волості). Це могла бути сутичка між очолюваними кн. Я. Острозьким загонами та татарами. Під час цього нападу суттєво постраждали володіння кн. Острозьких; кримський хан вказував, що обійшов з військом їхні 40 замків та навколишні села. В 1577 р., крім нападу весною, на Волині чекали вторгнення і влітку. Наступного року відбувся похід татарського війська на Волинь і Поділля, яке було розгромлене кн. Я. Збараським під Заславом, а згодом – у лютому наступного року – нове вторгнення, коли було взято в облогу Остріг, але кн. В.-К. Острозький, змушений

до ведення переговорів, вмовив татар зняти облогу і відійти від міста. Тоді, як основні сили – кіш татарський – стояли під Острогом, то загони були розпущені по Волині аж до Полісся. Подібна, традиційна людовська тактика використовувалась татарами і в 1575 р., але, кіш стояв біля Синяви, а згодом – Тернополя (також володіння Острозьких) і під час наступних нападів. Очікували на напад (небезпека від татар, тривога) у 1579 р., 1580, на початку січня, в лютому і травні 1582 р. В 1578 р., коли татари, за висловом автора Острозького літописця «Острога добували і мало не добули», з Берестечка на них ударив кн. Олександр Пронський та переслідував їх аж до Заслава. Йшлося, очевидно, не про ті татарські загони, які стояли під Острогом, а про розіслані звіди для захоплення ясиря.

Наступне досягнення татарами Волині відбулося у 1593 р., коли під час сейму 20-тисячна орда прорвалася на українські землі та ввірвалася на Волинь. Це вдалося й завдяки тому, що татари пустили чутку, що похід відбудеться на російські землі. Сучасники відзначали, що її навели на маєтки кн. Острозьких якісь козаки в помсту за погром козацьких загонів Криштофа Косинського. Татарський кіш розташувався біля Костянтинова (Старокостянтинова). Саме цей регіон потерпів найбільше. Чи не найбільш спустошливими у XVII ст. для Волині були татарські напади 1616 – 1618 рр. Їх можна розглядати також, як і напади 70-х рр. XVI ст., як відповідь на козацькі морські походи.

Як видно, кульмінації, найбільшої частоти татарські вторгнення на Волинь досягли у другій половині 70-х рр. XVI ст., а на їх кінець припадають найбільші руйнування та спустошення – маєтки К. Острозького на Волині були з цієї причини звільнені від сплати державних податків на 8 років королівським листом від 27 березня 1578 р. на основі рішення сейму. Друга така хвиля припала на кінець другого десятиріччя XVII ст.

На відміну від першої третини XVI ст., коли загалом вдалося (хоча і не завжди успішно), незважаючи на значні втрати, організувати відсіч татарським нападам, у 70-х рр. XVI – першому двадцятиріччі XVII ст. цього уряду зробити не вдалося. Певною мірою цьому заважала участь війська та шляхти, як і значної частини козацтва, у війнах, які вела Річ Посполита проти Росії та Швеції. Періодичне втручання в молдавські справи загострювали взаємини з Туреччиною

і, як результат, посилення татарської загрози. Цьому сприяла й активізація козацтва в напрямку Криму, Молдавії, а завдяки далеким морським походам – і Туреччини. В цих умовах тільки об'єднання зусиль держави та козацтва могли якщо не зупинити, то зменшити татарську загрозу. Як приклад можна навести Цецору та Хотинську війну. Сказане не означає відсутності взагалі успішного протистояння татарським нападам, але вони не були значними чи, тим більше, вирішальними. Успішними можна вважати протидію вторгненню Кантемир-мурзи у 1606 р., погром татарських загонів під Білою Церквою та Фастовом та при їх поверненні в Крим у 1626 р. та ін., але в цих випадках йшлося про незначні сили татар.

Значний напад на українські землі, який відбувся у 1644 р., як і неодноразово протягом першої половини XVII ст., готувався заздалегідь, про що через розвідку було відомо військовому керівництву Речі Посполитої вже наприкінці 1643 р., про що, відповідно, було повідомлено урядовцям порубіжних земель. Готуючись до відбиття нападу, гетьман С. Конєцпольський визначив місце збору військ та шляхетських загонів на Брацлавщині, біля Вінниці та Бару на кінець грудня. Зосередження основних військ перш за все в районі Вінниці, давало можливість тримати під контролем обидва основні татарські шляхи (чи їх найважливіші відгалуження) – Чорний та Кучманський. Але не всі війська зосереджувалися в цьому регіоні. Надвірні загони кн. Я. Вишневецького перебували на Задніпров'ї. Вони, по-перше, мали контролювати пересування татар на Лівобережжі, а, по-друге, у випадку зміни планів нападників і їх переорієнтації на похід сюди протидіяти їм. Адже влітку попереднього року татари здійснили напад на Задніпров'я і сильно попустошили маєтності кн. Я. Вишневецького, який наздогнав і погромив окремі загони в степу над р. Сура. Частина військ виділялася для контролю за правобережним прикордонням. Вони становили першу лінію протидії татарам, але мали завданням не стільки ведення військових дій, скільки розвідку. Не маючи можливості точно визначити напрямок татарського нападу, другу лінію розташування військ С. Конєцпольський розділив на окремі частини-дивізії. Одну частину військ розташував недалеко від місця майбутньої битви, на брацлавсько-київському кордоні для пильнування Кучманського шляху. Керував нею вінницький староств Ян Одживольський. Після

переправи через Дніпро військ кн. Я. Вишневецького і розташування їх в районі Корсуня для прикриття Чорного шляху вони становили ліве крило. Сконцентровані в районі Вінниці та Бару війська з артилерією очолював сам гетьман. Вони прикривали шлях на Брацлавщину та Поділля. Таким чином, були перекриті всі можливі напрямки просування татар вглиб українських земель. Головним завданням було після остаточного визначення напрямку руху зібрати всі частини війська й зустріти нападників. Це в усій повноті вдалося.

На початку січня татарські війська почали виходити на місце переправи через Дніпро. Оскільки Таванська переправа (біля сучасного м. Берислав) виявилася непридатною (Дніпро в цьому місці ще не замерз), то татари рушили на північ і переправилися на Кічкаській переправі (в межах сучасного м. Запоріжжя). Інформація про рух татар стала відома С. Конєцпольському 13 січня. А про появу їх на території Київщини (біля с. Лебедин) – за 4 дні після цього. Це дало можливість визначити – орієнтовно, звичайно – напрямок подальшого руху татар, тим відгалуженням Чорного шляху, який прямував на Брацлавщину. Відтак, вибір за місце збору військ Вінниці виявився вірним. З іншого боку, тепер могли переправитися через Дніпро й основні частини надвірного війська кн. Я. Вишневецького. Таким чином, важливу роль у перемозі відіграла розвідка та своєчасне надходження інформації про рух татар. Здійснювали контроль за переправою та пересуванням татар надвірні загони кн. Я. Вишневецького, гарнізон Кодацької фортеці та козаки, в тому числі і з січової залози. Саме інформація про плани татар та їх пересування створили можливість зупинити їх при просуванні на українські землі, а не при відході з ясирем після спустошення краю. Розвідувальні завдання виконували дозори, які розсилалися для патрулювання та добування язиків. Так, завдяки діям розвідки від полонених татар стало відомо, що основні сили Криму на чолі з ханом у похід не рушать, а згодом від полонених, захоплених очолюваним Я. Шемберком авангардом, – про точний напрямок руху перекопського бея Тугай-бея.

Окрім того, нарешті вдалося зібрати значне військо для відсічі татарам. До складу сил, які мав у своєму розпорядженні гетьман С. Конєцпольський, входили кварцяне військо, реєстрові козаки та надвірні магнатські загони. Регулярну

складову (кварцяні загони та реєстровці) обчислюють на 3 – 4 тис. (за іншими підрахунками, кварцяного війська було біля 3,5 тис., а козаків – 4 тис.). Приватні війська виставили кн. Ярема Вишневецький (3000), Станіслав Конєцпольський (2200), Мартин Калиновський (1800), Станіслав Любомирський (1200), кн. Владислав-Домінік Заславський (1200), Ян Замойський (600), кн. Самійла-Кароля Корецького (400), а також надвірні загони Немиричів, Яна Одживольського, Миколая та Петра Потоцьких, Миколая Осторога, Олександра Конєцпольського, очолювані Олександром Пісочинським чернігівські загони (кожен з них складався зі 100 – 300 осіб). Загалом чисельність війська обраховують не більше, як на 19 тис. вояків, з яких більшість складали приватні війська. Всі надвірні війська було виставлено магнатами з їх українських маєтностей, з української шляхти частково формувалося й кварцяне військо. Якщо до цього додати реєстровців, то можна вважати, що українська складова у війську-переможці була переважаючою. Наведені вище відомості про урядові війська не враховують, скоріше за все, чисельність їх козацького компоненту, а стосуються лише кварцяних хоругв. В дійсності, козаків у Охматівській битві мало бути більше: за винятком розташованого на Запоріжжі Чигиринського полку (який частково міг рушити слідом за татарами, повідомляти про їх пересування, а, отже, приймав участь якщо не безпосередньо в бою, то в битві на її підготовчому етапі, а згодом – можливо, й у переслідуванні розгромленого ворога) та сотень, які могли супроводжувати татар після їх вступу на територію Київщини безпосередньо в битві могло брати участь щонайменше 3 тис. козаків. Після переходу в район Корсуня в дивізії кн. Я. Вишневецького нараховують 7 – 9 тис. вояків, тобто вдвічі чи втричі більше, ніж чисельність його надвірних загонів, які він привів у розпорядження гетьмана. Військо, яке з'єдналося з кн. Я. Вишневецьким у Корсуні очолював комісар з козацького питання Миколай Зацвіліховський. Скоріше за все, це були козацькі полки та, можливо, частково місцева шляхта, оскільки такої кількості кварцяних і магнатських військ тут не було – вони концентрувалися у визначеному С. Конєцпольським місці. Не всі козацькі підрозділи рушили з кн. Я. Вишневецьким в район битви, бо необхідно було контролювати тили татарського війська. Так, біля Чигирини зали-

шився Черкаський полк. Татарське військо очолював Тугай-бей, якого вважали одним з кращих полководців Кримського ханства. Він у своєму розпорядженні мав кільканадцять тисяч ординців (максимально – до 20 тис.). Таким чином, сили обох сторін були приблизно рівними (але, очевидно, чисельну перевагу в підсумку під час бою мали не татари), що нечасто траплялося у організації протидії татарам, які практично завжди мали чисельну перевагу та користалися раптовістю нападів та стрімкістю просування.

Охматівська битва розпочалася 29 січня 1644 р. сутичками біля містечка Буківка (Буки –?), які дещо затримали нападників та дали можливість концентрації польсько-українського (подібна назва не сприймається окремими істориками (в тому числі й українськими), але, зважаючи на частку козацтва, надвірних загонів та й частини кварцяного війська, його можна вважати таким – навіть і українсько-польським) війська біля Охматова. На підході до Охматова головних сил було, за існуючими правилами, утворено укріплений табір, який мав сім рядів возів. На цей час керівництво табором здійснював Я. Одживольський, а гетьман з кількома хоругвами рухався перед табором, очевидно, для проведення рекогносцировки. Остаточо табір знаходився на лівому березі р. Гірський Тікич. Сутички під Буками (якщо Буківка і є саме цим поселенням), де природні умови не сприяли діям, перш за все, важкої кінноти, створювали можливість відтягти татар до визначеного С. Конєцпольським місця битви (приблизно за 15 км від Буків). В даному випадку локалізація початкових боїв Охматівської битви не є достатньо чіткою, як і самі вони протягом 29 січня.

Просування татар того ж дня в напрямку Охматова було зупинено сутичками між авангардами та виходом татар до польсько-українського табору. Не маючи можливості, та й бажання, оскільки ясир ще не було схоплено, швидко відступити, Тугай-бей змушений був готуватися до битви, а оцінивши чисельність військ противника, почав закладати табір на правому березі Гірського Тікича, який разом із великими ставами створював додаткові переваги в обороні. Він не використав можливості розпочати атаку, коли польсько-український табір перебував на марші та, відтак, був найбільш вразливим, особливо під час переправи через р. Бурта, на якій розташову-

вався Охматів практично при впадінні її в р. Гірський Тікач. Польсько-українське військо ще не було повністю зібране під Охматовом, що теж схилило татар до битви. Але, зупинившись біля Охматова, татари фактично прирекли себе на поразку, адже однією з їх найбільших переваг була висока швидкість пересування. Окрім того, це дало можливість С. Конєцпольському здійснити оточення військ Тугай-бея. Це не було щільне кільце, адже в тилу татар діяли тільки окремі загони, які могли вступити в битву, завдаючи удару з тилу або переслідувати відступаючих татар. Битва завершилася боєм під Охматовом 30 січня 1644 р. Атака татар на табір та хоругви, які вийшли з нього, не вдалася і призвела до значних втрат, а сутички перемістилися під татарський табір. Це створювало небезпеку для атакуючих, оскільки вони віддалялися від свого табору і виходили з-під прикриття вогню артилерії та піхоти. Тим часом, в бій втягувалися нові загони. Саме в цей час, уже в вечірніх сутінках, нарешті підійшло очолюване кн. Я. Вишневецьким угруповання. Воно розташувалося на лівому крилі табору. В цей час трохи розвіднілося – і татари побачили проти себе набагато більше військо. У татарському війську почала поширюватися паніка і Тугай-бей змушений був дати наказ про відступ.

На татар, які почали організований відступ, вдарили з лівого крила хоругви дивізії кн. Я. Вишневецького, а з правого – очолювана С. Чарнецьким важка кіннота. В результаті відступ татар перетворився на панічну втечу, що тільки збільшило їх втрати. Під Охматовом загинуло біля 4 тис. татар. З добровольців було сформовано п'ятитисячний загін під керівництвом комісара з козацького питання М. Зацвіліховського для переслідування втікаючих татар. Переслідування тривало до р. Синюха (Сині Води) – біля 50 – 70 км. Втрати татар збільшило й те, що під ними проломився лід і по тілах потонулих, як по греблі, продовжували втечу інші втікачі. Частина татар була знищена та полонена місцевими селянами. Частина нездеморалізованих втікачів, маючи намір помститися та сподіваючись на хоча б якийсь ясир за відсутності військ, рушила в напрямку Чигирин. Але там вони були розпорошені та частково знищені козаками Черкаського полку, який безпосередньої участі у боях під Охматовом не приймав, а був залишений в тилу нападників і прикривав шляхи їх відходу. Відсутність основних сил Кримського ханства на його території дала можли-

вість частині січової залоги, Чигиринському полку, здійснити напад на Перекоп. Шляхом просування, козаки нищили кочовища та захоплювали полон. З 20- (чи 30-) тисячної орди до Криму повернулося лише 5 тис. татар, а похід чигиринців збільшив втрати татар.

Охматівську перемогу вважають найбільшою перемогою Речі Посполитої над татарами у XVII ст. та найбільшим військовим успіхом гетьмана С. Конєцпольського в боротьбі з татарськими нападами. Попри беззаперечні його заслуги як військового керівника, Охматівська перемога продемонструвала можливість успішної протидії Кримському ханству, але за умови спільних дій державних органів як організаторів оборони та утримання війська, козацтва й загалом українського населення, в тому числі – надвірних військ українських магнатів. Такої спільності не склалося на всіх рівнях взаємин вказаних елементів і, в першу чергу, через неможливість розв'язати українське та козацьке питання, політику і ставлення до українського народу, що вже за кілька років призвело до Національно-визвольної революції.

Охматівська битва, як і битва Ольшаницька, мала велике значення. Вона на кілька років припинила татарські напади на українські землі. Охматівська перемога стала можливою завдяки усвідомленню потреби об'єднання всіх ресурсів для захисту рідної землі. Вона продемонструвала можливість успішної боротьби проти татарських нападів і поставила на порядок денний питання про її перенесення на територію Кримського ханства та ліквідації татарської загрози. Зароджувалися плани об'єднання для цього зусиль Речі Посполитої та Московського царства. Наступного року після Охматівської битви війська Речі Посполитої намагалися перейняти татарські загоны, які відходили після вдалого походу на Росію. Боротьба з Кримом включалася в набагато ширший контекст боротьби з Туреччиною. Від Охматівської перемоги беруть початок витoki анти-турецької програми короля Владислава IV.

Ольшаницька та Охматівська перемоги були рубежами у військовій історії українського та сусідніх народів. В обох випадках вони були результатом військових талантів кн. К.І. Острозького та С. Конєцпольського, але також мужності, відваги та самопожертви їх учасників. Ці перемоги були досягнуті на українських землях, які входили до складу інших держав – Ве-

ликого князівства Литовського та Польського королівства. Але вирішальна роль в їх досягнення, як і головний тягар в протистоянні татарським нападам та найбільші втрати від них, були українськими. Ці звитяги по праву належать всім народам, які входили до складу цих держав, але перш за все – українсько-му. Вони обидві, особливо практично забута Охматівська, вимагають спеціальних ґрунтовних монографічних досліджень, пов'язаних з військовою історією Східної Європи загалом, так і особливої уваги до історії Кримського ханства та заснованих на використанні широкої джерельної бази.

Питання для самоконтролю:

1. На які періоди припадає найбільша активність татар у їх нападах на українські землі і в чому це проявлялося?
2. Якою була тактика протистояння татарським нападам?
3. В чому полягає міжнародне значення Ольшаницької перемоги?
4. Які лінії оборони Волині від татарських нападів існували?
5. Які випадки взяття татарами в облогу українських міст можна назвати і з чим це було пов'язано?

Література:

1. Баранович О. З історії заселення Південної Волині: Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI–XVII вв. / О. Баранович // Записки історично-філологічного відділу. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 10–19 (передрук: Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. – Острог, 2009. – С. 45–57).
2. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Д. Вирський. – К., 2008. – Ч. 1. – 502 с.
3. Вирський Д. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція / Д. Вирський // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 210–216.
4. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку XX століття / Гол. ред. Р. Стасюк. – К. : Арії, 2012. – 336 с.
5. Горошко С. Дві битви під Охматовим / С. Горошко // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Число 7. – С. 330–360.

6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1993. – Т. IV. – 544 с.

7. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1993. – Т. VII. – 624 с.

8. Дзира Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського / Я. Дзира // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.

9. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог, 2009. – 166 с.

10. Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. Черкас // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 53–67.

11. Черкас Б. Ольшаницька битва 1527 р. / Б. Черкас // Україна в Центрально-східній Європі. – 2008. – Вип. 8. – С. 53–59.

12. Dembski H. Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII w. / H. Dembski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Mickiewicza w Poznaniu. Historia. – Poznan, 1956. – S. 60–65.

13. Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. – Warszawa, 1995. – 588 s.

14. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowosci / M. Horn. – 1962. – Т. VIII. – Cz. 1. – S. 3–71.

15. Ochmiański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV-XVI wieku / J. Ochmiański // Studia i Materiały do Historii Wojskowosci. – 1960. – Т. 5. – S. 349 – 398.

16. Romański R. Książę Jeremi Wiśniowiecki / R. Romański. – Warszawa, 2009. – 343 s.

КНЯЗЬ КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ ЯК ПОЛКОВОДЕЦЬ

Українська військова історія робить тільки перші кроки свого становлення. Через це і постаті полководців українського походження залишаються десь на маргінесі або ж займають достойне місце в шеренгах видатних діячів сусідніх держав і народів. Значимість того чи іншого військового діяча визначається перш за все відповідністю результатів його діяльності рівню епохи, в якій ця діяльність протікала, засвоєнню і практичному втіленню передових ідей цієї епохи, а також кінцевих наслідків цієї діяльності. З численних сутичок і битв, як проміжних так і вирішальних для долі кампаній або й цілих війн, кожне століття виділяє менше десятка битв, які мали вплив на подальший розвиток військового мистецтва або своїм враженням на сучасників зберегли за собою довгу пам'ять. Примхливість військової долі, коли успіх залежить від великого масиву факторів, приводить до того, що рідко якому полководцеві вдавалося здобути хоча б десяток великих перемог. Всі ці критерії застосовуються світовою військовою наукою при оцінці полководців, тоді як українські, і почасти російські дослідники розглядають такі особистості ізольовано не тільки від світового чи загальноєвропейського контексту, але й без порівняння з основними сусідами та противниками.

Князю Костянтину Івановичу Острозькому (1450-1530), перш за все як політикові та одному з лідерів Великого князівства Литовського, який підтримував православ'я, присвячена достатньо велика кількість літератури. Серед них виділяються ґрунтовні дослідження В. Ульяновського. У цих працях дослідники, торкаючись оцінки князя Острозького як полководця, здебільшого просто переказують захоплені оцінки сучасників і перелічують число битв, взятих з епітафії. Були спроби переглянути усталену оцінку князя Костянтина Івановича Острозького сучасниками, які називали його «руським Сципіоном»,

порівнюючи з відомим римським полководцем, який здобув Карфаген, а також Олександром Македонським, Пірром та іншими визначними полководцями. Такі сумніви спробував обґрунтувати той же В. Уляновський. Згодом історик переглянув свою позицію, хоча сумніви його повністю не розвіялися («наша оцінка не має жодного значення, оскільки головним є сприйняття кн. К. І. Острозького його сучасниками та нащадками»). Отже проблема далі залишається дискусійною і питання про оцінку князя К. І. Острозького як полководця залишається далі актуальним.

Захоплені відгуки та свідчення сучасників, зокрема короля Сигізмунда I, давно широко цитовані в історичній літературі. Зупинимось на трьох свідченнях зовсім різних авторів, які не мали особливих підстав так високо піднімати князя Острозького.

Для сучасника легата римського папи у Польщі абата Пізоні князь К. І. Острозький мав одну вагому ваду – він був схизматиком, тобто православним, і прославляти його подвиги потреби не було, скоріше навпаки. Однак в листі 1514 р. легат писав: «Князь Костянтин може бути названим кращим воєначальником нашого часу, він 33 рази ставав переможцем на полі битви... в бою він не поступається хоробрістю Ромулу».

Князь Андрій Курбський, сам добрий і досвідчений полководець, оцінював князя К. І. Острозького як «гетьмана хороброго і славного... яко славний і похвальний в діяннях ратних себе показав, батьківщину свою обороняючи».

І, нарешті, Шимон Старовольський у своїх біограмах сарматських полководців (1631), куди він вносить цвіт польського воїнства, подає таку оцінку схизмата і руського князя К. І. Острозького: «Муж сильної руки, з великим розумом та іншими перевагами, який не мав рівних собі серед сучасників. Був воїном видатним. Тридцять три рази здобував він перемоги, завжди отримуючи славні тріумфи над ворогами Батьківщини. Це преславний вождь, під чиїм командуванням здобуто славні на цілому світі перемоги над Москвою під Оршею, над Татарами під Каневом. З цього поводу він єдиний тільки з усіх вождів польських відбув тріумф у Відні та в Кракові. Був то славний майстер військового мистецтва в Сарматії...».

Всі сучасники і дослідники сходяться на тому, що найбільшою перемогою князя К. І. Острозького була перемога у битві

під Оршею 8 вересня 1514 р. Що було в цій битві незвичного, що відрізняло її від великої кількості інших битв цього і пізнішого часів? Битва на відповідному рівні досліджена у військовій літературі. Перш за все російські дослідники визнають, що у військах князя М. І. Голіци-Булгакова та боярина І. А. Челядніна було 80 тисяч бійців, тоді як у князя К. І. Острозького не більше 30 тисяч. Звичайно, як і всі битви, або більшість з них, битва під Оршею визначалася сприятливим для князя Острозького збігом обставин: місництво і взаємна ненависть головних московських воевод вплинули на кінцевий результат битви. Але блискучий маневр з центру та правого флангу на лівий перед очима противника, рівно ж як і зворотній маневр у другій фазі битви з лівого флангу в центр – безперечна заслуга великого гетьмана литовського К. І. Острозького, який керував ходом битви, не випускаючи ініціативу з рук. Рівно ж як і масоване застосування вогнепальної зброї, з чим московське військо у польовій битві зіткнулося практично вперше. Заманивши противника імітованим відступом під залпи своєї артилерії, наслідки яких були жахливими, князь Острозький зламав волю противника до продовження битви. Звідси і такі приголомшливі втрати (близько 30 тисяч вбитими, пораненими і полоненими).

24 лютого 1525 р. при Павії імператор Карл V розгромив французьке військо. Долю битви вирішили залпи аркебузерів, причому один постріл виводив зі строю відразу кілька людей та коней. При рівній чисельності військ (бл. 23–25 тис. кожне), французи втратили біля 12 тисяч, а в полон потрапив король Франциск I та краща частина армії. Іспанці втратили біля 500 чоловік.

Загалом вперше польову артилерію став використовувати знаменитий венеційський кондотьєр Бартоломео Коллеоні (1400–1475) з середини XV ст., до нього подібні спроби були неефективними. Щодо ручної вогнепальної зброї, перевагу якої над арбалетом та луком довела аж тільки битва при Босворті (22 серпня 1485 р.), то вперше ефект від масового використання аркебуз зафіксований у згадуваній битві при Павії. У битві при Маріньяно (13–14 вересня 1515 р.) крім артилерії ефективну роль зіграли арбалетники.

Таким чином можна стверджувати, що саме князь Острозький у 1514 р. в битві під Оршею масово застосував польову арти-

лерію та ручну вогнепальну зброю (аркебузи), до чого противник виявився неготовим і що не тільки привело до великих втрат, але й приголомшило військо і зламало його волю до опору.

В полон потрапили обидва головні воєводи, 8 воєвод, 37 командирів рангу сотників і вище та 1500 дворян (за підрахунками з російських джерел – 380 дворян). Підрахувати точне число загиблих неможливо, але воно було вражаючим. У родинних пом'яниках чи розписах багатьох князівських фамілій зустрічаються вказівки на загиблих під Оршею.

Зрозуміло, що така подія не могла не захопити сучасників. Величне полотно із зображенням цієї перемоги (нині в Народному музеї у Варшаві) показували іноземним дипломатам аж до падіння Речі Посполитої у кінці XVIII ст. Можна не сумніватися, що якби князь К. І. Острозький здобув лише одну таку перемогу, то і те давало би право називати його великим полководцем. За своїми масштабами та результатами ця битва перевершує всі відомі битви XVI ст.

Сучасники нараховували ще при житті полководця 33 такі перемоги, а потім навіть і 63 (за А. Кальнофойським, який скопіював епітафію з його надгробка). Вигадувати ці перемоги також не було жодної потреби. Зрештою, сліди цих битв все-таки проглядаються. Зрозуміло також, що числа 63 віднайти неможливо, позаяк неможливо встановити критерій визначення битви сучасниками. Битва під Оршею і битва з ординським загоном, який проривався через кордон з метою захопити ясир або ж втікав з таким ясиром, різні події за масштабами, але можуть бути рівною мірою названі битвами.

Ш. Старовольський порівнював перемогу Острозького над татарами під Каневом з перемогою під Оршею. Битва під Каневом відбулася у 1527 р., вона тривала цілий день, ординці втратили аж 26 тисяч воїнів, після чого переможець знову справив триумф у Кракові. Крім Старовольського про цю битву згадує також хроніст М. Стрийковський [54, с. 394]. Битва мусила бути значною, оскільки її сучасники порівнювали з перемогою під Оршею. У 1525 р. «великого князя козаки» доповідали з Азова, що з Криму вийшла рать у 50 тисяч, в числі якої було 15 тисяч «турецької сили». Тобто в цей період ординські напади провадилися значними силами, які очолював сам хан або його наступник калга-султан. Ш. Старовольський черпав інформацію з якихось рочників, які втрачені. Там було записа-

но, що в цій битві взяли участь в складі українсько-литовського війська також частини канівського і черкаського старости Остафія Дашковича (одного з ранніх козацьких вождів) та князя Федора Сангушка.

У 1527 р. ординський напад був особливо масштабним. Крім великої перемоги під Каневом та розгрому ординців на Ольшаниці князь Острозький завдав поразку ординцям, які прорвалися до Пінська. Чисельність ординців за джерелами була до 25 тисяч. Гетьману Острозькому вдалося відбити в ординців гігантський полон, який за оцінкою Ш. Старовольського складав 40 тис. Послідовність цих битв за джерелами, що збереглися, відновити неможливо. Можливо, один з ординських чамбулів було розбито на Ольшаниці, тоді як основні сили прорвалися аж до Пінська. І вже переслідуючи їх, гетьман Острозький довершив розгром під Каневом.

Взагалі, починаючи з 1492 р., коли Менглі-Гірей відбудував Кара-Кермен (Очаків), колишню литовську прикордонну фортецю Дашків, та біля Тавані, де ширина рукава Дніпра не перевищувала 500 кроків, спорудив фортецю Іслам-Кермен, ординські напади стали постійними. Польсько-Литовська держава не будувала засічних ліній як Москва і не виводила в степ постійні військові контингенти, через що оборона величезного степового кордону практично була відсутньою: ланцюжок невеликих фортець, скоріше замків, не завжди міг оборонити навіть себе. З 1497 р. як великий гетьман литовський цю оборону організовував і провадив князь Острозький.

Потрібно відзначити, що бойова практика князя Костянтина Івановича Острозького була дуже інтенсивною. До поразки на Ведроші у 1500 р. він мусив мати вже якусь значну і успішну військову практику. Не даремно його не просто утримували у Вологді, сподіваючись на викуп, а вели перемовини про перехід на російську службу, що він невдовзі і вчинив, отримавши володіння у Московському князівстві. Очевидно було вирішено використати його досвід оборони степового кордону на Україні і його поставили на чолі одного з полків на московський степовий кордон, де він «в кількох битвах перемогу ... отримав». Коли ж князь невдало спробував втекти, його змусили 18 жовтня 1506 р. дати відповідний запис за порукою митрополита та інших вельмож: «се аз, князь Константин Іванович Острожский, что есми бил челом своему государю в. к. Василию Івано-

вичу за свою вину». Схоже, що успіхів князь Острозький досяг під час літньої кампанії 1506 р. на Степовому кордоні, в кінці якої спробував залишити московську службу. Очевидно резонанс від цих перемог був значним, бо князя відносно легко вибачили і повернули до війська. Мусила бути успішною і літня кампанія 1507 р., в кінці якої за князем послабили нагляд, що дозволило йому порозумітися з ординцями (можливо з деякими з них він зустрічався у попередні роки) та з їх допомогою дістатися Литви. 25 вересня 1507 р. князь прибув до Вільна з якимсь татарським відділом. В ті часи і Москва, і Литва охоче брали на військову службу ординців, які отримували шляхетство і зберігали свою належність до ісламу. Воюючи один з одним, суперники нерідко домовлялися і брали участь у спільних походах проти Москви (як це робив в той же час, приміром, вже згадуваний О. Дашкевич). У вічному протистоянні між собою Росія та Литва постійно намагалися залучити на свій бік ординців.

Протягом 1508 р. (до першої, теж успішної, битви під Оршею) різні частини війська, яке князь очолював, здобули і спалили Білу, оволоділи Коропцем та спалили Дорогобуж.

З повідомлень цього ж Ш. Старовольського також випливає, що поверненню князеві Острозькому гідності великого гетьмана литовського, яке мало місце у 1511 р., передували ще якісь перемоги у сутичках з московським військом. Після перемоги під Оршею у 1514 р. були здобуті Дібровна, Мстиславль і Кричев та обложений Смоленськ. При цьому князь Острозький виступав тільки з 6-тисячним корпусом.

Ш. Старовольський згадує також аж три переможні битви під Слуцьком з трьома різними ординськими військами, які відбувалися, очевидно, в різні періоди діяльності князя Острозького.

Невдала Сокальська битва 1519 р. також вочевидь не була єдиною в цьому році битвою з ординцями. Причому цей наступ татар відбувався кількома з'єднаннями, які діяли на різних напрямках. Спочатку 4 тисячі білгородських татар і 12 тисяч турків вторгнулися на Поділля і спробували взяти Чурилов та Рогатин. А основні сили чисельністю до 80 тисяч дійшли до Сокаля. І схоже, що князь Острозький спочатку рушив до Рогатина, змусивши там ординців зняти облогу, а вже потім поспішив до Сокаля, бо у нього залишилося тільки 5 тисяч війська. Можливо, що під Рогатином відбулася переможна битва, в якій військо князя Острозького зазнало значних втрат. Постійна

військова служба змусила князя К. І. Острозького навіть відкласти свій другий шлюб з княжною Олександрою Семенівною Слуцькою – князь мусив виступити в похід до Мінська.

Відповідаючи за оборону степового кордону, князь К. І. Острозький не міг не оцінити значення ранньої козацької організації, яка самочинно виникла на Поділлі та в Придніпров'ї нижче Канева та Черкас за мовчазної згоди та підтримки прикордонних старост (Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича та інших). Варто звернути увагу на два заходи в цьому напрямку. У 1524 р. король доручив річицькому державцеві Сенку Полозовичу і чорнобильському державцю Христофору Кмітичу набрати малий почет чисельністю 1-2 тисячі козаків з виплатою останнім кількох сот кіп литовських грошей. Ці козаки мали сторожити від ординців дніпровські переправи, але через нестачу коштів це військо розійшлося. Тоді на раді панів Литовського сейму 10 грудня 1524 р. у Бересті було розглянуто питання про організацію постійного козацького контингенту на Дніпрі. У записці короля, переданій через біскупа Миколу Вежнгайла, високо оцінювалися результати загону С. Полозовича та Х. Кмітила. Ризикну припустити, що всі ці пропозиції короля Сигізмунда Старого були ініційовані князем Острозьким, чий військовий авторитет був величезним. Працюючи і воюючи разом з вождями раннього козацтва такими як О. Дашкович, який вже по смерті князя у 1533 р. на Пйотрковському сеймі виступив з проектом 2-тисячного постійного козацького реєстру з військовою флотилією на дніпровських островах, він таки добився сеймової постанови про організацію постійного козацького війська (яка так і не була реалізована). Тим більше, що саме на період, коли оборона степового кордону була покладена К. І. Острозького, тобто на 1497-1500, 1511-1530 рр., і припадає раннє формування козацького війська, основою якого стали вільні, напіввійськові стани (путні бояри, замкові та ординські слуги тощо) та дрібна шляхта.

В цілому можна стверджувати, що князь Костянтин Іванович Острозький був одним з кращих європейських полководців XVI ст. і, мабуть, таки взяв участь у 63 переможних битвах. Інша річ, що внутрішній стан суспільства Польсько-Литовської держави не давав можливості скористатися плодами таких блискучих перемог, як битва під Оршею чи битва під Каневом. Але ці обставини не залежали від самого князя Острозького.

Його високо цінували як прихильники, так і противники. Початки козацької організації також пройшли ймовірно під його покровительством і, напевно, безпосередньою участю. Все це вимагає детального глибокого дослідження саме військової діяльності князя К. І. Острозького, яка може дати ще багато цікавої інформації. Серед полководців українського походження небагато таких, яких можна було би поставити в один ряд прославлених європейських полководців свого часу (поряд з князем К. І. Острозьким).

Питання для самоконтролю:

1. З ким порівнювали кн. К.І. Острозького як полководця?
2. Що відрізняло битву під Оршею від інших сучасних їй битв?
3. Де і в зв'язку з чим кн. К.І. Острозький відбув триумфи?
4. Чим відрізнялися заходи Російської, Польської та Литовської держав з протидії татарським нападам?
5. Якою була роль кн. К.І. Острозького у боротьбі з татарськими нападами?

Література:

1. Войтович Л. Родина князів Острозьких / Л. Войтович // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 355–367.
2. Гуржій О. І. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт ; гол. ред. Р. Стасюк. – К. : Арії, 2012. – 336 с.
3. Голубев С. По поводу двух сообщений о князе Костянтине Ивановиче Острожском / С. Голобуев // Труды Киевской Духовной Академии. – 1877. – № 4. – С. 182–191.
4. Домбровский В. Острожская старина / В. Домбровский // Киевлянин. – 1840. – Кн. 1. – С. 88–89.
5. Каспровский Е. Ю. Борьба Василия Ивановича с Сигизмундом I / Е. Ю. Каспровский // Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородько. – Нежин, 1899. – Т.2. – С. 112–118
6. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога : нариси / М.П. Ковальський. – Острог, 1998.
7. Лихач Е. Острожский Константин Иванович / Е. Лихач // Русский биографический словарь / Ред. А. А. Половцев. – Т. Об.Оч. – СПб., 1905. – С. 457–461.

8. Максимович М. А. Письма о князях Острожских к графине А. Д. Блудовой / М. А. Максимович. – К., 1866.

9. Мицик Ю. А. Битва під Оршею 1514 року / Ю. А. Мицик // Україна крізь віки. – К., 2000. – С. 133–137.

10. Перлштейн А. Несколько слов о княжестве Острогском / А. Перлштейн // Временник общества истории и древностей российских. – М., 1852. – Кн. 14. Исследования. – С. 33–48.

11. Петров Н. И. Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским / Н.И. Петров // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1879. – Кн. 1. – С. 79–81.

12. Романовский Л. М. О Константине Ивановиче князе Острожском / Л. М. Романовский // Труды Третьего Археологического съезда в России. – М., 1878. – Т. 2. – С. 205–209.

13. Ульяновський В. Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській Лаврі / В. Ульяновський // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 112–121.

14. Ульяновський В. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького / В. Ульяновський // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 24–31.

15. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог, 2009.

16. Черкас Б. В. Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст. / Б. В. Черкас // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 57–64.

17. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 2002.

18. Ярушевич А. Ревнитель православья князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная литовская Русь в его время / А. Ярушевич. – Смоленск, 1896.

19. Spieralski Z. Bitwa pod Orszą / Z. Spieralski (1514) // Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. – T.1. Do roku 1648 / Red. J. Sikorski. – Warszawa, 1965. – S. 331–337.

ПОВСТАНЕЦЬ ЧИ ДЕРЖАВНИК МІФІЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ СЕМЕРІЙ НАЛИВАЙКО

Семерій Наливайко (для більшості відомий він як Северин) є чи не найяскравішою і водночас чи не найзагадковішою фігурою української історії кінця XVI ст. Про нього склали легенди, борців проти церковної унії навіть іменували наливайківцями, а православну церкву в Україні на початку XVI ст. називали церквою наливайківською. Наливайко став однією із головних фігур козацького міфопростору. Він фігурує у козацьких літописах, відомій «Історії Русів». У контексті козацького міфу осмислювали його діяння Тарас Шевченко, Микола Гоголь, Пантелеймон Куліш, Кондратій Рилєєв, у пізніші часи – Іван Ле, Микола Вінграновський та інші.

Однак, власне, про історичного Наливайка ми знаємо не так багато. Не знаємо навіть, де він народився. Хоча в солідних енциклопедичних виданнях безапеляційно заявляється, що батьківщиною Наливайка було містечко Гусятин на Поділлі (зараз районний центр Тернопільської області). У 1992 р. в Гусятині навіть був відкритий пам'ятник цьому героєві (скульптор К.Сікорський, архітектор С.Калашник). Хоча, насправді, твердження про народження козацького ватажка в Гусятині не більше, ніж гіпотеза, запропонована істориками. Вона ґрунтується на згадці самого Наливайка про те, що в його батька магнат Мартин Калиновський відібрав землю і побив до смерті. Справді, центром володінь зазначеного магната було містечко Гусятин. Однак ні в самого Наливайка, ні в інших авторів кінця XVI – початку XVII ст. не знаходимо тверджень, що Гусятин був його батьківщиною. Хоча до Гусятини Наливайко таки мав відношення. Перебуваючи зі своїм військом на Поділлі, він зумів захопити це містечко й помститися кривднику свого батька. У той же час в авторів кінця XVI – початку XVII ст. зустрічаються твердження, що Наливайко походив із Кам'янця-Подільського

чи Острога. Принаймні рід Наливайків та й сам наш герой були пов'язані з Острогом.

Немає визначеності щодо імені Наливайка. Хоча зараз «загальноприйнятим» є вживання імені Северин, однак воно видається досить сумнівним. Свого часу саме таким іменем почав називати в своїх наукових та художніх творах Наливайка П. Куліш. Потім це було підхоплено українським радянським письменником І. Ле, який створив роман «Наливайко». І в радянській історіографії утвердилося написання імені «Северин», коли мова заходила про цього народного героя.

Правда, українські дореволюційні дослідники більш обережно використовували це ім'я. Наприклад, М. Грушевський в одних випадках вживав ім'я Северин, у інших – Семерій. У І. Франка він фігурує як Семен.

Щодо автентичних джерел, листів самого Наливайка до польського короля Сигізмунда III, то в них він підписувався як Семерій чи Семексій. У поемі Симона Пекаліда «Про Острозьку війну» (1660) він іменується «Семерин». Зустрічаються й інші написання його імені в різних документах кінця XVI – початку XVII ст. Однак найбільш автентичним видається Семерій. Саме так і будемо його іменувати.

Про Наливайка знаємо ми переважно з подій 1594–1596 рр., коли він зумів створити своє козацьке військо і здійснити з ним походи в Молдавію, Угорщину, Поділля, Волинь і Білорусію. Однак у його війську були не «класичні» козаки. Більше того, Наливайко мав непрості відносини із запорізькими козаками. Зокрема, йому пригадували те, що він брав участь у розгромі козацького повстання під проводом К. Косинського. Та й, зрештою, у таборі під Солоницею запорожці видали Наливайка польському гетьману Станіславу Жолкевському. Дії ж самого Наливайка не вписувалися в межі «традиційного» козацького повстання. Відомо, що він підтримував дипломатичні зносини із австрійським імператором, правителями придунайських князівств, виступав як їхній військовий союзник у боротьбі з турками й татарами.

Що ж стало причиною героїзації Наливайка, перетворення його в людину-легенду? Передусім, цьому посприяла його мученицька смерть. Він був страчений у Варшаві, а потім тіло його було четвертоване. Перед стратою Семерія довго допи-

тували, застосовуючи різні тортури. Про це теж було відомо, і цей факт породив різноманітні легенди.

Так, в «Острозькому літопису», який укладений був у кінці 30-их рр. XVII ст. в Острозі і де би ще мала зберігатися пам'ять про Наливайка, зустрічаємо такі слова: «Наливайко в Слуцьку і в Могилеві великої шкоди почини лісам громлен, а потом пойман і на паль збит». Як бачимо, тут подана недостовірна інформація щодо смерті Семерія. Страта на палі може бути трактована як смерть мученицька. Однак тоді така смерть, радше, трактувалася як ганебна. Саме таку жорстоку страту застосовували щодо великих злочинців.

Проте поряд із такою легендою про страту Наливайка поширювалися й інші легенди. Зокрема, польський мемуарист Пшонка писав, що Семерій наказав іменувати себе царем Наливаєм. Очевидно, з цим стоять пізніші перекази про його смерть, записані ксьондзом Йончинським: ніби Наливайка посадили на розпеченого коня, на голову поклали йому розпечену залізну корону, і так замучили. А в одній із тогочасних українських хронік зустрічаємо повідомлення, що Наливайка «у Варшаві король наказав на мідній кобилі возити».

Ці легенди перейшли в пізніші українські літописи, в котрих Наливайко починає виступати в образі борця проти унії. Так, у «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, створеній у другій половині XVII ст., Наливайко подається як «гетьман запорозький», котрий «Литву плюндровал, шляхту забивал, унії не люблячи». Далі йдеться про те, що Наливайка розгромив гетьман Жолкевський під Лубнами й ув'язненого привіз до Варшави. «Там же в Варшаві, – говорить літописець, – Наливайка на мідяноі распаленоі кобыле спалено».

У «Літописі» Григорія Грабянки, завершеного в 1710 р., Наливайко уже перетворюється в символічну фігуру, ідейного борця проти унії та мученика за віру, а його повстання розглядається як поворотний пункт у стосунках між русинами-українцями й ляхами, коли скінчилися мирні відносини й почалася війна. Ось як там подається ця фігура: «...гетьман війська запорізького Наливайко, розбивши мадярів, повернув на Україну і не застав уже в живих Косинського; як син православ'я, зневаживши новоявлену унію, він зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву і там, перемигши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могильов і силу ляхів побив. Про-

ти нього з військом вийшов коронний гетьман Жолкевський, прийшовши на Україну і року 1597 під Лубнами, в урочищі Солониці, розбив силу козацьку, а самого гетьмана з полковником Лободою та Мазепою живими взяв і до Варшави вивіз; там, у Варшаві, на міднім волу його ляхи зажарили. Саме з цієї причини й розпочалася війна козаків супроти ляхів».

Фактично, уже в Грабянки маємо «наливайківську легенду». Із неї випливало, що Наливайко – козацький гетьман, борець проти унії та ляхів, і що саме за цю боротьбу ляхи прирекли його на мученицьку смерть. У різних варіантах, із різними доповненнями ця легенда, яка мало узгоджувалася з історичними реаліями, почала утверджуватися в українській історичній пам'яті. Особливо помітну роль тут відіграла славнозвісна «Історія русів», яка, ймовірно, з'явилася в кінці XVIII ст., а в першій половині XIX ст. стала досить популярним твором.

У «Історії Русів», як і в Грабянки, Наливайко постає не лише героєм, а й ідейним борцем проти унії, захисником прав руського, власне українського, народу. Він, як гетьман запорізьких козаків, звертається до польського короля із петицією на захист України-Русі. Далі отримує блискучі перемоги над польським військом. Як переможець, їде на сейм до Варшави. Однак там Наливайка і його товаришів підступно хапають і піддають жорстокій страті: їх живцем спалюють у мідному бику.

Незважаючи на сильні міфологічні моменти «Історії Русів», цей твір тривалий час сприймався і українськими, і російськими інтелектуалами як «історична правда». Наприклад, один із перших істориків України Д. Бантиш-Каменський чимало зробив запозичень «Історії Русів». І майже безкритично узяв із неї «наливайківську легенду».

«Історія Русів» була важливою лектурою для Тараса Шевченка. Хоча він не слідував сліпо за цим твором, однак чимало фактів брав із нього. Загалом Кобзар часто звертався до образу Наливайка і, судячи з усього, це був один із улюблених його персонажів. У «Гайдамаках» він ретранслює «наливайківську легенду», подану в «Історії Русів».

За радянських часів «наливайківська легенда» як у белетристичній, так і науковій літературі була доповнена соціальними моментами. Наливайко і далі виступав у образі козацького гетьмана, який боровся з поляками. При цьому релігійні моменти були відсунуті на задній план, а на перший вийшли

моменти соціальні. Наливайко був поданий як «захисник знедолених». А діяльність цього ватажка та його прибічників була подана як «народне повстання».

Насправді ж «наливайківська легенда», попри її авторитетність для українців, є далекою від історичних реалій. У той же час «історично-реальний» Наливайко може виявитися більш цікавим для наших сучасників, ніж його козакофільські чи радянські «реінкарнації» з минулих часів.

Передусім видається сумнівним «просто» походження Наливайка. На жаль, ми небагато знаємо про його родину. Але навіть та інформація, яка є, дає можливість зробити певні висновки щодо соціального статусу. Свідчення самого Семерія про те, що його батько мав конфлікт через землю з магнатом Калиновським, дає підстави говорити, що походив він із родини землевласників (очевидно, дрібних, яким важко було протистояти багатому пану).

Сім'я Наливайків ніби після смерті свого глави перебралася в Острог під покровительство князя Василя-Костянтина Острозького. Старший брат Семерія, Даміан (Дем'ян) навіть зробив блискучу кар'єру при дворі цього «некоронованого короля Русі». Очевидно, закінчивши Острозьку академію, Даміан став однією з центральних фігур Острозького релігійно-культурного осередку. Йому приписують підготовку до друку й написання передмов до низки острозьких видань, авторство твору «Ляменту княжат Острозьких» (1604), упорядкування виразів із Біблії та праць отців церкви в збірці «Лекції словенські...» тощо. Документи свідчать, що він був священником соборної Богоявленської церкви в Острозі. Судячи з усього, ця людина була наближена до князя В.-К. Острозького.

Не виключено, що Семерій теж навчався в Острозькій академії. Його листи, які дійшли до нас, зокрема, до короля Сигізмунда III, показують, що людина, котра надсилала їх, мала відносно високий на той час рівень освіченості.

Ми не знаємо, хто склав протекцію Наливайкам, щоб вони опинилися в Острозі. Проте не виключено, що такою людиною був Герасим Смотрицький, редактор Острозької Біблії, один із перших ректорів Острозької академії. Відомо, що Г. Смотрицький походив з Поділля і деякий час був писарем у Кам'янці-Подільському. У цьому плані цікаве повідомлення польського хроніста Й. Бельського, що Семерій Наливайко

був родом із Кам'янця-Подільського. Можливо, Г.Смотрицький знав батька Семерія і після його смерті допомагав родині Наливайків, опікувався нею. Звідси стають зрозумілими успіхи Даміана на культурно-освітній ниві. У певному сенсі, він продовжив справу Г.Смотрицького, дотримуючись православно-консервативних поглядів.

Щодо Семерія, то він, певно, не закінчив повного курсу навчання в Острозькій академії, оскільки не збирався робити кар'єру священика та інтелектуала, як його брат. Наливайко, за власним свідченням, вирішив податися на Січ. Перебування на Січі тоді розглядалося молодими людьми як своєрідна «школа» військового мистецтва. У цю «школу» їхали «вчитися» не лише простолюдини, а й вихідці зі шляхетських і навіть князівських родин. Після перебування на Січі, за свідченням знову ж таки Семерія, він повернувся в Острог і служив у надвірному війську князя В.-К. Острозького. Ця служба припала десь на кінець 80-их – на початок 90-их рр. XVI ст.

У цей час князь, фактично, перебував на вершині своєї могутності. Йому належали величезні володіння на території не лише Волині, а й Київщини, Поліссі, Білорусії, Галичині і навіть Польщі. Він належав до найзаможніших магнатів Речі Посполитої. Себе ж В.-К. Острозький вважав майже незалежним правителем. Тому на надгробку своєму батькові наказав зобразити корону (так у той час зображувалися переважно суверенні правителі), а себе він іменував не інакше, як «божою милістю князь» (вважайте, це була титулатура суверена).

Тому двір В.-К. Острозького – це був двір правителя своєрідної держави, де людина могла здобути досвід управління. А додайте до цього існування Острозької академії, грона її інтелектуалів, серед яких був Даміан Наливайко, і тоді стане зрозумілою та атмосфера, в якій перебував Северин.

У поемі «Про Острозьку війну» є згадка про Наливайка. Автором цього твору був придворний латиномовний поет князя В.-К. Острозького Симон Пекалід. Очевидно, він знав Семерія. А в розповіді про битву під П'яткою, де військо князя В.-К. Острозького перемогло козаків Криштофа Косинського, читаємо: «Семерин уже трупами всюди / Землю встелив». Цю згадку можна трактувати в тому сенсі, що Наливайко був умілим воїном.

Участь Семерія в придушенні козацького повстання під проводом К. Косинського, яке відбулося в 1593 р., стала «чорною

плямою» в його біографії. Це стало причиною того, що для запорожців він так і не став своїм, і вони намагалися дистанціюватися від нього.

Семерій виходить на військово-політичну арену як відносно самостійна фігура в 1594 році. Тоді він формально полишає службу у князя В.-К. Острозького й організовує на Брацлавщині загін нереєстрових козаків. На чолі козацьких загонів Наливайко у 1594-1595 рр. здійснив походи в Молдавію, а також на землі у гирлі Подунав'я, які контролювалися турками. Здійснювалися ці походи при домовленостях із австрійським імператором Рудольфом II і підтримувалися римським папою. Ймовірно, вони мали підтримку й з боку князя В.-К. Острозького. Адже ці походи стримували експансію татар і турків на землі України. А це об'єктивно було в інтересах волинського можновладця. Показово, що військо своє Наливайко збирав у маєтностях цього князя. Треба мати на увазі й те, що Острозькі підтримували контакти із австрійським імператорським двором, а в плані політичному дотримувалися проавстрійської орієнтації.

На жаль, до нас не дійшло чимало документів, які б пролили світло на діяльність Наливайка. Але ті, які збереглися, говорять на користь того, що Наливайко став учасником антитурецької політичної гри, котру вели князі Острозькі (Василь-Костянтин, його син Януш) та імператорський двір Рудольфа II. У той час Річ Посполита намагалася дотримуватися нейтралітету з Туреччиною. Князі Острозькі, вступивши у відкритий конфлікт із турками, могли мати немалі проблеми із керівництвом своєї держави. Тому вдалися до таємної гри, давши можливість своєму вірному слугі набирати військо, яке б могло здійснювати походи проти турків на боці австрійського імператора.

Навесні 1594 р. поширилися чутки про підготовку великого татарського походу, який мав пройти українськими землями. Наливайко, щоб стати на заваді цього походу, зібрав «свавільне» військо в кількості близько двох тисяч чоловік. Звісно, було там чимало людей, які хотіли спробувати військового щастя, сподіваючись на добру здобич. Хоча, згідно заяв Семерія, були там і люди, що служили Речі Посполитій, тобто професійні воїни.

На початку червня Наливайко здійснив успішний рейд назустріч татарам вздовж лівого берега Дністра. Йому вдалося взяти міста Паркани (Прескань) та Ягорлик, що знаходилися

під владою турків, а також забрати більше трьох тисяч коней, які, очевидно, були підготовлені для татарського походу. У середині червня Семерій повернувся на Брацлавщину із великою здобиччю. І тоді послав своїх послів на Запоріжжя, закликаючи до спільного антитатарського походу.

Правда, запорожці зустріли посланців Наливайка без особливого ентузіазму. Вони пам'ятали його участь у кампанії проти К. Косинського. І все ж між наливайківцями та запорожцями було досягнуто порозуміння. Цікаво, що в той час на Запоріжжі перебував Еріх Лясота, посол австрійського імператора, який мав схилити запорожців до війни з татарами.

У Польщі розгорялися антитатарські настрої. Лунали заклики йти на татар. За це виступав і коронний гетьман Ян Замоїський. Микола Язловецький, старшина козацького реєстру, діючи за його вказівкою, закликав козаків піти походом у Крим. Еріх Лясота й Олександр Комулович домовлялися з козаками, що ті підуть на Молдавію. Це було важливим, оскільки татари далі знаходилися в Угорщині.

Коли ж Микола Язловецький приїхав на переговори з козаками до Корсуня, його в насмішку обрали ...гетьманом, але саме для походу в Молдавію. Зрештою, Молдавія була більш багатою, ніж Крим. Тут можна було пожитися.

Наприкінці жовтня 1594 року на півдні Брацлавщини разом зібралися реєстровці, запорожці й козацька збиранина Наливайка. Запорожці й наливайківці давно вирішили йти в Молдавію. За ними потягнулися й реєстровці. Язловецький надіявся, що йому вдасться запобігти цьому. Однак залишився сам.

Козацьке військо, що вирушило в Молдавію, мало зо двадцять тисяч чоловік під сорока хоругвами, на двох з яких були цісарські орли. 29 жовтня вони під Сороками перейшли Дністер і рушили на Цецору. Козаки вдарили на молдавського господаря Аарона. Його військо було тричі розбите і мусив тікати до мультян. Козаки зайняли Цецору й столицю Молдавії Ясси. І місто, й околиці були спустошені. Через два тижні, в середині листопада, вони повернулися в Ясси.

1 листопада 1594 року в Пресбурзі (Братиславі) представники господаря Аарона прийняли підданство цісаря. Після козацького погрому Аарон надіслав скаргу королю й цісарю Рудольфу на козаків. Цісар, у свою чергу, її переадресував королю.

Козаки ж, розбивши Аарона, послали до цісаря по нового господаря. Той же запропонував помиритися йому з колишніми ворогами.

Наприкінці 1594 року ситуація в долині Дунаю докорінно змінилася. Поряд з Аароном у війну проти Туреччини вступили мультянський воевода Міхай Хоробрий та семиградський князь Жигмонт Баторій. Окремі козацькі загони діяли у складі війська Михая Хороброго.

Запорожці на чолі з Григорієм Лободою наприкінці лютого 1595 року та, очевидно, реєстровці вирушили в Молдавію. Про це Лобода написав Костянтину Острозькому. Дещо пізніше рушив туди й Наливайко. Разом із семиградськими й молдавськими військами козаки Лободи штурмували Тягин, але замку так і не могли взяти. Наливайко ж разом із союзниками рушив під Білгород. Сталося те саме. Місто здобули, навколишні села сплюндрували, але фортеця вистояла. Далі вони пішли на Кілію, однак і там не змогли взяти фортецю.

Правда, козаки здобули Браїлів та Ізмаїл, де взяли велику здобич, у тому числі велику кількість гармат. На правому березі Дунаю козаки захопили й спалили місто Ісакчі, знищивши там багато турків і татар. Козаки брали участь у військових діях на південь, аж до Балканських гір, Софії, де вони об'єдналися з болгарськими повстанцями. Загальна кількість козаків, що діяли проти турків, становила близько дванадцяти тисяч чоловік.

Проте серед правителів придунайських князівств виникли незгоди. У середині квітня, перед Пасхою, Наливайко покинув угорців під Кілією, бо очікував від них зради. Покинули козаки й Аарона, непевність і неудачливість якого відштовхувала їх. Семиградський воєначальник Стефан Резван, який служив у Аарона гетьманом, покинув облогу Тягина, напав на Аарона в Яссах, арештував його з сім'єю, а на молдавський престол сів сам.

На біду козацтва, яке стояло під Тягином, після відступу Резвана до міста підійшов п'ятитисячний загін турків і татар. У великому бою козаки зазнали поразки, утративши до 900 чоловік. Ці усобиці спровокував семиградський князь Жигмонт Баторій, який захотів підкорити Молдавію і Мультянію. Ходили чутки, що Аарон хоче знову піддатися Туреччині.

Наливайко, дізнавшись про арешт Аарона, кинувся зі своїми козаками о «двуконі» навздогін, щоб відбити господаря. Це

йому не вдалося, бо господаря поспіхом вивезли до Семиград-
дя і стратили у в'язниці.

Між походами на чужі території козаки Наливайка перебували на українських землях, зокрема, на Поділлі. Тут вони робили наїзди на шляхетські маєтки. У кінці 1595 – на початку 1596 рр. Наливайко зі своїми загонами здійснив рейд Волиню та Поліссям. Можливо, під час цього рейду Семерій виконував деякі завдання В.-К. Острозького. Є відомості, що його козаки розграбували поліські маєтки луцько-острозького єпископа К.Терлецького, який, всупереч бажанню князя, готував унію православних з католиками.

Перебуваючи на Поліссі, у січні 1596 р. Наливайко написав листа королю Сигізмунду III, пропонуючи створити своєрідну буферну зону між Південним Бугом та Дністром, де би могли проживати козаки й будувати свої оборонні твердині. Така зона могла би стати своєрідним заборолом від наїздів татар на Галичину й Волинь. Подібні плани цілком відповідали інтересам В.-К. Острозького.

Але Сигізмунд III та його оточення не пішли на таке. Проти Наливайка та козаків були спрямовані війська під командуванням С. Жолкевського, які розгромили повстанців 7 червня 1596 р. в урочищі Солониця поблизу Лубен. Тривалий час Наливайко знаходився в ув'язненні у Варшаві, де його допитували, намагаючись довідатися про зв'язки козацького ватажка з австрійським імператорським двором та В.-К. Острозьким. Зрештою, його стратили у Варшаві, відрубавши голову.

Питання для самоконтролю:

1. Де здобував військовий вишкіл С.Наливайко?
2. У яких походах та битвах він відзначився?
3. З яких людей складалося Наливайкове військо? Наскільки воно було ефективне?
4. Які були відносини між С.Наливайком та князем В.-К. Острозьким?
5. На службу до якого монарха пішов С.Наливайко зі своїм військом?
6. Чому варто вважати С.Наливайка військово-політичним діячем європейського масштабу?

Література:

1. Антонович М. Студії з часів Наливайка / М. Антонович // Праці Українського історико-філологічного товариства. – Прага, 1942.
2. Гуржій О. І. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт ; гол. ред. Р. Стасюк. – К. : Арій, 2012. – 336 с.
3. Грабовецький В.В. Нові документи про визвольні походи Наливайка в Галичину / В.В. Грабовецький // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – №1.
4. Заклинський К. Зношення цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій в р. 1594 і 1595 / К. Заклинський // Sprawozdane дирекции гимназии академической во Львове. – Львів, 1882.
5. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996.
6. Мишко Д. Северин Наливайко / Д. Мишко. – К., 1962.
7. Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х років // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 31–32. – С. 1–30.
8. Мицик Ю. Незнаний лист Наливайка / Ю. Мицик // Старожитності. – 1995. – № 5–6.
9. Наливайко С. Лист до короля Зигмунда Третього 1596 року / С. Наливайко // Україна: антологія пам'яток державотворення, Х-XX ст.: у 10 т. – К. : Основи, 2008. – Т. 3. – С. 33–39.
10. Франко І. Я. Наливайко у мідянім бику / І. Я. Франко // Науковий збірник, присвячений професору Михайлу Грушевському. – Львів, 1906.

ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

Вісторії героїчних військових походів козаків першої чверті XVII ст. першочергова роль належить Петру Кононовичу Сагайдачному (Конашевичу-Сагайдачному). Саме йому належить честь створення добре підготовленої та дисциплінованої козацької армії, формування власної школи воєнного мистецтва. Гетьман Сагайдачний мав великий авторитет серед широких кіл козацтва. Згідно з висновками сучасних істориків він став воєначальником, що відіграв важливу роль у розвитку тогочасного бойового мистецтва та багато в чому випередив своїх наступників. Разом з тим в українській та зарубіжній історіографії постать героя цього нарису отримала неоднозначні оцінки.

Народився він поблизу Перемишля (ймовірно поблизу села Кульчинці біля Самбора) в 1577–1578 рр. в сім'ї православного шляхтича. Отримав добру освіту в Острозькій академії – першому навчальному закладі вищого типу у Східній Європі. За браком джерел не можна конкретно вказати, коли він з'явився у Війську Запорозькому, проте вже на початку XVII ст. він отримав гетьманську булаву.

Відтоді важливою справою він вважав організацію походів проти султанської Туреччини. Завдяки військовому таланту та хоробрості гетьмана під його керівництвом було здобуто міста Варну (1605), Очаків, Перекоп (1606). Під проводом П. Сагайдачного у 1608 – 1609 рр. було спустошено побережжя Анатолії. В 1616 р. війська гетьмана здобули Синоп, Трапезунд та Кафу.

В 1617 р. уряд Речі Посполитої розпочав війну з Московією для того, щоб заволодіти царською короною для королевича Владислава – сина польського короля Сигизмунда III Вази. У зв'язку з цим військо королевича Владислава було відправлено у похід. До нього приєдналися загоны польського геть-

мана Яна Ходкевича. Навесні наступного року об'єднане військо дійшло до Вязьми, де стало табором в очікуванні на обіцяну сеймом допомогу. Проте вона не надійшла, як і обіцяна платня. Військо Владислава було залишене напризволяще з незначною кількістю жовнів. У цій складній ситуації польський уряд звернувся до низовиків, яких очолював П. Сагайдачний. Після того, як польський уряд погодився на низку вимог гетьмана і, зокрема, прислав йому булаву, бунчук, печатку, знамена – ознаки гетьманської влади, він розпочав підготовку до походу на Московщину.

Відкинувши польський план походу, П. Сагайдачний розробив власний. Він обрав новий, ніким не очікуваний район зосередження свого війська, і визначив шлях походу таким чином, аби непомітно підійти до Москви зі Сходу.

Українські загони мали просуватись до Москви через Путивль, Рильськ, Курськ, Лівни, Єлець, Скопин, Михайлів, Коломну, Серкісов, розставляючи довкола сторожові заслони. Військо йшло не розореним війною краєм і мало можливість забезпечувати себе харчами. Це примушувало Москву вести війну на два фронти, оскільки польські жовніри рухались із заходу – через Смоленськ і Вязьму. Українські полки відрізали росіян від таких важливих в оборонному значенні міст, як Белгород, Вороніж, Рязань, де були мобілізовані значні людські резерви, запаси зброї та продовольства. Докладні відомості про стан московського війська здобувала добре організована гетьманом розвідка. Таким чином, у травні 1618 р. козацький загін у складі чотирьох тисяч війська спустошив околиці Калуги і підійшов до Москви.

Головні сили українського гетьмана у складі 20-тисячного війська вирушили, коли настало літо і стало можливим просування низиною та болотистою місцевістю. Значні бої П. Сагайдачний розпочав з Путивля, захопивши це місто. 29 червня війська під командуванням гетьмана здобули Лівни, спаливши це місто і знищивши тут залогу. Згодом гетьман захопив після кількадечної облоги Єлець, після чого було взято у полон 20 тис. чоловік.

Тим часом війська королевича Владислава перебували під Вязьмою і лише 2 липня того року він вирушив з табору і оточив місто Можайськ. В цьому часі було отримано допомогу від сейму. Тепер військо королевича нараховувало 25 тис. Проте

воно не виявляло значної активності й залишалось під містом до серпня.

28 липня Владислав отримав звістку про виступ П. Сагайдачного, після чого польське військо вирушило у похід, так і не взявши Можайськ. Під Звенигородом відбулась зустріч королевича з посланцями українського гетьмана, де було вирішено про об'єднання козацького і польського війська в Тушино під Москвою наприкінці серпня. Тим часом один із загонів Сагайдачного на чолі з Михайлом Дорошенком пішов окремо від головних сил. Він захопив міста Лебедин, Скопин, Данков, Рязьк і дійшов до Переяслава.

Гетьманські полки, після вже згаданого захоплення Єльця, вирушили у напрямку до Шацька. На цьому шляху перед головними силами гетьмана стояло завдання здобути Михайлів. Наслений пункт був взятий в облогу, що тривала близько 10 днів. Лише стрілами вдалось підпалити дерев'яні оборонні споруди Михайлова.

Проти Сагайдачного цар вислав рать під керівництвом князя Д. Пожарського до міста Серпухов, проте князівські ратники при першій сутичці з козаками розбіглись. Замість Д. Пожарського був призначений князь Г. Волконський. Він отримав наказ отаборитись в Коломні й не допустити гетьмана до переправи через р. Оку. Проте Сагайдачний оминув місто і переправився через Оку вище міського поселення. 17 вересня він був вже у Бронничах. Згодом козацьке військо дійшло до Донського монастиря неподалік від Москви. Зі столиці виступили бояри зі всією раттю на чолі з боярином Бутурліним. Проте гетьман раптовим ударом розгромив ворога. Залишки московського війська втекли до Москви. Українські війська перейшли під Тушино, де 20 вересня 1618 р. з'єднались з військом королевича Владислава за 7 верств від Москви. Окремі загони запорожців захопили міста Ярославль, Переяславль, Романів, Каширу, Касимів.

Здобувши багато укріплених міст і фортець, в кінці 1618 р. Сагайдачний став під Москвою. Тим часом королевич Владислав розпочав переговори. Тому під час московсько-варшавських перемовин гетьман зі своїми загонами відійшов до Коломни, яку здобув. Він захопив також Серпухов та Калугу і отаборився в очікуванні результатів переговорів.

Загроза подальших військових акцій П. Сагайдачного змусила російський уряд погодитись на польські умови і підписа-

ти 11 грудня 1618 р. в селі Деуліно перемир'я на 14,5 років. Москва також поступилась Смоленською та Чернігово-Сіверською землями. Таким чином, російсько-польська війна 1617–1618 рр. засвідчила високий рівень воєнного мистецтва українського козацтва. Завдяки гетьману військова розвідка козаків досягала високого рівня розвитку. Представники козацької розвідки постійно постачали гетьмана важливою інформацією із стратегічно важливих місць. Одним із відомих сьогодні був поручник Забузький-Волосовець.

За гетьманування П. Сагайдачного великого значення набула переважаюча у війську піхота, що відповідало тогочасним вимогам європейського воєнного мистецтва, коли піхота вважалась головним родом війська, а кінноті та артилерії відводилась допоміжна роль.

У козацькому війську гетьмана великого значення набула вогнепальна зброя (мушкети, гармати). Особливості ведення бою вимагали від запорожців високої майстерності в застосуванні мушкетно-артилерійського вогню. Власне українська піхота в першій чверті XVII ст. мала на озброєнні найсучасніші мушкети з ударно-кремінним замком. Дальність стрільби козацького мушкета того часу досягала 230 м. Козаки в цьому часі використовували різні рушниці: карабін (полегшений мушкет), бандолет (вкорочений мушкет) та мисливська рушниця – аркебуза; з'явилися пістолі.

В основу тактики козацького війська були покладені рішучість у бою та раптові напади. Запорожці завжди прагнули якнайшвидшого зіткнення у рукопашному бою. Козацтво успішно проводило не лише оборонні військові дії, але й наступальні.

Чисельність українських збройних сил доходила до 40-50 тис. козаків. За джерелами 1621 р., П. Сагайдачним була створена важка польова артилерія, яка могла нараховувати близько 30 гармат.

Можна впевнено стверджувати про те, що П. Сагайдачний щоразу готував власний план підготовки до війни, в рамки якої входило блокування комунікацій та стратегічних об'єктів у районі військових дій; проведення серії нападів перед генеральною битвою з метою виснаження або введення в оману супротивника.

В кінці 1620 р. почали надходити на Запоріжжя повідомлення про підготовку Туреччини до війни з Річчю Посполитою. З

початку 1621 р. на Переяславщині, Київщині, Брацлавщині, Волині почали формуватись козацькі полки. Особливо активно цей процес проходив на Запоріжжі. Весною 1621 р. передові турецькі війська розпочали переправу через Дунай. В цей час українське козацьке військо було фактично готовим – повністю забезпечене рушницями, порохом, свинцем та необхідними для війни речами.

Героїчна битва біля Хотина у 1621 р. українських козацьких полків і польських військ проти турецько-татарських військових сил, що відома в історії як Хотинська війна, відіграла визначну роль у долі європейських народів, оскільки Османська імперія прагнула загарбати українські та польські землі.

1 вересня польська армія розташувалась біля Хотинської фортеці. Місцевість біля польського табору мала природні укріплення і була труднодоступна для ворога. Фронтом табір був спрямований на захід і південний захід, а з тилу прилягав до Хотинської фортеці і берега Дністра. Тобто, очевидними були перевани польського табору. Того ж 1 вересня козацькі полки наблизились до польського табору, але з польським військом не об'єднались – спорудили свій табір окремо, обнісши його глибокими ровами і високими валами. Правим крилом польського війська командував Любомирський, а лівим – Ходкевич, попереду були розташовані козацькі полки. Місце розташування останніх фактично було найбільш небезпечним.

Турецька армія прибула під Хотин (на відстань 7 км від міста) 2 вересня. Вона налічувала 200 тис. Крім того, 50-тисячну орду привів кримський хан Джанібек-Гірей. Основна ударна сила турецьких військ була спрямована проти козацьких полків, адже від перемоги над ними залежав успіх війни. Таким чином, 3 вересня 1621 р. турецька армія спробувала рішучим наступом розгромити козацьке військо, а татари атакували польський табір, зазнали великих втрат і відступили. Козаки почали їх переслідувати і дійшли майже до табору султана. Наступного дня розпочався контрнаступ турецької армії. Після того, як козаки перейшли у наступ, турецьке військо охопила паніка, а командування втекло. Турецька армія втратила близько 20 тис. вояків. 8 вересня, отримавши поповнення 160 тис. воїнів, турецька армія розпочала генеральний наступ, проте султанським військам довелось відступити. З 10 вересня ситуація почала змінюватись на краще – українські полки перейшли до

постійних наступальних дій. 12 вересня Сагайдачний завдав сильного раптового удару по ворогові на флангах і в центрі. Пасивні дії поляків перешкодили козацькому ватажку завершити розгром ворожих сил. Це дозволило Осману II відновити свої бойові сили. 28 вересня запорожці провели останній у цій кампанії наступ на турецькі позиції, зламали опір противника і змусили його панічно тікати. Втрати турків становили близько 10 тис. вбитими. Вже 2 жовтня Осман II попросив миру. 8 жовтня 1621 р. між державами було підписано мирний договір, за якими встановлювався кордон по Дністру. Туреччина і Кримське ханство зобов'язувались не чинити грабіжницьких нападів на Україну та Польщу. Власне Хотинська битва 1621 рр. була однією з найбільших воєн у середньовічній Європі. У ній брало участь з обох сторін близько 350 тисяч чоловік.

Военно-морське мистецтво запорожців набуло якісно нових рис за часів гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного. В кінці XVI ст. козаки організовували щорічно морські походи, тому Османська імперія втратила повний контроль над Чорноморським басейном. На початку XVII ст. запорожці продовжили здійснювати успішні морські походи. Так, у 1603 р. козаки здійснили похід на Крим, пізніше – на околиці Ізмаїла. Влітку 1606 р. турецькі міста чорноморського узбережжя – Кілія, Дунаї та Акерман (Білгород) стали об'єктом морських походів козаків. Вони захопили десять турецьких галер з екіпажем, крамом і худобою та звільнили невільників. Однією із яскравих сторінок козацької звитяги стало здобуття у тому ж 1606 р. неприступної фортеці та міста-порту – Варни, внаслідок чого ворог зазнав великих втрат. У березні 1607 р. добре оснащений великий турецький флот вийшов у Чорне море, щоб протистояти козакам. Однак під Очаковом козацькі чайки розігнали десять турецьких сторожових кораблів. У жовтня 1607 р. козаки здобули Перекоп.

У 1609 р. запорожці на 16 чайках увійшли в гирло Дунаю, захопили й спустошили населені пункти на його берегах – Кілію та Ізмаїл. У 1612 р. шістдесят козацьких чайок здійснили вдалі походи на ворожі укріплення – Гльозів, Бабадаг, Варну і Месембрій.

У 1613 р. запорожці знову двічі ходили Чорним морем. Походи на Чорноморські міста Криму завершилися переможно. Війська П. Сагайдачного завдали значної шкоди татарам. Сул-

тан Ахмет I відправив турецьку ескадру до гирла Дунаю, аби перешкодити відступу козацької флотилії. Проте блискавичний напад останніх дав змогу їм захопити чимало турецьких допоміжних суден і шість великих військових галер.

У липні 1614 р. козаки сорока чайками через Чорне море здійснили похід під Трапезунд. Тут вони напали на фортецю Синоп та її околиці, а всі трофеї винесли до чайок та вивезли.

1615 р. козаки на 80 чайках підійшли до Константинополя, де концентрувалось близько 30 тис. війська. Низовики спалили столичні порти. Султан дав наказ наздогнати запорожців, проте козам вдалось благополучно повернутись на Запоріжжя.

Навесні 1616 р. дві тисячі козаків на чолі П. Конашевичем-Сагайдачним у Чорному морі прийняли бій з 14-тисячною турецькою ескадрою під командуванням Алі-паші. У результаті розгрому останніх до рук козаків потрапило 15 галер і 100 допоміжних суден, частину яких потопили. Після цього Сагайдачний скерував своє військо до Кафи. Козаки визволили велику кількість українських бранців.

Восени 1616 р. відбувалось військово-морське протистояння між козаками та турками, внаслідок чого були втрати з обох сторін.

Уже в 1619 р. султан звернувся до короля польського з договором, серед пунктів якого було передбачено знищення запорозького флоту і видачу Сагайдачного, на що поляки не дали згоди. У березні 1620 р. чайки підійшли до Кінбурну, де було спалено одну галеру, звільнено полонених. Повернення значної кількості бранців надавало великого авторитету та слави П. Конашевичу-Сагайдачному. Досить відчутних втрат козацький флот завдавав ворогу у пониззі Дніпра, в районі Очакова, Тузли, Каракермена та ін. Як переконливо довели О. Гуржій та В. Корнієнко, основними рисами воєнно-морського мистецтва на той час були:

- рішучість та активність дій, раптовість;
- висока маневреність та мобільність;
- швидка і більш-менш точна оцінка ситуації;
- ретельна підготовка удару;
- сувора військова дисципліна;
- уміння вести бій незалежно від кількості противника;
- високий морально-психологічний дух запорожців.

Таким чином, українське козацтво часів П. Конашевича-Сагайдачного зробило значний поступ у розвиток українського мореплавання, уроки якого використовувалися впродовж багатьох століть. Завдяки П. Конашевичу-Сагайдачному козацькі загони вдалось перетворити на чітко організоване військо. Головною запорукою блискучих успіхів січовиків у війнах першої чверті XVII ст. стало вміле поєднання традиційних народних форм ведення бою з окремими досягненнями тогочасного європейського воєнного мистецтва. Можна без перебільшення стверджувати про воєнний талант гетьмана, про що засвідчили походи, керовані ним.

Питання для самоконтролю:

1. Які причини та передумови російсько-польської війни 1617–1618 рр.?
2. Назвіть умови Деулінського миру.
3. Яка роль вогнепальної зброї у війську П. Конашевича-Сагайдачного?
4. Визначте роль козацьких військ у Хотинській війні 1620–1621 рр.
5. Охарактеризуйте військові здобутки П. Конашевича-Сагайдачного.

Література:

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові атамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 228 с.
2. Василенко Г. А. Хотинська війна (з історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI – початку XVII ст.) / Г. А. Василенко. – К. : Рад. школа, 1960. – 100 с.
3. Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К. : Україна, 2004. – 192 с.
4. Гуржій О. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного / О. Гуржій, В. Корнієнко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 83 с.
5. Сас П. М. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. / П. М. Сас. – Біла Церква, 2010. – 512 с.
6. Сас П. М. Хотинська війна 1621 року / П. М. Сас. – К. : Ін-т історії, 2011. – 520 с.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ЧАС СМОЛЕНСЬКОЇ ВІЙНИ (1632–1634 РР.)

Деулінське перемир'я, згідно з умовами якого Чернігово-Сіверщина увійшла до складу Речі Посполитої, мало тривати до початку липня 1633 р. Не підлягає сумніву, що московською стороною це перемир'я розцінювалося як вимушене, як засіб для виграшу часу. Принагідно слід зазначити, що королевич Владислав зберігав за собою титул московського царя, а західний сусід Москви не визнавав її актуального царя Михайла Федоровича за законного. Протягом 1620 – початку 1630-х рр. московський уряд проводив цілеспрямовану політику зміцнення обороноздатності країни, реформування збройних сил. Смерть Сигізмунда III 30 квітня 1632 р. і наступний процес обрання нового короля, який з часу впровадження у Речі Посполитій принципу елекційності трону займав досить довгий відрізок часу, змусили Москву пришвидшити реалізацію своїх планів щодо відвоювання Смоленська і Сіверщини. У Речі Посполитій лише нещодавно завершилося козацьке повстання під проводом Тараса Трясила, що супроводжувалося масовим переведенням козаків до селянського стану. Швеція, попри укладення з Річчю Посполитою у вересні 1629 р. вигідного для себе Альтмаркського перемир'я, продовжувала сподіватися на подальше послаблення Польсько-Литовської держави і в зв'язку з цим засобами таємної дипломатії намагалася утворити антипольський блок, який, крім Франції, Голландії, Туреччини, Криму, Трансильванії й Москви, мав включити також внутрішню опозицію – протестантів і запорозьке козацтво. Як завжди актуальною для Речі Посполитої залишалася небезпека з півдня: постійно з боку татар і залежно від обставин з боку Османської імперії. Безперечно, додаткові аргументи для розв'язання війни Москва отримала після вступу в Тридцятирічну війну запеклого ворога Речі Посполитої – Швеції і її перших перемог протягом 1631–1632 рр., оскільки Сигізмунд

III дозволяв представникам ворожої щодо Швеції держави Габсбургів вербувати найманців на території своєї держави і підтримував її дипломатичними засобами.

Сіверський напрямок ведення воєнних дій для московського уряду відігравав допоміжну роль, тому сили, сконцентровані тут, були значно менші, ніж скеровані під Смоленськ. За нашими підрахунками чисельність військових сил у прирубіжних з Чернігово-Сіверщиною містах, враховуючи можливість залучення до тих чи інших операцій місцевих волонтерів і донських козаків, наближалася до 10 тис. чол. Натомість, слід зазначити, що навіть при бажанні московські прирубіжні воеводи не могли вислати всі наявні військові з'єднання на територію ворога, оскільки актуальною залишалася небезпека набігів кримських татар.

З іншого боку, річпосполитська сторона мала на території Чернігово-Сіверщини трохи більше 2 тис. чоловік, які могли взяти участь у бойових діях. Окремо слід згадати приватні війська князя Яреми Вишневецького, які формувалися і розташовувалися на київському Задніпров'ї, але час від часу брали участь у воєнних операціях на Чернігово-Сіверщині. Вже під час облоги Новгород-Сіверського сили «короля» Задніпров'я оцінювалися обложеними в 15 тис. вояків. Ця цифра щонайменше вдвічі завищена, але й 7–8 тис. озброєних людей, якими розпоряджався Я. Вишневецький менше ніж через місяць після початку бойових дій в регіоні, являли собою найбільш значну збройну силу на українському лівобережжі Дніпра.

Отже, на початок Смоленської війни сили, що мали протистояти московським військам у регіоні Чернігово-Сіверщини, принаймні вдвічі їм поступалися.

Керівництво Речі Посполитої усвідомлювало необхідність зміцнення обороноздатності регіону, але скупі можливості державної казни нанівець зводили всі плановані заходи щодо цього. Більш пріоритетним з огляду на виділення фінансових ресурсів для забезпечення оборони традиційно вважався південно-східний кордон, де татарські напади і турецька загроза мали перманентний характер. Тому навіть зосереджені на Чернігово-Сіверщині та сусідньому київському Задніпров'ї частини військового керівництва Речі Посполитої змушене було перекидати на татарські шляхи. Ситуація погіршувалася тим, що всі замки Чернігово-Сіверщини були дерев'яні, а сполучен-

ня між ними ускладнювалося значною кількістю рік. Керівники московських прирубіжних військ, завдяки наявності у своєму складі підрозділів дворян і боярських дітей з Новгород-Сіверського, Чернігова, Стародуба і Почепа, орієнтувалися на місцевості не гірше, а часто-густо й ліпше від місцевих командирів. Значна частина трудового населення регіону була православною за віровизнанням і спорідненою з доміантним етносом сусідньої Московської держави. Все це ускладнювало підготовку Речі Посполитої до військового конфлікту зі східним сусідом.

Московські війська були готові до виступу вже в травні 1632 р. Але ряд чинників – переговори з шведським королем Густавом-Адольфом, складнощі з обранням воєвод – керівників військових контингентів та, в першу чергу, напад татар на південні повіти держави – примусив царя та його оточення відкласти початок бойових дій до вересня 1632 р. Така відстрочка дала додатковий шанс Речі Посполитій. Були здійснені певні заходи щодо посилення залог прикордонних з Москвою замків, зокрема Смоленська, Дорогобужа. Замків Чернігово-Сіверщини ці заходи не стосувалися.

Королевич Владислав Ваза на початку 1632 р. двічі надсилав своїх комісарів у прирубіжні міста для обстеження стану укріплень та забезпечення їх збройними контингентами. Як тільки відкрився в кінці січня 1632 р. вальний сейм, капітан Новгород-Сіверського Ян Кунинський отримав листа з Варшави з наказом укріплювати місто. Капітану вдалося зосередити певні продовольчі ресурси та розпочати будівництво нових стін. У 1631 р. в Новгород-Сіверський прибуло 50 німців з планованих 500, і вони почали возити дерево до міста, щоб ставити нові башти і зміцнювати стіни та насип навколо міста. Здійснювалися спроби зміцнити й чисельність місцевого гарнізону. У травні 1632 р. до Новгород-Сіверського прибув з Ніжина колишній новгород-сіверський капітан Щ. Вишель і привів з собою близько 90 кіннотників. Крім цього, Щ. Вишель мав провести у Новгороді-Сіверському на початку липня popis служилих людей (шляхти-ленників та їх пахолків) трьох повітів – Чернігівського, Новгород-Сіверського й Стародубського. Подібними заходами та вже згаданим найняттям запорозьких козаків до головних міст Чернігово-Сіверщини обмежувалася підготовка місцевих урядників до війни з Московською державою.

Через 10 днів після того, як під ударами московських військ впало перше місто на території Речі Посполитої – Серпейськ (22 жовтня 1632 р.) – у Москві було схвалене рішення про відкриття нового театру військових дій проти Речі Посполитої – на Сіверщині.

Тут деякий час тривали дрібні провокаційні дії з обох сторін, які навряд чи ініціювалися згори. Так, 31 жовтня московські ратні люди, що дислокувалися у Севську, несподівано здійснили нічний напад на деревню Страчів Новгород-Сіверського повіту. Згодом така ж доля чекала й селян сусідньої деревні Порохонь. Через два дні зусиллями Федора Плещеева, Баїма Болтіна, що готували похід на Новгород-Сіверський, а також севського воєводи Михайла Єропкина свавільники були повернуті до Севська. Проведене розслідування показало, що ініціаторами грабіжницьких акцій виступили севські стрільці та комарицькі козаки (всього в грабежах взяли участь близько 90 осіб). Реакція центральної влади на цю подію характеризується продуманістю. Цар наказав грабіжників покарати, а все пограбоване повернути жителям Страчева й Порохоні, частина з яких щодо цього «била государю чолом». Таким чином, серед «руських мужиків» прикордонних населених пунктів Новгород-Сіверського повіту поширювалася думка про доброго царя, а новгород-сіверській адміністрації демонструвалося начебто небажання московської сторони вступати у конфлікт.

Судячи з матеріалів Розрядного приказу, такі грабіжницькі походи не були поодинокими. 13 листопада близько 800 ратних людей, комарицьких мужиків та селян Свинського монастиря вирушили за лінію кордону. Біля села Береза (північніше Глухівського городища) вони вступили у бій з пахолками власника цього села – Яна Осинського. Після цього прибульці з-за кордону почали грабувати новгород-сіверські села й деревні, де такого спротиву, як у Березі, не зустріли. Ця акція вже всерйоз занепокоїла новгород-сіверського капітана Яна Кунинського, за наказом якого розпочалася концентрація чоловіків – жителів повіту в Новгороді-Сіверському.

Зі сторони Речі Посполитої кордон також неодноразово порушувався ще до початку ведення широкомасштабних військових дій у регіоні. Наприкінці жовтня – на початку листопада були здійснені походи з Миргорода, Прилук, Ніжина, Новгорода-Сіверського на населені пункти Рильського і Брянського повітів.

Така ситуація «ні війни, ні миру» не могла тривати довго, тим більше, що московська сторона готувалася до ведення активних дій на Сіверщині. Ще 3 жовтня севський воєвода Михайло Єропкін отримав царську грамоту, згідно з якою йому заборонялося впускати до Севська литовських торгових людей. Не важко здогадатися, що така заборона мала на меті не допустити витоку інформації про підготовку до військових дій.

На час початку військових дій у регіоні московські війська вже досягли значних успіхів на головному (Смоленському) напрямку та на півночі. Стародубський повіт відділявся від основної частини Смоленського воєводства значним масивом лісів, натомість з Чернігово-Сіверщиною складав географічну цілісність. Тому військові операції московських військ на литовській і польській частинах Сіверщини розпочалися одночасно. Війська, задіяні в цьому регіоні, ділилися на два контингенти: один вийшов з Брянська з наміром захопити Почеп, Трубчевськ, Стародуб; другий – з Севська у напрямі Новгород-Сіверського. Окрему роль виконували військові підрозділи, сконцентровані у Путивлі й Рильську. Їх завданням було знищення опорних баз і військових загонів ворога у міжріччі Десни та Сейму.

Не виключено, що представники королівської адміністрації на Чернігово-Сіверщині, отримавши інформацію про зосередження московських військ у прирубіжній зоні, спробували організувати превентивний похід. Метою його мав бути Путивль – місто особливо важливе з військової точки зору, єдина кам'яна фортеця у всій Сіверщині. Концентрація шляхетських і козацьких військових формувань мала відбутися у Батурині. Путивльські воєводи Андрій Литвинов-Масальський та Ігнат Уваров надіслали туди загін на чолі з головою Никифором Яцином, якому вдалося взяти Батуринський острог, захопити в полон 48 чол., знамена, барабани, зброю і боеприпаси. Відомості, які отримали воєводи від полонених, переконали їх у можливості проведення більш широкомасштабних акцій на території сусідньої держави. Як виявилось, реєстрові козаки хоч і були вже мобілізовані, але все ще перебували у своїх полкових містах. Більше того, на заклик капітанів Новгород-Сіверського і Чернігова до козаків прибути на допомогу їхній гетьман відповів негативно, посилаючись на відсутність королівського розпорядження і нарікаючи на образи, завдані ко-

закам під час складення останнього реєстру. Князь Я. Вишневецький у Лубнах лише почав формувати військові підрозділи, набираючи до них всіх охочих людей та виписаних козаків. Концентрація сил у Батурині мала обмежений характер. Тут перебувало всього 200 чол. Реєстрові козаки (80 чол.), найняті у Ніжині А. Вишневським, прийшовши до Батурина, поділилися: частина на чолі з отаманом Сергієм залишилася в місті, інша частина під керівництвом сотника Сеньки Хорошого направилась в село Риботин (північніше Батурина, на лівому березі Десни) з метою поставити там острожок.

Після першого ж успіху московські прирубіжні воеводи мобілізували всіх служилих людей до полків. Взяття Батурина мало тактичний характер: слабо укріплене містечко не могло стати базою проведення подальших військових операцій на Чернігово-Сіверщині. Тому острог путивльські ратні люди спалили, а самі повернулися в Путивль. Містом, яке, на думку московського військового керівництва, мало відіграти стратегічну роль на початковому етапі війни, був Новгород-Сіверський. Його взяття дозволяло встановити контроль над значною частиною басейну Десни, а також створювало передумови для з'єднання двох військових контингентів (північного й південного), призначених для завоювання Сіверщини, у районі Стародуба. Для виконання цього завдання було сформоване військо. Його чисельність точно невідома, але на основі пізніших даних можна ствердити, що до його складу входило не менше 1200 чол. Його керівником став воевода Баїм Болтін.

Коли Б. Болтін вирушив з Севська, невідомо, але 5 грудня він вже знаходився біля Новгорода-Сіверського. За 15 верст¹ від мети свого походу Б. Болтін відправив авангард свого війська (понад 500 чол.) на чолі з Семеном Болтіним під Новгород-Сіверський, ймовірно, сподіваючись зненацька захопити місто. Проте капітан Новгорода-Сіверського Я. Кунинський отримав інформацію про марш військ Б. Болтіна і встиг здійснити ряд заходів для оборони міста. У ньому були зосереджені шляхта, ланові козаки і гайдуки (разом близько 300 чол.) Залога мала 12 мідних литих гармат польової стрільби, 10 залізних фортечних гармат (затинних) і 6 бочок пороху. У місті також залишилися міщани і сконцентрувалися повітові селя-

¹ Одна московська верста складала 1,067 км.

ни, які походили з Литви або ж сусідніх українських воєводств (800–850 чол.). Натомість селяни російського походження (152 чол.; члени їх сімей залишилися в місті) були поміщені в костелі, що знаходився, ймовірно, в посаді. Для їх охорони міське керівництво направило 100 запорозьких козаків і дві невеликих гармати, що могли стріляти з-за стін костелу. Розміщення цих селян поза стінами міста й під охороною козаків свідчило про те, що Я. Кунинському був відомий факт падіння 25 жовтня Дорогобужа – одного з найбільш уфортифікованих замків литовського-московського прикордоння – саме внаслідок зради місцевого населення.

Як тільки частини під керівництвом С. Болтіна з'явилися під Новгородом-Сіверським, з міста вийшов кінний загін (200 чол.), який за дві версти від міста зав'язав бій з московським авангардом. Подвійна перевага останнього примусила новгород-сіверців відступити до міста; 25 чол. потрапило в полон, 20 чол. рятувалося втечею в навколишні ліси. Того ж дня під місто підійшли основні сили московського війська на чолі з Б. Болтіним і стали в посаді за земляним валом. Перші бої мали місце 7 і 10 грудня. Приблизно ж тоді в Путивль «на государеве ім'я» вийшло 550 жителів Новгород-Сіверського повіту з сім'ями. Місцеві воєводи наказали їм ставити острожок біля чернігівської дороги. Ці факти підтвердили сподівання московських військових начальників на прихильне ставлення до Москви мешканців повіту російського походження. Увечері 10 грудня Б. Болтін надіслав до костелу, де перебували саме такі мешканці повіту, розвідника з агітацією про перехід на службу до царя. Посаджені в костелі й рову селяни погоджувалися перейти, але вийти боялися, посилаючись на те, що їх стережуть козаки, а члени сімей знаходяться в місті й з ними можуть розправитися. Вони пообіцяли лише, що не будуть чинити опору в разі штурму костелу й рову московськими військами. Одержавши таку відомість, Б. Болтін дав команду на штурм костелу, й того дня він був взятий.

Взяття костелу було безсумнівним успіхом Б. Болтіна, оскільки дозволяло сконцентруватися виключно на облозі міста. Вона спочатку не приносила відчутних результатів. Воєвода пояснював це добрим станом міських укріплень. «Місто міцне, добре стоїть на високому з усіх боків у ріст насипі. Води у них відняти не вміємо, бо тайник зроблено з міста аж у Десну ріку.

А під тим місцем, де тайник, у них ріка не замерзає» – писав він у Розрядний приказ. Московські частини склалися переважно з кінноти, яка була малопридатною для облоги. Крім цього, Б. Болтін не мав артилерії. Я. Кунинському вдалося нагромадити в місті досить значні запаси харчів і боєприпасів. Б. Болтін, очікуючи підмоги, звів систему острожків навколо міста, які захищали його військо якоюсь мірою від замкової артилерії, а також перешкоджали обложеним налагодити контакти з військовими частинами на території регіону, які могли б прийти на допомогу. Я. Кунинському все-таки вдалося надіслати посланців – шляхтича Михайла Орла та посадського мужа Романа Медведєва – до Лубен і Ніжина з проханням про допомогу. Проте сили, зібрані у Ніжині капітаном Щ. Вишлем та А. Вишневським, виявилися незначними (близько 1 тис.); Я. Вишневецький, який, начебто, мав іти з 15-тисячним військом до Ніжина, у допомозі відмовив, посилаючись на відсутність королівського наказу. Зрештою, полки Миколая Мочарського і Олександра Пісочинського затрималися біля Києва, оскільки «не стала ріка» (не замерз Дніпро). З останніми було близько 2 тис. кварцяного війська і декілька тисяч козаків. Щ. Вишель пообіцяв через М. Орла надіслати до Новгород-Сіверського 6 тис. війська, однак не визначив термін їх прибуття. Я. Кунинський сподівався надходження цієї допомоги не раніше, ніж на Різдво. З місією М. Орла Я. Кунинський пов'язував великі надії. Вихідці з міста повідомляли Б. Болтіну, що 9 грудня Я. Кунинський сказав «руським людям» (у першу чергу під цим терміном слід розуміти православних), щоб почекали чотири тижні; якщо ж протягом цього терміну не прибуде допомога, то він випустить «руських людей» з міста. Останні присягли на вірність королю («хрест цілували»). Однак інформація про марність сподівань на допомогу вже через два тижні стала відома як обложеним, так і московській розвідці.

14 грудня путивльський воєвода А. Литвинов-Масальський надіслав Б. Болтіну підкріплення в кількості 250 чол. на чолі з Григорієм Толчениновим, яке складалося з підрозділів дітей боярських, стрільців і козаків. Одночасно з Путивля під Новгород-Сіверський було відправлено 70 «охочих людей» під керівництвом селітряника Дмитра Горбунова. Перехід цих частин з Путивля до Новгород-Сіверського, зважаючи на відстань між ними – 90 верст – і зимові умови, мав зайняти не менше тиж-

ня. Отже, Б. Болтін отримав підкріплення між 20 і 22 грудня. Воно, як засвідчують джерела, лише покрито втрати, яких зазнало військо Б. Болтіна під час боїв 5, 7 і 10 грудня та облоги міста. Особливо значних втрат зазнала піхота, зокрема, севські стрільці втратили 30% свого особового складу.

Напередодні вирішального штурму міста. 25 грудня, після прибуття допомоги з Путивля, Б. Болтін мав у своєму розпорядженні 1260 чол.

Того ж дня, користуючись тим, що русло Десни частково скував лід, обложені здійснили вилазку з наміром зруйнувати один з острожків, зведених московськими ратними людьми. Акція частин Я. Кунинського була вчасно помічена, і московські кінні й піші частини під керівництвом Івана Волжина та Ігната Кривцова відтіснили їх назад у місто. Б. Болтін все ще вважав можливість взяття міста без артилерії і достатнього числа піших частин малоімовірною.

Лише 30 грудня, після наради, проведеної керівництвом московського війська, було вирішено йти на штурм міста. Його розпочали о четвертій годині ночі. Путивльському селітрянику Дмитрові Горбунову вдалося підпалити Єрусалимську (південну) башту. Дерев'яне місто було вдячним матеріалом для пожежі. Досить швидко вогонь поширився на всю південну половину міста. Обложеним вдалося зупинити поширення пожежі лише біля підземного складу пороху. Частина оборонців на чолі з капітаном Я. Кунинським піднялася на Троїцьку (північну) башту й, прорубавши ворота, кинулася тікати стародубською дорогою. Московські ратні люди їх впіймали. Одинадцять шляхтичів та два ксьондзи засіли у башті над Микільськими воротами. Розуміючи, що ситуація безвихідна, вони погодилися на капітуляцію за умови відпущення їх із сім'ями. Б. Болтін надіслав до них своїх представників Софрона Тютчева, Ігната Кривцова, Олександра Хитрова та Івана Стремоухова. Останні прийняли капітуляцію на запропонованих обложеними умовах. Інша шляхта погодилася скласти зброю на аналогічних умовах. Направлені Б. Болтіним для гарантування безпеки шляхтичів та їх сімей дворяни і діти боярські на чолі з С.Тютчевим через пожежу й безчинства ратних людей не змогли доставити капітулянтів та членів їх сімей у штаб війська. Пізніше Б. Болтіну довелося силою забирати їх з полону для відправлення до Москви. Серед тих, хто склав зброю, виявилася група з 50

шляхтичів і 40 гайдуків, які вже були зібралися біля одних з міських воріт з наміром прорватися через стрій московських військ, але в останній момент повірили обіцянкам Б. Болтіна й здалися. Всього в полон було захоплено близько 400 чол. Двома партіями переможці відправили до Москви 75 шляхтичів, понад 330 гайдуків, пахолків, ланових і запорозьких козаків. Дві тисячі посадських людей і повітових селян Б. Болтін розпорядився вивести з палаючого міста й привести до нього на реєстрацію, але більшість із них була розібрана дворянами і дітьми боярськими. Спроби Б. Болтіна виправити ситуацію виявилися безуспішними. Переможцям дісталася й частина артилерії, що знаходилася в місті: 8 з 12 мідних литих гармат та 5 з 10 затинних (фортечних).

Взяття Новгород-Сіверського було частиною плану дальшого руху на Стародуб і з'єднання там з контингентом військ, що просувався на південний захід від Брянська. Однак вирушити на Стародуб з Новгород-Сіверського московські військові частини не могли у зв'язку з тим, що внаслідок пожежі Новгород-Сіверський виявився не придатним для оборони. Вже в кінці грудня Б. Болтін, якому відтепер доручалося опікуватися цим містом, разом з іншим воєводою Іваном Єропкіним віддав наказ зводити острог заввишки 2 сажні*,²а замість спаленої Єрусалимської башти – дерев'яну вежу заввишки 10 сажнів (більше 21 м). Лише із завершенням цих робіт та прибуттям до Новгород-Сіверського німецької піхоти вже на початку нового 1633 р. І. Єропкін на чолі частини військ, які відзначилися взяттям міста, вирушив на Стародуб.

Заходи, здійснювані воєводами щодо укріплення Новгород-Сіверського, у Москві були визнані незадовільними. Царська грамота, надіслана до Новгород-Сіверського з Розрядного приказу 16 січня 1633 р., вимагала не лише зведення нових укріплень, але й зведення з повіту помолоченого хліба і закладення його у житниці.

Ще під час перебування І. Єропкіна у Новгороді-Сіверському між ним та Б. Болтіним постійно виникали якісь непорозуміння. І. Єропкін вважав, що війська після взяття міста і приведення місцевого населення до хресного цілування царю повинні відразу ж відправитися на Стародуб; Б. Болтін наполягав на

* один сажень дорівнював 2 метрам 134 см

необхідності укріплення міста. Він це аргументував як знищення старих укріплень, так і близькістю ворожих підрозділів, зокрема очолюваних Щ. Вишлем. У січні 1633 р. на частині городища, що підпорядковувалася Б. Болтіну, був поставлений острог; І. Єропкін на своїй частині ставити острог заборонив. Так само останній заперечував проти зведення в'їзної вежі. Щоб розв'язати конфлікт, І. Єропкін разом з німецьким полковником Анце-Фрідріхом Фуцом на чолі військових підрозділів 17 січня відправилися на Стародуб, а партнером Б. Болтіна по воєводству в Новгороді-Сіверському був призначений Іван Бобрищев-Пушкін. З ним у місто було відправлено дві пищалі та ядра до них. За наказом царя до нового воєводи мали бути відправлені військові контингенти – по 100 стрільців з Путивля, Севська й Рильська, 100 дітей боярських з Курська, 100 дітей боярських та козаків з Рильська. Після виконання цього наказу залога зруйнованої фортеці перевищила 1000 осіб. Складалася вона з трьох контингентів: 520 військових підпорядковувалися І. Бобрищеву-Пушкіну, 388 – Б. Болтіну, 240 перебували під керівництвом карачевського голови Івана Буцнева та невідомого (за прізвиськом) путивльського стрілецького голови.

Здобуття Новгород-Сіверського було дуже важливим, але не єдиним успіхом московських військ на південному фланзі московсько-річпосполитської війни. У відповідь на низку розвідувальних акцій супротивника, серед яких був похід Гриневського, срібнянського урядника Я. Вишневецького, на чолі 50-особового загону в деревню Новгород-Сіверського повіту Камінь, з Путивля і Рильська були надіслані військові підрозділи, що мали йти під Роменський острог. Останній знаходився всього за 80 верст від Путивля і тому міг використовуватися як опорна база для шляхетських і козацьких військ, про збір яких Я. Вишневецьким постійно надходили відомості. 2 січня 1633 р. путивльські й рильські кінні загопи на чолі з головами Леонтієм Литвиновим, Семеном Воцаніним, Василем Люшиним і Петром Суковкіним підійшли під Роменський острог і за версту від нього вступили в бій із загоном роменського урядника Криштофа Сіножацького. Бій завершився перемогою московських військ. Їм вдалося також взяти міські укріплення. К. Сіножацький з оборонцями, які залишилися живими, замкнувся в замку. Переможцям дісталися знамена та

гаківниця – фортечна рушниця, яка стріляла залізним дробом та кам'яною картечцю.

Тактика, застосована московськими військами при штурмах Батурина й Ромен, свідчить, з одного боку, про відсутність достатніх сил у прирубіжних воєвод для проведення планомірної війни, з іншого – про сподівання такими набігами і винищенням запасів збіжжя та боеприпасів примусити супротивника залишити прикордонні укріплені пункти й відійти в глиб країни.

Успіхи московських військ під Батурином, Ромнами і особливо Новгородом-Сіверським на деякий час деморалізували супротивника. Цим можна пояснити, що надзвичайно швидко, 18 січня 1633 р., капітулювала залога Стародуба на чолі з капітаном Станіславом Колнацьким. При цьому в місті були достатні запаси пороху, свинцю, збіжжя. Важливим чинником, що сприяв капітуляції місцевої залоги, стала наявність у її складі великої кількості колишніх московських бояр, які перейшли в 1619 р. на службу до Речі Посполитої. Взяття Стародуба дозволило московським військам направитися в район Гомеля, взяття б якого поряд зі взяттям Кричева і Мстиславля означало зростання територіальних претензій Московської держави до Речі Посполитої, оскільки всі ці міста знаходилися за межами втраченої згідно з Деулінським перемир'ям території.

Після зруйнування Батурина шляхетські й козацькі загони почали зосереджуватися у Борзні. Тут ніжинському капітанові Щ. Вишлю вдалося зібрати близько 200 чол. Вони були відправлені під Путивль для отримання інформації про дії й наміри супротивника, але при поверненні назад були розгромлені біля Борзни. Згідно з відомостями полонених поляків, головні сподівання Щ. Вишель покладав на Я. Вишневецького, який формував кінні й піші роти у своїх задніпровських володіннях, та О. Пісочинського, що мав відвоювати Новгород-Сіверський і йти далі на Путивль; реєстрові ж козаки продовжували вичікувати, залишаючись у місцях розміщення своїх полків.

Очікуваний Щ. Вишлем О. Пісочинський прибув до Ніжина після Різдва 1632 р. з двома тисячами жовнірів. Навіть від своїх підлеглих О. Пісочинський приховував правдиву інформацію про плани походу, поширюючи відомості про наміри йти на Стародуб. Взяті 27–28 січня 1633 р. «язики» повідомляли в Путивлі, що він 24 січня вийшов вже з Борзни на Стародуб, а в селі Макошині призначався збір, куди, крім О. Пісочин-

ського, спішили 500 чол. з Чернігова на чолі з Борисом Грязним та 500 чол. з Ніжина під керівництвом Аверкія (ймовірно, Г. Веркія Олешковського). Московські воєводи на дезінформацію «клянули»: зокрема, путивльські воєводи писали про це в Стародуб, Рильськ, Новгород-Сіверський і навіть надіслали в Стародуб як підкріплення підрозділ Федора Оладьїна.

Натомість реальні події засвідчували інші наміри О. Пісочинського, призначеного головнокомандувачем військ на Задніпрянській Україні. Вже 17 січня, тобто незабаром після прибуття О. Пісочинського, з Ніжина в деревню Гирина Новгород-Сіверського повіту прийшов польський загін (більше 100 чол.) з метою добути «язиків». 26 січня ще один загін, вже посланий з Борзни, з'явився поблизу деревні Мельна того ж повіту. Нарешті, 27 січня, за три години перед світанком, шляхетські й козацькі підрозділи з'явилися за версту від Новгорода-Сіверського, у Спаському монастирі. Послані Б. Болтіним за ними підрозділи дворян, дітей боярських і козаків під керівництвом Любима Люшина наздогнали їх у селі Мезин, за 20 верст від Новгорода-Сіверського, і виявили, що в селі стоїть кошами ціле військо, яке поповнюється новоприбулими контингентами. Частина Л. Люшина були навіть оточені жовнірами та козаками і лише прохання Б. Болтіна повернути частини, що марширували під Стародуб, до Мезина, відвернуло катастрофу. Бій, що відбувся вночі під Мезином, завершився відступом жовнірів (700 чол.) до місця впадіння Сейму в Десну. Одну з причин цього слід вбачати в тому, що не встигли підійти козаки (800 чол.), які теж мали місцем збору Мезин. Козаки, захоплені в полон, повідомили про швидкий прихід до Ніжина з Переяслава і Чигирина реєстрових козаків з артилерією з метою маршу на Новгород-Сіверський.

Відомість про зосередження збройних людей у Ніжині й Борзні підтвердили полонені, захоплені під час розвідувальних походів путивльських підрозділів під Борзну й Івангород. Згідно з їх показами, основних підрозділів запорозьких козаків у Ніжині ще не було; їх прибуття очікували з дня на день. Отримав підкріплення і роменський урядник К. Сіножацький: 300 реєстрових козаків під керівництвом сотника Симона Івановича надіслав до Ромен лубенський полковник Лавер Харченко.

У середині лютого Б. Болтін вже мав достовірну інформацію про підготовку польсько-козацьких частин до походів на

Путивль та Новгород-Сіверський. Вони з'явилися під Путивлем 9 березня. Регулярні частини були представлені полками О. Пісочинського, М. Мочарського та київського підчашія Теодора Воронича. Щ. Вишель привів із собою шляхетське ополчення. Було під стінами Путивля й козацьке військо. Мав взяти участь у цьому поході і князь Я. Вишневецький зі своїми частинами. Загальну чисельність жовнірів, шляхти й козаків путивльські воеводи А. Литвинов-Масальський і А. Усов оцінили в 5 тис. чол. Звідси можна зробити висновок – цей похід мав виключно пропагандистський характер. Взяти міцну кам'яну фортецю, яку являв собою Путивль, таким обмеженим контингентом військ, без регулярної піхоти, зі слабкою артилерією було річчю неможливою. До цього слід додати умови зими та відсутність стійкого зв'язку з тилом, який би забезпечував війська продуктами харчування, одягом та боеприпасами. Як тільки польсько-козацькі війська почали приступати до міста з усіх сторін, з острога вийшли місцеві військові підрозділи, вибили супротивника з посаду, не давши можливості нападникам навіть спалити останній. Судячи з наступного перебігу подій, польсько-козацькі війська, завдавши збитків околиці Путивля, повернулися на місця попередньої дислокації – до Ніжина та Борзни – з метою накопичити сили для більш вдалого походу знову ж таки на Путивль.

Військовому керівництву на чолі з О. Пісочинським стягнути потрібні сили на Чернігово-Сіверщину було завданням майже неможливим. Сам регіон мав обмежені людські ресурси; реальна ж допомога з глибини країни ускладнювалася постійною напругою на інших кордонах Речі Посполитої. Коронний сейм, що розпочав свою роботу в лютому 1633 р., ухвалив рішення про вербування нових військових підрозділів з метою скерувати їх під Смоленськ. Відтак основні військові ресурси Речі Посполитої, як, зрештою, й Москви, направлялися до Смоленська. Керівництво московськими частинами на південному театрі війни контролювало основні укріплені міста Сіверщини (Почеп, Трубчевськ, Стародуб, Новгород-Сіверський) і тому повністю зосередило свої зусилля на проведенні розвідувальних і локальних військових операцій, що мали на меті руйнування господарської та військової інфраструктури супротивника.

Найбільш боєздатні частини польсько-козацького війська на чолі з О. Пісочинським та М. Мочарським (2 тис.) перебува-

ли на початку березня в Ніжині. У Борзні, яка контролювала шлях з Путивля на Ніжин, знаходилося 550 чол.: 200 – підлеглих Щ. Вишлю, 50 – Б. Грязному, 300 повітових людей з пищалями – кременевими рушницями, що заряджалися з дула. Запорозькі козаки, які саме обрали нового гетьмана – Бабича, розмістилися в Прилуках. Крім цього, в укріплених поселеннях Чернігово-Сіверщини і київського Задніпров'я знаходилися невеликі залоги чисельністю 50–100 чол.

Готуючи черговий похід на Путивль, О. Пісочинський та його оточення організували низку маневрів, які мали на меті відволікти увагу московських прирубіжних воєвод від планованого напрямку руху польсько-козацьких військ. 4 квітня вздовж Псла вийшло в Рильський і Курський повіти близько 100 чол., які були внаслідок бою з путивльськими ратними людьми на чолі з Афанасієм Коровяковським розпорошені. Майже одночасно, 5 квітня, з Чернігова під Стародуб прийшли військові частини чисельністю 3 тис. чол., керовані Бодашевським, Санковським, Волком, Скарбовським і Побідинським. Ймовірно, ця акція була організована нещодавно призначеним чернігівським старостою Мартином Калиновським. Ці частини штурмували місто, почавши штурм вночі й завершивши його о 4-й годині дня. Зазнавши втрат під час штурму, а також вилазок залоги, нападники відступили. Така спроба здобути Стародуб мала місце й 15 квітня, але знову ж таки не принесла очікуваних результатів. Того ж 15 квітня біля річки Корені, за 3 версти від Білгорода, відбувся бій між білгородськими ратними людьми на чолі з головою Данилом Везеніним та якимось загоном «литовських» людей, що повертався з-під Валуйок.

Втім план походу на Путивль керівництву польсько-козацьких військ приховати не вдалося. Вже 24 квітня путивльські воєводи князь Нікіта Гагарін та Андрій Усов знали, що О. Пісочинський готується йти на Путивль. Отримавши таку інформацію, місто стало готуватися до оборони. Тут був збудований новий острог, в якому воєводи поселили служилих і жилецьких людей; зміцнювалися міські укріплення.

Тим часом О. Пісочинський вже отримав королівське розпорядження йти разом зі своїми жовнірами та запорозькими козаками під Смоленськ. Тепер його план не передбачав облоги і взяття Путивля; він сподівався спустошити московське пограниччя і відкрити шлях польсько-козацькому війську на

Смоленськ. Однак з цим не погоджувалися козаки, що склали більшу частину війська. За їх твердженням, відхід з Задніпров'я без взяття Путивля призвів би до його завоювання московськими військами. Козаки переконували О. Пісочинського, що облога не продовжиться більше 2–3 днів. Під їх тиском О. Пісочинський погодився на облогу Путивля. На початку травня козаки, як реєстрові, так і випищики та набрані з вільних людей, почали стягуватися до Білих Веж. Сюди було привезено 20 гармат і навіть човни для переправи через Сейм.

Знаючи про невідворотність походу польсько-козацького війська на Путивль, прирубіжні воєводи всіляко намагалися відтягнути його початок, щоб дати шанс Путивлю підготуватися якнайкраще. З цією метою на початку травня з Новгород-Сіверського місцевим воєводою Іваном Бобрищевим-Пушкіним був відправлений досить значний загін чисельністю 250 чол. на чолі з Наумом Пушкіним під острожки Блистова й Мена. Обидва укріплені пункти були взяті й спалені.

24 травня польсько-козацьке військо з'явилося під мурами Путивля. Крім полків О. Пісочинського та М. Мочарського, тут знаходилися підрозділи князя Я. Вишневецького та запорозькі козаки на чолі з гетьманом Дорошем (ймовірно Дорошем Кучковичем). Загальна ж чисельність польсько-козацького війська сягала 30 тис.

В цілому польсько-козацьке військо було слабо підготовлене до довготривалої облоги. Воно не мало регулярної піхоти, артилерія була лише у козаків. Натомість, воєводам вдалося зміцнити міські укріплення. У Путивлі на час облоги виявилось близько 20 тис. чол., з них більше половини складали служилі й жилацькі люди, підготовлені для ведення війни. Безуспішність спроб взяти міські укріплення вимусила О. Пісочинського 19 червня зняти облогу.

Події під Путивлем, що щасливо завершилися для московської сторони, примусили більшу увагу приділити Новгород-Сіверському. Ситуація у ньому залишалася нелегкою. Ще в кінці березня була видана царська грамота про виділення для Новгород-Сіверського з Рильська 600 пудів солі. Згодом, на початку липня цар видав указ про відправку 500 четей жита із Севська до Новгород-Сіверського. Але хліб до міста надійшов запізно. Місцевий гарнізон був уже деморалізований. Розпочалися масові втечі служилих людей. На середину серпня 1633 р.

з Новгорода-Сіверського втекло 100 курських дітей боярських, 70 курських стрільців, 100 чернігівських стрільців.

Але особливо складною ситуація була з міськими укріпленнями. Острог у багатьох місцях завалився. Тайник з Десни, що існував до штурму міста, згорів і перестав функціонувати, тому води більше взяти було ніде, оскільки колодязів у місті не було.

Зрештою, у середині червня 1633 р. після місії до Москви представника новгород-сіверського воеводи В. Люшина було прийняте рішення про виділення 400 рублів на приведення до ладу новгород-сіверських укріплень. Згідно з указом царя від 19 липня 1633 р., у Новгороді-Сіверському мали бути поставлені новий тиновий острог «на іглу», тобто загострений вгорі, дубові ворота й вежі. Для виконання цієї роботи був надісланий столяр Захар Семенов; ще по п'ять столярів мали делегувати до Новгорода-Сіверського з Рильська, Севська й Брянська. Глухі вежі пропонувалося зробити круглими або чотирикутними. Острог мав бути обведений ровом, обкладеним з обох боків дубовим кругляком. Між ровом і острогом планувалося поставити невисокий частокіл. Острожні стіни мали бути з терасами, системою розташованих на різній висоті бійниць. Для уникнення швидкого руйнування веж і стін столяри готувалися оббити їх драницею. Царська грамота зобов'язувала зведену систему укріплень скреслити на папері й план надіслати до Москви.

Разом із В. Люшиним, який повертався у Новгород-Сіверський, було відправлено 50 мушкетів та більш ніж 9-пудовий, дзвін, який пропонувалося встановити у воротах.

З усього було видно, що московська влада розраховувала надовго залишитися у Новгороді-Сіверському. І. Бобрищев-Пушкін отримав з Москви завдання встановити можливості внутрішніх прибутків міста. Вони виявилися обмеженими. Прибутки від кабаків, митниці, перевозу, складів, які за Речі Посполитої складали 660 рублів щорічно, тепер могли дати максимум 55 рублів річно. Місто перестало бути привабливим для купців. Утім, відповідні посадові особи в Москві мало дослухалися до аргументів І. Бобрищева-Пушкіна і наказували встановити мито на торгівлю медом і пивом, а також за безмитну торгівлю «корчемним питтям» їх ініціаторів карати биттям батогами та садінням до в'язниці. В цілому ж спроби налагодити економічне й торгове життя у Новгороді-Сіверському в умовах війни, що продовжувалася, були приречені на невдачу.

Протягом майже всього червня на Задніпровській і Сіверській Україні спостерігалось відносно затишшя. З боку Речі Посполитої воно було закономірним. Найбільш боєздатні частини, розташовані на Чернігово-Сіверщині, готувалися передислокуватися під Смоленськ. Московські ж прирубіжні воеводи ще деякий час очікували повторення рейдів супротивника в підлегли їм повіті. Крім цього, якраз у червні відновилися татарські напади на південні повіті Московської держави. Коли татарські напади вдалося відбити, то на початку липня півтисячний загін московських ратних людей вирушив у напрямку Чернігова. Назустріч їм вийшли польсько-козацькі частини. Сутичка відбулася в селі Петрушкіно, за 7 верст від Чернігова. Перевага виявилася на боці московських частин: їм вдалося захопити навіть знамена й литаври. Значення цієї локальної перемоги зросло, коли стало відомо, що саме ці польсько-козацькі частини планували похід на Новгород-Сіверський.

У другій половині липня активізувалися путивльські й рильські воеводи. Їх ціллю стали Ромни. Нападники взяли й спалили міські укріплення, захопили в полон 30 чол. До рук переможців також потрапили гармати, знамена й литаври. Акції у відповідь польсько-козацьких частин були малоефективними. Зокрема невдачею завершився похід 300-особового загону полковника Косаревського на Стародубщину, який в результаті сутички з московськими підрозділами біля села Найпутовичі був розпошений.

Уряд Речі Посполитої, приділяючи основну увагу підготовці походу армії під керівництвом Владислава IV під Смоленськ, у липні активно працював над залученням до цієї акції запорозьких козаків, які після відходу від Путивля основні свої сили й артилерію зосередили в Переяславі. Після того, як О. Пісочинський з кварцяними жовнірами відправився під Смоленськ, керівником оборони Сіверської України й організатором відправлення козаків до Смоленська став чернігівський підкоморій А. Кисіль. Останній, агітуючи козаків іти під Смоленськ, одночасно вимагав направлення на Задніпров'я кварцяних підрозділів з Поділля. Переговори з козаками проходили не просто. 19 липня Владислав IV, перебуваючи у Вільні, звернувся до них з закликком вирушити під Смоленськ. 18 липня коронний канцлер Якуб Задзік у листі до К. Радзивілла писав, що є надія на прибуття козаків. Як впливає з листа, канцлеру ще не були

відомі результати козацької ради, яка відбулася під Переяславом, в урочищі Буланчик, у кінці липня. На раду, крім А. Киселя, прибув посланець від С. Конєцпольського корсунський підстароста Андрій Павловський. Судячи з його реляції, благословив козаків на марш до Смоленська київський митрополит Петро Могила. Рішення, схвалене на раді, відповідало сподіванням короля та його оточення. Збираючись на Смоленськ, козаки на прохання А. Киселя погодилися залишити на Задніпров'ї полк Лавринка, але наполягали на тому, щоб чернігівський підкоморій на час війни постійно мешкав у Носівці. Рішення козацької ради схвально було оцінене королем, який у листі до А. Киселя від 9 серпня дякував йому за допомогу й повідомляв, що С. Конєцпольський має надіслати за Дніпро кілька кварцяних хоругв.

Відхід козаків із Задніпров'я не залишився невідомим для московської розвідки. Повернення в кінці липня козаків на чолі з Яцьком Остряниним з-під Валуйок, де вони здобули великий острог, і Білгорода, спроба захоплення якого завершилася невдало, на Задніпров'я переконало московських воєвод, що козаки готуються відправитися саме на Смоленськ через білоруські землі.

Рішення про нанесення значного удару по силах супротивника на Чернігово-Сіверщині, безперечно, було прийняте в Москві. Як впливає із ситуації, такий удар мав на меті відтягнути частину польсько-козацьких сил з-під Смоленська. Крім цього, московська розвідка ще з середини липня почала отримувати інформацію про зосередження військових підрозділів ворога у Чернігові з метою йти на Новгород-Сіверський. Це певною мірою пришвидшило рішення московської сторони про початок інтервенції на контрольовану Річчю Посполитою територію Чернігово-Сіверщини.

Для її реалізації з Москви разом з воєводою Ф. Бутурліним до Новгорода-Сіверського було надіслано 500 чол., серед яких знаходилося багато родовитих бояр. Одночасно інший керівник походу – Г. Аляб'єв зібрав у тому ж Новгороді-Сіверському 1,5 тис. ратних людей з Рильська та інших прикордонних міст. Метою походу було взяття Чернігова – останнього не підпорядкованого Москві значного укріпленого міста на території Сіверщини.

26 серпня Ф. Бутурлін і Г. Аляб'єв вирушили з Новгород-Сіверського на Чернігів. Через п'ять днів їх підрозділи дісталися до переправи через річку Снов навпроти села Клочкова. Коли наступного дня московські війська пішли на штурм міста біля в'їздної брами, їх наступ був відбитий. Зрозумівши, що несподівано місто захопити не вдасться, воеводи розташували війська табором за мурованим монастирем святої Пречистої, де в киево-руську добу знаходився Чернігів. Це було найбільш важкодоступне місце для стрільби із замкових гармат. Вночі воеводи розпочали штурм міста з боку хуторів і халуп, розташованих на підзамчі. Обложені, проте, встигли запалити хутори й халупи, що не могло зашкодити замкові, який розташовувався на підвищенні. Завдяки пожежі й каганцям, вивішеним із замкових стін, залога добре контролювала всі дії супротивника. Спроба московських військ підійти до замкових стін призвела до втрати 30 чол., у тому числі й 7 бояр. Після цього війська відійшли до свого табору. Наступного дня, 2 вересня, московські бояри забавлялися герцями з товаришами кінної хоругви Костянтина Волка, яка чисельністю 100 чол. була залишена в місті старостою М. Калиновським. Того ж дня московські воеводи намагалися схилити обложених до капітуляції, обіцяючи всіх випустити із замку. 3 вересня війська Ф. Бутурліна й Г. Аляб'єва штурмували Лоївську браму й почали вже рубати палі, але обложеним вдалося вбити одного з керівників штурму, і його підлеглі відступили. На суботу, 4 вересня, був призначений останній штурм замку. Несподівано за Десною з'явився А. Кисіль зі своєю козацькою хоругвою (100 чол.). Малоімовірно, щоб він знав про облогу, а під Черніговом з'явився, мабуть, цілком випадково. Обложені надіслали до нього Теодора Криницького з проханням поспішити на допомогу. Нечисленна хоругва А. Киселя не являла значної небезпеки для московських військ, але на руку обложених зіграла помилкова відомість православного попа, який прибув до табору Ф. Бутурліна й Г. Аляб'єва з села Копачова, про підхід до Чернігова 3 тис. людей А. Киселя. Тому, коли два невеликих зағони хоругви чернігівського підкоморія з'явилися біля Слабинського перевозу, вишукуючи місце для переправи, московська сторожа стривожилась. На щастя обложених, тоді ж підоспіла до Чернігова кінна хоругва з Ніжина, сформована з випищиків місцевим старостою Мартином Казановським.

Замість штурму московські війська відійшли на північний схід до Клочкова й, зробивши вночі міст через ріку, з награбованим пішли до Новгород-Сіверського. Московські втрати при штурмах Чернігова підкоморій обраховував на 100 чол. Слід зазначити, що дані, отримані московською розвідкою, про наявність у Чернігові 2 тис. служилих людей, були дуже завищені. Реально ж місто обороняли, рахуючи й міщан, 300 чол.

А. Кисіль у той момент не мав у своєму підпорядкуванні ні жовнірів, ні козаків. Полк під керівництвом Лавринка здійснював похід на Білгород і повернувся лише після 22 вересня. На початку вересня гетьман повідомив А. Киселя, що зміг надіслати йому на допомогу лише хоругву київського підчашія Т. Воронича. У свою чергу, Владислав IV у листі до чернігівського підкоморія радив покладатися на полк Лавринка. А. Кисіль, ображений на те, що йому навіть не дозволили, посилаючись на брак коштів у скарбі, набрати козацьку роту, в листі до гетьмана висловив сумнів у тому, чи король взагалі отримує достовірну інформацію про події на Задніпров'ї. С. Конєцпольський у відповіді підкоморію, даній 17 вересня, намагався його заспокоїти, стверджуючи, що король володіє ситуацією, й повідомляв про швидке прибуття за Дніпро, крім хоругви київського підчашія, якихось частин, сформованих київським воєводою Янушем Тишкевичем.

На цей час підрозділи путивльських голів Никифора Яцина і Ф. Оладьїна вже взяли великий острог в Івангороді. Знищення були настільки значними, що місцевий урядник Яськевич не вбачав сенсу залишатися в Івангороді й виїхав геть. Про рух московських військ А. Кисіль отримав інформацію напередодні від борзненської сторожі. Більш докладну інформацію надав шляхтич Роїнський, що встиг втекти від московських військ. За його даними, це військо, як і попереднього разу, очолювали Ф. Бутурлін та Г. Аляб'єв. Чисельність його зросла до 4 тис.; воно мало навіть артилерію. Військо воєводи поділили на дві частини: одна з гарматою мала йти новгород-сіверським шляхом на Чернігів, інша від Путивля – на Бобровицю. Ніяких замків, крім Чернігівського, московські війська не мали брати; їх завдання полягало у знищенні господарських ресурсів волостей, щоб населення залишило укріплені пункти регіону. Якийсь час А. Кисіль потратив на збирання сил. Зрештою, 16 вересня підкоморій на чолі зібраних шляхтою частин (близько

1 тис.) став табором під Сиволожем, неподалік від Борзни, очікуючи приходу московських військ. Через два дні у таборі була отримана інформація, що Ф. Бутурлін та Г. Аляб'єв вирушили зі Стародуба на Чернігів. Керівництво частин, розташованих під Сиволожем, сприйняло її з недовірою. І лише коли 22 вересня А. Кисіль отримав повідомлення від чернігівського підстарости про рух Ф. Бутурліна на чолі 4-тисячного війська на Чернігів, він негайно вдався до дій. Виславши один розвідувальний загін під Путивль, підкоморій із військом похідним майже цілодобовим маршем направився рятувати Чернігів. Коли Ф. Бутурлін знаходився вже за сім миль від міста, А. Кисіль із військом встиг увійти до Чернігова і таким чином суттєво зміцнити його залогу. Два дні залога перебувала без жодної відомості про дії ворога. Зрештою, розвідувальний загін, посланий під Путивль, привів «язика», який повідомив, що Ф. Бутурлін та Г. Аляб'єв, довідавшись про зміцнення чернігівської залоги, повернули на Путивль і тепер планують вдарити по Миргороду або Ніжину. Залишивши в Чернігові хоругви М. Казановського, Острозьких-Заславських, Т. Криницького, Адріана Фірлея Броневського та свою (всього 400 чол.), А. Кисіль, як й інша шляхта, почали організувати оборону своїх замків. Згодом підкоморій отримав відомість від Щ. Вишля про рух московських військ під Борзну. Ситуація вже не була така критична, оскільки з походу на Білгород повернувся полк Лавринка, якому А. Кисіль дав розпорядження йти до Івангорода, де призначався збір польсько-козацького війська.

Інформація «язика» про перенесення військових дій Ф. Бутурліним та Г. Аляб'євим із Сіверської на Задніпровську Україну виявилася достовірною. 7 жовтня московські підрозділи направилися білгородським шляхом на Миргород. Вже через три дні, переправившись через річку Хорол, вони прийшли під місто, а наступного – взяли великий острог; останній, а також посад й слободи біля міста спалили і вирушили назад. Відомість про московський похід поширилася по Задніпров'ю досить швидко. Лавринко з козаками, підрозділи, очолювані слугами князя Я. Вишневецького, та урядники прикордонних міст зі своїми почтами поспішили на допомогу, плануючи перерізати супротивнику шлях до відступу в Московську державу. Однак 12 жовтня, не дочекавшись збору всіх військових підрозділів, що саме надходили, лубенський урядник князя Ми-

колай Длотовський і козацький полковник Пирський зі своїми людьми вступили в бій з московським військами за 10 верст від Миргорода. Полонені, приведені до Путивля, стверджували, що козаків і людей урядника нараховувалося 3 тис. Цифра перебільшена, зважаючи на те, що перемога московських частин була незаперечною: переможені втратили свої знамена, їх гнали три версти, Пирський у бою загинув. Відійшовши 30 верст від Миргорода, біля місцевості П'ять Моги, московські війська зустріли другий контингент військ Я. Вишневецького й козаків. Очолювали його синицький урядник князя Маркевич та невідомий (за прізвиськом) глиньський урядник скарбового писаря Філона Мировицького. Бій, що відбувся, не приніс значної переваги якійсь зі сторін, але московським військам вдалося пройти до Путивля.

А. Кисіль, що перебував у Носівці, пояснюючи причини успіху московського походу на Миргород, звертав увагу на обмежену чисельність польсько-козацьких сил на Лівобережжі та схильність козаків після своїх походів розходитися по домівках. У середині жовтня на Чернігово-Сіверщину почали прибувати обіцяні королем і гетьманом військові підрозділи. Першим прибув до Чернігова з Києва брестський воєводич Феліціян Тишкевич на чолі декількох сот людей, навербованих київським воєводою Я. Тишкевичем. У кінці жовтня московська розвідка отримала дані про надходження до Чернігова з Києва і Червонограда 1 тис. кіннотників, 300 піхотинців і двох гармат. Зосередження військових сил на Сіверщині дало можливість польсько-козацьким військам перехопити ініціативу в організації наступальних дій. 8 листопада жовтня московський сторожовий пост виявив за 12 верст від Новгород-Сіверського на чернігівській дорозі 1,5-тисячне військо супротивника. Наступного дня вранці воно вже намагалося взяти міський острог. Полонені, взяті оборонцями під час вилазки, під час допиту сказали, що прийшли під Новгород-Сіверський полковники Розсудовський і Подеський; йшов під місто і Ф. Тишкевич, але де він зараз і які наступні плани війська, яке перебуває під Новгородом-Сіверським, вони не знають.

А. Кисіль, який за власний кошт вже півроку утримував козацьку хоругву, у поході на Новгород-Сіверський участі не брав. З одного боку, він докладав зусиль для зміцнення свого замочку в Носівці, у зв'язку з чим домігся передачі двох гар-

мат з Київського замку; з іншого, всіляко намагався узгоджувати дії козаків і місцевої шляхти.

Якоїсь значної активності сторін на Чернігово-Сіверщині в листопаді 1633 р. не спостерігалось. Здається, що основною причиною цього була осіння непогода, яка не давала можливості невеликим кінним підрозділам оперативно здійснювати рейди на територію супротивника. Тим більше, що під час походів, керованих Ф. Бутурліним і Г. Аляб'євим, економічний потенціал значних територій регіону, контрольованих Річчю Посполитою, був знищений. Польська ж сторона займалася укріпленням своїх оборонних пунктів у Сіверській та Задніпровській Україні, оскільки військових ресурсів для ведення наступальної війни все ще не мала.

З початком зими активність московських військ зросла. Орієнтовно в середині грудня досить значний загін прирубіжних воевод несподівано напав на Полтаву. Але оборонцям вдалося утриматися в замочку й дочекатися прибуття підтримки з сусідніх осад. В результаті нападники мусили втікати, залишивши всі хоругви, бубни, сурми й значну кількість вбитих.

Від С. Конєцпольського перед православним Різдвом до Борзни прийшло дві роти на чолі з Т. Вороничем (150 чол.). 200 чол. німецької піхоти перебувало вже в Басані. Роль організатора чергового походу на сусідні повіти Московської держави взяв на себе князь Я. Вишневецький. Як тільки надійшла інформація про прибуття Т. Воронича і німецької піхоти, князь розіслав листи в міста Лівобережжя, де оголошував збір військових сил у Лубнах та Лохвиці. Туди ж мали прибути люди Ф. Тишкевича, ніжинського старости М. Казановського, А. Киселя. Я. Вишневецький сподівався зібрати 20-тисячне військо. Перед старим Новим роком воно мало вирушити на Путивль або Рильськ і Комарицьку волость.

Московські прирубіжні воеводи довгий час про приготування Я. Вишневецького достовірної інформації не мали. У зв'язку з цим 27 грудня за ініціативою рильського воеводи В. Ромодановського був організований похід під Борзну й Ніжин. Збірні сили воевод, що того ж дня вирушили зі Спаського Поля, 5 січня 1634 р. штурмом взяли обидва борзненські остроги, попалили всі навколишні села й слободи, окремі з яких мали від 300 до 500 дворів. При штурмі були захоплені замкові гаківниці, десятки полонених. Дві хоругви Т. Воронича, що

перебували на той час у Борзні, як військові одиниці перестали існувати. Знищення регулярних частин армії Речі Посполитої не пройшло повз увагу Владислава IV. С. Конецпольський, випереджуючи запит короля щодо подій у Борзні, у своєму листі від 29 січня 1634 р. до монарха нарікав на необачність Т. Воронича та обіцяв, що з приходом за Дніпро підрозділів калушського старости Лукаша Жулкевського, який затримався через свої справи у судах та хворобу свого заступника ротмістра Цетнера, ситуація виправиться.

Незважаючи на падіння Борзни і загибель хоругов Т. Воронича, Я. Вишневецький продовжував підготовку запланованого походу. Йому передувала низка розвідувальних акцій польсько-козацьких частин. 10 січня 1634 р. у селі Мезин, за 20 верст від Новгород-Сіверського, був виявлений невеликий табір польсько-козацьких військ. «Язики», добуті там підрозділом Дмитра Кареева, повідомили в Новгороді-Сіверському про збір сил Я. Вишневецького у Прилуках та його намір йти під Новгород-Сіверський. Це викликало легку паніку у воєводи Б. Болтіна. Він писав у Розрядний приказ, що оборону міста забезпечує всього 360 ратних людей. Допомога, що була обіцяна царем воєводі, або ще не надійшла, або прибула лише частково. Так, севський воєвода Федір Пушкін мав прислати в Новгород-Сіверський 150 стрільців, 100 дітей боярських та 100 інших ратних людей, але до 15 січня з них не прибув ніхто. Не виконав повністю царського наказу і курський воєвода Петро Ромодановський, який мав відправити Б. Болтіну 100 дітей боярських, а надіслав лише 62 стрільці. Поширювалося і дезертирство, характерне для московської армії під Смоленськом.

Малоймовірно, щоб в оточенні Я. Вишневецького розглядали Новгород-Сіверський як мету планованого походу. Підхід до міста, крім традиційної переправи через Сейм, вимагав ще й форсування Десни. У випадку взяття міста поставало питання, ким його осадити: вся шляхта, більшість селян, що проживали в окрузі, були вивезені вглиб Московської держави. Нарешті, Новгород-Сіверська волость, спустошена протягом війни, не забезпечила б продуктами, робочою худобою численне військо під час облоги. Відомості, які отримали в середині січня путивльські воєводи про намір князя разом з козаками й німецькою піхотою направитися під Путивль, виглядали більш правдоподібними, але теж виявилися не зовсім точними.

Князь на чолі війська доволі несподівано з'явився під стінами Курська. 23 січня війська Я. Вишневецького разом з підрозділами Тишкевича (Феліціана?), К. Сіножацького та козаки полковника Лавринка прибули під Курськ й розпочали штурм міських укріплень. Місто вдалося відстояти, але місцевий воевода К. Ромодановський звертав увагу чиновників Розрядного приказу на недостатній ступінь забезпечення міста людьми та зброєю.

10 березня 1634 р. захоплені в полон між Борзною та Івангородом запорозькі козаки Кирило Андреев і Мелешко Савин у Путивлі навели достовірну інформацію про початок чергового походу. Згідно з їх свідченнями військо Я. Вишневецького і Л. Жулкевського 8 березня прибуло з гарматами на Спаське Поле, неподалік Батурина. К. Андреев та М. Савин оцінили його чисельність таким чином: поляків – 800, німців – 200, запорозьких козаків і охочих людей – 9 тис. Військо мало 9 гармат. Крім Я. Вишневецького і Л. Жулкевського, полонені серед керівного складу війська назвали А. Киселя, Щ. Вишля, К. Волка, запорозьких полковників Я. Острянина та Ілляша Караїмовича. Стосовно мети походу дані «язиків» були суперечливими. У Путивлі вони сказали, що король дав завдання війську йти в Комарицьку волость запасатися збіжжям, а звідтіля рухатися під Смоленськ. А вже в Москві у приказі К. Андреев повідомив, що військо має повертатися назад з-під Севська Муравським шляхом.

У той час, коли К. Андреев і М. Савин давали покази у Путивлі, військо Я. Вишневецького та Л. Жулкевського вже з'явилось під стінами Севська. Це стало повною несподіванкою для місцевої залоги. Перша інформація про підхід польсько-козацького війська надійшла в місто за дві години до його появи біля стін Севська. Внаслідок цього, від міста були відрізані комарицькі мужики, які мали його обороняти. Ратних людей у Севську виявилось мало, оскільки з інших міст підмога не надійшла.

Крім згаданих К. Андреевим і М. Савином під час допиту в Путивлі керівників походу, в таборі під Севськом перебували полковник М. Косаковський, ротмістри Т. Воронич і Насакевич, козацькі полковники: черкаський – Грицько, канівський – Данило, чигиринський – Латиш, корсунський – Філоненко. Поряд з жовнірами, шляхетськими частинами й козаками під Севськ

прийшли подимні мужики, яких Я. Вишневецький набирав по одному чоловікові з трьох дворів і начебто назбирав аж 5 тис., що здається мало правдоподібним. Перший приступ, який мав місце 10 березня, був непідготовлений і тому обложені відносно легко з ним справилися. Спроби взяття міста продовжувалися до кінця місяця. Після цього підрозділи Л. Жулкевського та Я. Вишневецького направилися грабувати московські волості. 1 квітня вони знаходилися в Комарицькій волості, за 40 верст від Карачева. Збитки, завдані цій волості – особистій власності царя, були величезними. Чи не вперше так безкарно Я. Вишневецький та чернігово-сіверські землеволодільці помстилися за збитки, завдані їх господарствам московськими військами в ході війни.

Акції польсько-козацького війська в Комарицькій волості змусили московську дипломатію швидше приступити до переговорів про укладення миру з Річчю Посполитою. Переговори на урочищі біля річки Полянівка розпочалися 30 квітня, але по обох боках південної ділянки польсько-московського кордону все ще продовжували готуватися до війни й організовували розвідувальні акції.

14 червня комісари Речі Посполитої й московські дипломати підписали мирний трактат. Через два дні цар Михайло Федорович видав грамоту прирубіжним воєводам про припинення військових дій. Проте ще в другій половині червня на південному відрізку польсько-московського кордону розігрувалися останні акти Смоленської війни. Саме тоді польсько-козацьке військо, надіслане безсумнівно Я. Вишневецьким, обложило Білгород й взяло великий острог. Метою походу не було взяття Білгорода. Це була війна за робочі руки. Всіх полонених, захоплених на посаді та в повіті, за винятком пристарілих, військо Я. Вишневецького вивело на Задніпров'я і розселило в Лубнах, Голтві, Миргороді, Лохвиці, Варві, Сенчі, Сорочині, Полтаві. Здається, що менш значних конфліктів між сторонами, які формально з початку червня перебували в стані миру, було ще немало.

Польсько-московська війна 1632–1634 рр. на Чернігово-Сіверщині була традиційною для того часу війною, яка передбачала знищення ресурсів ворога, його опорних пунктів. Лише в перші місяці війни московські війська поставили і виконали завдання оволодіти ключовими містами Сіверщини і закріпитися в них. Попри побутуюче в історіографії твердження про за-

хоплення цими військами Батурина, Ромен, Борзни й Миргорода, московські війська окремі з цих замочків повністю так і не взяли, а в тих, які були взяті цілком (Батурин в 1632 чи Борзна в 1633 рр.), не закріплювалися. Оскільки така тактика була характерна й для періоду, що передував оволодінню сіверськими містами, слід вважати бажання обмежити контрольовану територію з півдня течіями Десни і Сейму цілком свідомою стратегією московських воєвод. Цього їм в основному вдалося досягнути, що визначило, значною мірою, перевагу московських військ протягом більшого часу ведення війни. Ще одним чинником цієї переваги була наявність у прирубіжних містах Московської держави чіткої системи функціонування підрозділів служилих і охочих людей. Ленна ж система, впроваджена на Чернігово-Сіверщині після Деулінського перемир'я, виявилася не настільки ефективною, як на Смоленщині. Як наслідок, військові підрозділи, які утворювалися згідно із засадами цієї системи у військовий час, виявилися некомплектними, а інколи й морально не готовими до затяжної боротьби із супротивником. Останнє добре проілюстровано швидкою капітуляцією стародубського гарнізону. Регулярних військових частин Речі Посполитої протягом всієї війни в регіоні було обмаль, що нанівець зводило існуючу перед тим перевагу польського військового мистецтва над московським. Оборона Сіверської й Задніпровської України спала на плечі місцевої нечисленної магнатерії, панів та запорозького козацтва. Магнати й пани творили власні хоругви, в тому числі, як у випадку з Я. Вишневецьким, і з селян. Саме останньому, а також надісланим королем на Задніпров'я О. Пісочинському та А. Киселю випала роль організаторів його оборони. Місцеві капітани, які згідно з тією ж ленною системою мали це робити, з такою роллю не справилися.

Військові дії на території Чернігово-Сіверщини й прилеглих регіонів мали локальне значення, суттєво не впливали на хід війни. Доля війни вирішувалася під Смоленськом, де були сконцентровані основні сили обох сторін, запроваджувалися піші підрозділи західноєвропейського типу та нові методи військових дій.

Чернігово-Сіверщина протягом цієї війни зазнала жахливих спустошень; значною мірою була знищена міська мережа регіону. Велика частина місцевого населення, особливо з території між Десною, Сеймом і Клевенню, емігрувала до Московської держави. Наслідки цієї війни, в тому й числі економічні, під-

штовхнули центральну владу до трансформації своєї політики щодо регіону, створення тут окремого воєводства.

Питання для самоконтролю:

1. Причини і передумови Смоленської війни.
2. Роль козацького фактору у війні.
3. Територіальні здобутки сторін на Чернігово-Сіверщині в ході війни.
4. Роль Путивля в ході військових дій.
5. Дипломатичні та геополітичні наслідки Смоленської війни для Східної Європи.

Література:

1. Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні / М. Антонович. – Варшава, 1937. – 51 с.
2. Кулаковський П. Смоленська війна 1632–1634 років і Чернігово-Сіверщина / П. Кулаковський // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. ССXLIII: Праці Історико-філософської секції. – С. 30–60.
3. Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века) / А. Папков. – Белгород, 2004. – 352 с.
4. Поршнева Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства / Б. Ф. Поршнева. – М., 1976. – 435 с.
5. Сташевский Е. Смоленская война 1632–1634 гг. Организация и состояние московской армии / Е. Сташевский. – К., 1919. – 328 с.
6. Флоря Б. Начало Смоленской войны и запорожское казачество / Б. Флоря // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 443–450.
7. Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633–1634 рр. / О. Целевич // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. XXVIII. – С. 1–72.
8. Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634 / D. Kupisz. – Warszawa, 2001. – 221 s.
9. Lipiński W. Początek działań rosyjskich w wojnie Smoleńskiej (1632–1634) / W. Lipiński // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. – Warszawa, 1932. – Т. VI. – S. 29 – 61.

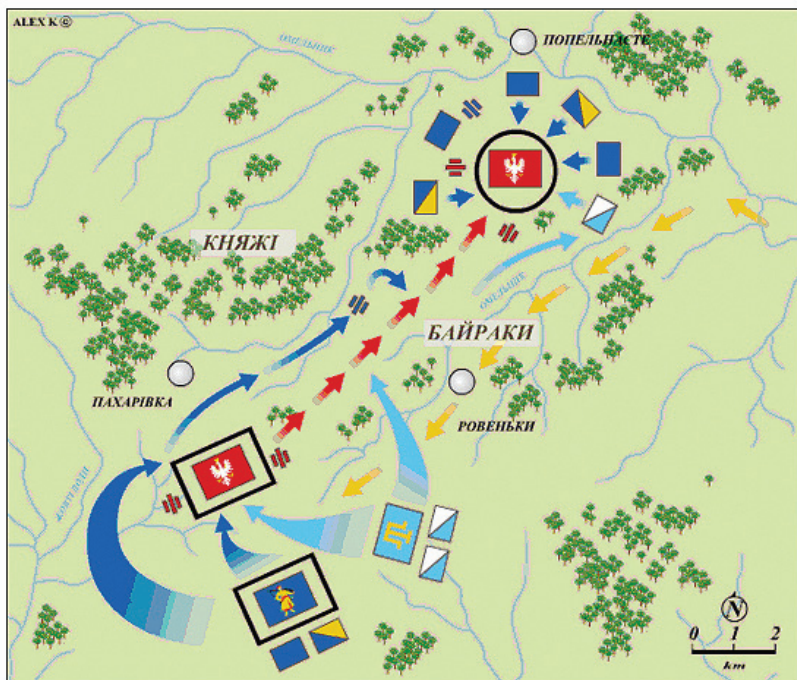
ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Особливе місце в історії України займає період Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. на чолі з видатним державним діячем і полководцем Богданом Хмельницьким. Хоч цей рух і зазнав поразки, проте саме в той період вперше після занепаду Русі відновилася ідея української державності – ідея, яка нині втілена в життя і завжди житиме в народі. Керівник народно-визвольної війни, сотник реєстрового війська Богдан Хмельницький до виступу господарював на своєму хуторі в Суботіві. Але, зазнавши значних безчинств з боку чигиринського підстарости поляка Чаплинського і не знайшовши правосуддя у польських властей, був змушений втекти на Запоріжжя. По дорозі він закликав простий люд до боротьби проти польського насильства і знаходив співчуття та готовність народу до повстання. Гетьман Богдан Хмельницький був видатним полководцем-організатором.

Від самого початку Богдан Хмельницький мав воєнно-стратегічну мету, що включала такі основні напрямки: 1) ліквідувати оперативно-стратегічну перевагу польської армії у кавалерії залученням до складу українського повстанського війська татарської кінноти, уклавши для цього союзницьку угоду з кримським ханом; 2) отримати воєнну допомогу від держав-сусідів, у першу чергу від Туреччини та Кримського Ханства; 3) створити український артилерійський арсенал, систему розвідки; 4) із зібраним військом вийти із Запорозької Січі на Наддніпрянщину та Брацлавщину і при підтримці населення цих районів розгорнути воєнні дії проти польської армії; 5) кінцевий пункт походу – Біла Церква, де, зупинившись, поставити польському урядові вимогу: визнати козацтво провідним станом Речі Посполитої через повернення йому прав і вільностей та

надання привілеїв, збільшення козацького реєстру, а також гарантувати захист православної церкви.

Поповнювалося козацьке військо головним чином повстанцями Київщини й Задніпрянщини (теперішні Полтавщина й Чернігівщина). Перша битва Богдана Хмельницького відбулася на Жовтих Водах (правий берег Дніпра, на Південний Захід від сучасного Кременчука) 29 квітня – 16 травня 1648 р. 6-тисячний передовий загін поляків зустрівся з об'єднаними козацько-татарськими 9-тисячними силами.

	<i>С. ПОТОЦЬКИЙ</i>		<i>Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ</i>		<i>ТУГАЙ-БЕЙ</i>
	<i>ПІХОТА</i>		<i>КІННОТА</i>		<i>АРТИЛЕРІЯ</i>
	<i>ТАБІР</i>		<i>ПОВТАСЛІ РЕЄСТРОВЦІ Ф. ДЖАЛАЛІЯ</i>		<i>СУЧАСНІ НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ</i>

Битва під Жовтими Водами

Козаки підійшли під самі польські шанці, підкопалися, по-підвозили гармати, порох, та почали приступ. Але поляки мали сильнішу артилерію й відбили напад запорожців. Тоді розпочалася позиційна боротьба. Повстанці замкнули звідусіль польський табір, почали його обстрілювати та періодично йшли на нього приступом: «день і ніч боротьба з ними була, і по кілька разів на день». 30 квітня 1648 р. штурм польського табору розпочався наступом української піхоти при підтримці татарської кінноти. Питома вага татарської кінноти у штурмі польського табору була мінімальною, але перебування навколо табору її полків, готових до бою, стримувало проведення контратак польської кавалерії проти наступаючої козацької піхоти.

Але поки що козацький штурм не мав успіху. У поляків на вежах було 10 гармат. Хмельницький мав на той час всього 3 гармати-фальконети малого калібру. Бойові дії 30 квітня – 1 травня 1648 р. показали, що такою силою польський табір не здобути. 8-9 травня татарська кіннота залишила Жовті Води і пішла в район зосередження на Інгультці, де хан збирав усі сили для допомоги Богдану Хмельницькому. Польський табір залишався в облозі козаків. Б. Хмельницький знав, що Дніпром проти нього йдуть не самі поляки, а реєстрові козаки, послані ними, тобто такі самі православно-руські люди, як і всі українці, лише зобов'язані службою польському королеві. І запорозький вождь зважився вплинути на їхні почуття, аби відірвати їх від поляків.

Полишивши табір, Б. Хмельницький поспішив до правого берега Дніпра, до урочища Кам'яний Затон, куди ввечері 3 травня підійшли й пристали до берега реєстрові козаки. За допомогою таємних агентів Б. Хмельницький зумів пробудити у реєстрових козаків таку ненависть до поляків, що вони, ледь прийшовши до Кам'яного Затону, повстали проти поневолювачів українського народу, перебили своїх начальників Барабаша, Вадовського, Ілляша та інших, покидавши їхні тіла у Дніпро, і 4 травня об'єдналися з козаками, що стояли в таборі. До Жовтих Вод їх доставили на прохання Б. Хмельницького, кіннями Тугай-бея. Вночі 15 травня польське військо вишикувалося для здійснення маршу до урочища Княжі Байраки в умовах козацького оточення не «табором» з возовою рухомою обороною, а в інший похідно-бойовий порядок – так званого «старого польського шикування». Це шикування мало вигляд

великого, порожнього всередині кінного чотирикутника, готового з кожного боку до негайної кавалерійської атаки. С. Потоцький просунувся на 8-12 км уздовж урочища Княжі Байраки. Тут на світанку була введена у бій Богданом Хмельницьким козацька піхота, яка застосувала проти рухомого польського табору польову артилерію, маневруючи гарматами за допомогою верхових коней. Втрати польського війська від цих атак були настільки великі, що це викликало занепокоєння у татаро-союзників, які були зацікавлені захопити якнайбільшу кількість полонених. Біля завчасно зробленого перекопу шляху польське військо було зупинено козацькою піхотою. Жовтоводську битву у результаті оточення та знищення противника піхотою і артилерією Богдана Хмельницького та кіннотою Тугай-Бея було закінчено у першій половині дня 16 травня 1648 р. у районі, обмеженому селами (назви сучасні) Попельнасте, Громівка, Холодіївка, Григорівка Дніпропетровської області. Командний пункт Богдана Хмельницького на кінцевому етапі битви перебував у Княжих Байраках (біля села Григорівка).

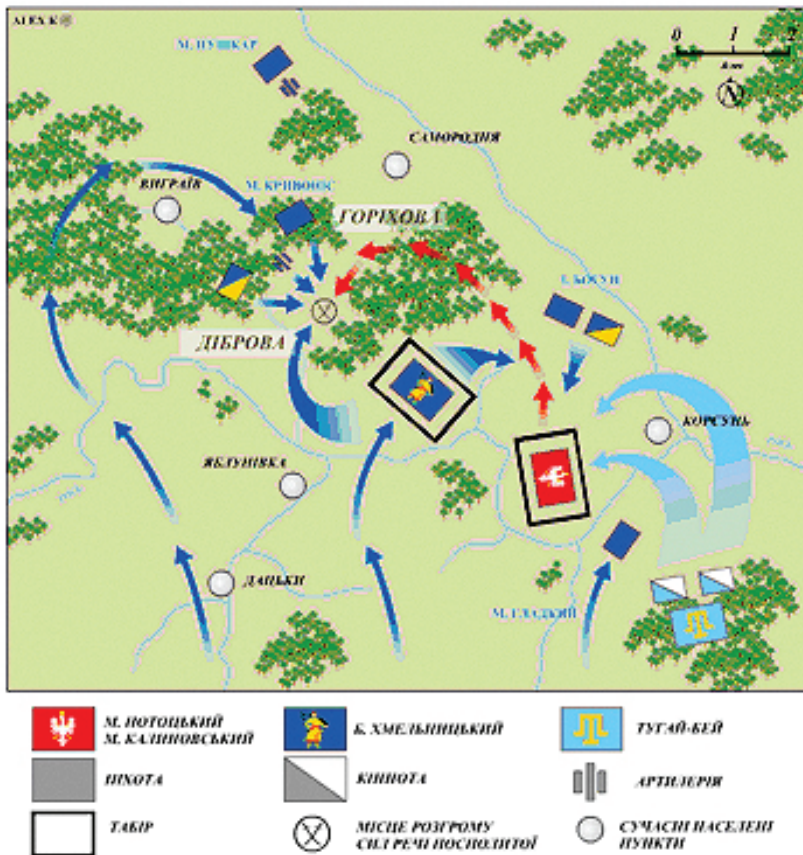
Так завершилася перша переможна битва Визвольної війни, що мала величезне політичне і воєнне значення. Важливим надбанням воєнного мистецтва Богдана Хмельницького у битві на Жовтих Водах є застосування передового загону, сформованого з татарської кінноти, для зупинки ворога і прикриття головних сил козацької армії. Також характерною особливістю битви стало застосування оперативного маневрування (з урахуванням просування військ) з метою створення вигідних умов для розгрому ворога, зокрема розгрому його по частинах, а також тактичного маневрування на полі бою, зокрема, вогнем артилерії. У ході першої битви дуже гостро стало питання забезпечення українського війська артилерією. На цьому ґрунті у гетьмана аж до завершення Жовтоводської битви виник план докорінної реорганізації артилерії. Б.Хмельницьким була створена полкова (легка полкова) артилерія на двоколісній тязі, а також артилерія резерву, тобто артилерія головного командування – гетьмана (важка польова артилерія). До першої він зарахував 15 гармат, а до останньої – 11. Це був початок якісної реорганізації війська Богдана Хмельницького, внаслідок якої артилерія отримала статус окремого роду війська. Питома вага забезпечення української армії артилерією залишалася на той час ще незадовільною – 1,6 гармати на тисячу воїнів. Пізніше

Б.Хмельницький довів цей показник до вимог часу – 4 гармати на одну тисячу воїнів. У його арсеналі стане не менше 120 одиниць полкової артилерії і близько 30 гармат артилерії головного командування. 25-26 травня 1648 р. відбулася битва під Корсунем. Оскільки для повстанців вона здійснювалася з ходу (з маршу), то є всі підстави вважати, що основи її переможних чинників були закладені під час просування козацького війська.

Вранці, маючи звістку про поразку передового загону під Жовтими Водами й переконані підсланим козаком у тому, що повстанці значно переважають їх, командувачі 20-тисячних головних польських сил Калиновський та Потоцький залишили вигідні позиції під Корсунем і, маючи за поводири таємного агента гетьмана, почали відступати, долаючи багато перешкод. 26 травня неподалік від Корсуня відбулася битва між польськими і козацьким військом (козацькі сили зросли до 15 тис. без врахування татарської кінноти). Поляки знову зазнали поразки. Б.Хмельницькому до рук потрапили обидва командувачі польсько-шляхетської армії, 80 великих вельмож, 127 офіцерів, 8520 жовнірів, 41 гармата. За шість днів до битви під Корсунем помирає король Польщі Владислав IV. Річ Посполита раптом втрачає короля, командирів і армію.

Головними, вирішальними чинниками перемоги Б.Хмельницького були: 1) ліквідація польської оперативно-тактичної переваги у кавалерії шляхом включення до козацької армії татарської кінноти; 2) створення оперативно-тактичної переваги української армії над польською у піхоті за рахунок переходу на бік повстанців реєстрових козацьких полків; 3) вдале оперативне маневрування козацької армії шляхом проведення форсованого маршу від Жовтих Вод до Корсуня та оточення польського війська в районі Корсунь-Стеблів-Ситники.

Для здійснення оперативного маневрування головні сили української армії просувалися у смугу шириною до 13 км, що забезпечило одночасність їх виходу у район битви. При цьому Б.Хмельницький використав високу рухомість татарської кінноти для створення самостійного передового загону, який наздогнав і затримав польське військо, а також прикрив вихід в район битви головних сил української армії. Уже перші битви дарували Богданові Хмельницькому на все життя побратимів – талановитих воєначальників Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Богуну.

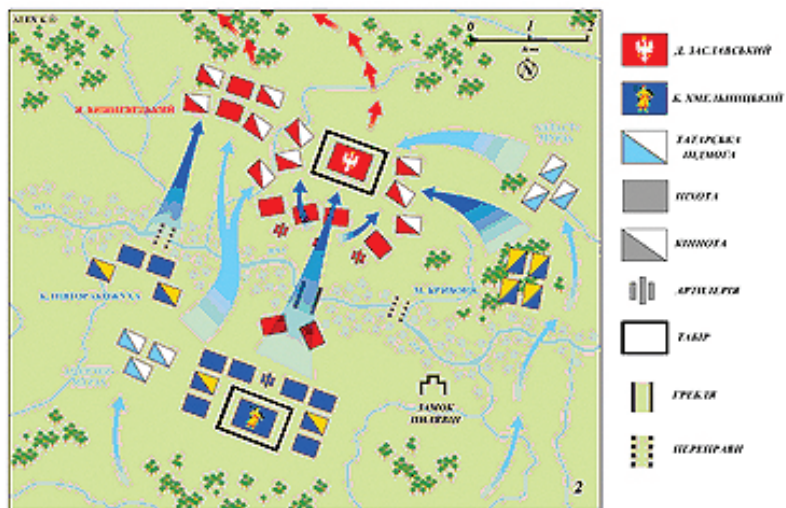
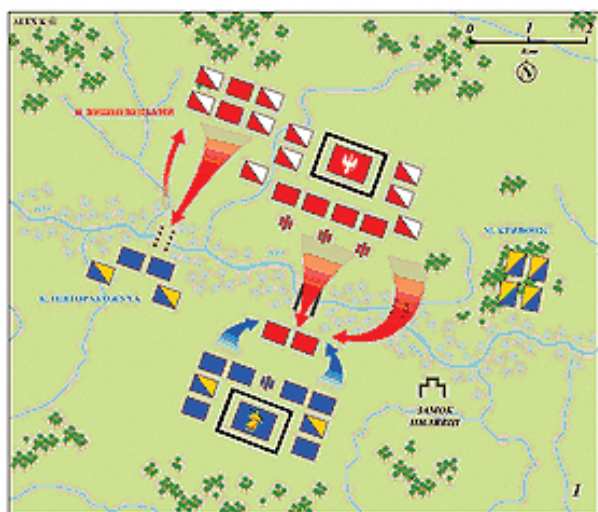

План-схема Корсунської битви

Після Корсунської перемоги Б.Хмельницький отаборився під Білою Церквою. Звідти він звернувся до українського народу з Універсалом, закликаючи його взяти участь у Визвольній війні на добрих конях і зі справною зброєю проти своїх «розорителів, озлобителів і супостатів». Визвольна армія Б.Хмельницького досягла більше 100 тисяч. Повстання переросло у Визвольну війну українського народу проти поневолювачів.

У вересні 1648 р. відбулася битва під Пилявцями. На правому березі р. Ккви (Пилявки) були головні сили української армії,

а на лівому полку М.Кривоноса. Їх об'єднувала вузька гребля, яку зміцнили шанцями та гарматами.

Місце битви під Пилявцями

Зумівши за допомогою розвідки дезінформувати польське командування, гетьман заманив сюди 80-90 тисячне (включаючи озброєних слуг) вороже військо, яке 19 вересня розташувалося табором на пагорбах і заболочених долинах. Реально оцінивши співвідношення сил, він вдався до тактики активної оборони табору з наступною задачею потужного контрудару. Битва розпочалася 21 вересня. Незважаючи на втрату у цей день переправи, Б.Хмельницький, скориставшись підходом 22 вересня близько 5 тис. татар, наступного дня провів добре скоординований широкомасштабний наступ з обох таборів і переміг. Пилявецька перемога ще раз переконливо продемонструвала силу українського війська, полководницький дар Богдана Хмельницького. Тут були показані високі бойові якості української кінноти, яка винесла основний тягар боротьби з поляками, бо допомога татар мала переважно морально-психологічний характер.

Блискучі перемоги повстанців над регулярними військовими формуваннями Речі Посполитої зумовили вихід визвольної боротьби за межі звичайного повстання. За короткий час вона охопила майже всю територію України, під знамена повсталих одностайно стали козаки, селяни, міщани, духовенство та частина шляхти.

Визвольний рух охопив і західноукраїнські землі. Так, ще у 30-ті роки представники Львівщини були учасниками козацько-селянських повстань, які відбувалися на Наддніпрянщині.

На львівських землях антифеодальні виступи ніколи не припинялися, а у часи Визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького західноукраїнські землі стають районом значних повстань.

Так, у кінці вересня 1648 року, коли козацько-селянська армія після блискучої Пилявецької перемоги вступила в західноукраїнські землі, вона підійшла до Львова і взяла в облогу шляхетський гарнізон, який засів за мурами передмістя. Львів'яни допомагали Хмельницькому як розвідники. Вони показали козакам, де розташований міський водогін, та допомогли вивести його з ладу, що в значній мірі прискорило припинення опору польського гарнізону.

Жителі львівських передмість і міських сіл увійшли до складу загону полковника Максима Кривоноса і разом з ним брали участь у штурмі й захопленні Високого Замку, який був важ-

ливим пунктом оборони. Хто ним володів, той і панував над передмістям.

Звичайно, уже тоді виникало питання, чому Хмельницький не наказав штурмувати передмістя, а обмежився викупом. На нашу думку, це сталося, по-перше, тому, що після зайняття козаками Високого Замку польський гарнізон не міг чинити опору і склав зброю, і, по-друге, тому, що Хмельницький не хотів піддавати небезпеці штурму українське населення передмістя.

Висвітлюючи це питання, слід згадати про особисті зв'язки Богдана Хмельницького з Галичиною і Львовом. Відомо, що батько Богдана, Михайло Хмельницький, служив у 90-х роках XVI століття у Жовківському замку. Можливо, у Жовкві пройшли дитячі роки Богдана. Встановлено, що навчався гетьман в одній із львівських шкіл, а значить, жив у Львові принаймні 4–5 років. Є також відомості про те, що молодий Богдан брав участь в обороні Жовкви від татар у 20-х роках XVII століття. Отже, зв'язки Хмельницького з Галичиною, і зокрема з Львівщиною, мали свою історію, нараховували напередодні Визвольної війни кілька десятків років.

З-під Львова Б. Хмельницький розіслав свої полки в навколишні міста і села Львівщини. Наприкінці вересня 1655 року його армія підійшла до Львова і взяла місто в облогу. Але ще перед наступом військ Б. Хмельницького польський коронний гетьман С. Потоцький створив укріплений табір польських військ недалеко від Львова, під Городком. Зважаючи на те, що на північному заході від Городка був став, а на півдні міста – болота річки Верещиці, він відвів свої війська від ставу і розмістив на полях села Дроздовичі. Табір мав форму квадрата і був розташований у вигідній місцевості – між болотами на шляху від села Кам'яного Броду до Городка. На єдиному шляху до польського табору, між ставом і річкою Верещицею, гетьман Потоцький поставив сторожові пости. Городок був укріплений валами і мурами. Польська армія тоді налічувала 40 тисяч чоловік. Але Богдан Хмельницький несподівано вдарив по ворогові з тилу. Цього не передбачав Потоцький і не укріпив цей фланг.

Полки Київського воеводи Заморського і Чернігівського воеводи Тишкевича вдарили в центр шляхетських військ. До того ж частини визвольних військ почали раптово наступати і на фланги польського табору, знищуючи багато шляхти,

а надвечір у результаті успішного наступу здобули перемогу. Після перемоги під Городком козацьке військо приступило до облоги Львова. Гетьман Богдан Хмельницький у листі до магистрату Львова від 3 жовтня вимагав здати місто, підкреслюючи, що його війська «повністю розгромили коронне військо». У 1655 році повторилися дії 1648 року. Не чекаючи штурму, польський гарнізон склав зброю. Місто визнало владу Богдана Хмельницького, який, не вступаючи в місто, оголосив, що Львів перебуває під його захистом.

Однак козацька армія внаслідок несприятливого міжнародного становища вимушена була залишити Галичину. Справа визволення західноукраїнських земель не була завершена.

Під час Визвольної війни, 13 жовтня 1648 року, був здобутий загонами Богдана Хмельницького Старий Самбір. На честь цієї події на стіні однієї з церков (зараз її немає) було вибито напис про подію, що зберігався ще до кінця XIX століття. Козацьке військо під проводом Богдана Хмельницького побувало і в Янові (тепер Івано-Франково) двічі, у 1648 та у 1655 роках. Під час другого походу козаки наздогнали в околицях Янова рештки втікаючої армії гетьмана Потоцького і розгромили її під Брухналем.

Активну участь у Визвольній війні українського народу XVII століття брало населення Добромиля. Уже в 1648 році в Добромилі почалися заворушення проти польської шляхти. У 1650–1651 роках населення Добромиля організувало військовий загін на чолі з Альбертом Паничівським. До наших часів зберігся опис нападу добромільського загону на укріплений шляхетський маєток Фредрів у Ляцькому (нині Солонватка): «Приєднали з сіл багатьох підданих і вдерлися до села воєнним способом на зразок збунтованих козаків, деякі піші, інші верхом, озброєні гарматами і рушницями, довгими і короткими, сірчанним порохом і кулями, косами, сокирами, залізними піками, прапорами, бубнами та іншим». 22 листопада 1648 року козацько-селянські війська оточили Жовківський замок. Не бажаючи руйнувати місто, Б.Хмельницький незабаром зняв облогу. А 26 вересня 1655 року місто все ж було взяте.

Великої шкоди від постійних постоїв польських військ, які збиралися у походи проти татар і турків, зазнавало місто Глиняни. Наприклад, влітку 1648 року тут збиралися шляхетські війська, готуючись до походу проти армії Б. Хмельницького.

Коли війська Б. Хмельницького вступили у місто в 1648 році, у Глинянах вибухнуло повстання проти шляхти. Міщани активно допомагали козацько-селянському війську у здобутті замку, куди заховалося багато шляхти. 22 квітня 1649 року шляхтич М'ясковський, орендатор королівських маєтків, скаржився, що глинянські міщани разом з козаками Б. Хмельницького пішо і кінно напали на Женівський замок.

Мешканці Глинян також брали участь у другому визвольному поході Б. Хмельницького на західні землі України у вересні 1655 року. Гетьман С. Потоцький, який сконцентрував тут польсько-шляхетську армію, не зважився почати бій під Глинянами і 23 вересня відійшов від Городка.

Посланець Б. Хмельницького Ярема Концевич засвідчив на тортурах у Галичині 31 серпня 1648 року, що Броди, Тернопіль та інші міста з нетерпінням чекали на Б.Хмельницького. Населення цих міст готове було допомагати йому, виводило з ладу міські гармати, насипало в них пісок, збирало озброєння для козаків, на яких очікувало. У вересні 1648 року 20-тисячний загін разом із селянами навколишніх сіл, що приєдналися до нього, під керівництвом полковників Нечая та Степи і за допомогою українського населення міста здобув Броди. Вісім тижнів місто було в руках козаків. Під Бродами стояли козацькі війська і у 1649 році, у час облоги Збаражя.

Здобувши перемогу над поляками і підійшовши до Замостя, Б.Хмельницький замість того, щоб завдати рішучого удару ворогові, завагався і припинив дальший наступ. Він побачив, що його виступ несподівано для нього самого обернувся в національно-визвольну війну, а це не вкладалося в рамки тих планів, з якими він його починав. Саме в цей час польський король Владислав помер і поляки обрали королем Яна Казимира, який погодився укласти мир на відповідних взаємовигідних, здавалось би, умовах. Тому, одержавши від Казимира листа з усякими обіцянками, Хмельницький заявив його послові, що він тепер «признає своє підданство королю і вертається на Запорожжя, щоб спокійно чекати делегатів для мирного порозуміння, а в дорозі на Запорожжя не чинитиме ніяких бунтів».

Очевидно, цим можна пояснити, чому Б.Хмельницький під час свого наступу проти Речі Посполитої не підтримав народно-антипольського руху в Східній Галичині. Лише згодом Богдан Хмельницький сприйняв ідею створення окремої української

держави. Восени 1648 р., відступивши з Галичини, він прибуває до Києва. Вище духовенство і населення міста урочисто вітають його як національного героя і захисника православної церкви.

Замость, твердиня на Холмщині

Ця урочиста зустріч і розмова з освіченими представниками українського населення Києва справили враження на гетьмана. Він зрозумів, що настав час боротьби за повне визволення всього українського народу та створення своєї окремої української держави.

Переговори з польськими делегатами, що незабаром приїхали до гетьмана, ні до чого не привели. Хмельницький вже не хотів говорити про вузько козацькі справи, рішуче заявив: «Уже я доказав те, об чім ніколи не мислив, і далі докажу те, що надумав: виб'ю з лядської неволі український народ! А ще первіше я воював за свою шкоду і кривду, то тепер буду воювати за нашу православну віру. В цій війні допоможе мені вся чернь, по Люблин, по Краків. І я від черні не відступлю, бо то наша права рука!». Україна і Річ Посполита почали готуватися до нової війни. Для боротьби проти польської шляхти з великим натхненням піднімається значна частина народних мас. До війська йдуть люди з усіх станів: селяни, міщани, дрібна по-

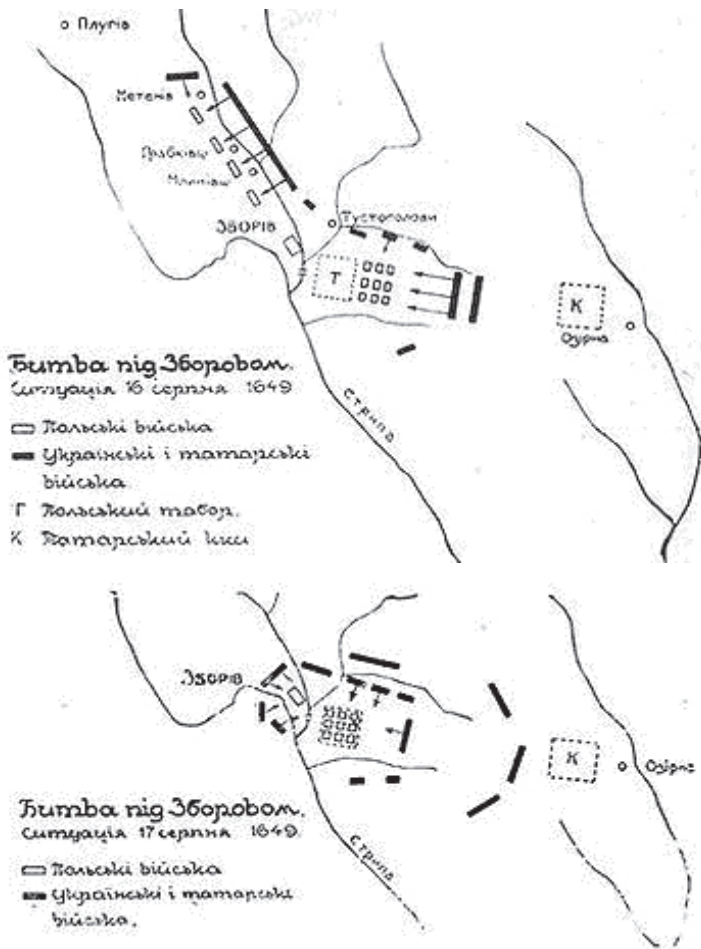
козачена шляхта, духовенство. Армія Б.Хмельницького знову виростає в могутню силу. Проте, вважаємо, зручний момент для початку національно-визвольної війни був згаяний. Польська шляхта після перших невдач встигла зібрати нові сили проти України. Окрім того, татари були ненадійними союзниками і у вирішальні моменти боротьби не раз зраджували Хмельницького. Тому дальша боротьба з поляками набула затяжного характеру і не дала бажаних результатів. Спочатку доходить до Зборівського компромісного договору, а потім до ще важчого Білоцерківського договору.

Організаторський хист Б. Хмельницького як полководця найяскравіше виявив себе у створенні нового типу армії доби середньовіччя. Під Зборовом у 1649 р., за свідченням самого гетьмана, чисельність українського війська сягнула 360 тис. чоловік – нечуваний для цього часу кількісний склад армії. Європейські армії, що брали участь у Тридцятирічній війні, не перевищували 40–50 тис. чоловік. Український гетьман перетворив селянські загони у дисципліновані полки, які перемагали добре навчені шляхетські армії. Це свідчить про те, якого великого значення він надавав військовому вишколу.

Б. Хмельницький добре усвідомлював, що воювати із натовпом неозброєних і ненавчених військовій справі людей – не що інше, як приректи їх на смерть і неминучу поразку. Гетьман вивчав і вдало використовував як багаторічний досвід запорожців, так і досвід армій інших країн. Запорозькі козаки, що справді були професіоналами-військовими, навчали селян стрільбі, стройовій справі, тактиці ведення бою.

Майстерність і професіоналізм окремих козаків вражали своєю досконалістю. Так, венеціанський посол А. Віміна пише: «Мені доводилося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікали нагар так, немов це зроблено з допомогою щипців».

В серпні 1649 р., відбулася відома битва під Зборовом. Заскочені поляки заметушилися, без ніякого ладу пішли в бій, знайшлися як у пастці, довкола замкнені військом, що наступало. Полягло тут до 4.000 людей, – «увесь квіт польської шляхти стерла рука ворога». Половина табору з усякими запасами дісталася в руки татар. У цій критичній хвилині король почав із Хмельницьким і ханом переговори й довів до відомого зборівського миру, 18 серпня 1649 р.

Фактично вже зборівським договором закінчується перший етап Хмельниччини – період успіхів і перемог. У наступному етапі аж до своєї смерті гетьман із своїми однодумцями змушений продовжувати боротьбу, долаючи на шляху оборони своєї козацької держави великі труднощі. Зборівський договір засвідчив, що воєнна сила Речі Посполитої не була зламана. Але найгірше було те, що Зборівський договір посіяв недовір'я між провідною козацькою верствою і рядовим козацтвом та селянством.

Хмельницький вивів на кращі зразки світового рівня практично всі роди військ української армії. З його ім'ям пов'язано створення козацької кінноти, яка вже з 1649 р. і в подальшому успішно змагалася зі шляхетською кіннотою, що забезпечувало українським військовим широке поле маневру, нейтралізувало перевагу польської важкої кінноти – гусарії.

Б. Хмельницький, по суті, створив і українську артилерію. До 1648 р. вона була у козаків нечисленною і швидше належала до своєрідного декору армії, бо вважалася її клейнодами. За Б. Хмельницького артилерія в українській армії надзвичайно посилилася. Вже у 1648 р. тільки в Чигирині козаки мали 74, під Берестечком – 100, а на кінець національно-визвольної війни – 400 гармат. У період визвольної війни 1648-1657 рр. розвинулося воєнне мистецтво Запорозької Січі, яку можна назвати своєрідною українською воєнною академією. Хмельницький збагатив його досвідом західноєвропейського воєнного мистецтва, з яким він ознайомився ще під час перебування у Франції, в бурхливі роки тридцятилітньої війни. Це – і різноманітні напрямки стратегії, і особливі засоби ведення бою, і різні системи організації військ і випробування різних видів зброї.

На відміну від полководців західноєвропейських армій, які діяли переважно нелахом оборони і облоги фортець й ухилялися від битв (оскільки це завдавало великих втрат найманим військам, що дорого оплачувалися), Хмельницький не витрачав часу і не розпорошував сил на облогу фортець. Перемови у війні він добивався у ході польових боїв прагнучи якомога швидше досягти головної мети, тобто зав'язати бій з основними силами противника і розгромити їх.

Хмельницький розвинув запорозьку тактику маневрування, яку він застосовував з метою рішучого розгрому ворога, зокрема, такий складний маневр, як охоплення ворога з флангів і вихід у його тил.

Великого значення надавав Хмельницький факторові раптовості. 2 серпня 1650 р. у своєму універсалі білоцерківському полковникові гетьман наказував: «Щоб ви години не відкладаючи на завтра, а з доброю зброєю виходили, вдень і вночі поспішали на Іранський шлях не труба задержуватися за бо-рошном і в дорозі добувати, тільки на коні сідайте, бо треба, щоб ми випередили неприятеля, а не нас наші неприятелі».

Б.Хмельницький повною мірою використовував фортифікаційне мистецтво козацтва. Козаки були майстрами будувати землячні укріплення. «Козак воює стільки ж мушкетом, скільки мотикою та лопатою, зауважував, зокрема, папський нунцій Торрес, що бував у Польщі в Україні – посипає землю і робить укріплення серед безмежних рівнин свого краю».

Активно застосовував Хмельницький оригінальний і найпопулярніший у козаків бойовий порядок – табір, що був найважливішим елементом козацької тактики в умовах рівнинної степової місцевості. Табір будовався і зсунутих до кути і скріплених у кілька рядів возів, які оточували війська.

Так, історичний свідок тих подій француз Шевальє неодноразово підкреслював, що козацький табір, який складався з багатьох рядів возів, де знаходилася частина війська, здатний витримати будь-яку атаку.

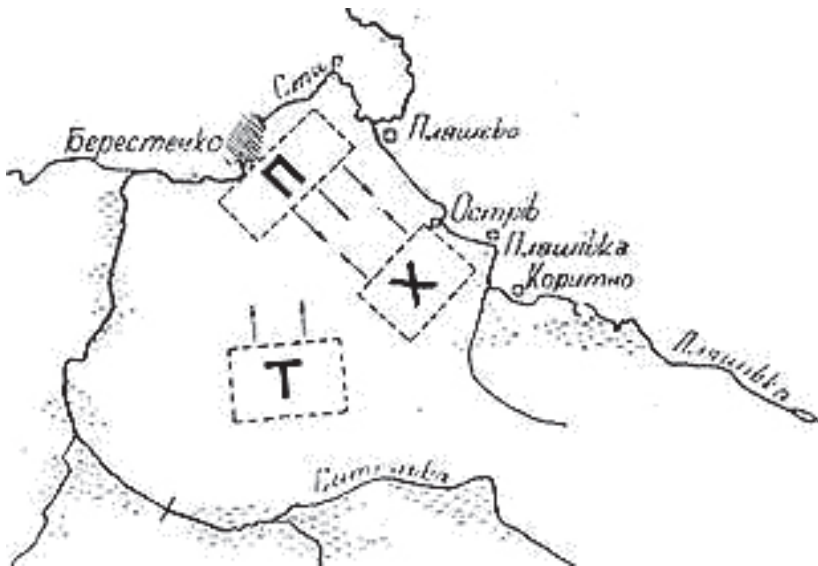
Б.Хмельницький піднявся на найвищі щаблі тодішнього світового воєнного мистецтва. Сучасники порівнювали його з Ганнібалом та іншими відомими полководцями античності, що вважалися еталонами воєнного генія. Тогочасне воєнне мистецтво українського народу випередило західноєвропейське в головних напрямках стратегії і тактики.

Успіх воєнної політичної і державної діяльності Б.Хмельницького, крім інших факторів і причин визначався ще й тим, що він зумів згуртувати навколо себе талановитих козацьких полковників, які допомагали гетьману розвивати українське воєнне мистецтво. Б.Хмельницький об'єднав козацьку старшину в ім'я спільної мети – визволення Батьківщини від іноземного панування.

Б.Хмельницький дуже добре розумівся у міжнародній політиці і володів надзвичайним дипломатичним хистом. Свою воєнну діяльність він пов'язував з дипломатично. Підпорядкованістю її головній меті життя – здобуття Україні незалежності.

Підсумовуючи вище сказане, ми можемо відзначити видатну роль гетьмана в історії України, у різних сферах життя і діяльності українського народу, зокрема як великого полководця і блискучого діяча, фундатора і будівничого Української гетьманської держави.

Невщухаюча боротьба між Річчю Посполитою та Україною тривала. І чим далі, тим більше обидва народи прирікали себе на руйну.

План битви під Берестечком.

П – поляки, Х – військо Хмельницького, Т – татари.

Незважаючи на успіхи, Хмельниччина своєї мети, тобто автономії України, не досягнула, хоч докладала неймовірних зусиль і використовувала всі можливі політичні комбінації. Варто згадати деякі військові заходи Б.Хмельницького:

По-перше, він вдався до союзу з татарами, щоб помститися полякам за кривди і здобути привілеї для церкви, школи і козацтва, тобто для духовенства і нової руської шляхти на якнайвіддаленіших територіях. Проте виконання цього задуму повністю не вдалося, тому що татари найперше домагалися досягти своєї власної політики – жодній із сторін не дати великої переваги. Не один раз Б.Хмельницький був близький до здійснення своїх планів і міг не тільки знищити польське військо, але й короля захопити в полон, але хан зупиняв його і примушував до укладення угоди на не вигідних мінімальних поступках. Так сталося під Зборовом, так було під Берестечком, цим же закінчилося і під Жванцем.

По-друге, не задоволений своїм союзником, гетьман хапється за іншу ідею і намагається утворити союз із трьох дер-

жав шляхом одруження свого сина з донькою молдавського господаря Лупула і цим самим автоматично об'єднатися ще й з Литвою, яка була династично пов'язана з Молдавією. Але й цей план зазнає краху через заходи семигородського князя і Речі Посполитої, які боялися такого союзу.

Великі невдачі та незадоволення народних мас війною зумовлюють у 1654 р. угоду з Москвою в Переяславі. Проте в цьому союзі Б.Хмельницький втримався недовго. Коли ж і Москва зазіхнула на автономію України, тоді Хмельницький поза плечима московського уряду з метою залякати Москву та задля поділу Речі Посполитої увійшов у новий союз із Швецією та Угорщиною.

Влітку 1657 р. Б.Хмельницький мав зустріч з московськими дипломатами, які перебували в той час у Чигирині, і в переговорах з ними гетьман гостро порушив питання щодо об'єднання сил проти Речі Посполитої: «А нынъ бѣ начатое дѣло съ Ляхама къ концу привести, чтобъ всѣми велькими потугами съ об удвухъ сторонъ, яко вашего царского величества войско, также со и ону сторону Свейского короля войско Ляховъ било, чтобъ до конца выкоренити и соединяться съ посторонними государствы не дать». На наш погляд, були інші причини ворожого ставлення Хмельницького до Речі Посполитої, а саме: побоювання, що поляки знайдуть шляхи примирення з Москвою за рахунок України, а крім цього його бажання відібрати від Речі Посполитої «города по Вислу ріку, в яких жили Руські люди благочистиві й церкви були». Щодо Москви, то Б.Хмельницький і старшина вважали, що даний союз з нею був тільки тимчасовим, тобто на час війни, а не віковичною унією. Коли в Переяславі козаки побачили, що московський уряд бажає зробити Україну російською провінцією, Хмельницький звернувся до царських послів і зажадав, щоб вони присягли царським іменем, що Україна залишиться «при давніх правах.» Посли відмовились це зробити, бо, мовляв, «у московським государстві присягають піддані, а тому, щоб царь присягав – не бувало ніколи й не буде». З кожним роком відраза до Москви збільшувалася. Московські війська руйнували українські села так, як не руйнували їх навіть шляхетські загоони. Збереглися цілі реєстри зі скаргами на московське «воровство», як велика «Роспись шкід і знищення бідних селян а також і козаків полку Івана Нечая». До московських воєвод українці не мали ніякого

довір'я. Б.Хмельницький, укладаючи союз з Москвою, вважав, що вона допоможе йому звільнитися від польського панування, проте глибоко помилився у своїх розрахунках, потрапивши під ще більшу залежність від самої Москви. Дійшло до того, що Москва добровільно намагалася віддати частину України Речі Посполитій, щоб натомість мати вільний доступ до Лівобережної України. А коли під Вільном в 1656 р. з'їхалися московські і польські послы, «щоб дружньо радити, як розбити Україну...», за дослідженнями І.Крип'якевича, українським депутатам не було дозволено взяти участь у цих переговорах. Коли приїхали козаки, їх навіть не впустили до посольського шатра і вони з сумом поверталися в Україну.

На козацькій раді, яка зібралася в Чигирині, послы, обіймаючи ноги гетьмана і обливаючись сльозами, говорили: «Погибло тепер запорозьке військо, помочі не маємо нізвідки, нема куди приклонити голову. Москва хоче віддати Україну назад Ляхам, – козацьких послів не допустили до посольського табору, «як псів не пускають до церкви». Ця розповідь послів, за словами генерального писаря Івана Виговського, дуже вразила Б.Хмельницького. Він кинувся «як божевільний, як такий, що зійшов з ума», говорив і кричав: «Діти, ви тим не журіться! Я знаю, що з тим зробити! Треба відступити від царя! Підемо туди, де нам вкаже Всевишній – не тільки під християнського царя, але й під мусульманського». Хмельницький ще ніколи не був такий розгніваний, не слухав ніяких порад, різко відповідав старшині, яка намагалася зберегти зносини з Москвою.

З цього часу він усі свої сили спрямовує проти Москви. На козацькій раді ухвалюють рішення розпочати боротьбу проти Москви; виряджають послів на Волощину і Молдавію, до Семигородського князя Ракоція і в Крим, а також до Швеції. Склався великий союз, що мав атакувати, з одного боку, Москву, а з іншого – Річ Посполиту. Московський посол у Чигирині Бутурлін відчував, що проти Москви готуються якісь акції, але нічого певного не міг дізнатися. Хмельницький відрядив один козацький полк проти Речі Посполитої на допомогу Ракоцію, а згодом планувалась мала кампанія проти Москви. Але гетьман важко захворів і несподівано помер. Останній заповіт Хмельницького своїм наступникам був такий: «Треба відступити від царя!». Отож, не встиг Б.Хмельницький реалізувати своїх планів у військовій, зовнішній та внутрішній політиці. Присяга в

Переяславі 1654 р., на яку гетьман дивився як на тимчасову комбінацію, була інакше сприйнята простим народом. Проте Хмельницький не опублікував «статей» з Москвою, і тому найближчі його співробітники добре не знали їхнього змісту.

Авторитет Б.Хмельницького в народних масах був надзвичайно великий. Він прагнув прибрати до своїх рук усю державну владу, був, власне, диктатором, «самодержцем руським», як він себе іноді називав. У ролі єдиновладця Б.Хмельницькому вдавалось утримуватися завдяки високим особистим якостям: «хоризма, так називається надзвичайна властивість, через яку її (особу) оцінюють як обдаровану надприродними або надлюдськими силами, як посланого богом чи зразкового вождя».

Піддані Війська Запорозького ставились до особи Б.Хмельницького типowo «хоризмастично». Він був для них «Богом даний». Повага до гетьмана панує не лише в найближчому оточенні Б.Хмельницького, але й на периферії козацької держави. Таке своє ставлення до гетьмана виявляли українці і перед чужинцями. Зокрема, на закиди боярина Ртищева та думного дяка Алмаза Іванова, що уряд Богдана Хмельницького приймає у себе, всупереч умовам, чужоземних послів навіть «сь противними дьлом», не повідомляючи про це Москву, гетьманські послы П.Тетеря з товаришами говорили, «что то прямая правда; только де надобно о томъ о всемъ выговорить гетману самому в лицо..., а имъ де всего того къ гетману выговаривать нельзь».

Козацька старшина не посміла допитуватися за життя Б.Хмельницького про зміст «Березневих статей». Лише після його смерті 25 серпня 1657 р. на козацькій раді «начальные люди й все войско, выслушавъ государеву грамоту, говорили промежь себя въ радъ гетманскому сыну Юрью Хмельницкому й писарю Ивану Выговскому, чтобъ они показали всему войску те статьи все, о чомъ царскому величеству били челом гетманъ Богданъ Хмелницкий й все войско запорожское... а мы де всемъ войском того, чемъ насъ противъ нашего войскового челобитья великий государь... пожаловаль й до сего часу невыдаёмъ. На козацькій раді в Чигирині після смерті Хмельницького «звळाца з посполитыхъ козаковъ тые голоса призывають молодого Хмелницкого й просят оного, жебы тотъ урядъ справогал на месцу отцовскомъ». Неповнолітність Юрія Хмельницького в очах «черні» не була перешкодою для обран-

ня його гетьманом, бо для черні важливо, що Юрась був із роду Хмельницьких: «Жебитая слава была, же Хмельницкий гетманомъ».

На перешкоді здійснення планам Хмельницького стали не тільки факти випадкового характеру, як смерть старшого, дуже обдарованого сина Тимоша і молодість та нездатність Юрія до управління козацькою державою, але також і зовнішні обставини. Зокрема, не в інтересах Москви було зміцнення роду Хмельницького, популярності і авторитету цього прізвища. Московському урядові було відомо, що наступником Б.Хмельницького в гетьманському уряді має бути його син Юрій (про це надійшло повідомлення окольничого Федора Бутурліна). Проте Москва була зацікавлена, щоб в Україні хоч на деякий час було безгетьманство. Вона підтримує в Україні «виборний принцип» і допитується, чи всі формальності дотримано при виборі нового гетьмана. Дізнавшись про смерть Б.Хмельницького, московський уряд посилає в Україну стольника Кікіна з грамотою до «Війська Запорозького»: «...й онь Юрьи оть всего войска гетманомъ обрань или неть, про то царскому величеству неведомо й потому ему (Кікіну) къ нему Юрью къ одному не указано, а прислані) онь оть царского величества съ грамотою ко всему войску запорожскому, й подать ему та царского величества грамота велено всему войску запорожскому, й къ гетманову сыну й къ писарю къ Выговскому не ходить».

Представники козацької старшини в розмовах з московськими дипломатами висловлюють побоювання, що Юрась Хмельницький в системі влади піде слідами свого батька: «І при ньому, мовляв, гетьмановім сині є багато таких, які з ним у приятні, а з полковниками не в згоді, і хочуть вони йому казати, щоб він, гетьманів син, ради не збирав, аби йому своєї влади не зменшити, так як і батько його ради не збирав, а володів усім сам: що розкаже, то все військо і робить».

Москва охоче втручається в незгоди між козацькою старшиною, що виникли в зв'язку з питанням про Богданового наступника. Вже на першу козацьку раду після смерті Б.Хмельницького, що відбулася в Чигирині, Московський уряд намагався відправити своїх воевод для контролю. На гетьманський бунчук і булаву з'явилося чимало претендентів з-поміж козацької старшини. Чи не кожний полковник мріє стати гетьманом, керуючись думкою – «чим я гірший».

Миргородський полковник Григорій Лісницький не хотів віддавати гетьманських клейнод новому гетьманові Юрію Хмельницькому, і козацька старшина була змушена майже силою їх у нього відібрати. Серед таких настроїв правлячої верстви у середовищі українського старшинства Москва легко могла скористатися схильністю «до внутрішньої между собою незгоди». Привід до втручання давала сама козацька старшина, починаючи від найвищих начальників. Навіть І.Виговський, найближчий прибічник Богдана Хмельницького, не «був на висоті» у розумінні державних завдань козацької верстви. «Канцлер Війська Запорозького», а згодом запеклий ворог Москви, І.Виговський таємно від старого гетьмана видає московським людям дипломатичні документи-листування гетьманського уряду з різними іноземними державами, які переважно ворогували з Москвою. Передаючи таємні листи до гетьмана, Виговський говорив бояринові Бутурліну: «Хотя будеть отъ гетмана въ чѣмъ ѿ пострадать, однако готовъ великому государю нашему, его царскому величеству служить».

Державний апарат, який сформувався в Україні у ході революційних подій, не був однорідний щодо свого складу. Цей апарат не мав жодних традицій, цієї інерції історичного процесу, яка дає змогу на довгий час утримуватись на поверхні життя навіть слабшим організаціям.

Складові елементи цього правлячого військового апарату не відзначалися високими моральними і політичними якостями. Могутня індивідуальність Б.Хмельницького отримувала егоцентричні прагнення козацької старшини, хоч, як відомо, не завжди успішно. Коли ж не стало старого гетьмана, то навіть серед «значних» відбувся розкол на групи. Саме у розбраті правлячого примусового апарату лежить зародок Руїни.

Повністю розділяємо думку В.Смоля про те, що Богдан Хмельницький – історична особа, оцінка якої не може бути однозначною. Він був однією з найвидатніших постатей в українській історії: відбиваючи загальнонародні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував в єдиний повстанський табір найрізноманітні суспільні сили, організував і повів їх на повалення влади польської шляхти в Україні, стояв біля джерел створення Української держави. Однак нині, з висоти XXI ст., можна бачити непослідовність і половинчастість дій гетьмана, інколи нелогічність його вчин-

ків, відсутність окремих ціннісних орієнтирів тощо. Однак усе це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи – неоднозначної і суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки зароджувалися суспільні явища, характерні для Європи XVII ст. В оточенні ворожих сил гетьманові доводилося маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Однак генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення та створенні незалежної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

У ході Визвольної війни в Україні відбулися докорінні зміни в державному устрої українського суспільства. Було повалено польсько-шляхетське панування й розпочато створення Української національної держави республіканського типу. Верховним органом молоді держави стала загальнокозацька рада. Хоча в її роботі могли брати участь лише козаки, але в умовах вільного доступу в ряди козацтва інших верств населення рада мала загальнонародний характер. Вона вирішувала найважливіші питання життя України. На чолі держави стояв гетьман, який обирався козаками. До його рук поступово переходила військова, адміністративна, фінансова й судова влади. Дорадчі права при гетьмані мала рада генеральної старшини, до якої входили обозний (керував постачанням армії), суддя (очолював генеральний суд, вищу судову інстанцію), писар (займався діловодством і зарубіжними зв'язками), підскарбій (відав фінансами, скарбом і податковою політикою), осавул (відповідав за організацію і боєздатність військових частин), хорунжий (частково відав військовими справами і відповідав за збереженість головного військового прапора), бунчужний (оберігав гетьманський бунчук). Вищі урядові посади з'явилися в ході вирішення, назрілих проблем й інколи могли заміщатися одночасно двома особами.

Головною запорукою успішного будівництва Української держави стало створення національної армії на організаційних принципах запорозького козацтва. Армія формувалась із добровольців, відзначалася високим бойовим духом, мужністю та суворою дисципліною, її основну ударну силу становили запорожці й реєстрові козаки Білоцерківського, Чигиринського, Черкаського, Корсунського і Переяславського полків. У ході

боротьби невеликі повстанські загони об'єднувалися в нові полки, які приймали назву найбільшого міста. З'явилися Полтавський, Прилуцький, Миргородський, Ніжинський, Борзнянський, Ічнянський, Кропивнянський, Київський, Уманський та інші полки. Бойове ядро полку становили 1–2 тис. записаних у реєстр козаків, але при необхідності до них приєднувалися ще десять, а то й більше тисяч добровольців. Чисельність української армії доходила до 100–150 тис. чол. Це набагато більше, ніж в будь-якій іншій європейській державі. Як правило, полчани самі обирали полковника з-поміж найталановитіших організаторів, мужніх і хоробрих ватажків. Те ж саме відбувалося й при формуванні полкової старшини – писаря, судді, обозного, осавула, хорунжого. Разом з тим гетьман призначав полковників і на власний розсуд з числа непримиренних ворогів польської шляхти. Прискіпливий відбір кращих з кращих забезпечив перевагу військової майстерності командирських кадрів української армії над професійною вправністю польських воєначальників. У відносинах між полковниками й вищою старшиною органічно поєднувалися воєнна ініціатива з суворою дисципліною. Наказ гетьмана виконувався незаперечно, негайно й точно. В цьому армія чітко дотримувалась правил, вироблених запорожцями у їхній безперервній борні то з татарами, то з турками, то з ляхами, а то й з усіма разом. Полки склалися з сотень, чисельність яких була неоднаковою. Часто вони налічували до 500–700 козаків, кожна на чолі з сотником, писарем, осавулом і хорунжим. У більшості випадків сотенна старшина обиралась на відкритих козацьких радах.

Поступово формувалася територія держави. На неї переносився традиційний військовий устрій козацтва, що найповніше відповідало головній меті – визволенню України від поневолювачів. Звільнена територія почала ділитися на полки й сотні на чолі з полковниками та сотниками. На кінець 1648 р. вона простягалася від Слобожанщини на сході до Галичини на заході. Україна відроджувалася в старокіївських межах на новій національно-соціальной основі. Радикальні зміни відбулися і в становищі українських міст. Вони визволилися з-під залежності короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства й стали юридично самостійними. Вся повнота влади перейшла до магістратів і ратуш. Більшу свободу одержали сільські старости.

Революційні зміни сталися в національно-соціальному складі військових і адміністративних органів. Повстанці поклали край пануванню польських магнатів, шляхти й католицького духовництва у владних структурах суспільства. Більшість з них загинула в перші місяці війни або втекла до Польщі. До влади прийшла національна за складом козацька старшина. Досить впливову її частину становила православна українська шляхта. З шляхтичів походили гетьман Богдан Хмельницький, полковники Данило Нечай, Іван Богун, Михайло Кричевський, Станіслав Мрозовецький та ін. Хвиля всенародного повстання винесла на командні посади представників із народних низів. Полковники Максим Кривоніс, Іван Тиша, Мартин Небаба та інші вийшли з ремісників, Степан Пободайло – з драгунів, Матвій Гладкий – з козацтва. Сотниками Ясногородської, Вузівської та Гурівської сотень на Київщині стали війт Гапон, коваль Андрій, мельник Фока, бондар Герасим і кравець Сидір. Приблизно те ж саме відбувалося по всій визволеній території. Козацьку старшину згуртовувала ідея визволення України й створення незалежної держави. Але стосовно внутрішньої політики її роздирали серйозні суперечності. Однак у цілому вона проводила прогресивнішу політику, ніж польська шляхта. У такому ж напрямі діяли сільська й міська адміністрації, позбавлені жорсткої опіки польських властей.

Розпочалося формування національної судової системи. Вона відповідала особливостям державного устрою й будувалася на становій основі, коли для кожного стану призначались окремі суди. Щоправда, ця тенденція ще не була чітко виражена. З'явився Генеральний суд на чолі з генеральним суддею. До його компетенції входило судочинство над вищою козацькою старшиною та розгляд спірних справ державної ваги. Одночасно він виступав апеляційною інстанцією для інших судових органів. У полках почали створюватися полкові суди на чолі з полковими суддями. Продовжували діяти окремі суди для міщан і селян. На їхню роботу дедалі посилювався вплив козацької старшини. Козацькими судами поряд з суддями керували й полковники та сотники. Судочинство базувалось на старих юридичних кодексах законів, зокрема на Третньому литовському статуті 1588 р., і велося «за давніми правами і за давніми вольностями».

Докорінні зміни сталися у соціально-економічних відносинах. Повсталі маси ліквідували велику земельну власність польських

магнатів і шляхти, а також полонізованих українських феодалів. Залишене ними рухоме майно перейшло до рук повстанців. Селяни, козаки й міщани почали засівати панські лани різним збіжжям. Звільнені землі хлібороби вважали своїми, відвойованими, як вони говорили, козацькою шаблею. Економічні підвалини традиційного феодалізму були істотно підірвані.

Свої володіння зберегли тільки православні монастирі й та українська й польська шляхта, що стала на бік повсталих. Однак владу над підданими вони втратили. Частина православних монастирів одразу визнала законність нової влади й почала шукати в неї захисту від селян. Вже з червня 1648 р. Б.Хмельницький став видавати охоронні й жалувальні універсали Густинському, Печерському жіночому, Флорівському та іншим монастирям. Майже одночасно охоронні універсали одержують Себастьян Снітинський з Коростенщини та, напевне, й інші шляхтичі з числа учасників боротьби проти Речі Посполитої. Ці універсали захищали від наїздів військових команд, але не закріплювали владу поміщика над селянином.

Одним з найголовніших завоювань народу стала ліквідація кріпосного права, найненависнішої й найтяжчої форми експлуатації селянства. Хлібороби завоювали особисту свободу й широкі можливості для занять сільським господарством, різними промислами. Основними господарськими одиницями на визволеній території стали дрібні господарства, які базувалися на сімейній та вільнонайманій праці.

Для налагодження зв'язків з іноземними державами й створення антипольського союзу Хмельницький почав формувати дипломатичну службу. У квітні 1648 р. у Бахчисараї гетьман уклав угоду з ханом Іслам-Гіреєм III, умови якої були вироблені попередніми посольствами Кіндрата Бурляя і Яцька Клиші. За цією угодою хан мав подавати Б.Хмельницькому допомогу кіннотою, а гетьман – віддавати татарам військову здобич і не чинити опору при набиранні ними ясиру в маєтках польської шляхти. Як гарантію вірності угоді гетьман залишив у Бахчисараї заручником свого 16-річного сина Тимоша.

Після, уже згаданої, Корсунської перемоги Хмельницький 8 червня 1648 р. направив російському цареві листа з повідомленням про успіхи козацької зброї і проханням підтримати Україну в її боротьбі з Польщею. Однак російський уряд тільки приглядався до подій в Україні, і це змусило

Б.Хмельницького використати єрусалимського патріарха Паїсія, що перебував у Києві проїздом до Москви, аби той схилив російського царя до воєнних дій проти Польщі. Значно кращі успіхи мала козацька дипломатія у відносинах з Трансільванією (Семигороддям). Князь Юрій Ракоцій I у серпні прохав Б.Хмельницького через кальвініста-магната Юрія Немирича підтримати його кандидатуру на польський престол. Між Чигрином і Феєрваром вівся жвавий обмін посольствами і грамотами. Однак союз проти Польщі між Україною і Трансільванією так і не був укладений. Те ж саме сталося й у відносинах з Молдавією. Перебуваючи у васальній залежності від Туреччини, воєвода Василь Лупул разом з тим мав тісні, навіть родинні зв'язки з магнатом Янушем Радзивіллою і тяжів до Польщі. У жовтні він приймав посольство Хмельницького й погодився не пропускати на свою територію втікаючу з України польську шляхту. Але далі цього у відносинах з молодого козацькою республікою не пішов. До України придивлялися Бранденбургія, Венеція та інші країни, виношуючи при цьому кожну свої плани. Визнаючи перемоги козацтва у війні з Річчю Посполитою, уряди зарубіжних країн почали зондувати ґрунт для встановлення зв'язків з Україною.

Проте завоювання українського народу не були закріплені законодавчо. Уряд молоді республіки відстав від реального ходу подій і в своїй більшості перебував у полоні традиційних середньовічних уявлень про державну форму організації суспільства. На одне з центральних місць у державотворчому процесі він ставив затвердження особливих пільг для козацтва як своєї платню за повалення польсько-шляхетського панування в Україні. Фактично козацтву відводилося те соціальне місце в суспільстві, яке раніше належало шляхті. Тобто започатковувалася реставрація колишнього станового ладу, але вже на національній основі.

Питання для самоконтролю:

1. Як називалися перші військові походи Б.Хмельницького та які їхні наслідки?
2. Обґрунтуйте причини облоги м. Львова військами гетьмана Б.Хмельницького.
3. Чиї інтереси відстоював Б.Хмельницький, наскільки його діяльність відповідала прагненням народу?

4. Коротко охарактеризуйте основні напрямки тактики українського військового мистецтва Б.Хмельницького.

5. Чим пояснити збільшення кількості армії Б.Хмельницького в період Визвольної війни?

Література:

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність / О. Апанович. – К., 1994.

2. Гуржій О. І. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт ; гол. ред. Р. Стасюк. – К. : Арій, 2012. – 336 с.

3. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7. – 628 с; – Т.8. – Ч. 1. – 336 с; Т. 9. – Кн. 2. – 609 с.; Т. 10.

4. Дашкевич Я. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність? / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. 2.

5. Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках / С. Зеркаль. – Н.-Й., 1968.

6. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990 (2-е вид.).

7. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва / І. Крип'якевич // Український історик. – 1969. – № 1–3.

8. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів. – Львів : Світ, 1992.

9. Липа К. Військо Богдана Хмельницького / К. Липа, О. Руденко. – К. : Наш час, 2011. – 63 с.

10. Мыцык Ю. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов / Ю. Мыцык. – Днепропетровск, 1988.

11. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації / Ю. Мицик // Доба Богдана Хмельницького. Збірник статей. – К., 1995.

12. Мицик Ю. Зарубіжні публікації джерел з історії визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. / Ю. Мицик // УІЖ. – 1988. – № 9.

13. Нагірняк А. Богдан Хмельницький – видатний стратег і полководець / А.Нагірняк // Військово-науковий вісник інституту сухопутних військ Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2009. – № 11. – С. 139–149.

14. Оглоблин О. До історії Руїни / О. Оглоблин // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1928. – Кн. XVI.
15. Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI–XVII ст. / О. Оглоблин. – Мюнхен, 1951.
16. Оглоблин О. Хмельниччина і Українська державність / О. Оглоблин. – Нью-Йорк, 1954.
17. Пасічник М. Україна в період Руїни / М. Пасічник. – Львів, 2010. – 710 с.
18. Пасічник М. Гетьман України Іван Виговський / М. Пасічник. – Львів, 2006. – 340 с.
19. Томашівський С. Перший похід Хмельницького в Галичину / С. Томашівський. – Львів, 1914. – 151 с.
20. Томашівський С. Хмельниччина в Галичині і її хиби / С. Томашівський. – Львів, 1906. – 64с.
21. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 / Я. Федорук. – Львів, 1996. – Ч. 1.
22. Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Є. Гоголя (1648–1679 рр.) / Т. Чухліб // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. – К., 1995.
23. Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків / Д. Яворницький. – К., 1990. – Т. 2.
24. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст. / А. Яковлів. – Варшава, 1934.
25. Яковлева Т. Іван Богун – Федорович / Т. Яковлева // Київська старовина. – 1992. – № 5.
26. <http://www.ukurier.gov.ua>
27. http://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_під_Жовтими_Водами
28. http://uk.wikipedia.org/wiki/Місце_битви_під_Пилявцями
29. http://uk.wikipedia.org/wiki/План-схема_Корсунської_битви

КОНОТОПСЬКА БИТВА 1659 РОКУ

Конотопська битва належить до найбільших і найвідоміших військових кампаній в українсько-російській війні 1658–1659 рр. І до сьогодні вона викликає бурхливі дискусії не лише у фаховому середовищі істориків, а й серед політиків і у громадських колах.

У липні 1657 р. козацька Українська козацька держава зазнала непоправної втрати – помер Богдан Хмельницький. За кілька місяців до цього старшинська рада у Чигирині вирішила передати гетьманство по спадковій лінії його сину Юрію. Однак він був ще занадто молодим і недовідченим, щоб успішно керувати козацькою державою. Чергова старшинська рада у липні 1657 р. ухвалила до повноліття Юрія Хмельницького гетьманські повноваження передати Івану Виговському – генеральному писарю в уряді Б. Хмельницького. Іван Остапович Виговський належав до старовинного українського шляхетського роду. Рік його народження невідомий. Мав добру освіту, володів кількома мовами, працював у судовій системі. Під час національно-визвольної війни перейшов на бік повстанців, брав активну участь у всіх головних битвах тої доби, а також в дипломатичних перемовинах та підготовці міжнародних договорів.

І. Виговський спирався на ту частину козацької старшини й української шляхти, яка прагнула побудувати в Україні стану державу, базовану на правах і привілеях козацтва. Як пише Олексій Сокирко, політичні симпатії нового гетьмана аж ніяк не ґрунтувалися на полоно- або московфільських засадах, а виходили передусім із пріоритету власне українських інтересів. Тому Виговський не поспішав поривати з московською протекцією, в якій, щоправда, козацька верхівка зневірилася ще за життя гетьмана Богдана. Утім, терпець у козацьких очільників все ж таки увірвався, коли дійшло до спроб упродовжити в українських містах пряме воєводське управління, а

країною поповзли чутки про плани царя ліквідувати козацтво. У жовтні 1657 р. І. Виговський уклав союз з шведським королем, а наприкінці того місяця генеральна козацька рада ви знала його гетьманом. Вибори відбулися без з'ясування позиції Москви. Це не могло не турбувати останню. Після смерті Б. Хмельницького у липні 1657 р. російська царська адміністрація намагалася використати нову політичну ситуацію у своїх інтересах. Вона прагнула перегляду досягнутих за життя гетьмана домовленостей у напрямку посилення повноважень російської сторони, збільшення кількості російського війська в Україні. Цар, щоб ослабити вплив новообраного гетьмана І. Виговського, підтримав опозиційних йому повстанців, зокрема полтавського полковника Мартина Пушкаря. Це в свою чергу змусило козацьку старшину на чолі з І. Виговським до активної протидії. Він був добрим дипломатом і фактично продовжив часто застосовувану Богданом Хмельницьким політику багатовекторності, одночасно ведучи переговори з різними сторонами, спираючись на підтримку Кримського ханства та шукаючи порозуміння з Польщею.

Тогочасні реалії полягали передусім у тому, що Україна перебувала в орбіті впливу Речі Посполитої та Московського царства, вони змушували козацьку старшину до укладення договору з Польщею, що й було зроблено 16 вересня 1658 р. у м. Гадячі. Номінально Гадяцький договір денонсував Переяславську угоду 1654 р. За трактатом про союз з Річчю Посполитою Україна отримала дуже широкі повноваження. Фактично Гадяцька угода 1658 р. проголосила появу на карті Європи нової федеративної держави – польсько-литовсько-української Речі Посполитої. Названі політичні народи об'єднувалися як «вільні з вільними» та «рівні з рівними». Кожна з частин держави мала власну адміністрацію, фінанси, військо, діловодство мало вестися українською мовою, а вища виконавча влада у «Великому князівстві Руському» (таку назву мала отримати козацька Україна) надавалася гетьманові, який затверджувався королем з чотирьох обраних кандидатів. Щоправда, Гадяцький договір так і не набрав чинності та не був ратифікований у повному обсязі польським сеймом.

Після укладення Гадяцької угоди було вирішено розірвати союз із Московією, що стало фактичним оголошенням війни. У гетьманському маніфесті, що з'явився невдовзі говорилось,

що «Москва готує нам ярмо неволі насамперед внутрішньою громадянською війною, а далі... своєю власною зброєю, без усякого приводу з нашого боку». З осені 1658 р. Україна опинилася в стані відкритої війни з Московським царством. Взимку 1659 р. на територію України вступила багатотисячна російська армія під командуванням князя Олексія Трубецького, що мала поставити «изменившого гетьмана» на своє місце. Прихід армії Трубецького дарував надію українським опонентам Виговського, які примірялися до гетьманської булави. Проти гетьмана виступили запорожці та частина полків, яких підтримували російські залоги, між Києвом та Ніжином.

Отже, 20 квітня російські війська на чолі з кн. О. М. Трубецьким підступили до Конотопа. За різними даними, у місті тоді знаходилося два (Ніжинський і Чернігівський або Чернігівський і Кальницький), три (Ніжинський, Чернігівський і Кальницький), що найбільш імовірно, або й чотири козацькі полки.

Зустрінуті гарматним і рушничним вогнем, росіяни стали біля міста обозом і почали вести до фортеці шанці та ставити в них гармати. Наступного дня, 21 квітня, до Конотопа з-під Лохвиці підійшов князь Ф. Куракін зі своїми полками. Після того, як він за наказом Трубецького став обозом з іншого боку міста, Конотоп опинився в суцільній облозі.

У джерелах наводяться різні дані щодо чисельності ратних людей, які облягли Конотоп. На думку А. Бульвінського, власне російського війська під Конотопом було, очевидно, близько 70 тис. осіб.

Обложені в Конотопі козаки відмовились як здати росіянам місто, так і принести каяття царю й повернутися в його підданство. Замість письмової відповіді на лист воєводи обложенці кричали, що будуть триматись до останнього, і безперервно стріляли зі стін у шанці з гармат і ручної вогнепальної зброї.

Пересвідчившись, що ані вмовляння, ані демонстрація сили на козаків не впливають, князь Трубецький віддав наказ стріляти по міських укріпленнях і по самому місту з усієї наявної в його війську артилерії. У відповідь козаки 26 квітня здійснили вилазку «багатьма людьми» на шанці полку Трубецького. У короткому бою під міськими стінами росіяни взяли полонених, які повідомили, що з ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким у місті перебуває лише 4 тис. козаків і місцевих жителів.

Очевидно, покладаючись на свою величезну перевагу в живій силі, князь Трубецький вирішив 29 квітня узяти місто штурмом, який тривав 5,5 годин. Росіянам удалося в багатьох місцях зійти на стіни міста із знаменами та барабанами і спалити вежу, проте козаки вчинили запеклий опір царським військам і збили їх зі стін. Після цього Трубецький віддав наказ про відступ. Росіяни надовго застрягли в облозі Конотопської фортеці. Безпрецедентна стійкість оборонців Конотопа дозволила І. Виговському буквально по крихтах зібрати вірні козацькі полки, закликати на допомогу кримську орду, мобілізувати полки волонтерів із Польщі, Молдавії, Валахії, Трансильванії.

27 травня в полі біля Ніжина відбулися три запеклі бої, у яких втрат зазнали як росіяни, так і козаки на чолі з наказним гетьманом І. Скоробагатенком, а також татари. Оскільки росіяни так і не наважились на штурм міста, військо князя Ромодановського, пограбувавши Ніжинський Пустинно-Тригорський монастир та околиці міста, 1 червня повернулося під Конотоп. Недооцінка Трубецьким важливості захоплення Ніжина, куди він послав недостатньо сил, на думку А. Бульвінського, була однією з головних помилок російського командування в цій війні. Адже в разі оволодіння цим містом та з'єднання військ київського гарнізону й армії Трубецького угруповання гетьманських військ у районі Глухова виявилось б відрізаним від центральних та південних районів Гетьманщини. У цьому випадку гетьманський уряд фактично втратив би зв'язок з північними районами Лівобережжя, які його підтримували. Причиною таких дій Трубецького деякі автори вважають особисту неприязнь між ним і Шереметьєвим.

На початку червня 1659 р. супротивні армії наблизилися одна до одної в очікуванні вирішальної битви. На цей момент дипломатичні переговори І. Виговського завершилися ще одним успіхом. Він отримав збройну підтримку Криму – кілька десятків тисяч татарської кінноти, якої бракувало у козаків. До останнього моменту російські воеводи не знали про прихід до Виговського татарських союзників. Трубецький думав, що перемога дістанеться йому без особливих труднощів. Тому не запровадив ретельної розвідки. Блокувавши всі спроби російської сторони добути достовірні відомості про себе, І. Виговський нав'язував царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах. Це й стало початком безславного фіналу.

Підтвердивши взаємною присягою договір про спільні дії в цій війні та про надання один одному військової допомоги проти будь-якого неприятеля в майбутньому, козаки й татари рушили до Конотопа. Очікуючи на підхід Виговського, Трубецький вирішив йому на зустріч зі своєю армією, яка вела облогу, п'ятнадцятитисячний загін на чолі з воєводами Григорієм Ромодановським, Семеном Пожарським і Семеном Львовим. Проба сил відбулася 24 червня під селом Шаповалівка, де український гетьман розбив передовий роз'їзд супротивника. Вранці 28 червня 1659 р. росіяни форсували невелику багнисту річку Куколку біля с. Соснівка й вдруге атакували козацькі позиції. Попереду загону Ромодановського рухалися елітні кавалерійські підрозділи царської гвардії, які вели себе зверхньо, немов би виїхали не на битву, а на полювання.

Російські війська першими підійшли до Соснівки. Про це недвозначно повідомляв сам І. Виговський коронному обозному в листі від 1 липня 1659 р.: «і звідти ми пішли... й зупинились біля Соснівської переправи, і застали там... московитів». Гетьман надавав майбутній битві принципового значення. Перед боєм він сказав посланцям Трубецького: «...коли він перед великим государем винний, то його Господь Бог і поб'є, а буде винний інший хто, і над тим також воля Божа». За повідомленням деяких джерел, зокрема, доносу ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Антонія на різних духовних осіб та інформації одного з «летючих листків», під час Конотопської епопеї за гетьмана Виговського та козацьке військо служили молебні практично у всіх українських церквах.

Коли ранком 28 червня гетьман Виговський прийшов у Соснівку, то його від супротивника відділяло річище річки. Основні сили татарського хана, відокремившись від військ Виговського, пішли на південь уздовж берега Соснівки до урочища Пуста Торговиця, розташованого за 7 км на схід в улоговині річища колишньої р. Торговиці, яка являла собою дуже заболочений яр завширшки від півкілометра до кілометра, з досить високими берегами. Переправившись там через річку на конотопський бік, Мухаммед-Гірей чекав розпаду битви.

«Статейний список» Трубецького, на відміну від свідчень І. Виговського, говорить, що першими, близько другої години дня, до переправи прийшли «виговці», а лише після цього Трубецький вислав туди свої війська. Як би там не було, важливе

інше: як свідчить той же документ, жодна із сторін не знала ані чисельності, ані складу військ противника: «...а чи багато людей і цар чи царевич, чи мурзи і зрадник Івашка Виговський з ними, і про те достовірно було невідомо».

Щодо того, хто першим розпочав бій і на якому боці Соснівки, дані учасників подій розходяться. Зокрема, наказний козацький гетьман І. Безпалий, два полки якого брали безпосередню участь у битві, у листі в Москву від 15 липня писав, що росіяни першими атакували війська союзників на переправі. Цю ж версію повторює й «Новгородський Хронограф». Проте всі джерела союзників однакові в тому, що козаки й найманці першими розпочали бій, переправившись на конотопський бік Соснівки й «бавлячи» росіян, поки татари не зайшли їм з тилу. Про це, зокрема, пише гетьман Виговський: «...ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, що боронила одну переправу. Друга частина стояла на поготові. Її наші драгуни відбили від переправи, а потім наша кіннота переправилася й затримала їх герцеми».

Щодо перебігу битви свідчення джерел є дуже лаконічними. Загалом події можна реконструювати таким чином. Московські й козацько-татарські війська зішлись на соснівській переправі. Виговський відряджає козацькі й польські частини на правий конотопський берег Соснівки, щоб зв'язати боєм московські полки, які стояли поблизу переправи. Водночас татари розділяються й переправляються через Соснівку вище й нижче місця боекінчення. Вибравши зручний момент, вони атакують росіян у тил з двох боків. Деморалізовані ударом, останні починають спішно відступати, потім тікати й стають легкою здобиччю татарської кінноти й козацької піхоти. Окремі полки організують кругову оборону й, очевидно, чинять запеклий опір до вечора, проте жодна допомога з-під Конотопу не підходить. Можливо, одним із місць таких запеклих боїв були околиці хутора Саранівки, де, як писав у свій час О. Лазаревський, знаходяться «могилки, розсіяні біля урочища Городище. Тут же часто знаходять уламки шабель, кольчуг, ядра та інше». Втрати союзників у битві склали, за донесеннями поляків, 4 тис. загиблих козаків та 6 тис. татар.

Стосовно втрат росіян у битві, то практично всі джерела стверджують, що загинув весь загін князя Пожарського. Конкретні цифри втрат російської сторони подаються по-різному.

Як припускає А. Бульвінський, загальні втрати росіян у Конотопській битві склали 10–15 тис. осіб. Згідно з попередньою домовленістю між ханом і гетьманом, усі взяті в полон росіяни, в тому числі воєводи С. Пожарський та С. Львов, були віддані татарам. Гірка доля більшості полонених, яких, очевидно, було страчено після бою, не викликає сумніву. Проте частину полонених татари приховали від страти, оскільки їх продаж у рабство або відпуск за викуп становили основну частину доходу ординців від походів в Україну.

Князь Олексій Трубецький протягом усієї битви поведився пасивно, нічого не зробивши, аби подати допомогу своєму передовому загону. Як вважає О. Сокирко, така поведінка, що спричинила трагічні наслідки для московського війська, в цілому мала декілька пояснень: загалом обережний воєначальник, Трубецький боявся віддалитися від свого укріпленого табору й таким чином наразити тили на вилазку змучених, але знавіснелих оборонців Конотопа. Кількість вояків, яку він міг би вислати на допомогу Ромодановському, була надто незначною, аби не ослаблювати відділи, що знаходилися в шанцях. Непевним залишався й ніжинський напрям, звідки повсякчас очікували нападу козаків. Зрештою, Трубецький повівся в гірших традиціях нерозважливості московських воєвод – не бажаючи допустити до вирішального зіткнення з Виговським під стінами Конотопа, де був би оточений і від міста, і з «поля», він, проте, не зумів розбити сили гетьмана й хана поодиноці, давши їм з'єднатися.

Поразка російської зброї в битві під Соснівкою та перемога козацько-татарського війська, на думку А. Бульвінського, мали у своїй основі три головні причини. По-перше, росіяни використовували застарілі способи комплектування війська та ведення бойових дій. Нанесення концентрованого удару по ворогу було головною рисою козацького воєнного мистецтва. Перемоги козаки досягали переважно в польових битвах. Їх стратегія мала яскраво виражений активний наступальний характер, чим козацьке військо перевершувало інші європейські армії, які послідовно дотримувалися стратегії позиційної оборонної війни, по можливості ухилялися від польових битв.

По-друге, І. Виговський під час кампанії 1659 р. досить повно використав ті воєнні переваги, які надавав союз із Кримом, зокрема, поєднання у бою першокласної козацької піхоти й ви-

сокорухливої татарської кінноти. Високу бойову ефективність об'єднаного українсько-татарського війська продемонстрували катастрофічні поразки поляків на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Батогом. Російські ж воєводи, які протистояли армії Виговського під Конотопом, не врахували у своїх діях цього досвіду, за що жорстоко поплатилися. Нав'язавши генеральну битву в не вигідних для російського війська польових умовах та застосувавши стратегію концентрованого удару, гетьман, завдяки несподіваним обхідним маневрам і вчасному використанню прихованого резерву, завдав царському війську нищівної поразки.

Третя причина поразки росіян полягала в неприпустимих помилках царських полководців уже під час самої битви. Недооцінивши противника, воєводи не доклали потрібних зусиль як для розвідування місцевості, на якій передбачалося вести бойові дії, так і для з'ясування реальної чисельності військ противника. Крім того, йдучи проти неприятеля, сил якого вони точно не знали, князі Пожарський і Ромодановський не вжили ніяких заходів, щоб убезпечити себе від можливого обходу з тилу.

Тим часом, оцінивши всю загрозовість ситуації, князь Трубецький наказав усім військам залишити шанці під Конотопом і зібратися в його обозі. Отже, облога міста на 70-й день була знята. Коли росіяни спішно збиралися в один табір, Гуляницький, як повідомляв польський полковник Т. Карчевський, учинив з міста вилазку, під час якої завдав противнику немалої шкоди. Росіяни в той же день розпочали будувати переправу через р. Конотоп і переправляти на протилежний, путивльський бік вози, а Гуляницький захопив покинутий обоз князя Куракіна.

Гетьман І. Виговський послав козацькі й татарські заго-ни перерізати всі дороги між Конотопом і Путивлем та на переправу через р. Сейм з тим, щоб не дати можливості О. Трубецькому отримати допомогу з Путивля. Сам же гетьман з основними силами 29 червня підійшов до Конотопа і взяв в облогу табір росіян: козаки повели до обозу Трубецького шанці й розпочали безперервний гарматний обстріл російських позицій. Довідавшись, що російське військо розпочало переправу через р. Конотоп, гетьман, щоб перешкодити цьому, негайно переправив на путивльський бік річки «частину свого війська і татар велику частину». У ніч на 30 червня, спішивши все своє

військо, Виговський повів його на нічний штурм табору, який, проте, результату не приніс. Нарешті, бажаючи врятувати війська, які в нього залишилися, та вирватися з оточення, князь Трубецький 2 липня почав відступ у бік Путивля.

Про бій 2 липня один із польських офіцерів написав: «... орда дуже добре билася, брала участь у битві разом із польською та козацькою кіннотою і на ворожий вогонь і потужну артилерію відважно вела наступ». Козаки й татари протягом трьох днів всіма силами намагалися розірвати кільце обозних возів росіян, постійно обстрілювали обоз із гармат, проте ратні люди запекло оборонялись. Безрезультатними виявилися й спроби спішити татар і козацьку кінноту, атаки яких були відбиті.

За підрахунками О. Сокирка, армія О. Трубецького під час відступу втратила щонайменше 2000 чоловік убитими й біля 5000 пораненими; козаки й татари – близько 6000 вбитими. 4 липня московські війська досягли Сейму, за яким відкривався прямий шлях до путивльської фортеці. Невдалі спроби Виговського блокувати й знищити війська Трубецького були наслідком недостатньо продуманого оперативного плану Конотопської битви, в якому розгром основних московських сил не входив до фінальної фази всієї операції. Не подбавши про організацію взаємодії з ніжинським угрупованням Золотаренка, гетьман дав можливість О. Трубецькому, хоча й з важкими боями, вийти з оточення й пробитися до Путивля. Татарська й козацька кіннота, що були в його розпорядженні, потребували відпочинку після Конотопської битви й не надавалися для штурмів добре укріпленого возами й рогатками табору, який захищали вишколені солдатські полки й драгуни.

Військовий триумф Виговського під Конотопом застав зненацька не тільки Трубецького, але й московський двір. Звістка про розгром російського війська та очікувані масові напади татар на російські міста виявилася повною несподіванкою для Москви. Непередбачувана поразка справила деморалізуючий вплив як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційні кола. Як писав С. Соловйов, «у жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив Москву... Царська Москва затремтіла за власну безпеку; з наказу царя люди всіх станів поспішали на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці

роботи». Невпевненість у своїх силах віщувала найгірше. Як наслідок містом ширилися чутки, що государ наказав збирати двір і від'їжджає з родиною в Ярославль.

Російська держава внаслідок розгрому своїх військ під Конотопом і Соснівкою й татарсько-козацького походу вглиб країни на початку серпня змушена була відсунути з розряду першочергових завдання встановлення повного військово-політичного контролю над територією Війська Запорозького і піти на переговори з урядом І. Виговського.

Для молоді козацької держави Конотопська битва стала першим масштабним переможним зіткненням із грізною армією колишнього союзника і протектора – Московської держави. Конотопу судилося стати певним етапом у розвитку військового мистецтва. Попри те, що Виговському та його прибічникам так і не вдалося повною мірою реалізувати наслідки битви в політичній сфері й остаточно погамувати московську експансію в Україні, перемога засвідчила все ще доволі високий потенціал козацького війська та його полководців. Підготовку до битви, що включала в себе концентрацію козацького війська, утримання оборони Конотопської фортеці в очікуванні прибуття союзного татарського війська, було виконано в кращих традиціях військового мистецтва часів Хмельниччини. Найсильнішими його рисами, як і раніше, були стрімкість маневрів на великих обширах, їх добре бойове забезпечення та, що найголовніше, ефективна організація розвідки. Саме остання дозволяла планувати глибокі дії, залишаючись до певного часу недосяжним для противника, але добре знаючи його сили й розташування.

Перемога в 1659 р. під Конотопом засвідчила перш за все мужність, військову міць та силу українського вояцтва – риси, які так високо цінуватиме Європа, якими скористається невдовзі новопостала Російська імперія та які, зрештою, допоможуть Україні вистояти впродовж віків і збудувати свою державу. Ні гетьман І. Виговський, ні українські старшини й козаки ще не знали, що попереду їхню Батьківщину чекатиме довга і непроста боротьба за незалежність. Тоді, в далекому 1659 році, в час Руїни вони вписали свою героїчну сторінку Триумфу в історію української державності.

Питання для самоконтролю:

1. З чого розпочалось протистояння між Військом Запорозькими та Московським царством, яке згодом вилилось в українсько-російську війну 1658–1659 рр.?

2. Якою була чисельність військ, що брали участь у боях на останньому етапі війни, зокрема, у боях під Конотопом?

3. Якою була чисельність втрат російського війська у битві під Конотопом?

4. Визначте, які наслідки мала Конотопська битва для молоді козацької держави?

Література:

1. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. / А. Бульвінський. – К. : [б. в.], 2009. – 62 с.

2. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського / А. Бульвінський // Україна крізь віки: зб. наук. праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля. – К., 2010. – С. 447–480.

3. Верстюк В. Конотопська битва: перемога української зброї / В. Верстюк // <http://ukrslovo.org.ua/ukrayina/istoriya/konotopska-bytva-peremoga-ukrayinskoyi-zbroyi.html>

4. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / В. Горобець. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 533 с.

5. Гуржій О. І. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт. – К. : Арій, 2012. – 336 с.

6. Конотопська битва 1659 року: зб. наук. праць / Центр східноєвропейських досліджень / О. Ткачук (упоряд.). – К., 1996. – 177 с.

7. Мицик Ю. Іван Виговський / Ю. Мицик. – Х.: Фоліо, 2010. – 119 с.

8. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: триумф в час Руїни / О. Сокирко. – К. : Темпора, 2008. – 69 с.

9. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998. – 447 с.

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЗБРОЇ У ЛЮБАРО-ЧУДНІВСЬКІЙ КАМПАНІЇ 1660 Р.

Військово-історична тематика періоду Української національної революції XVII ст. постійно звертала на себе увагу вітчизняних та зарубіжних науковців. Враховуючи кількість ворогуючих сторін і часту зміну їх геостратегічних планів, зрозуміло, чому оцінки тих давніх військових подій бувають суперечливими, адже кожна сторона намагалася показати певну кампанію у вигідному для себе світлі. Негативом залишається те, що активно беручи участь у різних військових акціях, українській стороні не завжди вдавалось вирішити свої політичні і соціальні задуми. Подекуди, в кінцевому результаті, борючись за чужі ідеї та амбіції, доводилось надто дорого сплачувати і далеко на другий план відсторонювати державницькі мрії. Не стала винятком і воєнно-політична кампанія 1660 р. У цій розвідці ми спробуємо проаналізувати окрему українську, польську та російську літературу на предмет ролі козацької зброї в одному із помітних військових епізодів польсько-московської війни 1658-1667 рр. у битві під Любарем та Чудновим.

З початком 1660 року склалася така політична ситуація, що подальше розгортання війни московської держави і Речі Посполитої за українські землі стало неминучим. По-перше, Москва, внаслідок порозуміння із Швецією, перехопила стратегічну ініціативу в боротьбі за Україну. Ані керівники Речі Посполитої, ані її союзника, Кримського ханства, не хотіли визнати перевагу Москви, хоча й усвідомлювали, що були надто слабкими, аби самим реалізовувати власні стратегічні задуми. По-друге, в середовищі української еліти не було єдності щодо політичної орієнтації Війська Запорозького. Цьому слугував московський диктат, внаслідок якого восени 1659 р. гетьмана Юрія Хмельницького та його оточення було змушено погодитися на суттєві поступки російській стороні. Цей крок загострив і так неспокійну суспільно-політичну ситуацію в Україні. Крім того, у ході

московських переговорів початку 1660 р., на яких козацька старшина намагалася відстояти свої вольності, стало зрозумілим провальність української позиції, оскільки на більшість вимог гетьманського уряду відповідь царської адміністрації була однозначно негативною. Дізнавшись про такий стан речей, польська сторона, намагаючись використати ситуацію на свою користь, запропонувала старшині вигідніші (демократичніші) умови співпраці за умови повернення Війська Запорозького під зверхність короля. Після цього козацька еліта розкололася на два табори: пропольський, представниками якого були Григорій Лесницький, Григорій Гуляницький, Михайло Ханенко та «вимушено» промосковський – Іван Ковалевський, Тиміш Цицюра, і, зрозуміло, Юрій Хмельницький.

Відносини між московською державою і Річчю Посполитою супроводжувались активними воєнними діями. Тому «українська карта» стала визначальною і стратегічним планом короля була війна проти царя як на теренах Литви, так і в Україні. З польського боку тут діяли коронний гетьман Станіслав Потоцький, польний коронний гетьман Ежи Любомирський та їх союзники татари.

Російське ж військо очолюване боярином Іваном Хованським у січні 1660 р. розпочало успішний наступ. Проте польсько-литовські війська під командуванням Стефана Чарнецького та Павла Сапєги завдали царським військам нищівної поразки під Ляховичами (сучасна Білорусь) і, щоб узяти реванш за поразку, отриману від польсько-литовських військ на білоруських землях, російське командування вирішило здійснити великий наступ на сучасні українські терени. Саме цей театр бойових дій став пріоритетним у російсько-польських військових змаганнях.

У середині липня того ж року московський боярин і київський воевода Васілій Шереметєв, скликав біля м. Василькова військову раду, на якій було схвалено план дій. Задум передбачав поділ підпорядкованого йому козацького війська на дві частини. Одна з них, очолювана наказним гетьманом переяславським полковником Тимошем Цицюрою, мала виступити спільно з військами Васілія Шереметєва проти поляків на західному напрямі, друга ж, під командуванням гетьмана Юрія Хмельницького – мала захищати південний фланг і тил го-

ловних сил від нападу кримської орди, а також перешкоджати об'єднанню татар із коронною армією.

Отже, наступ на Польщу мав розпочатись з походу на Львів двома шляхами: Василій Шереметев мав іти через містечко Котельню, по річці Гуйві, на південний-схід від Житомира, а Юрій Хмельницький з козацьким військом – Гончарівським шляхом, на Бердичів. Біля Слободищ, на р. Гнилоп'яті, що на Житомирщині, обидві частини військ – козацька і московська – мали намір об'єднатись, відкинути підрозділи Стефана Потоцького, що стояли під м. Меджибожем і разом рушити на Львів.

Тим часом Юрій Хмельницький, захищаючи південні кордони Галичини, пішов на Львів іншим шляхом. В. Шереметев сподівався з'єднатися із Ю.Хмельницьким, намагався пройти до м. Меджибожа, що знаходився між м. Любаром і м. Краснополем. Однак, дізнавшись про зосередження поляків і татар поблизу м. Гончарихи, був змушений відкласти цю акцію.

Про кількість війська на боці як московської держави, так і Речі Посполитої, існують різні дані. У той час під керівництвом Шереметева, князів Щербатова і Козловського було 19 тис. московського війська, а також 20 тис. козаків, 20 тис. воїнів під командуванням німецьких офіцерів, крім того армія мала сильну артилерію й провіант. Юрій Хмельницький писав царю, що всього війська було 60 тисяч, однак польська ж офіційна реляція подає 20 тис. росіян і 15 тис. козаків. Шереметев мав близько 20 великих гармат і три менші. Козаки Т.Цицюри мали всього 6 гармат.

Дослідник Д. Дорошенко у своїй праці переконував, що московський уряд виставив 20-тисячну, добре озброєну й вимуштрувану чужоземними офіцерами, армію. До неї було прилучено 20-тисячний український корпус Т. Цицюри, а по дорозі до них мав приєднатися гетьман Ю. Хмельницький із 30-тисячним військом.

Армія була розділена на три частини. Перша була під командуванням В.Шереметева і в її склад входили: надвірна кінна рота (гетьманська), яка налічувала 3 тис. чоловік; 8 хоругв дворян та 100 коней – 800 чоловік; загін найманців (райтар) – 300 чоловік. Крім того: 2 тис. піхоти, поділеної на два регіменти по тисячі чоловік, один з яких знаходився під керівництвом полковника фон Стадена, а другий – під керівництвом полковника Краффорта; 2800 драгунів, з них: відділ

із 500 чоловік під командуванням Яндера, 500 чоловік – під керівництвом фон Говена, 8 драгунських частин – під командуванням Силича, а також тисяча стрільців під командуванням Левонтевича. Отже, разом в дивізії В.Шереметева було близько 9900 вояків. Другою частиною командував князь Щербатов. Вона складалась із близько 4 тис. чоловік: надвірної кінної роти з 200 чол., крім того 2500 дворян-кіннотників, 2700 найманців (райтарів) і 1200 драгунів. В третій частині армії, під командуванням князя Козловського, була надвірна рота з 200 чол., дворян-кіннотників – 3100 чол., найманців (райтарів) – 1100 чол. і тисяча піхоти. Отже, кінноти було 4400 і 1000 піхоти – разом 5400 солдат. На основі цього, армія нараховувала 19 200 чоловік.

Армія Речі Посполитої, піхота і кавалерія, 2 серпня перейшла через р.Буг. Піхота розквартирувалася по селах і містах Волині. Кінноту на чолі з львівським хорунжим Александром Цетнером, Ю.Любомирський відправив до Луцька. 19 серпня вся піхота мала прибути до м. Крилова на військовий огляд (оказування). 27 серпня вже об'єднані сили піхоти і кавалерії виступили з Луцька. Ю.Любомирський 28 серпня прибув у Дубно. Далі війська рушили до м. Суража. Там перейшли річку Вілію. 3 вересня під містечком Ляхівцями, що над Гориню, приєднався до нього колишній гетьман Війська Запорізького, а тепер київський воєвода Речі Посполитою Іван Виговський із 2 тисячами вояків (під його началом було 2 гусарські хоругви Станіслава Любомирського і Анджея Незабитовського, крім того 8 козацьких, 1 райтарська і 1 драгунська хоругва). Долучилися до нього також великий хорунжий Ян Собеський, коронний польний писар Ян Сапега, князь Дмитро Вишневецький і луцький староста Самуель Лещинський.

5 вересня польське військо переправилось через річку Горинь, а 8 вересня біля Старокостянтинова з'єдналось з військом Станіслава Потоцького. Останній ще 31 серпня об'єднався із татарами під Чорним Островом, а 6 вересня прибув до Старокостянтинова. Звіди війська в кількості близько 72 тис. відправились у напрямку Любара.

Головне польське військо разом з татарською ордою, під командуванням Ю.Любомирського і С.Потоцького налічувало 77 підрозділів у кількості близько 70 тис. чоловік, з них: 30 тисяч добре вимуштруваного польського війська, 40 тисяч –

татарського. Число найманої піхоти було близько 10-13 тис. чоловік, і вона була поділена на 13 регіментів: 9 – під командуванням Ю.Любомирського, і, відповідно, 3-4 – під командуванням С.Потоцького. Кавалерія налічувала 17 тис. чол. і була поділена на 18 полків: 7 полків – під командуванням Ю.Любомирського і 11 полків – С.Потоцького. Серед командирів польського війська були Костянтин Гіза, Ян Замойський, генерал-майор Целярій, генерал-майор Гротгауз, Стефан Немирич, брат покійного першого й останнього канцлера Князівства Руського Юрія Немирича, Кшиштоф Корецький, литовський підचाший Міхал Радзівіл, Стефан Чарнецький. Командувачем всієї артилерії був Фрогмольд де Ліднґгайзен.

Якщо ці дві армії оцінити міркою військово-стратегічних вимог XVII століття, то російська армія, у якості і боєздатності поступалася польській. Остання мала 13 тис. іноземної піхоти, що була вагомим чинником війська (російська армія такої мала лише 3 тис.) Що ж до кінноти, то польське військо було ще в кращому становищі: польські кіннотники (гусарії) були досвідчені у боях, а російська кавалерія була набрана з дрібних дворян, синів збіднілих бояр, які жодної підготовки не проходили, була швидше баластом, ніж користю. Крім того, на боці Речі Посполитої перебували 40 тисяч татар. Варто згадати, що армії Шереметева бракувало досвідчених командирів, оскільки весь штаб завдячував своїм посадам більше суспільному становищу, ніж військовому вмінню.

Коли ж війська Василія Шереметева і Тимоша Цицюри вступили на Східну Волинь, польське військо з татарськими ордами зуміло 14 вересня 1660 р. перекрити шлях на захід, чим змусило противника спинитися на підступах до Любара (за 5 верст, в урочищі біля р.Шкуратівка). Тоді ж відбулася перша кривава сутичка. Цього дня на правому крилі польських військ командував великий коронний гетьман Станіслав Потоцький, а на лівому – польний гетьман Юрій Любомирський з татарами, посередині – полки піхотинців і найманців (райтарів).

Сутичка обох армій відбулася неподалік річок Блеви і Вербки, що були притоками Случі. Поле битви простягалось на північ від Блеви менше ніж на кілометр. На північ і схід від цього місця знаходилася багниста рівнина, а неподалік р. Вербки був густий ліс. Поряд пролягав шлях на Любар, який потім тагнувся далі на м. Красносілку і м. Чуднів. Тим шляхом

ішов 12 вересня В. Шереметєв. Звідти він розіслав до козацьких полковників грамоти, у яких йшлося, щоб останні із Бару підтягнули свої полки до Меджибожа. Однак, у той час він довідався про маневри коронних військ та змінив плани. В результаті, московська армія вирушила маршем на Любар. 14 вересня частини авангарду підійшли до місця сутички. Цим авангардом була тисяча козаків під командуванням Тимоша Цицюри. Завданням було віднайдення найкращого місця для обозу.

Решта армії (піхота, артилерія) йшли на Гончариху. Польське військо вирішили не ухилитися від сутички. Ротмістр Клопотовський отримав наказ перекрити дорогу, щоб унеможливити відступ козаків. У той самий час командування коронного війська відправило до нурадин-султана лист про наближення ворога та наказ до атаки. Татарські чамбули знаходилися на лівому боці коронного війська. Щоб краще атакувати, вони мусили повернути праворуч, а потім долучитися до основної армії. Для швидкої татарської кінноти такий маневр був незручний, а тому хоругви під керівництвом нурадин-султана із лівого крила, минувши Любар, стали попереду польського війська.

Польке військо зупинилося в околицях поселення, що носило назву Кутища. Воно знаходилося на 3 км північніше від Любара. З півночі Кутища сягали р. Вербки, яка у тому місці широко розливалася і формувала болота. На думку Р.Романського, Т.Цицюра не знав, що опинився по-сусідству від татарських військ. Однак, козаки минули Кутище і вийшовши на відкриту площу, продовжили марш у бік Любара, і, зрозуміло, наштотхнулися на татарські чамбули. Козаки не були готові до цього і, в ході сутички, зазнали втрат. Джерела говорять, що тоді загинуло близько 600 козаків. Решта поховалися у лісі-березняку, організували оборону за допомогою засік і возів. В історіографії цей оборонний комплекс дістав назву – Цицурин таборець. Козаки були відомі своєю майстерністю захищатися з-за таких оборонних споруд, тому усі татарські атаки були відбиті. Після цього ситуація для козаків, здавалося б, поліпшилася, оскільки на горизонті з'явилися війська Шереметєва.

Однак надії козаків були марними. Спочатку полякам і татарам не вдавалося захопити козацький табір та після наради, вирішили скерувати в бій 4 хоругви драгунів і легкої кінноти під керівництвом Івана Виговського. Допомогали їм також заго-

ни шляхтичів-добровольців. Атаки цих відділів були відчутними: спішені драгуни відкрили щільний вогонь із мушкетів і після цього козацький авангард було витіснено у поле, де польська кіннота остаточно їх розбила. Після завершення цієї операції, татарські чамбули рушили у напрямку московського війська.

Тоді армія Шереметева вже дійшла до Кутищ, де змушена була розкласти табір на місці. Передня частина московського обозу була повернута у бік Гончариських полів, звідки уже йшла коронна армія. Праве крило було скероване у сторону Любара, а ліве до Чуднова. З боку Любара обоз захищали горби, за якими уже 15 вересня зачалися польські загони.

На перший погляд, для Шереметева це була міцна позиція, оскільки р.Вербка, багна і ліс захищали тил і боки табору. Ліс був досить молодий і рідкий, але чим далі від річки – ставав густіший і тягнувся аж до Дніпра. З іншого боку, ця позиція мала певні недоліки. По-перше, таке місцезнаходження не сприяло належному постачанню армії. По-друге, московські війська не мали зручного доступу до р. Случ і були змушені користуватися водою із р.Вербки. Очевидно, що чистої води було не багато, бо табір навколо оточували болота. Крім того у воду, після боїв уже потрапили тіла вбитих вояків і тварин. По-друге, ліс і болота неабияк погіршували випасання коней. Свіжу траву можна було отримати на території, що знаходилася між табором і Любарем. Однак тут можна було стати легкою здобиччю польсько-татарської кінноти. Крім того, у разі дощу, багністі терени унеможлилювали довге перебування на них і, ускладнювали б відступ.

Татари зайняли позицію на правому крилі польського табору, навпроти козаків. Свій табір вони поставили на північ від Любара, на березі р. Вербки. Дякуючи цьому, татари могли користуватися водою і пасовищем для коней. Кіннота займала значні простори, контролюючи які, як згадувалося вище, блокувала доступ до річки частинам московських військ та загонам козаків.

Польський обоз стояв на сухій рівнині біля р. Блеви ближче до Любара. Місто було надійним тилом і захистом для поляків. Передня частина табору була повернута на північний-схід. Праве крило коронного обозу опиралося у ліс, а ліве було повернуте у напрямку Случі і Любара. Ця позиція, переконує польський дослідник Р. Романський була краща, оскільки був доступ до

води (поблизу Случі був ставок), а також у розпорядженні були пасовища. Крім того, терени дозволяли добре маневрувати.

Отже, перший день приготувань і сутичок закінчився польським успіхом, оскільки, не без участі колишнього козацького гетьмана Виговського було знищено частину українських запорожців. Тоді ж було захоплено частину возів і, що важливо, виконане головне завдання польського штабу – затримано основний московський корпус.

Ніч з 14 на 15 вересня польська сторона використала на відпочинок. Ця ніч була спокійною з точки зору військових дій і слугувала зібранню польських жовнірів, що розбрелися після військових штурмів. Крім того, поляки почали стягувати шляхетські війська, які були неохочими воювати. Частину вдалось зібрати лише на наступний день близько полудня. Це для поляків було дуже важливо, бо у разі контрнаступу московських військ, наслідки були б плачевними. Оскільки Шереметєв не знав обстановки та реального стану речей у польсько-татарському війську і не пішов на допомогу козакам, сили скерував не на нічну контратаку, а на створення шанців і табору.

У ніч з 15 на 16 вересня, московсько-козацькі війська продовжували працювати над укріпленням табору. Він уже був оточений рядами возів і захищався земляними валами. В середині було насипано додатковий вал, який відділяв ліве крило, де були московські війська, від правого, де стояли козаки Цицюрі. Джерела свідчать, що Шереметєв не довіряв нікому, тим більше козакам. Він був переконаний, що ті хоч і шукали допомоги у боротьбі із Річчю Посполитою, але й не симпатизували Москві. Вони підкреслювали свою культурну вищість, бо ще Б.Хмельницький нарікав, що «Москва дуже груба і простацька». Російський командувач не довіряв також Цицюрі. Він знав про незадоволення переяславського полковника царем за те, що останній не дав маєтностей, конфіскованих у Нечая, про що прохав Цицюра. До того ж, Шереметєв якимось образом образив українського гетьмана Ю.Хмельницького, сказавши, що «Прилично б тому гетьманишке гуси пасть, а не гетмановать». Це також могло негативно вплинути на ставлення Цицюрі до Шереметєва. Табір був все-таки перегороджений земляним валом і, як виявилось, козацька частина табору була гірше захищена. Уже під ранок 16 вересня Шереметєв так вишикував війська, що було усе готове до битви. Однак він і тоді вагався.

Окремі відділи продовжували працювати над зміцненням табору. У цю мить польські гетьмани, щоб уникнути несподіванки, виставили сильні пости у себе на валах, а на узвишші точки, з яких можна було оглядати поле бою. Про плани Шереметева докладних відомостей не залишилося, однак скупі згадки вказують, що саме 16 вересня він доручив своїм офіцерам приготувати похід вглиб польських земель. Проте він розумів, що перед ним велика армія із татар і поляків, а продовження маршу було неможливим, оскільки першочергово потрібно було розправитися із супротивником, що перекривав дороги. Він наказав збудувати добре уфортифікований табір-обоз. Через кілька годин армії опинилися на позиції.

Близько полудня 16 вересня Шереметев наказав військам стати перед цим табором. Московські полки зайняли позиції на лівому крилі, а козацькі – на правому. Піхота зайняла зручну позицію поруч. Польські гетьмани ж наказали своїм військам вийти за вали і стати у звиклому порядку: піхота і артилерія по-центру, а кіннота по двох боках. Справа зайняв позицію С. Потоцький, а на лівому – Є. Любомирський. Кіннота правого флангу була під опікою Я. Собеского, а ліва Д. Вишневецького.

У польському таборі не було єдиної думки в справі розгортання наступу. Любомирський пропонував не стримувати неприятеля на зайнятих позиціях, і дозволити військам Шереметева вийти з табору. Він був переконаний, що рано чи пізно московські війська втратять обережність, залишать укріплення і тоді польські війська спільно із татарами зможуть успішно атакувати.

Тоді ж, 16 вересня поляки відновили обстріл табору (начальником польської артилерії був Ромуальд Вольф). Вогонь виявився настільки щільним, що одне ядро влучило в намет Шереметева. Польська армія постійно атакувала, але козацькі частини, що були у складі московської армії – вдало відбивали наступи. Близько 12 години дня 16 вересня польське військо підійшло до московського табору. На зустріч йому вийшло близько 4-5 тис чоловік і рушило у напрямку правого крила польського війська і, зробивши декілька залпів із рушниць, швидко повернуло назад. Жорстокий бій розгорнувся за найвищий пагорб, що знаходився між лівим крилом московського війська і правим – війська С.Потоцького. Володіння цим па-

горбом давало змогу Шереметеву обстрілювати польський табір, який був майже незахищений. Дивізія Потоцького почала атакувати росіян. Війська Шереметева цю атаку відбили. Тоді Потоцький послав 400 драгунів підкріплення під керівництвом Бокума. Проте московські загони вміло скерували піхоту і кінноту у бій і, як результат, поляки відступили. Пагорби захопив Шереметев. Однак поляки знову направили своїх піхотинців на висоти: із допомогою загонів Вишневецького і Потоцького їх вдалось повернути назад. Війська Шереметева, підкріплені кіннотою, на короткий проміжок часу знову запанували на узвишшях, проте, після значних втрат змушенні були залишити поле бою і відступити.

У артилерійському вогні значних втрат зазнала московська сторона. Загинули чи зазнали поранень також десятки козаків. Було також знищено багато таборових возів. Сильній московській артилерії лише пізніше вдалось перехопити ініціативу.

Дивізія під керівництвом Є.Любомирського, що знаходилася на лівому крилі, навпроти козацького обозу, намагалася захопити таборів споруди, які захищала піхота і батарея із 3 гармат. Їм протистояли загони запорізької піхоти, що раніше вийшли з шанців і переховувалися у зарослях. Запорожці стріляли із рушниць та мушкетів по польських хоругвах, що атакували. За наказом Любомирського на козаків рушила кіннота Сапєги, Собєського та Виговського. Сильний натиск зламав козацьку оборону. Любомирський скерував сюди реґіменти піхоти Немирича і Корецького. Цей штурм поляків закінчився успіхом. Козацька залага відійшла за вали головного обозу і віддала у польські руки не лише оборонні споруди, а й окремі речі. Як переконає дослідник Р. Романський, це був не найкращий для задніпрянців час.

Цього ж дня козаки відбивали й татарські атаки. Козаки відкрили вогонь і чамбули відступили. На місці бою залишилися поранені. Козаки вискочили до валів, щоб полонити їх, але татари-утікачі повернулися, і з великою силою вдарили на супротивника. Татари знищили козаків, що знаходились на передпіллі, захопили вали і добралися аж до обозу. Серед козаків почався хаос. Одні намагалися відбиватися, а інші – просто тікали. Поляки почали вважати, що це переломний момент у битві. Ці події викликали піднесення серед жовнірів Любомирського і польське військо дійшло майже до середини

табору. У цій ситуації Любомирський намагався зупинити своїх солдатів від безладних дій, які точилися у козацькій частині обозу. Шереметев, бачачи це, поставив проти них додаткову козацьку піхоту і артилерію. Ці війська вишикувались, а потім стали з'єднувати кінці флангів півмісяцем. Любомирський, пам'ятаючи поразку під Охматовим, коли польські війська задалеко ввійшли в російський табір і були оточені, наказав своїм загонам негайно відступити.

Бій тривав до ночі. За інформацією польської сторони, коронні війська мали близько 60 убитих і 100 чоловік поранених, тоді як втрати супротивника сягали майже півтори тисячі чоловік. На думку В.Горобця, під впливом цих втрат в таборі Шереметева і Цицюри проявилися негативні розходження, тому до поляків почали доходити чутки про певні непорозуміння між союзниками. Поляки, зреагувавши на обнадійливу для них інформацію, звернулися до козаків із закликком переходити на сторону польського короля та прийняти його опіку та покровительство. До них навіть звернувся український магнат Стефан Немирич, проте поки що усе було безуспішно.

17–18 вересня поляки сильною стрільбою з вогнепальної зброї намагались вибити Шереметева з його добре укріпленого табору. Розпочалася сутичка, що тривала кілька годин. У російських джерелах немає інформації про той бій. Нібито у росіян загинуло 3,5 тис, а у поляків – всього 40 кінотників, а поранено лише 80. За польськими джерелами, з 14 до 18 вересня у росіян загинуло 10 тис. Проте Шереметев, пишучи Олексію Михайловичу, вказав, що вбито 159, взято в полон 9 і поранено 481 чоловіка (разом – 649). Можна поставити під сумнів такі дані, адже ми знаємо, що кожна з ворогуючих сторін намагалася якомога краще показати здобутки, підкреслити нездатність і невміння супротивника вправно воювати; незначні ж перемоги змальовувалися як величезна поразка неприятеля.

19 вересня поляки перенесли свій табір ближче до московського на 2 милі і, тим самим, ще більше погіршили становище російсько-українського війська. Війська Шереметева почали потерпати від нестачі фуражу для коней і воєвода вислав тритисячний загін для його добування. Але й тут його спіткала невдача, оскільки на нього накиннулися із засідки татари. При цьому 500 чол. було вбито й 400 взято в полон.

21-22 вересня були зроблені випади Шереметева в повному бойовому порядку, але й тоді з великими втратами він був відкинутий назад. В останні дні свого перебування під Любаром, Шереметев робив часті вилазки як вдень, так і вночі. Про подальший перебіг битви поки що докладних відомостей не маємо, однак Шереметев ще втратив вбитими 700 солдатів і стільки ж козаків. Зміцнившись валами й ровами, поставивши щільними рядами понасипувані землею вози, він тримався до 25 вересня.

У ці дні напруга в російсько-українському таборі під Любаром не спадала. Лівобережні козаки вже відкрито погрозували Шереметеву відступом. Обіцянки київського воєводи дати велику грошову винагороду після щасливого завершення кампанії трохи заспокоїли козаків, але, як пише російський історик Сергей Соловйов, не надовго.

В ніч з 25 на 26 вересня російсько-козацьке військо готувалось до переходу за допомогою рухомого табору. Все зайве було спалене. Частину возів вишикували у формі квадрата, позв'язували їх залізними ланцюгами. На гору, для кращого захисту від ворожих куль, насипали землі і поставили легкі гармати. За першою лінією йшли ще два ряди возів, а в середині ще вісім. Між рядами йшла піхота і кавалерія. У тильній частині табору йшли козаки Т. Цицюри.

Знаючи зрадливість хана, Шереметев хотів розпочати з ним переговори, але це не вдалося. Зібравши військову раду, вирішив відступати до Чуднова. До цього спонукало й те, що татари випалили гай і пасовища, які були поруч із московським табором. Цим, зрозуміло, відбиралася надія, щоб із допомогою навіть і бою, здобути сіна і дров для приготування їжі.

Перед тим, як відступати В.Шереметев вислав 800 чоловік, які мали розчистити дорогу, відремонтувати, а там де потрібно, побудувати мости. На світанку 26 вересня В. Шереметев рушив із рухомим табором. Між возами йшли тисячі піхотинців. Разом із ними рухались драгуни та всі інші кіннотники, озброєні дротиками, піками, списами, мечами та бердишами, тобто і, звісно, шаблями – найпоширенішою в середині XVII ст. холодною зброєю.

Відступ, як повідомляла тогочасна польська реляція, здійснюваний був згідно з усіма правилами військового мистецтва, тобто, табір являв собою суцільну похідну фортецю. Не

дивлячись, що на цей час уже повністю було розроблено всі правила відходу у подібній ситуації та існував «статут», згідно з яким московські вояки діяли, під час відступу було вбито кількох чоловік, втрачено 7 гармат і 500 з однієї тисячі возів. В інших джерелах йдеться, що під час переходу з Любара до Чуднова московське військо втратило: при виході з Любара – 1200 чоловік, у дорозі близько 1300, загубили близько третини табору з провіантом і декількома гарматами. Також є дані, що під час відступу до Чуднова В.Шереметев втратив 400 возів і дев'ять гармат.

Дорога, якою йшла російсько-українська армія, знаходилась між лісом з лівої сторони і болотом – з правої. Поляки сподівались скинути В.Шереметева в болото. Для досягнення задуманого С.Потоцький зі своїми загонами зупиняв Шереметева спереду, а Ю.Любомирський мав відтіснити російсько-український табір в те болото. Близько 11 години В.Шереметев зупинився на перепочинок і ремонт табору і через недовгий час вирушив далі на Чуднів. Зранку 27 вересня, забравши звідти залог, що складалась з 2 тис. росіян і тисячі козаків, він спалив місто та перейшов річку Тетерів.

Після того, як до Чуднова підійшла вся польська армія, відбулась військова рада. На ній було вирішено оточити Шереметева зі всіх сторін на відстані гарматного пострілу. Тоді московське військо отаборилось у формі трикутника на плоскогір'ї, ліворуч від дороги, що вела з Чуднова через поселення Дубище. Польський табір знаходився також на височині на відстані близько 6 км на схід від дороги. 6 жовтня вони перенесли його на нижче, ближче до ріки, трохи далі від російсько-козацьких позицій.

28 вересня прийшла звістка, що гетьман Ю. Хмельницький іде з військом на допомогу. Протягом наступних чотирьох днів між двома ворогуючими сторонами велась сильна перестрілка. В.Шереметев робив вилазки, проте поляки завжди заганяли його війська назад в табір. В російсько-козацькому війську з кожним днем ставало все гірше. Поляки щільніше стиснули кільце і унеможливили будь-які зносини з зовнішнім світом. Проте Шереметев не втрачав надії на допомогу Ю.Хмельницького, який був неподалік від Чуднова.

На думку В.Горобця, місце для табору, обране російським командуванням, було з погляду оборонної стратегії непоганим, адже його захищали пагорби та болота. Крім того, воно

давало змогу успішно відбивати наступи ворога, особливо за допомоги двадцятитисячного війська Юрія Хмельницького та ратників московських воєвод Григорія Козловського, Юрія Баратинського та Григорія Ромодановського. Тимчасом Юрій Хмельницький, повільно просуваючись до Чуднова, дізнався про перебіг кампанії та звернувся наприкінці вересня по допомогу до белгородського воєводи Григорія Ромодановського. Князь Ромодановський не наважився без відповідного указу з Москви рушати в похід. Так само й гетьманське оточення не прагнуло форсувати події. Хоча звістка, що Хмельницький на чолі правобережних козацьких полків наблизився до Бердичева, спричинила в обозі коронного війська такий переполох, що, за словами очевидця тих подій, «кожний почав свої найліпші речі пакувати». І якби похід українського гетьмана тривав ще кілька днів, польські жовніри неминуче втекли б до Львова.

1 жовтня під Чуднів прибув сандомирський воєвода Ян Замойський з світою в кількості 600 чол. кінноти, 200 драгунів і 200 угорських гайдуків, а крім того привіз з собою декілька гармат. У польському таборі ширилися нові чутки про пересування Ю.Хмельницького. На черговій військовій раді польські гетьмани прийняли рішення розділити військо на дві частини. Одна на чолі з Ю. Любомирським мала йти назустріч гетьману Ю.Хмельницькому, а інша, на чолі з С.Потоцьким – стримувати В. Шереметєва.

Ю. Хмельницький підійшов до Слободищ, що в 25 кілометрах від Чуднова. Стояв там три дні, коли зненацька перед ним з'явився Ю. Любомирський з татарами. Ю. Хмельницький вислав до нього загін козаків на чолі з П. Дорошенком з оголошенням про те, що він готовий приєднатись до поляків. Через ненадто активні дії українського гетьмана, польське командування змогло розробити хоч і нехитрий, та чи не єдино можливий за тих умов план – нейтралізувати супротивника частинами, аби не допустити його об'єднання. С. Потоцький із головними силами пильнував за табором Шереметєва та Цицюри, а І. Виговський на чолі двотисячної дивізії спостерігав за маневрами Ю. Хмельницького. Польний гетьман Є. Любомирський перед світанком 7 жовтня на чолі дев'яти тисяч вибраної кінноти, 1200 піхотинців і двадцяти тисяч татар здійснив під командуванням нурадин-султана блискавичний перехід під Слободища, звідки й атакував козацький табір.

Битву 7 жовтня під Слободищами польська історіографія трактувала як переможну для Речі Посполитої. Сучасні українські дослідники ставлять таку оцінку під сумнів, зважаючи на суттєві втрати польської сторони (лише серед коронного війська – майже тисяча вбитих і поранених). Відомо, що Любомирський не мав досить сил, щоб взяти в облогу козацький табір Ю. Хмельницького.

Та якщо битва й не дала полякам та їхнім союзникам очевидну перевагу, втрати української сторони остаточно знеохотили правобережну старшину та козаків продовжувати похід. Марш Любомирського свідчив про скрутне становище Шереметєва, який не зміг завадити польським гетьманам зняти з поля бою значні військові сили та спрямувати їх під Слободище. Крім того, Ю. Хмельницький не зумів налагодити зв'язок із взятими в облогу під Чудновом, а також не мав точної інформації про реальний стан справ у російсько-українському таборі. Тим часом польська сторона почала пропагандистську кампанію, закликаючи правобережних козаків повернутися в підданство свого «природного пана». Дуже активним у цій справі виявився екс-гетьман Іван Виговський.

9 жовтня Юрій Хмельницький листом сповістив Т.Цицюру про підписання трактату під Слободищами і зажадав від нього підкоритись разом з козаками королю. 11 жовтня Цицюра наказав зруйнувати укріплення і вивів 10 тис. козаків в чисте поле, але був атакований татарами. Його схопили, і він був посаджений під варту.

У кінцевому результаті Шереметєв цю кампанію програв. Козацьке військо «віддав» полякам і татарам, аби ті не грабували і не брали в неволю московського. Такий вчинок, як пише Ф.Софонович, викликав по всій Україні великі жаль і гнів на Москву. Однак це не врятувало ні його, ні його війська: не зважаючи на те, що він випросив для своєї армії право повернутися додому без зброї, татари накинулись на обеззброєних, частину вирізали, частину погнали у неволю. Сам Шереметєв був відвезений на 20 років в Крим до неволі.

Таким чином під час Чуднівської кампанії 1660 року відбулася ще одна подія – битва під Любаром, яка закарбувалася на сторінках історії нашого народу як «чорна». Під час внутрішнього протистояння всередині українського суспільства поляки з татарами з одного боку і Москва – з іншого робили все для

того, щоб його остаточно розколоти. У цьому змаганні територію перетворили на театр військових дій. На боці двох ворогуючих сторін взяли участь 50 тисяч українського козацького війська. Його використали як авангард, як піхоту, як знавців місцевості і як вмілих і досвідчених оборонців табору. Недарма козацький оборонний комплекс дістав назву – Цицюрин таборець. Саме завдяки козацькій звязці та військово-тактичному вмінню не вдалось Є. Любомирському захопити табір Ю.Хмельницького. І, насамкінець, саме завдяки участі української зброї не вдалось остаточно схилити шальки терезів на користь жодної із ворогуючих сторін.

Разом з тим Чуднівська кампанія 1660 р. спричинила суттєві зміни в конфігурації сил Центрально-Східної Європи. Польське командування здобуло перемогу й тим самим перехопило стратегічну ініціативу в Москві. Як вдало підкреслив Віктор Горобець, після розгрому армії російського воеводи Васілія Шереметєва військова присутність Москви в Україні була «більш ніж умовна», позиції ж Варшави – міцними.

Питання для самоконтролю:

1. Які геополітичні події поклали початок польсько-московської війни 1658-1667 рр.?
2. Які відомі українсько-козацькі діячі і на чийому боці приймали участь у битві під Любарем?
3. Чому Ю. Хмельницький не поспішав на допомогу В.Шереметєву? Які були об'єктивні і особисті причини?
4. Які недоліки розташування військ В.Шереметєва у ході вересневої кампанії під Любарем?
5. Внаслідок якого військово-тактичного кроку московські війська зазнали значних втрат 16 вересня 1660 р.?
6. У яких подіях Любарської кампанії полягає заслуга козацької зброї і чому?
7. Який вчинок В.Шереметєва, на думку Ф.Софоновича, викликав жаль і гнів на Москву?
8. До яких змін у конфігурації сил Центрально-Східної Європи призвела Чуднівська кампанія 1660 р.?

Література:

1. Барсуков А. Род Шереметевых / А. Барсуков. – СПб., 1888. – Т. V. – 672 с.

2. Герасимчук В. Чуднівська компанія / В. Герасимчук // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1912. – Т. 111. – С. 53–82;

3. Герасимчук В. Чуднівська компанія / В. Герасимчук // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1912. – Т. 112. – С. 74–89.

4. Горобець В. Волимо царя східного... Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К., 2007. – 464 с.

5. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 712 с.

6. Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664) / М. Марченко. – К. : Академія наук Української РСР, 1941. – 150 с.

7. Смолій В. Українська національна революція XVII століття (1648–1676) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Альтернатива, 1999. – Т. 7. –.

8. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. Соловьев / Отв. ред. Иванов Н.А. – Т. 11 – 12: История России, конец 50–х – середина 70–х гг. XVII в. – М. : Голос, 1995. – 730 с.

9. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передм., комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К. : Наук. думка, 1992. – 336 с.

10. Ярмошик І. Польська історична наука про військові події на Волині у середині XVII (на прикладі Чуднівської битви 1660 р.) / І. Ярмошик // Грані. – 2010. – № 1. – С. 7–11.

11. Hnilko A. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku / A. Hnilko. – Warszawa: Wojskowy instytut naukowowydawniczy, 1931. – 190 s.: mapa;

12. Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem (7.X.1660) / A. Hnilko // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Т. 1. – Zeszyt 2. – R. 1. – Warszawa, 1929. – S. 193–207.

13. Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660 / L. Kubala. – Lwów, 1922. – 922 s.

14. Romanski R. Cudnów 1660 / R. Romanski. – Warszawa, 1996. – 200 s.

15. Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem za panowania króla Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody

krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego w roku 1660 / tłumaczył oraz przypisami i przedmowa zaopatrzył A. Hnilko. – Warszawa : główna księgarnia wojskowa, 1922. – 123 s.

16. Ossolinski L. Kampania na Ukrainie 1660 roku /Lukasz Ossolinski // http://www.historia1.terramail.pl/magisterki/lukasz_ossolinski/index.html.

17. Ossolinski L. Cudnow – Slobodyscze 1660 / L. Ossolinski. – Warszawa : Infort Editions, 2006. – 112 s.

НАСЛІДКИ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ: ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ МОМЕНТИ (ПЕРЕВОЛОЧНА 1709 РОКУ)

Вже минуло більше 300 років від Полтавської битви – події, що вирішальним чином позначилась на долі багатьох народів Східної та Центральної Європи. Для шведської держави поразка в цій битві означала кінець понад столітнього існування імперії. Для естонського та латвійського народу розпочалась більш ніж двохсотлітня епоха перебування у складі російської імперії – епоха зросійщення та релігійного тиску. Також на два століття було поховано сподівання українського народу на відновлення самостійної державності. Навпаки, перемога російського війська відкрила пряму дорогу для перетворення Московського царства на світову імперію. Якщо до 1709 року Московська держава була державою переважно російського етносу, з нечисленними домішками приволзьких та сибірських народів, то на кінець Північної війни було приєднано прибалтійські землі, створено умови для поглинення українських та польсько-литовсько-білоруських земель, адже Річ Посполита стала іграшкою в руках Петербурга, що підтверджували події 1733-1734, 1756-1763, 1768-1774, 1793-1795 рр. Не забарилася Росія з просуванням до Закавказзя та Середньої Азії.

Полтавській битві за багато років присвячено численну літературу як у Швеції, так і в Росії, помітно менше вивчалась ця подія в українській історіографії, що й не дивно, враховуючи підконтрольне становище як самої України, так і її науки. Незважаючи на це, Полтавська битва продовжує залишатись з погляду об'єктивної науки недостатньо вивченою, адже така подія не могла залишитись осторонь ідеологічної полеміки, що тягло за собою викривлення реальних подій в тому чи іншому напрямку. Проте з Полтавською битвою тісно пов'язана ще одна військова операція, як хронологічно, так і за військовими наслідками.

Події під Переволочною 29–30 червня (за старим стилем) 1709 року спеціально не вивчалися ні в російській, ні в українській історіографії, – лише в контексті Полтавської битви, – а тому залишили більше питань, ніж відповідей.

Офіційна, а тому найбільш розповсюджена, в російській історіографії версія ще з кінця XVIII ст. говорить, що вщент розбита під Полтавою шведська армія панічно тікала на переправу до Дніпра біля містечка Переволочна, а через три доби склала зброю перед значно меншим з'єднанням російських військ на чолі з О. Меншиковим, при цьому шведський король та український гетьман втекли за Дніпро з незначною кількістю своїх вояків, буквально в останній момент уникнувши полону.

У запропонованому розділі автор має на меті здійснити реконструкцію подій під Переволочною з урахуванням сучасних досягнень російської та української історичної науки, спираючись на принципи історизму та об'єктивності й уникаючи політичного тлумачення подій. Автор сподівається проаналізувати вже відомі джерела за допомогою методів історичної реконструкції, ефективно застосованих у працях українського дослідника І. С. Стороженка щодо подій української військової історії початку – середини XVII століття. Крім того, повторне вивчення джерел також дає цікаві результати, що продемонстровано в неоднозначних працях петербурзького історика П.О. Кротова, який цілком переконливо довів літературно-міфологічний характер цілої низки епізодів Полтавської битви, створених автором XVIII ст. П.Н. Крьокшиним, а в нього запозичених пізнішими істориками. Аналогічні критичні висновки щодо іншого авторитетного джерела XVIII ст. – «Оповідань про Петра Великого» Андрія Нартова зроблено сучасним російським дослідником Ю.М. Безпятих.

Запропонована автором версія подій 27 – 30 червня 1709 р. не претендує на остаточне розв'язання спірних питань, але має на меті привернути увагу наукового загалу й висловити свої варіанти означених подій, можливо із залученням додаткових джерельних матеріалів.

Отже, близько 11 години 27 червня шведська армія зазнала поразки на Полтавському полі й залишки розбитих полків почали збиратися у таборі біля села Пушкарівки. Їх переслідування росіянами було символічним і здійснювалося незначними силами іррегулярної кінноти: башкир, калмиків, татар, укра-

їнських козаків Скоропадського, – загалом навряд чи більше ніж 3–4 тис. чол. (за іншими даними українців було близько 1,5 тис., основна маса калмицької кінноти запізnilась до початку бою, тому їх чисельність була близько 3 тис.).

Приблизно о 14 годині дня шведи зібрались у таборі. Щоправда, до нього від місця бою було менше 10 км, а якщо вірити П. Енглунду, – то трохи більше 5 км. Чому тікаючі залишки шведської армії долали їх аж три години? Можливо, втеча шведів була не такою вже й панічною, адже гвардійська піхота захопила із собою трофейні російські прапори? Скільки ж втікачів зібралося у таборі біля Пушкарівки? Різні автори подають їх різне число. Наприклад, В. Артамонов та М. Павленко в спільній праці обрахували їх у 26–27 тис. чоловік (16 тис. шведів, інші – мазепинці). Але трохи далі вони подають вже інші цифри: 26–28 тис. чоловік, з них 16–17 тис. шведів. За цими даними виходить, що у шведів повернулося з бою менше 10 тис. чол. (понад 12 300 загинуло чи потрапило в полон), в таборі до них приєдналося 6–7 тис. шведів. Однак за даними російського дослідника А. Васильєва в таборі та біля Полтави залишалося 1 160 чол. піхоти та 2 300 кавалеристів, тобто менше 3,5 тис. Як бачимо, різниця складає 2,5–3,5 тис. чол. Пояснення можна знайти у того ж Васильєва – крім цих бійців, 2 250 чоловік у шведів складали поранені і хворі. У такий спосіб можна довести цифру шведів, що не брали участі в бою до 5,7 тис. чол. Правда, 160 чоловік з них загинули під час вилазки полтавського гарнізону.

Отже, Карл XII після 14 години 27 червня зібрав трохи більше 15 тис. чол. (9,7 тис. повернулися з головної баталії, 5,5 були вже в таборі). Кількість українців ніякі джерела не обраховували. У В. Артамонова та М. Павленка виходить, що козаки Мазепи (компанійці, сердюки та якась частина городових (реєстрових) козаків) разом із запорожцями К.Гордієнка нараховували 10–11 тис. Схожі цифри подає і О. Васильєв – 3 тис. мазепинців та 7 тис. запорожців. Д.І. Яворницький кількість запорожців подає у 8 тис., але це на початок червня. Слід пам'ятати, що запорожські загони активно використовувались під час облоги Полтави, несли втрати, тому цифра, подана А. Васильєвим, здається вірогідною.

Таким чином, після бою у Пушкарівському таборі зібралось 25 тис. шведсько-українських вояків, серед яких було багато

поранених. П. Енглунд пише про мінімум 1500 тис. чоловік. Ця цифра не покриває звичайного співвідношення поранених/загиблих в боях XVIII ст. однак загадкова арифметика є темою Полтавської баталії, а значить – за межами запропонованого дослідження.

Нібито розбита вщент армія Карла XII залишилась у таборі за кілька кілометрів від противника, що урочисто святкував першу перемогу над королем шведів. Цілих сім годин (але не менше п'яти) шведи відпочивали, обідали, готували відступ. З собою було взято 28 гармат, до яких практично не було пороху та снарядів, 2900 російських полонених (звідки їх так багато у армії, яка за словами радянських та російських істориків, не знала перемог після липня 1708 р. і ледве відбивалась від всенародної війни українського населення?), досить великий обоз – близько 2000 возів. Лише на вечірній зорі (а 27 червня – це 21 година вечора, чи навіть і пізніше) армія вирушила: спочатку гармати, частина армійського обозу, далі – піхота, в ар'єргарді – кавалерія. Джерела не дають відомостей про порядок відступу українських підрозділів, а це значна сила – не менше чотирьох полків найманого війська І. Мазепи, 38 куренів запорожців були ймовірно об'єднані в полки (як це робилося козаками традиційно), називають навіть імена деяких полковників – Ф. Нестулея та І. Шугайла.

Чому так спокійно і впевнено поводить себе Карл XII? Чому він не боявся російського переслідування негайно після битви? Адже король в перше в житті зазнав поразки. Як буде себе вести переможець, йому було важко уявити. Правда, шведи вже програвали битву Петру I (у вересні 1708 року під Лісною), однак тоді бій тривав понад 7 годин і закінчився фактично у темряві, але зранку Петро послав уздогін шведам зведений загін генерала Пфлуга. В інших боях росіяни теж намагалися переслідувати ворога і в 1705 році в бою при Гемауертгофі через контрудар навіть зазнали поразки. Як поведуть себе тепер переможці годі було передбачити. Ось перша таємниця післяполтавських подій.

Можна припустити, що Карл XII не поспішав, бачачи на полтавському полі великі втрати росіян. Офіційна статистика часів Петра I зараховує до втрат 1335 убитих та 3270 поранених. Однак сучасні дослідження суттєво збільшують цю цифру, вбитими, наприклад, вважають щонайменше 1750 чоловік. Це

означає, що загальні втрати вбитими й пораненими у росіян могли перевищувати 6 тис. чоловік, за тією ж пропорцією, що й у офіційних паперах.

Якби там не було, але шведсько-українська армія в 25 тис. чоловік почала відхід у напрямку Дніпра. Російські і радянські історики практично одноставно оцінюють відступ як «панічну втечу», «втечу без оглядки», шведські історики говорять про «відступ, що сильно нагадував втечу». Але не слід забувати, що шведи, як би швидко не відступали, мали два відпочинки – половину ночі з 27 на 28 червня у Старих Санжарах та Кобеляках (це за 68 км від Полтави). Отже, марш мав темп 3,5 км за годину, що цілком відповідало звичайному переходу війська з обозом та пораненими. На наступні 35 км до Дніпра від Кобеляк було витрачено 8 годин (починаючи зі світанку й по обіді), тобто близько 4–4,5 км за годину, що також не дуже схоже на панічну втечу. Усього на 100 км маршу до Дніпра шведсько-українська армія витратила 41 годину (від 21-ї години 27 червня до приблизно 14-ї 29 червня). З цього часу слід вирахувати 3–4 години відпочинку в Старих Санжарах (армія рушила близько 6-ї ранку), та 6–7 годин ночівлі в Кобеляках. Отже, 100 км було пройдено за 30–31 годину, що знову дає цифру 3,5 км за годину. Вказівку М. Павленка та В. Артамонова про те, що шведська армія досягла Переволочної о 8-й ранку 29 червня, слід вважати або помилкою, або віднести її до появи шведського авангарду – кінного загону полковника Сільфер'ельма, який дійсно зранку прибув сюди для організації переправи. Шведський автор Енглунд пише про прибуття головних сил після полудня. Але навіть якщо припустити правоту М. Павленка та В. Артамонова, то й тоді стокілометровий шлях було пройдено за 25 годин, тобто по 4 км за годину. Як це можна вважати «панічною втечею»? Ще за сто років до цього російська армія Д.І. Шуйського напередодні бою під Клушиним пройшла понад 40 км «одним днем». Причому росіяни наступали, намагаючись застати польське військо зненацька. Шведи ж, відступаючи, пройшли за день 48 км від Старих Санжар до Кобеляк. Це таємниця друга.

Під час відступу до головних сил приєдналися застави у Білках, Санжарах та Соколках – разом 1,8 тис. кавалеристів. Кількість відступивших до Переволочної зросла майже до 27 тис. осіб (з них шведів не більше 17 тисяч).

За втікачами було вислано погоню, нібито ввечері 27 червня, коли шведська армія або перебувала в таборі, або щойно виступила звідти. До табору шведів від поля бою було трохи більше 5 км. Для подолання їх кінноті вистачило б максимум годину, але російські історики одноставно твердять, що погоня надійшла до Переволочної лише зранку 30 червня (близько 7-8 години), причому в достатньо виснаженому стані. Це третя таємниця Переволочної. Напрошується висновок – або погоню відрядили не ввечері 27 червня, а лише пізнього ранку 28 червня, або ж росіяни десь суттєво забарилися – адже погоню склав корволант – кінні полки та піхота верхи без обтяжливого обозу, з кількома легкими гарматами. Відстань до Переволочної вони повинні були пройти годин за 15, якщо взяти до уваги ночівлю, то погоня могла, виступивши вранці 28 червня, вже через добу бути над берегом Дніпра.

Причин затримки могло бути три. Спочатку зранку 28 червня корволант дістався Пушкарівки та покинутого шведського табору. Очевидно, якусь кількість возів з майном полонених та загиблих було покинуто. Росіяни взялися грабувати цей обоз, про що пише О. Сокирко. Тоді ж, зранку, російську погоню зустрів генерал І.А. Мейєрфельд, відправлений шведським королем ніби для перемовин про перемир'я. Він від'їхав від Старих Санжар лише 5км. Хоча російські та радянські автори стверджують, що маневр відволікання Петро I розгадав одразу, проте погоня все-таки чекала наказу царя про продовження і кілька годин згаяла. Ні Боур, ні М. Голіцин не наважилися б на самочинні дії без відома царя. Очевидно, через це Петро I відправив додаткові сили з князем О.М. Меншиковим, не стільки з метою підсилення, скільки з тим аби мати на чолі погоні самостійного рішучого полководця. Третьою затримкою російської погоні стала річка Кобелячка. На світанку 29 червня, тобто пройшовши за добу близько 70 км (якщо погоня вирушила ранком 28-го), а це означало швидкість близько 6 – 7 км за годину чи навіть менше, росіяни зіткнулися зі шведським ар'єргардом і мали бій, деталі якого не відомі. Нібито командував росіянами вже Меншиков, а бій закінчився близько 8-ї ранку цього дня. В донесенні він пише про втрати як незначні, але для Меншикова характерно в звітах не лише викривлювати деталі, але й відверто брехати, як це було згодом у випадку бою під Одуляновим. У будь-якому випадку до Переволочної

залишалося 36 км, а переможна російська погоня долала їх цілу добу, та ще й прийшла виснаженою. Шведський автор Енглунд, навпаки, пише, що ар'єргард генерала Крейца відбив наступ росіян.

Четвертою таємницею є склад російської погоні. Широко розповсюджено цифру в 9 тис. вояків у Меншикова, що походить від «Обстоятельной реляции...». Однак у праці М. Павленка та В. Артамонова названо цифру в 12 тис. у М. Голіцина та Р. Боура у складі гвардійської бригади та шести драгунських полків. Зазвичай до складу гвардійської бригади входило два найкращі полки – Преображенський та Семенівський, які були найбільшими в армії й нараховували 7 батальйонів (на початку битви – понад 6,3 тис. чоловік). У шести драгунських полках за штатом 1708 р. повинно було бути 30 ескадронів – 7,2 тис. чоловік, однак реально через високий рівень дезертирства та захворюваності російські полки мали значний некомплект – 20–25 %, отже могли налічувати 5,5 тис. чоловік. Проте той же Васильєв стверджує, що драгунських полків було 10, окрім піхоти на конях, цю ж цифру наводить і «Обстоятельная реляция...». А це означає, що лише однієї кавалерії могло бути 9 тис. От і виходить, що самих лише регулярних військ мало бути до 15 тис. Не зовсім зрозумілим є склад піхоти. «Обстоятельная реляция...» називає Інгерманландський та Астраханський полки, які іноді включались до складу Гвардійської бригади. П. Енглунд пише про Семенівський полк. Командиром цього полку був М.М. Голіцин, що на першому етапі (до ранку 30 червня) очолював війська переслідування. Протиріччя долається вказівкою тієї ж таки «Обстоятельной реляции...», яка говорить, що з князем О.Д. Меншиковим «...еще несколько полков инфантерии последовало». Цілком можливо, що це й були два вказаних вище полки. Це дає ще п'ять батальйонів піхоти (2,5 тис.). В. Артамонов та М. Павленко пишуть, що з Меншиковим було навіть три полки піхоти та три полки кавалерії. Тобто набирається разом 5 полків піхоти та 13 полків кінноти. Отже, у Переволочній росіяни могли мати по 9 тис. піхоти та кавалерії чи трохи менше, але загалом до 17–18 тис. чоловік. Однак і це ще не все. Дослідники пишуть про участь у погоні іррегулярних підрозділів українських козаків С. Палія та калмицької кінноти. Воно й розумно, бо іррегулярна кіннота в армії Петра

І виконувала роль пізніших гусар – розвідка і переслідування відступаючого ворога. Кількість цієї кінноти не відома, але щонайменше тих і інших було чоловік по 500. С. Палій був авторитетним полковником і його послали явно не з сотнею – другою вершників. Таким чином, російські сили під Переволочною щонайменше складали 18 – 19 тис. бійців. Мали вони й гармати. Указується на наявність двох батарей кінної артилерії (тобто 8 стволів), але могла бути й артилерія гвардійської бригади, як це було в бою під Лісною, а вона нараховувала аж 20 гармат. Знаючи ґрунтовне ставлення Петра I до бойових дій як до важкої, відповідальної праці, автор схильний припустити, що Петро I не дозволив би гвардії рухатись навздогін ворогу без своїх гармат. Хоча ймовірно, що не всі гармати армії було взято в переслідування. Й останнє невеличке «але». З донесень Меншикова виходить, що він наздогнав М. Голіцина вже біля Кобеляк, або й раніше і взяв участь у сутичці при переправі через Кобелячку. Однак ранком 30 червня біля Переволочної його не було, і з'явився він дещо пізніше, приблизно на годину – дві. Чому так сталося, джерела мовчать.

П'ятою, і по суті найбільшою, таємницею є доля українських контингентів у складі військ Карла XII. Як зазначено вище, з табору біля Пушкарівки виступило 10 тис. українців. Це якщо прийняти думку, ніби вони не брали участі в головному бою, а отже, втрат не понесли. Дослідники пишуть, що з І. Мазепою та К. Гордієнком через Дніпро перейшла невелика кількість. Якщо Е. Тарле твердить про кілька сотень, то В. Артамонов та

М. Павленко збільшують їх до 1,5–2 тис. На кількості у 2 тис. сходяться й більшість інших авторів. А яка доля спіткала решту 8 тис.? Частково можна припустити, що тих, хто потрапив у полон росіяни стратили на місці, тому в офіційних реляціях про них навіть не згадали. Про розправу над полоненими українцями пишуть і П. Енглунд, і сучасна петербурзька дослідниця

Т. Яковлева – Таїрова. З досліджень останньої виходить, що таких було 3 тис. Якась кількість запорожців чинили опір, не визнаючи капітуляції шведів, адже Січ була не підконтрольною шведам, а союзницею за угодою в березні 1709 р. Тобто домовленість Левенгаупта з Меншиковим була розцінена ними як сепаратна, що поширювалась лише на шведів. Безумовно, всіх цих козаків було страчено. Питання в тому, чи входили вони в число 3 тис., визначених Т.Яковлевою – Таїровою, чи, можли-

во, їх слід рахувати окремо. У деяких дослідників є твердження про сотні вояків, що потонули під час переправи. Однак, якщо російські автори твердять про потонулих козаків, то очевидець Д. Крман, навпаки, пише, що козаки здебільшого перепливли Дніпро успішно, а тонули шведи та приватні особи зі шведського обозу. Таким чином, на тих козаків, які втопились припадає невелика кількість (можливо, до 100–200), яка суттєво не впливає на підрахунки. Все-таки залишається суттєвий дефіцит у підрахунках – понад 3 тис. козаків. Автору здається вірогідною така версія. З І. Мазепою в таборі було 4 полки його гвардії: компанійська кіннота – 3 полки та полк сердюцької піхоти. За складом це приблизно 2 тис. У Полтавській баталії участі вони нібито не брали, а значить – втрат не зазнали. Ймовірно, що саме про них пишуть дослідники, називаючи цифру в 2 тис. козаків, що переправилися з гетьманом. Запорожці ж фактично гетьману не підлягали, хоча й уклали угоду. Дуже можливо, що значна їх кількість перепливла через Дніпро з К. Гордієнком, але зберегли автономію, не пішли з Карлом XII та кошовим до Очакова, а залишились на річці Кам'янці, де в 1709–1711 рр. існувала Січ.

Ще однією, відносно незначною таємницею є поведінка керівників 29 – 30 червня 1709 року. Власне, про князя О. Меншикова вже йшлося. Важкопоранений король переправився нібито зранку 30 червня, буквально під носом у росіян. Правда, про це є лише одне свідчення якогось анонімного найманця-волоха у шведському війську, на яке посилається О. Меншиков у своєму рапорті Петру I. Чому він не подав аналогічних свідчень шведських генералів чи офіцерів? Шведські дослідники не заперечують даного факту, наголошуючи, що король продемонстрував і мужність, і витримку, до останнього намагаючись налагодити переправу своїх військ на інший берег Дніпра. Чи можна вважати його зусилля ефективними? Адже дві тисячі врятованих шведів в тій ситуації при існуючих плавзасобах не так уже й мало?

Нарешті, третій полководець – гетьман Іван Мазепа. За твердженням радянської та російської історіографії, «переляканий зрадник» ледь не першим переправився через Дніпро зі своїми скарбами ще напередодні, 29 червня. Однак потім гетьман не поспішає покинути берег Дніпра, а чекає завершення переправи шведських військ і самого Карла XII. Мож-

ливо, якраз гетьман керував організацією перепочинку та ночівлі на правому березі кількох тисяч українських та шведських вояків. Адже у Мазепи були всі шанси покинути знедоленого короля шведів на лівому березі, бо нечисленні човни були під контролем запорожців. Тим не менше, саме вони переправили Карла XII на правий берег й надалі виконували союзницький обов'язок як провідники до Бугу.

Останньою, сьомою таємницею є кількість тих, хто потрапив у полон. У російській літературі співвідношення переможців та полонених завжди подається як неабияка подія. До появи «Обстоятельной реляции...» фігурували цифри у 8 тис., 10 тис., 14 тис. В усякому разі таку кількість подав у своїх доповідях Петру I Меншиков у перші години після перемоги. Але 15 липня 1709 р. в офіційному виданні «Відомостей» було названо цифру «более 15 тыс. войска неприятельского». Ця офіційна цифра була уточнена переліком за родами військ, де названо чисельність у 14 956 чоловік бойового складу та ще 1308 чоловік допоміжного персоналу – візники, лікарі, полкові пастори тощо. Це дає цифру у 16 264 особи, яка надалі й фігурує як остаточна в усіх пізніших російських джерелах та літературі, у тому числі й закордонній, цілком залежній від підцензурного російського джерела, як це встановлено ще півстоліття тому Т. Биковою. Слід додати ще, як мінімум, 1 300 шведів, що дісталися з королем правого берега, то виходить – початково було 17,5 тис., включаючи не бойовий склад, поранених та хворих, але це суттєво більше, ніж було у шведів після бою 27 червня. І це за умови, що шведи не несли втрат по шляху, де нібито загинула якась кількість від спраги та спеки, та ще сутичка на річці Кобелячці. Правда, щодо останньої, то можна допустити, що опір там чинив ар'єргард запорожців і шведи втрат не зазнали. Аби усунути цю суперечність М. Павленко та В. Артамонов зараховують до числа 16 тис. полонених і українців, хоча з «Обстоятельной реляции...» цього не простежується. Припущення вони підтверджують наявністю серед трофеїв 14 гетьманських та запорізьких клейнодів. Однак скільки ж могло бути українців вони не подають. Якщо йти іншим шляхом, тоді доведеться визнати, що число втрат шведської армії у бою 27 червня завищено на 2,5 – 3 тис., і залишити відкритим питання про полонених українців.

В усіх цих викладках автор не враховує, що крім військових до рук росіян потрапили кілька тисяч цивільних осіб (до 5 тис.), що дозволило П.Енглунду стверджувати, що в полон здалося майже 23 тис. чоловік.

Якщо підсумувати драматизм становища Левенгаупта опівдні 30 червня 1709 р., то ситуація суттєво відрізняється від російської версії подій. Проти 18–19 тис. вояків на чолі з О. Меншиковим, М. Голіциним та

С. Палієм при близько 20 гарматах шведський генерал міг виставити 12 тис. знесилених, майже без пороху та набоїв бійців, маючи в тилу 2,5 тис. поранених і хворих та 5 тис. цивільних. Можливо, їм могли допомогти близько 3 тис. запорожців, але й тоді перевага залишалася не на їх боці. У сучасній російській літературі чисельність полонених шведів суттєво зменшено – до 13,5 тис. бойового складу, очевидно, разом з пораненими та хворими.

Автор розуміє, що поданий матеріал залишає більше запитань, ніж відповідей, але сподівається, що він спонукатиме до дискусії та пошуку нових джерел.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте наслідки Полтавської битви 1709 р.
2. Які особливості переслідування шведської армії росіянами?
3. Яка доля українського контингенту у складі шведських військ?
4. Узагальніть таємниці Переволочної.

Література:

1. Артамонов В. А. «Gloriasa Victoria». К 300-летию победы Петра Великого при Лесной / В.А. Артамонов // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего времени. – СПб. : Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 2008. – С. 34–48.
2. Безкровный Л. Г. Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны / Л. Г. Безкровный // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 21–62.
3. Битва под Полтавой, 1709 // Солдат на фронте. – 2005. – № 42. – 48 с.
4. Быкова Т. А. Первые печатные источники о Полтавской победе / Т. А. Быкова // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 351–358.

5. Васильев А. А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении / А. А. Васильев // ВИЖ, 1989. – № 7. – С. 62–67.
6. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / Гол. ред. Р. Стасюк. – К. : Арія, 2012. – 336 с.
7. Дядиченко В. А. Полтавская битва / В. А. Дядиченко. – К. : Знання, 1959. – 44 с.
8. История Северной войны. 1700–1721. – М. : Наука, 1987. – 201 с.
9. Коваленко Г. М. Клушинское сражение 1610 г. / Г. М. Коваленко. – Великий Новгород : НГУ, 2007. – 60 с.
10. 10. Крман Д. Подорожній щоденник (Interarium, 1708–1709) / Д. Крман. – К. : Вид-во Просвіта, 1999. – 160 с.
11. Кротов П. А. П. Н. Крекшин и сотворение мифов о Полтавской битве 1709 г. / П. А. Кротов // Меншиковские чтения. – 2006. – СПб. : Истор. иллюстр., 2006. – С. 67–83.
12. Кротов П.А. Петр I и Карл XII на полях под Полтавой (сравнительный анализ полководческого искусства) / П. А. Кротов // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего времени ... – С. 48–57.
13. Кротов П. А. Битва при Полтаве (К 300-летней годовщине). – СПб. : Истор. иллюстрация, 2009. – 416 с.
14. «Обстоятельная реляция» о Полтавской битве // Письма и бумаги Петра Великого. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – Т. IX. – Вып. 1. – С. 258–276.
15. Павленко Н. И. Александр Данилович Меншиков / Н. М. Павленко. – М. : Наука, 1984. – 190 с.
16. Павленко Н. И. Петр Великий / Н. И. Павленко. – М. : Мысль, 1990. – 591 с.
17. Павленко Н. И. 27 июня 1709 / Н. И. Павленко, В. А. Артамонов. – М. : Мол. гвардія, 1989. – 270 с.
18. Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27.VII.1709 / О. Сокирко // УІЖ. – 2009. – № 2. – С. 40–50.
19. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ : ДНУ, 1996. – Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652. – 320 с.

20. Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию / Е. В. Тарле. – М. : Соцэкгиз, 1958. – 480 с.

21. Хрестоматия по русской военной истории / сост. Бескровный Л. Г. – М. : Воениздат, 1947. – 626 с.

22. Энглунд П. Полтава: рассказ о гибели одной армии / П. Энглунд. – М. : Нов. книжн. обзор., 1995. – 288 с.

23. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 3. – 560 с.

24. Яковлева-Таирова Т. Мазепа / Т. Яковлева-Таирова. – М. : Мол. Гвардия, 2007. – 271 с.

ЗБРОЙНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Передумови

Українські Січові Стрільці (УСС) – це перша військова національна формація, яка у ХХ ст. виступила на захист українських соборних державних інтересів зі зброєю в руках. Галицьке Стрілецтво відродило закладені українським козацтвом традиції збройної боротьби за національні інтереси, виробило власну ідеологію національного визволення, залучило до нього широкі верстви українського суспільства, збагатило українців новими духовними і політичними цінностями.

Українські Січові Стрільці стали першою національною збройною формацією, яка після понад двохсотлітньої перерви в українській військовій історії заклала наріжний камінь у підмурівок національної армії й стала історичним передвісником сучасних Збройних сил України. Як військово-політична формація Українське Січове Стрілецтво виникло в обставинах, коли українці за довгий час гніту та бездержавності пробудилися до боротьби за свої національні інтереси.

Бойова діяльність Легіону (пізніше – полку) УСС представляє собою одну з найяскравіших сторінок збройної боротьби українського народу під час Першої світової війни і Визвольних змагань українців у 1917–1920 рр.

Славні ратні здобутки УСС започаткували стрілецьку легенду про соборну Україну. Готовність українських легіонерів до самопожертви в ім'я незалежної й соборної України стали для багатьох поколінь наших співвітчизників цінним дороговказом, який постійно надихав на боротьбу за звільнення своєї Батьківщини.

З початком Першої світової війни територія Західної й певною мірою Центральної України стала одним із основних воєнних театрів на сході Європи. Тут зішлись разом зі своїми

менш потужними союзниками старі супротивники – Австро-Угорщина й Німеччина, з одного боку, та Росія, з другого.

Істотне місце у стратегічних планах антагоністичних блоків займали українські землі, що мали вигідне геополітичне положення, значні матеріальні ресурси та людський потенціал. Росія, прикриваючись ідеєю «об'єднання усіх руських земель», відкрито готувалася загарбати Галичину, Буковину та Закарпаття, щоб назавжди покінчити з «мазепинством» і сепаратизмом. Австро-Угорщина прагнула приєднати до Габсбурзької імперії хоча б Волинь і Поділля. Німеччина, намагаючись створити потужну світову імперію, також була не проти взяти під свій контроль найродючіші землі Європи. Не менш важливими були геополітичні розрахунки. У таємних документах німецького генерального штабу, датованих 1 грудня 1915 р., зазначалося: «Для кожного, хто в дійсності знає і розуміє географічне та економічне положення, в якому знаходиться Росія, є свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через посідання багатой України». Навіть Англія і Франція, які не мали жодних територіальних претензій до України, намагалися використати її для послаблення Австро-Угорщини. Отже, генерали ділили землі й багатства, зрозуміло ж, без відома і згоди їх господаря – українського народу, який тоді був розділений між двома імперіями. Не дивно, що саме українські землі найбільше постраждали від війни.

Для України світова війна мала подвійно трагічний зміст. Єдиний народ за відсутності власної держави, що захищала б його конкретні інтереси, опинився в двох конфронтуючих таборах. Близько 3,5 млн. українців у російській армії та 250-300 тис. – в австрійському війську боролися і вмирали за чужі для них інтереси. Але найгіршим було те, що сини одного й того ж народу, розділеного між двома імперіями, змушені були вбивати один одного.

Аж до початку 1918 р. лінія фронту проходила через українську територію. Більшість земель Наддніпрянської України, як прифронтна зона, перебували під юрисдикцією Київського військового округу. Аrenoю жорстоких, кровопролитних боїв стала територія Східної Галичини, Північної Буковини і частково Закарпаття під час запеклої Галицької битви, що тривала з 19 серпня до 4 жовтня 1914 р. Австро-угорську армію було розгромлено, вона втратила понад 336 тисяч солдатів. Невдо-

взі російська армія, захопивши майже всю Буковину з Чернівцями та Східну Галичину зі Львовом, штурмували карпатські перевали.

Світова війна розпочала новий етап у житті галицького українського політикуму – період практичної боротьби за реалізацію тих ідей і прагнень, які ще на початку століття могли здаватися відносно віддаленою перспективою як для засновника пожежно-гімнастичного товариства «Січ» К. Трильовського, так і для діячів січово-стрілецьких товариств.

Початком українського національно-військового руху в ХХ ст., на думку І. Монолатія, виявився присвячений 100-річчю від дня народження Тараса Шевченка Крайовий здви́г, що відбувся 28 червня 1914 р. у Львові, за збігом обставин – у день вбивства австрійського престолонаслідника Франца-Фердинанда. У цих зборах взяли участь 12 500 осіб, які представляли 120 177 членів 2 166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій краю.

Враховуючи обставини того часу, 30 липня 1914 р. відбулася нарада керівників українських стрілецьких товариств, на якій було прийнято рішення створити спільний Стрілецький комітет. 2 серпня 1914 р. за участю українських політичних партій була створена Головна Українська Рада (ГУР), яка мала координувати всі політичні кроки з боку українського населення, піклуватися організацією військових частин. На чолі ГУР став К. Левицький. Створено Українську Бойову Управу (УБУ) на чолі з К. Трильовським. Вона повинна була безпосередньо вирішувати військові питання.

6 серпня 1914 р. ГУР видала відозву «Головна Українська Рада до всего українського народу», в якій закликала всіх, «хто тільки здатний, молодих і старших, інтелігенцію, селян, міщан і робітників... ставати однодумно в лави УССів під приказом УБУ». Наступного дня, 7 серпня 1914 р., Українська Бойова Управа опублікувала повідомлення про об'єднання всіх стрілецьких організацій в одну структуру – Українські Січові Стрільці, про створення громадських і повітових комітетів для запису добровольців, збір коштів на їхнє утримання, організацію військового вишколу, на потреби Українського Червоного Хреста й Головного Українського Бойового Скарбу.

Свідченням популярності ідеї національного війська був багатотисячний наплив добровольців до УСС. За три тижні до

Легіону зголосилося приблизно 28 000 осіб, які представляли всі соціальні верстви населення та майже всі професії й землі галицьких українців.

Проте австрійський уряд дозволив сформувати тільки один легіон Українських Січових Стрільців кількістю 2 500 добровольців, куди відібрали найосвіченіших юнаків. Бойова Управа просила Міністерство війни відрядити зі складу австро-угорського війська сто старшин для укомплектування Легіону, а їх відпустили тільки 6 (згодом – 20). Серед них були Д. Вітовський, С. Горук, В. Дідушок, Г. Коссак та ін.

Через суперечки з приводу чисельності та керівництва формацією між українським політичним проводом і офіційними властями лише 3 вересня 1914 р. в Стрию було складено присягу державі з закликом боротися за волю рідного краю. Таким чином, днем народження Легіону УСС вважається 3 вересня 1914 р.

З цього часу з Легіоном УСС були пов'язані яскраві етапи самовідданої праці, спрямованої на пробудження та утвердження серед українства почуття національної гідності та ідей соборності. Усуси були силою, яка мала значний вплив на розвиток української політичної думки та на формування національної соборницької психології. У цьому русі провідною була ідея єдності всіх українців як спадкоємців славних козаків-січовиків.

Бої за Карпати (вересень 1914 – червень 1915 рр.)

У зв'язку з швидким наступом російських військ на Львів було загальмовано остаточну організацію УСС, а її центр перенесено до м. Стрий. У цей час змінюється ставлення австрійської влади до УСС. Хоч Австро-Угорщина й відчувала гостру необхідність у їх використанні проти царської Росії, проте внаслідок недовіри до українських військових частин у Відні було призупинено процес утворення додаткового корпусу УСС. У Генштабі не створили з Легіону УСС цілісного військового з'єднання, а розділили його на 10 окремих загонів-сотень по 220 бійців у кожному, які займалися розвідницькою та диверсійною роботою.

5 вересня 1914 р. в села Страбичів (Мезе Терешеш) та Горонда, неподалік Мукачєва, прибув нашвидкуруч сформова-

ний Легіон УСС. Тут було здійснено реорганізацію стрілецьких сотень і куренів. Легіон поділено на 10 сотень, які увійшли до складу двох куренів та одного півкуреня. Командантом першого куреня призначено чотаря Михайла Волошина, другого – чотаря Григорія (Гриця) Коссака, напівкуреня чотаря Степана Шухевича. Значну увагу надано навчанню військової справи, орієнтуванню на місцевості тощо. До кінця вересня 1914 р. останні відділи УСС були відправлені на фронт.

У зв'язку з важким становищем австрійської армії на фронті вже 10 вересня до командування Легіону надійшов наказ застосувати підрозділи УСС для оборони карпатських перевалів. Першою в район сіл Верецьки Вижні та Гусне вислали сотню Василя Дідушка, яка вступила в бій з частинами 2-ї Кубанської козачої дивізії. 17 вересня вишкільний табір у Страбичеві покинула сотня Осипа Семенка, а вже 27-го – вона зав'язала бій біля Сянок з кубанськими частинами російської армії і втратила 5 стрільців. Наступного дня в сутичках на Ужоцькому перевалі та біля села Верецьки Вижні загинуло ще 10 стрільців, 11 поранено, а 8 потрапило в полон. Так, у результаті перших зіткнень з ворогом УСС втратили 34 стрільці, а значна частина отримала поранення.

Однак першим боєм УСС вважається бій в околиці Сянки-Бориня 27 вересня 1914 р. 26 вересня, згідно з наказом австрійського військового командування, 1-ша та 3-тя чоти сотні В. Дідушка на чолі зі своїм командиром вийшли з Нижніх Воріт на Закарпатті в далекий рейд у тил ворога, в околицю Сянки-Бориня. Після розгрому ними обозу російської артилерії з її охороною і форсованого денного маршу повернулися до Верхніх Воріт, де 2-га та 4-та чоти вели бій з російськими імперськими частинами. Як зазначає М. Лазарович, це був перший бій між українським військовим відділом і російською армією після битви під Полтавою.

Діючи в складі 129-ї та 130-ї бригад австрійської армії, УСС вступали у часті сутички з ворогом. На початку жовтня 1914 р., долаючи сильний опір противника, стрільці спричинилися до звільнення Сколого, Болехова, Дрогобича, Борислава, Стрия та інших населених пунктів Галичини.

Успішною, але кровопролитною була боротьба УСС за опанування низки важливих карпатських узгір'їв. 6-го жовтня Легіон УСС було розділено на три групи. Одна частина під про-

водом сотника М. Волошина рушила через Вишків та Сенечів у напрямку на Людвинівку. Друга, найбільша група з отаманом Г. Косаком – через Воловець у напрямі Стрия, третя – під командою отамана С. Шухевича через Ужок і Турку, потім на Дрогобич. Так починався Карпатський похід УСС, що вкрив славою стрілецьке ім'я. По суті, це було перше бойове хрещення Легіону УСС. А вже 9 жовтня у звіті австрійського Генерального штабу було сказано, що «у боях відзначився також Український Добровольчий Легіон».

18 жовтня півкурінь отамана С. Шухевича доходить до Борислава, Дрогобича та Нагуевичів. Сотня І. Коссака розпочинає бій під Сільцем з трьома сотнями росіян і 20 жовтня здобуває Дрогобич, а сотня Дудинського входить 21 жовтня до Стрия. В бою з гренадерськими частинами вона втрачає половину вояків, але утримується на позиціях, тоді як австрійські відділи вже давно покинули позиції. Одночасно сотні І. Коссака, О. Букшованого і М. Барана стримують наступ росіян в околицях Синевідська.

28 жовтня сотня В. Сроковського в запеклому бою відбила у росіян гору Ключ біля Сколого. Він тривав лише чверть години, та земля, як згадували очевидці, встигла рясно вкритися трупами, в основному російських солдат. Результатом бою 28 жовтня було взяття стратегічно важливих висот. Однак сотня зазнала відчутних втрат. 13 стрільців загинуло, а ще 14 було поранено.

Сотні В. Дідушка і Р. Дудинського вкривають себе славою на горі Комарницьке коло Синевідська, яку захоплюють і утримують три дні, а згодом, коли австрійські частини здали її росіянам, 3 листопада сміливою атакою знову відбивають Комарницьке.

«Такі були перші бої Стрілецтва, – згадували очевидці подій, – його перші подвиги, невдачі та труди. В цьому важкому осінньому поході Стрільці доповнили своє військовоє знання та добули деякий військовий досвід. Серед трудів і невдач відпали з рядів Стрілецтва слабосилі та слабкі духом. А тих, що залишились, спільна вояцька доля загартувала до дальших змагань».

Від грудня 1914 р. УСС виконували розвідницьку службу в Карпатських Бескидах. Головне завдання, поставлене стрільцям австрійським командуванням, полягало у стеженні за роз-

ташуванням та переміщенням російських військових підрозділів на терені від села Вижкова до річки Ужок.

23 січня 1915 р. австро-німецькі війська розпочали наступ на позиції росіян у Карпатах. Розпочалася так звана офензива Лігензена. Українські Січові Стрільці, долаючи опір противника, глибокий сніг і морози, зайняли Славське й Лавочне. На початку лютого розпочалися кількадевні бої в районі села Нижня Рожанка, на горі Татарівці, яка тричі переходила з рук в руки. Окрім військових втрат, багато стрільців потрапили до госпіталю через обмороження.

З початком березня сотні УСС у складі запасних частин 130-ї бригади австрійської армії вступили в с. Грабовець. До гори Маківки (висота 933 м) стрільці підійшли 22 березня 1915 р., після важких випробувань. Так, в умовах суворої зими 1914–1915 рр. (снігові замети становили 1,5–2 м) погано обмундироване стрілецьтво змушене було ночувати на снігах, безперервно перебуваючи при цьому на передових позиціях. Часом втрати від холоду перевищували бойові. У цих умовах їм вдавалося ще й забезпечувати успішний наступ австрійських військ. Адже вони билися на Ужоцькому перевалі, фактично власними силами звільнивши від ворога українські села Жупани, Лавочне, Тарнавка, Славське, Грабівці, Головецьке.

Маківка була зайнята Січовим Стрілецьтвом 22 березня, і відтоді бої за неї майже не припинялися протягом 60 днів. Ця гора стала на той час ключовим пунктом оборони австрійської Південної армії, тому не дозволяла російському війську пробитися по річкових долинах до Тухлі і Славська. Між 23 березня і 4 квітня росіяни двічі пробували прорвати позиції УСС на лівому фланзі. Ворог безперервно непокоїв стрілецькі застави нічними вилазками. Проте завдяки пильності стрілецької сторожі плани противника постійно зривалися.

Після Великодня російські війська роблять ще одну спробу взяти Маківку штурмом, на цей раз завдаючи ударів на правому фланзі стрільців. Та підхід двох стрілецьких сотень – Романа Дудинського та Зенона Носковського – остаточно зірвав і цей намір ворога. На фронті настало тимчасове затишшя. Стрільці навіть отримали змогу дещо перепочити в найближчому селі Головецькому та Замковій Паланці, що під Мукачевим. 28 квітня розпочався новий наступ росіян. На думку сучасних дослідників, саме на період між 28 квітня та

2 травня припадає пік боїв за Маківку. У цей час гору захищали австро-угорські частини, які склалися з кількох сотень 35-го полку крайової оборони, а також з угорських та галицьких ополченців, їм на допомогу швидким маршем було перекинуто три сотні I та дві сотні II куренів УСС.

Наступ 28 квітня був зумовлений двома чинниками. По-перше, російське командування намагалося запобігти австрійському прориву в районі гори Маківки. По-друге, у ті дні на Прикарпаття прибув російський самодержець Микола II. Він, зокрема, відвідав Львів, Самбір, Хирів та Перемишль. Тому командувач російського фронту генерал Іванов хотів потішити свого імператора перемогою. До Маківки було стягнуто артилерію та розпочато наступ кавалерійською дивізією генерала О. Каледіна при підтримці піхотних частин. Наступ росіян розвивався успішно доти, поки на захист Маківки близько 4-ї години ранку не прибули з місць свого перепочинку п'ять сотень УСС. Десь години часу їм вистачило, щоб виправити ситуацію й навіть розгорнути контрнаступ. Завдяки несподіваній появі січових стрільців, російські частини здали свої позиції сотням Осипа Будзиновського й Андрія Мельника.

Бій 29 квітня був недовгим (тривав приблизно між 5-ю та 6-ю годиною ранку), проте запеклим. Артилерія росіян перетворила вершину гори на пекло. «Москалів сипалось і майоріло поміж нас як ліса», – напише учасник бою стрілець Петрів. Вони оточують сотню Будзиновського, якій до того ж забракло набоїв. На допомогу приходять чоти Романа Сушка, Володимира Свідерського та Йосипа (Осипа) Яримовича. Перший рукопашний бій – і росіяни відходять. Другий бій вже біля підніжжя Маківки призводить до відступу росіян аж за річку Головчанку. У результаті 200 російських вояків убито, кілька сотень взято в полон. Чимало ворогів поглинула Головчанка, що в той час вийшла з берегів.

Однак довго втішатися з перемоги стрільцям не довелося. Росіяни розпочали новий наступ. На цей раз, 30 квітня, вони рухалися стрімким узбіччям Маківки.

Та найзапекліший бій за Маківку розпочався 1 травня. Після артилерійського обстрілу удар російської армії було спрямовано на вершину гори, в результаті чого стрільці, зазнавши важких втрат, були змушені залишити свої позиції. Чотар Гнатевич так описує його початок: «Десь біля 6-ї години ранку заgrimіли

московські гармати. Пішов важкий стогін по карпатських горах. Валилися вікові смереки... На стрілецькі голови летіло олово, шрапнелі, галуззя дерев. На долині вже загнула лінія під напором непроглядних московських сірих мас. Лише вершок Маківки, як острів на морі, встоював перед заливом. Але вже й туди, під прикриттям гарматного вогню, напірала сіра лава шинелей і папах. Нею вкрилося ціле узбіччя гори. Москалі сунули з одчаєм і без пострілів. Немов якась незнана грізна сила гнала їх не до перемоги, а на певну смерть». Проти такої сили росіян вогонь стрілецьких гвинтівок був заслабий. На додачу ворог позакидав стрілецькі становища ручними гранатами – новим тоді ще видом зброї, проти якої стрільці не мали чим боронитися. З могутньою силою вдарила ворожа артилерія з верхів'їв Кливи, Погару й Тухлі.

«Змагалось дві сили, – писав Дмитро Вітовський, сотня якою прийняла на себе чи не основний удар. – Одна сказала: за всяку ціну візьму, а друга відповіла: за всяку ціну не віддам». Запеклий бій тривав увесь день. Тоді в російський полон потрапило кілька австрійських загонів та частина стрілецьких сотень Мельника і Будзиновського, багато було загиблих та поранених. Та для російських військ це була піррова перемога. Росіяни зуміли втримати верхівку Маківки лише 1–2 години. Стрільці при допомозі двох сотень мадярських новобранців заволоділи втраченою вершиною. Проте мадяри понесли в бою великі втрати й покинули Маківку. Стрільцям уже вкотре доводилося боронити її фактично самотужки.

Наступного дня, 2 травня, росіяни знову кидають війська на Маківку. Двічі вона переходила з рук у руки і тільки на третій раз стрільцям вдалося зламати опір ворога. 3 травня 1915 р. сотні УСС відвели з бойової лінії, замінивши підрозділами австрійської армії. У битві за Маківку Легіон зазнав важких втрат: 42 стрільці загинуло, 76 було поранено, а 35 потрапили в російський полон.

У привітанні Загальної Української Ради, створеної у Відні 1915 р. із ГУР та Союзу Визволення України (до складу його входили політичні емігранти з Наддніпрянщини), з приводу боїв на Маківці були такі слова: «Ви дали доказ, що український народ не зрікся своїх прав до самостійного життя та що він має волю і силу вибороти собі ті права кров'ю і залізом. Ви дока-

зали, що довголітня неволя не знизилася українського народу до ряду покірних рабів, бо він виродив Вас, борців за волю...».

Так закінчився карпатський похід Українських Січових Стрільців, що зробив з усусів справжню бойову одиницю. Карпатські бої були для УСС найкращою військовою школою, з якої перший іспит вони склали на Маківці. Українські Січові Стрільці зупинили наступ росіян, що намагалися перейти Карпатський хребет, після цього почався відступ російських військ.

У квітні-червні 1915 р. в результаті Горлицького наступу австро-німецькі війська під командуванням генерала Августа фон Макензена прорвали лінію оборони російських військ і відкрили шлях на Львів і Перемишль. 28 червня 1915 р. стрільці сотні Д. Вітовського зайняли м. Галич. Під сильним вогнем артилерії противника усуси переправилися через р. Дністер і зайняли оборону на лівому березі. В наступні дні стрільці спільно з частинами 130-ї бригади продовжили переслідування противника. 29-30 червня запеклі бої відбулися на р. Гнила Липа, в ході яких були зруйновані села Семиківці, Тустань і Хоростків, а стрілецькі втрати становили 10 убитих, 30 поранених і 27 полонених. Зазнавши поразки, російські війська змушені були відступити. За ними рушили й обидва курені УСС. Недалеко від с. Завадова Підгаєцького повіту вони зупинилися біля р. Золота Липа на майже двомісячний відпочинок.

Бої на Поділлі (червень 1915 – березень 1916 рр.)

Важкі бої на правому березі Дністра закінчилися перемогою УСС. Після цього обидва курені були відведені в тил на відпочинок, який тривав з 7 липня до 5 серпня 1915 р. Перший курінь дислокувався неподалік с. Маркової, другий – біля с. Завалова.

23 липня 1915 р. Українських Січових Стрільців відвідав наступник австрійського престолу Карл Габсбург, який оглянув одну сотню УСС і нагородив багатьох старшин і стрільців воєнними відзнаками. Використавши ситуацію, командування січовиків звернулося до нього з проханням реформувати добровольчий Легіон в полк УСС – повноцінну військову формацію в складі імперської армії. Таке звернення підтримала Загальна Українська Рада. 9 серпня 1915 р. австро-угорське команду-

вання погодилося на створення на основі Легіону першого полку УСС чисельністю 1 700 осіб.

На початку осені 1915 р. стрілецькі курені взяли участь у бойових діях на терені між ріками Серет і Стрипа. У вересні 1915 р. російська армія перейшла в наступ.

Протягом вересня–жовтня 1915 р. стрілецькі частини брали участь у низці запеклих боїв, що велися на Поділлі над р. Стрипою. Зокрема, 3-го вересня проявила себе кіннота УСС, яка під с. Брикулею Тереховлянського повіту вчинила опір переважаючим силам російських кінних підрозділів. 7–8 вересня II курінь, забезпечуючи відступ німецьких і австрійських полків, успішно утримував відрізок фронту між Пантелихою і Настасовим на Тернопільщині. 12–14 вересня прославився I курінь, який захищав підступи до мосту в с. Соколові Тереховлянського повіту, втративши пораненими та полоненими 170 вояків. Упродовж 7–12 жовтня сотня О. Будзиновського та три чоти сотень А. Мельника й Д. Вітовського разом з австро-німецькими військами боронили переправу через р. Стрипу. Героїчний спротив стрільців дав можливість підвести австрійські резерви й у відчайдушній боротьбі відкинути противника назад за річку.

Попередні бої над р. Стрипою у вересні–жовтні 1915 р. значно перевершила битва під Семиківцями на Тереховлянщині, яка розгорілася 1–3 листопада. Криваві змагання відбулися в чотирикутнику між Семиківцями, Раківцем та р. Студинкою. Цей відтинок фронту стрільці прозвали «чотирикутником смерті».

1 листопада росіяни стрімким контрнаступом прорвали австро-німецький фронт на лівому крилі 55-ї дивізії й захопили село Семиківці. Сучасник згадував: «Московити напірали без стриму великими масами та поширювали пролом. Ситуація була дуже тяжка, бо на слабкі частини оборонців вороги кидали все нові сили, а московська артилерія весь день безустанно гриміла, засипаючи поле гранатами. В дуже тяжких оборонних і наступальних боях полк УСС стримав розмах росіян та вирішив перемогу оборонців вже з першого бою. На другий день наспіли німецькі й австрійські підкріплення, які щойно впродовж трьох днів зліквідували остаточно пролом фронту». Дві сотні першого куреня УСС зайняли позицію біля с. Івашкова,

дві інші – над р. Студинкою. II курінь зупинився біля Раковця. Кровопродитні бої тривали до 3 листопада.

Велика битва під Семиківцями стала блискучим бойовим чином УСС в історії Легіону після Маківки. У німецькому повідомленні з фронту до Команди Південної армії знаходимо таку згадку про УСС: «З нами йшли в наступ українські добровольці. Це, мабуть, найкращий відділ із усієї австро-угорської армії». Завдяки героїчному опору Українських Січових Стрільців під Семиківцями 5-го листопада становище було відновлене і прорив противника на Бережани зупинений. УСС втратили 49 убитими, 168 пораненими й 157 полоненими, однак встояли під навалюю росіян. Унаслідок артилерійських обстрілів Семиківці були повністю знищені. Навесні 1916 р. поблизу Семиківець усуси своїми руками насипали могилу-курган на вшанування всіх загиблих над Стрипою.

На цьому бою закінчилася безпосередньо фронтова служба УСС у 1915 році. Після Семиківської битви стрільців відвели в запас 130-ї бригади австрійської армії на позиції, які знаходилися над р. Студинкою. Полк УСС перейшов спершу в запас дивізії, а в другій половині листопада перенесено його на зимовий постій до села Соснова над Стрипою.

Від Лисоні до Конюхів (1916–1917 рр.)

На початку червня 1916 р. російська армія прорвала австро-угорський фронт на Волині. Розпочався відомий в історії «Брусилівський прорив». У ході цього прориву австрійські війська були майже цілком розгромлені, втративши за півтора місяці півмільйона солдатів та офіцерів.

У цей час полк УСС перебував біля с. Соснова на лівому березі р. Стрипи, на позиції «Весела». На цій території стрільці збудували сильні укріплення, призначені для тривалої оборони. Однак стрімкий наступ російських військ змусив 55-ту австрійську дивізію залишити свої позиції й відступити на Бережани. За ними рушили й інші частини армії, в тому числі УСС, яким було наказано зайняти нові становища на лінії Завалів – Золота Липа – Ценівка.

4 червня 1916 р. австрійські війська, що зайняли оборону в окопах уздовж західного берега Стрипи, вранці не побачи-

ли сонця. Перед його сходом їх позиції накрили тисячі російських снарядів і нещадно пошматували оборонні споруди, окопи, бліндажі, вогневі позиції артилерії, завдали великих втрат передовим підрозділам. І коли вперед пішла піхота 22-го російського армійського корпусу, австрійські бригади генерала І. Фляйшмана не витримали й почали відступати на Бережани. Тільки в кінці липня наступ росіян на цій ділянці фронту вдалося зупинити. Мабуть, не останню роль у цьому зіграв приїзд на фронт самого імператора Австро-Угорщини.

Полк УСС без бою відійшов під Бережани й закріпився в районі гори Лисоні (401 м) за 4 км. на південний схід від цього подільського містечка. Підрозділ українського війська нараховував на той час 47 старшин і 1685 стрільців. Як це вже не раз було, австрійське командування прикрило січовими стрільцями найважливішу ділянку – шлях Підгайці–Бережани. Вже 12 серпня, коли стрільці ще не встигли спорудити окопи й закріпитися, їм довелося вступити в перший бій із передовими частинами російської армії. Сотні І куреня після запеклих сутичок, зазнавши значних втрат, були змушені відступати на Бережани.

Після невдалої спроби російських військ захопити гору Лисоню в серпні 1916 р. на цьому відтинку фронту запанувало затишшя. Але командування російської армії готувало новий наступ на цей стратегічно важливий об'єкт. Оборону Лисоні було доручено підрозділам 55-ї дивізії Південної австрійської армії, в тому числі й полку УСС.

Бої розпочалися вранці 2 вересня 1916 р. Російське командування намагалося силами 113-ї елітної пішої дивізії захопити Лисоню та розгромити 35-й полк австрійських стрільців. За допомогою артилерії та частин кавалерійського корпусу російська піхота почала новий рішучий наступ. Скоро росіянам вдалося прорвати оборону австрійських частин. У прорив увірвалася кавалерія. Виникла дуже небезпечна ситуація для полку УСС. На схилах гори Лисоні йшла жорстока битва. У зв'язку з цим 1-шу сотню УСС під командуванням поручника Р. Сушка було вислано в наступ. Вночі вона була розгромлена й росіяни зайняли Лисоню.

Вранці 3 вересня пішла в контрнаступ 2-га сотня поручника А. Мельника, але потрапила під надзвичайно сильний артобстріл противника й була змушена рятуватися втечею.

За сотнею А. Мельника пішла в атаку 3-тя сотня чотаря В. Кучабського для надання підтримки правому флангу 2-ї сотні, що було успішно виконано.

Тим часом розгорівся завзятий бій за останні оборонні позиції, втрата яких відкривала шлях до Бережан. Але сотні УСС, зібравши навколо себе рештки інших полків, змогли стримати натиск ворога. О 9-й годині ранку в одному з ярів біля Лисоні відбувся зустрічний бій між 4-ю сотнею УСС під командуванням поручника І. Будзиновського та підрозділами правого флангу 113-ї дивізії росіян, який завершився успіхом останніх. Росіяни захопили в полон більшість командного складу І куреня.

У такій дуже загрозливій ситуації штаб кинув у бій свій останній резерв – ІІ робітничий курінь УСС. 5-та сотня, щойно прибувши на поле бою, одразу атакувала ворожі позиції й звільнила командирів І куреня та залишки 4-ї сотні. Після цього ІІ курінь провів два повторних наступи, щоб відбити зайняті росіянами позиції на Лисоні, але ця спроба провалилася. Зазнавши значних втрат убитими та пораненими, курінь зайняв оборону на західних схилах гори. З правого флангу його прикривав 310-й угорський полк, а з лівого – вцілілі сотні 81-го угорського полку. Залишки І куреня обороняли становище на Лисоні до полудня, коли їм на допомогу прийшли дві сотні баварського полку. Росіяни, які зазнали значних втрат, того дня вже не мали змоги продовжувати наступ. Ворожі сторони впорядкували свої оборонні позиції та готувалися до нових боїв.

4 вересня о 6-й годині весь австрійський фронт пішов у контрнаступ. Спершу він виявився вдалим. І курінь УСС зміг пробитися до передової лінії оборонних укріплень ворога біля Ценівки, а ІІ куреню майже вдалося захопити втрачені позиції на Лисоні. Але через недостатню координацію дій і стрімкі флангові атаки противника наступаючі групи змушені були відступити з великими втратами. Увечері того ж дня австрійське командування підтягло на Лисоню важку артилерію, котра, щойно прибувши, почала обстрілювати окопи росіян. О 19-й годині почався загальний наступ піхоти, яка майже без бою здобула головні позиції ворога.

Криваві бої за Лисоню, в які росіяни кинули цілу дивізію найкращої піхоти та багато артилерії, закінчилися перемогою австрійського війська. Але оборона була б набагато важчою, якби не полк УСС, що спинив наступ ворога у хвилину най-

більшого ослаблення фронту. За цю перемогу Українські Січові Стрільці заплатили криваву ціну: із 44 старшин залишилося лише 16, у бою загинув 81 стрілець, 293 вояки було поранено, 285 стрільців потрапили до ворожого полону.

Попри важкі втрати стрільці зуміли захистити доручену їм ділянку фронту. 16 вересня, після запеклого бою на Диких Ланах, росіяни змусили до відступу сусідню з полком УСС турецьку дивізію (австрійське командування висунуло її під час боїв на Лисоні в район с. Посухова). Мабуть, російська розвідка встановила, де оборонялися турки, бо 16 вересня, після того, як артилерія пошматувала турецьку оборону, піхота у штиковому бою відкинула турків і здійснила глибокий прорив. Скоро росіяни вийшли в тил полку УСС. І стрімкою контратакою стрільці відбили натиск противника, відігнавши ворога до Золотої Липи і звільнивши навіть турецькі траншеї. Але втримати позиції так і не змогли. У цьому бою стрільці вперше застосували нову тактику: вони рушили в наступ рідкою, але багатолінійною розстрільною, коли сотні йшли широким фронтом одна за одною. При цьому полк, втративши лише кільканадцять поранених, захопив до 200 полонених. Після цього полк УСС, який кілька днів стояв у Посухові, перенесли до Потуторів, на давні позиції – від гирла Ценівки до мурованого шляху на Бережани.

Ситуація на фронті різко змінилася в кінці місяця. 29 вересня російські війська втретє розпочали штурм лінії оборони австрійців у районі Лисоні. Кривавий бій тривав три дні. 30 вересня росіяни розгромили угорський полк і раптово вийшли в район с. Потутори, де знаходився полк УСС. Оточені з трьох сторін, стрільці вперто боронилися кілька годин, сподіваючись допомоги й амуніції. Не отримавши жодної підтримки, частина полку під проводом Г. Труха пішла на прорив, пробилася крізь ворожі лави, перейшла річку й вийшла до Милівки. Та стрільців лишилося кілька десятків. Решта, в тому числі багато поранених, потрапили в полон.

Бої за Лисоню та довкола неї стали тяжкою поразкою Українських Січових Стрільців. В строю лишилося всього 150 стрільців і 16 старшин. Загинуло майже 700 бійців (за іншими відомостями – понад 1 000). Тільки за рахунок уцілілої технічної сотні чисельність полку була доведена до 400 осіб.

У жовтні 1916 р. залишки полку УСС були виведені до Пісочного й Розвадова, що коло Миколаєва над Дністром, де дис-

локувався щойно створений Вишкіл УСС – навчальний центр для новобранців і виздоровців-фронтовиків. Ним командував досвідчений 47-літній Мирон Тарнавський, згодом командант полку УСС і командувач Української Галицької Армії.

Станом на 20 червня 1917 р. стрілецький полк нараховував 26 старшин і 952 вояки. Після реорганізації та кількадевного постою в Бережанах УСС вирушили під Куропатники – село, що розкинулося над річкою Ценівкою, на північний схід від Бережан.

Тим часом на фронті панував непевний спокій. Уже там стрільці довідалися про російську революцію, створення Української Центральної Ради, великі українські маніфестації та з'їзди, Перший Універсал, українізацію армії тощо, їх першою реакцією на ці події було встановлення дружніх стосунків з тими зукраїнізованими частинами російської армії, які розташувалися неподалік від стрілецьких позицій.

При цьому виникало запитання: в чому сенс подальшого існування полку УСС? Воювати на боці Австрії, яка не виявляла ніяких симпатій до української справи й навіть готова була зрадити її, втрачало ідейний і реальний смисл, тим більше, що й Російська імперія, як тоді здавалося, розпадалася на очах. У таких умовах, як пише І. Монолатій, у стрілецькому середовищі почалася криза, що вела до дезорієнтації та розгубленості. Почастішали випадки переходу стрільців на бік Центральної Ради. Пропаганда за розпуск полку знаходила дедалі сприятливіший ґрунт. А щоб приборкати визвольний рух поневолених народів, уряд О. Керенського вирішив активізувати бойові дії.

У червні 1917 р. почався російський наступ «Офензива Керенського». Ще перед тим УСС із Куропатників перебазували до с. Конюхи. 29-30 червня тривав потужний артобстріл, а на світанку 30 червня росіяни завдали потужного удару по 19-й чеській дивізії, у запасі якої стояли УСС. Стрільці в цей час перебували у сховищах, їм суворо заборонили виходити. Артилерія ворога знищила всі лінії зв'язку, отож ні наказів, ні повідомлень бійці не отримували. Тим часом ворог захопив кілька тисяч австрійців й оточив курінь УСС, окопи якого були в яру. Тому всі бійці, що перебували там, потрапили в полон.

Від полону врятувалися лише ті підрозділи, що перебували на інших ділянках фронту: технічна, будівельна, Гуцульська, більшість сотні скорострільів та один відділ «боротьби зблизька».

Всього з фронтових частин УСС залишилося 9 старшин і 444 стрільці. З них зорганізували три нові бойові сотні з відділами скорострілів і мінометів, які 6-го липня взяли участь у ліквідації ворожого прориву під Куропатниками, куди їх знову перевели ще 4 липня. Через два тижні, 19 липня, відзначилася Гуцульська сотня, яка, напавши на позиції противника, полонила 200 російських вояків і захопила один скоростріл. У той же день розпочався загальний австро-німецький наступ союзників, що увінчався повним розгромом російського війська та звільненням усієї Галичини.

Під час визвольного походу до Збруча, який пролягав із Конохів до Бурдяківців на Борщівщині, стрільці йшли в авангарді 55-ї дивізії. Формування УСС нараховували близько 600 стрільців та 24 старшини й склалися з трьох сотень піхоти (у тому числі Гуцульської і технічної) під командуванням чотарів І. Бужора, І. Сіяка та хорунжого В. Кліма, будівельної сотні (чотар І. Цяпка), відділів скорострілів (хорунжий О. Квас) і мінометів (хорунжий С. Никифорок) та чоти телефоністів. Переслідуючи противника, стрілецькі відділи взяли участь у боях біля Козови і Козівки, Бурканова й особливо під Бурдяківцями, де відзначилася Гуцульська сотня, яка захопила кілька десятків полонених і шість скорострілів.

Після закінчення походу Українські Січові Стрільці деякий час перебували над Збручем, в околицях сіл Бурдяківці та Збриж. Чимало з них було вшановано за бойові подвиги, зокрема, залізними хрестами нагородили чотаря І. Сіяка, хорунжих В. Кліма і С. Никифорука. 14 вересня 1917 р. всі фронтові відділи УСС було переведено до села Залісся на Чортківщині, куди невдовзі з Вишколу скерували цілий курінь поповнення. У жовтні прибув і отаман М. Тарнавський, якого призначили командантом УСС. Увесь полк мав тоді чотири сотні піхоти, технічну сотню з підрозділом «боротьби зблизька», скорострільну та будівельну сотні, господарські й допоміжні формації.

У 1918 р. усуси разом з австрійською окупаційною владою були розміщені на Херсонщині й увійшли до групи архікнязя Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного). На початку жовтня 1918 р. полк УСС перевели на Буковину, де їх застали листопадові події 1918 р. в Західній Україні.

Діяльність усусів у 1917–1918 рр. значною мірою була зумовлена тими революційними подіями, котрі відбувалися в Над-

дніпрянській Україні. В цей період українське стрілецтво остаточно визначило для себе головні напрями дальшої боротьби, мета якої полягала у відокремленні західноукраїнських земель від Австрійської імперії та об'єднання їх з Українською державою. Таке розуміння свого призначення, незважаючи на деякі тактичні неузгодженості, було домінуючим серед стрільців.

Висновки

Прагнення волі змусило українців у роки Першої світової війни виступити зі зброєю в руках за державницькі ідеали. Українці ясно усвідомлювали: зброя – це воля. Хто має перше – здобуде й друге. Не чужий інтерес, але знову та сама туга до волі змусила українців взяти до рук зброю, незалежно від того, хто їм ту зброю дасть.

Виникнення українського стрілецького руху в Галичині стало наочним доказом прагнення до незалежності. Головним завданням цього руху було військове навчання та виховання молоді як необхідна передумова до створення власного війська, яке мало стати засобом боротьби за державну самостійність.

У Першу світову війну сотні молодих галичан добровільно воювали в лавах австрійської армії, їм ніхто не обіцяв самостійної України. Багато з них загинуло безслідно під чужими прапорами як незнані воїни. Проте варто погодитись з І. Монолатієм, що формування та бойовий шлях полку УСС було втіленням мрії про створення саме української національної армії.

Ворожі українству сили не допустили до творення великої збройної формації. Щоправда, і великі легіони не мали впливу на хід гігантських змагань світової війни. Та кожному відомо, що полк УСС, хоча не був повноцінною армією, мав не тільки мілітарне значення. На Наддніпрянщині поява галицького стрілецтва мала важливі наслідки. Сьогодні ніхто не сумнівається у великій ролі, яку відіграв полк УСС у справі єднання ще тоді півдавстрійських і підросійських українців. Його значення велике для української історичної традиції, яка вже протягом наступних 1918–1921 рр. дала нові приклади звитяги за Волю.

УСС – це добровольчий легіон, що у кривавій війні зберіг честь української нації. Вони пізнали велич перемог і гірकोї поразки, але ніколи не знали безчестя. Українські Січові

Стрільці – це військо всієї України. Галицьке за походженням, воно стало провісником війська національного масштабу. У роки Визвольних змагань УСС з боями пройшли від Львова до Києва, від Карпатських гір до Приазовських степів і Чорного моря. Саме тому стрілецька слава стала частиною української ідентичності. В лавах полку пліч-о-пліч воювали українці, поляки, чехи, німці, євреї, їх військово братство стало ніби прообразом сучасної української політичної нації.

«Після багатолітньої перерви легіон УСС став першою військовою формацією українців у ХХ ст. Невеликий кількісно, але сильний своїми ідеалами, готовістю до самопожертви в ім'я здобуття Україною своєї державності, за чотири роки Першої світової війни легіон став першорядною бойовою одиницею. Його діяльність була найкращою пропагандою ідей опори на власні сили, збройної боротьби за Українську державу», – писав Б. Якимович. Розпочавши свою діяльність як гурт патріотично налаштованих, але погано зорганізованих та переважно далеких від військової служби осіб, УСС, докладаючи неймовірних зусиль для подолання різноманітних перешкод на своєму шляху, зуміли до 1917 р. перетворити легіон у добре вишколену, фактично, українську військову формацію з національною символікою, власними одностроями й відзнаками, а також українською офіційною мовою та українською термінологією.

Після багатьох десятиліть безвольного, роздвоєного «рутенства» й «малоросійства» відроджена Українським Січовим Стрільцтвом традиція – зі зброєю в руках відстоювати власні національні інтереси, протиставляти чужій військовій силі свою силу «духу і зброї» – знайшла своє логічне продовження у військовому чині наступних поколінь борців за визволення України – в лавах Української Галицької Армії, Української Військової Організації, Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте передумови збройної боротьби Українських Січових Стрільців.
2. Яка дата вважається днем народження Легіону УСС?
3. Як проходили бої за гору Маківку у 1915 р.?

4. Чим звершилися криваві бої за гору Лисоню у 1916 р.?
5. Порівняйте, якою була чисельність стрілецького полку у серпні 1915 р. і у червні 1917 р.
6. У чому полягає історичне значення діяльності УСС у 1914–1917 рр.?

Література:

1. Гуржій О. І. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт. – К. : Арій, 2012. – 336 с.
2. Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. – К. : Україна, 1992. – 346 с.
3. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2005. – 592 с.
4. Литвин М. Історія Галицького Стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Каменярь, 1990. – 200 с.
5. Лукіянович Д. Маківка – гора стрілецької невмирущої слави / Д. Лукіянович, упоряд. Р. Дзюбан. – Львів : [б. в.], 2005. – 150 с.
6. Монолатій І. Українські легіонери. Формування та бойовий шлях Українських Січових стрільців 1914–1918 / І. Монолатій. – К. : Темпора, 2008. – 88 с.
7. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво / С. Ріпецький. – Львів : НТШ, 1995. – 357с.
8. Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича. – Львів : Слово, 1991. – 160 с.
9. Хома І. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. / Іван Хома. – К. : Наш час, 2011. – 104 с.
10. Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії / Б. Якимович. – Львів : Просвіта, 1996. – 360 с.

УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО У ВОГНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

У процесі розбудови незалежної України зростає інтерес до історії національно-визвольних змагань, зокрема до сповненого драматизмом періоду Національно-демократичної революції 1917–1921 рр., коли українським державам довелося збройно захищати незалежність. За невеликим винятком періоду Української Держави і Центральної Рада, і Директорія змушені були вести військову боротьбу з зовнішніми ворогами. Незважаючи на нерівність сил, українські вояки в багатьох випадках проявляли героїзм, хоробрість, військовий хист та героїзм духу. За доби Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. військові формування УНР неодноразово відзначалися вдалим військовими операціями, проте серед них можемо виділити такі, як бій під Крутами, Кримська операція, Перший Зимовий похід, оборона Замостя VI Січовою Стрілецькою дивізією. Незважаючи на те, що частина з них не завершилась перемогою, можна відзначити високий героїзм духу українських вояків та військовий хист командирів.

Бій під Крутами

Після більшовицького перевороту Центральній Раді не вдалося налагодити відносини з Радянською Росією. Більшовики досить швидко закріпились у центрі Росії й почали встановлювати контроль над її окраїнами. Однією з таких місцевостей був Дон, де козачий отаман генерал Каледін відмовився визнати владу більшовиків. Прагнучи розгромити Каледіна, Раднарком почав посилати через Україну війська на Дон. Рада чинила опір, чим теж викликала невдоволення Раднаркому. Для боротьби з генералом Каледіним і з Центральною Радою було створено спеціальний штаб. У відповідь Генеральний Секретаріат наказав розрізненим українізованим частинам, що

перебували за межами України, перебазуватися в УНР, а 30 листопада 1917 р. обеззброєно і вислано з Києва пробільшовицькі частини.

Посилення тиску Раднаркомом на Центральну Раду підтвердив «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» від 4 грудня 1917 р., за підписами В. Леніна і Л. Троцького. З маніфесту випливало, що Раднарком Росії не визнає «Центральну Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки», оскільки вона ігнорує «радянську владу в Україні». Щоб отримати визнання Раднаркомом, Центральна Рада повинна сама визнати радянську владу, тобто – саморозпуститися. Після цього мала з'явитися радянська УНР, яку уряд Росії готовий був визнати. Ультиматум містив і конкретні вимоги: не пропускати військових частин з фронту на Дон, припинити на території України спроби роззброєння радянських полків і робітничої Червоної гвардії. Якщо ультиматум протягом двох діб не буде виконано, попереджував Раднарком, він вважатиме Центральну Раду в стані відкритої війни «з радянською владою в Росії і на Україні». Однак Рада відмовилася виконати ці вимоги, цілком справедливо оголосивши їх грубим втручанням у внутрішні справи УНР.

17 грудня 1917 р. ЦВК Рад оголосив Центральну Раду органом буржуазним, контрреволюційним, опублікував маніфест із закликом про її повалення. З глибини Росії прибували все нові й нові військові частини, які повели наступ на Донбас і південь України. Конфлікт переріс у збройну боротьбу.

Напередодні наступу радянських військ Центральна Рада перебувала в надзвичайно скрутному становищі. Багато тилових українізованих військових частин, що свого часу заявили про підтримку Ради, повернулися додому, або, деморалізовані досить успішною більшовицькою агітацією, дотримувались нейтральної позиції. Деякі перейшли на бік більшовиків. І все ж, загалом війська УНР не поступалися за чисельністю радянським. Але вірні Центральній Раді частини були розпорочені по всій Україні, а радянські тим часом діяли на головних стратегічних напрямках.

Наступ на Україну розгорнули червоногвардійські загони з більшовицької Росії (перші з них прибули до Харкова вже 24 грудня 1917 р.). Загальне командування бойовими діями про-

ти України, Дону та інших антибільшовицьких осередків на півдні Росії здійснював В.Антонов-Овсієнко. Військами ж, які наступали безпосередньо проти України, командував колишній полковник царської служби М.Муравйов. У лавах цих загонів налічувалося близько 10–15 тис. бійців.

Харківський «Народний Секретаріат» був фактично маріонетковим «урядом», оскільки не мав у своєму розпорядженні жодних збройних сил. Просуваючись з Харкова вглиб українських земель, наприкінці грудня 1917 р. більшовицькі частини з боями захопили Лозову й Павлоград. Звідси червоні загони рушили до Катеринослава (нині Дніпропетровськ). Більшовики вступили до Катеринослава, 15 січня – до Олександрівська (сучасне Запоріжжя). Ніде вони майже не зустрічали серйозного опору – українські частини діяли нескоординовано, а інколи під впливом більшовицької агітації взагалі відмовлялися воювати. Підбадьорене першими успіхами, більшовицьке командування готувалося до наступу на Київ.

Центральна Рада припустилася грубих прорахунків під час організації оборони країни. Генеральним секретарем військових справ було призначено революційного теоретика й одного з лідерів української соціал-демократії М.Порша, який погано розумівся на військових справах. 11 січня 1918 р. внаслідок незгоди з політикою Центральної Ради, зокрема в галузі військового будівництва, подав у відставку командир 1-го українського корпусу генерал П.Скоропадський.

18 січня 1918 р. за наказом В.Антонова-Овсієнка розпочався загальний наступ російських військ на Україну. Російська агресія підштовхнула українських політиків до рішучих кроків. 22 січня 1918 р. Центральна Рада прийняла свій IV універсал, у якому проголосила незалежність України. Та поки у Києві святкували незалежність, наступ більшовицьких військ на столицю України тривав. 23 січня більшовики захопили Конотоп, 27 січня – Бахмач, 29 січня підійшли до станції Крути.

Які ж українські сили мали захищати станцію? На оборону цього надзвичайно важливого вузла командує військами отаман Капкан вислав Першу імені гетьмана Богдана Хмельницького Київську Юнацьку Військову Школу. У складі школи було 4 сотні (по 150 юнаків), 16 кулеметів та 20 старшин. Школа складалася з юнаків колишніх російських військових

шкіл, з освітою не менше як 6 класів гімназії, а переважно із закінченою середньою школою. У бою під Крутами також брала участь перша сотня Студентського Куреня у складі 116 чоловік під керівництвом сотника Омельченка. Ця сотня складалася із студентів університету св.Володимира, Народного університету, гімназії ім. Кирило-Мефодієвського братства і ще ряду навчальних закладів Києва. Сотня прибула 27 січня на ст. Крути і зайнялась копанням шанців. Крім того, праворуч юнацької школи, у полі, зайняли позицію близько ста добровольців «Вільних Козаків» з сусідніх сіл, що цілий день відбивали наступ більшовиків. По закінченню бою ці добровольці повернулися до своїх сіл.

Загальне керівництво підрозділами здійснювали начальники 1-ї юнацької школи штабс-капітани Федір Тимченко та Микола Богаєвський, їхній штаб розташовувався в ешелоні, що стояв на самій станції. В ешелоні був окремий вагон з набоями та зброєю. Безпосередньо керівництво частинами на позиціях мусив здійснювати сотник Аверкій Гончаренко, пункт спостереження якого був поруч з самою залізницею в будці шляхового оглядача. Ще в ніч на 27 січня Гончаренко мав телефонну розмову з М.Муравйовим. Ось як передає вимогу останнього український сотник: «Приготовтесь к встрече победоносной Красной армии, приготовить обед. Заблуждение юнкеров прощаю, а офицеров всеравно расстреляю».

Українські підрозділи зайняли позиції за кілометр від станції. Ліворуч від насипу розташовувалася студентська сотня та 2-га сотня Першої військової школи ім.Б.Хмельницького, праворуч – 3-тя і 4-та сотні юнаків Першої військової школи. 1-шу сотню юнаків залишили в резерві за кілька сот метрів від головних позицій. Студентська сотня була поділена на чотири чоти по 28 – 30 осіб. Три чоти розмістились на позиціях, де почали споруджувати шанці. Одна чота, складена з осіб молодшого віку та тих, що не вмiли стріляти, була відведена до резерву та розташувалася між позиціями та станцією. Загальне керівництво лівою ділянкою фронту обійняв сотник Омельченко.

Професійно був підготовлений до бою і правий фланг. Тут стояли 3-тя і 4-та сотні 1-шої Української військової школи імені Б.Хмельницького. Юнакам більше поталанило, оскільки вони мали штучну перешкоду – насип залізничної гілки Гребінка–Крути. Тож вони не будували шанці, а просто укріпилися за

насипом. З-тя сотня юнаків залишилися на крайньому правому фланзі, між насипом та станцією, щоб дати відсіч можливій обхідній групі більшовиків. Як видно, на правому фланзі було більше вояків. Це пояснюється тим, що з залізниці Гребінка–Крути також можна було чекати наступу. Щоб запобігти цьому, сюди і було поставлено юнацьку школу майже в повному складі. Очоловати правий фланг було доручено хорунжому Бабію.

Крім того, в розпорядженні українських військ під Крутами була одна гармата, яка пересувалася на залізничній платформі по колії. Ця гармата мала гучну назву «панцерного потяга». Обладнана вона була ще в грудні 1917 року полком імені Б.Хмельницького для дій на залізницях. Начальником цієї гармати був офіцер-гарматник, сотник Богданівського полку С.Лощенко. Гармата брала участь у поході богданівців до Полтави, а потім, коли полк був відкликаний до Києва, залишилася на Лівобережжі та брала участь у боях із більшовиками.

Отже, в Крутах перебувало до 600 українських студентів та юнаків, 20 старшин та близько сотні добровольців з числа вільного козацтва, які мали на озброєнні 16 кулеметів та одну гармату на залізничній платформі.

Які сили мало більшовицьке командування проти українського угруповання під Крутами? У першу чергу, це була Полтавська колона «1-ї армії» П.Єгорова в кількості до 1300 багнетів та «2-а армія» Р.Берзіна, яка налічувала 3500 вояків. Також у бою брали участь підрозділи «3-ї армії» Кудинського – близько 800 багнетів. Усі ці більшовицькі війська майже виключно склалися з росіян-вояків старої армії, московських та брянських червоногвардійців, а також моряків-балтійців. Уже під час бою на допомогу більшовицьким військам підійшов 1-й Петроградський загін з Олександрівська.

Наступ більшовиків на станцію почався зранку 29 січня 1918 року. На лівий фланг проти студентів кинули не зовсім тверезих матросів-балтійців та сибіряків з «армії» Р.Берзіна. Правий фланг штурмували московські червоногвардійці П.Єгорова. Атака почалася зі значними втратами для більшовиків. Особливо багато вбитих було на правому фланзі, де юнаки з насипу досить зручно стріляли по московських червоногвардійцях. Менш вдалий бій відбувся на лівому фланзі – тут підрозділи досить уперто просувалися вперед. Допомога відбиттю наступу більшовиків і гармата С.Лощенка, який виїздив

аж у тил наступаючому ворогові. Втрачаючи багатьох убитих та поранених, більшовицькі частини все ближче просувались до станції. Гарматна батарея Р.Берзіна, що до того часу досить невдало була по території перед позиціями українських військ, перенесла свій вогонь на саму станцію. Крім того, на допомогу більшовикам прибув панцерний потяг. Це спонукало Тимченка та Богаєвського відвезти потяг із набоями за станцію, у напрямкові Києва.

Бій, що розпочався приблизно о 10-й годині ранку, тривав близько дев'яти годин, аж до настання темряви. Більшовицькі загони, втрачаючи вбитих та поранених, просувались уперед. Було зрозуміло, що вони протримаються під вогнем студентів та юнаків ще недовго. П.Єгоров, який командував боєм під Крутами, був змушений ужити додаткових заходів. У першу чергу він зорієнтував батарею Берзіна максимально сконцентрувати свій вогонь на позиціях українських військ. Він віддав наказ про негайний наступ збоку Гребінки–Прилук 1-го Петроградського загону, прибуття якого більшовики очікували.

А в цей час на позиціях студентів та юнаків почали замовкати кулемети – перегріті на морозі, вони швидко псувались. Крім того, запас набоїв внаслідок бою зменшився до мінімуму. Потяг командування з вагоном набойв знаходився за кілька кілометрів від поля бою. Щоб як можна швидше роздобути набойв, А.Гончаренко наказав С.Лощенку на платформі з гарматою вирушити до потягу за набоями.

Була приблизно 16 година дня. Платформа з гарматою від'їхала за набоями, кулемети замовкали, для рушниць майже не було набоїв. У цей час на правий фланг, туди, де стояли юнаки, почали рішучий наступ петроградські червоногвардійці 1-го Петроградського загону, який так очікували більшовики. Командира правого флангу, хорунжого Бабія, було вбито. Удар петроградської червоної гвардії прийняла на себе 4-а юнацька сотня, однак утримати його було неможливо. За таких обставин сотник А.Гончаренко віддав наказ студентам та юнакам відступати. Першою відійшла 2-га сотня, потім 3-тя й 4-та юнацькі сотні. Перша сотня відійшла останньою, до останнього прикриваючи відступ інших сотень.

Студентський фланг продовжував залишатись в окопах. Юнакам відступати було легше, – прикриваючись залізничним насипом, вони могли відійти майже без втрат. У студентів і

попереду, і позаду було голе поле. Не зрозумівши наказ відступати, вони кинулись в багнетну атаку на ворога. Існує й інша версія, що нібито командир студентів сотник Омельченко вирішив спочатку багнетною атакою відбити ворога, а потім уже відходити. Якщо б вони просто з окопів стали відступати, їх би постріляли в спину. Наслідки рукопашного бою виявилися дійсно невдалими для українських підрозділів. Кілька студентів були поколоти багнетами, а крім того, у першу мить атаки смертельно поранено Омельченка. Допомогла студентам резервна студентська чота зі станції.

Тоді, коли студенти пішли на ворога в багнети, юнаки продовжували відступати. Вони, забравши своїх вбитих та поранених, обминули станцію та вирушили до штабового потягу, поруч з яким зупинилась і платформа С.Лощенка. Оскільки студентів та юнаків розділяв залізничний насип, то останні не знали про те, що студенти замість відступу кинулись у багнетну атаку. Студенти так само не думали, що юнаки вже відійшли далеко та залишили станцію Крути без прикриття. За юнаками майже впритул бігли петроградські червоноармійці, частина яких прямувала до беззахисної станції. Студенти після безрезультатного для них багнетного бою, також почали відступати. Вони простували до села Крути, що знаходилось неподалік залізниці. Щасливо обминувши його, рештки трьох студентських чот перейшли вузькоколіїну залізницю до Чернігова та спрямували до ешелону, їм вдалося забрати більшість своїх вбитих та поранених.

Близько 21 години юнаки та студенти різними шляхами дістались до потягу, посідавши до якого, вони вирушили в напрямку Києва. Серед частин, що відступили з-під Крут, не вистачало однієї студентської чоти в складі 29 студентів та гімназистів. Не маючи керівників та конкретних вказівок, ця чота пішла просто до Крут, де вже були петроградські червоногвардійці. Звичайно, що вся вона потрапила до полону. Також до полону дісталось і п'ять поранених під час багнетної атаки студентів. Поступово до станції прибували інші підрозділи Р.Берзіна та П.Єгорова. Полонених тимчасово передали в розпорядження Богданова – представника Народного Секретаріату при військах П.Єгорова. Богданов розпорядився відправити поранених студентів до Харкова. У цей час до них перевели ще двох студентів: один був пораненим під час захоплення чоти до по-

лону, а другий виявився сином машиніста потягу, який возив Богданова. Мабуть, машиніст вимолвив у Богданова життя своєму синові. Так семеро студентів були відправлені до Харкова. На станції залишилось 27 студентів та гімназистів, узятих до полону.

Більшовики в бою під Крутами втратили вбитими понад 300 красногвардійців, які поховані на старому військовому кладовищі села Крути, де радянською владою встановлено цегляний обеліск з написом: «Героям революції, що загинули за владу рад в боях з петлюрівцями в січні 1918 року». За загальновідомою серед військовиків формулою воєнного історика Броніслава Урланіса, на одного убитого під час бою припадає чотири поранених та таких, що пропали безвісти. Таким чином, більшовики втратили близько 1500 вояків. Така велика цифра втрат пояснюється тим, що війська П.Єгорова та Р.Берзіна протягом кількох годин вели наступ на відкритому полі, де не можна було сховатись від рушниць, кулеметів, гармат студентів і юнкерів. П.Єгоров після приблизного підрахунку своїх втрат вийшов з рівноваги. Щоб хоч якось компенсувати свої втрати, він наказав розстріляти полонених студентів та гімназистів. За іншими даними, студентів закололи багнетами як тільки-но вони зіштовхнулись із більшовиками на станції Крути.

Що ж до втрат українських підрозділів під Крутами. На превеликий жаль, остаточно встановити кількість загиблих майже неможливо. Їх чисельність варіюється від 27 і до 300 осіб загиблими. Керівник бою під Крутами сотник А.Гончаренко називає 250 юнаків і 10 старшин військової школи та біля 30 студентів.

Загалом, ні більшовицька історіографія, ні учасники тих подій – більшовики – не любили згадувати про бій під Крутами. Якщо навіть і писали про нього, то використовували фрази, сповнені жовчї та цинїзму. Ось як, зокрема, описували бій під Крутами більшовики: «Особенно большое упорство проявили под Крутами добровольцы из числа реакционного студенчества. Немало этих оголтелых «самостийников» из куреней «вольною казачества» полегло под ударами харьковских (їх там не було), московских, петроградских, гомельских (таких взагалі не існувало) красногвардейцев».

У вирї тогочасних подій ані бій під Крутами, ані його учасники не привернули уваги громадськості. Однак, коли з по-

верненням до Києва у березні 1918 р. Центральної Ради ситуація стабілізувалася, близькі й друзі порушили питання про перепоховання загиблих. Багатолюдний похорон відбувся 19 березня 1918 р. На вокзалі, куди привезли останки загиблих, о другій годині дня зібралися їхні рідні, студенти, гімназисти, вояки, духовенство, багато киян. Заупокійну відправу відслужив єпископ Никодим. Візники, з двома сіро-блакитними трунами на площадці у кожного, рушили від вокзалу. Біля будинку Центральної Ради до траурної ходи з жалібно-урочистим словом звернувся Михайло Грушевський.

До братської могили на Аскольдовому кладовищі, за даними тогочасної преси, було опущено 17 трун. Можливо, тут не було тіла сотника А.Омельченка, смертельно пораненого під час бою 16 січня. Його було відразу відправлено до Києва, та по дорозі він помер. Вочевидь, він був похований не під Крутами, хоча дехто з мемуаристів і фахівців називають і його ім'я серед тих, кого поховали на Аскольдовій могилі. Газети вміщували траурні промови й статті відомих діячів українства.

Отже можна зробити висновок, що в бою під Крутами оборонці української державності завдали агресорам значних втрат і зупинили на чотири дні наступ ворога. Своїм самовідданим опором захисники Крут зупинили похід агресора, який змушений був підтягнути нові сили, відремонтувати підірвані й поруйновані мости та залізничні колії, і лише після всього цього продовжувати свій наступ на Київ. Саме ця затримка ворога дала змогу українській делегації укласти Брест-Литовський мирний договір.

Кримська операція військ Центральної Ради

Після Брест-Литовського договору Окремий Запорозький загін на чолі з К.Прісовським, випереджаючи колони німецьких частин, рушив на схід визволяти українські землі від більшовиків. 1 березня частини української армії увійшли до Києва. 12 березня загін було розгорнуто в Окрему Запорозьку дивізію на чолі з полковником О.Натієвим. 6 березня 1918 р. першими на Лівобережжя вирушили 1-й Запорозький, кіннокозачий ім. К.Гордієнка та кінно-гірська батарея. 14 березня на східний фронт відбув 2-й Запорозький полк під командуванням П.Болбочана.

Рухатись у напрямку Полтави запорожці змушені були у постійних боях з відступаючими все далі на південний-схід більшовицькими частинами. В останніх залишалися значні сили. Чинячи запеклий опір, більшовицькі частини намагалися дати час своїм військам на сході і півдні, щоб об'єднати максимальні сили для оборони та евакуації майна.

Спочатку українські і німецькі частини вели спільні бойові операції, проте 16 березня після захоплення станції Гребінка останні зупинились, аби зачекати на підхід основних своїх сил. Після цього українці випередили своїх союзників і вели військові дії переважно самостійно.

30 березня козаки Запорозького кінно-козачого полку ім. К.Гордієнка першими увійшли до Полтави. У місті до складу Окремої Запорозької дивізії вступила значна кількість добровольців, переважно – офіцери, гімназисти, семінаристи, кадети Полтавського кадетського корпусу, юнкери Віленського військового училища, що у 1915 – 1917 рр. розташовувалося у місті. За рахунок добровольців у Запорозькій дивізії вдалося доукомплектувати ще 1-й Запорозький полк. У Полтаві цей полк було перейменовано у 1-й Запорозький ім. П.Дорошенка.

4 квітня до Полтави прибули 3-й Гайдамацький піший полк та Гайдамацька батарея. Тоді ж було вирішено залишити штаб дивізії в Полтаві, виділити частину підрозділів для адміністративних потреб, а більшість частин спрямувати в наступ. На господарській роботі залишився командувач дивізії отаман О.Натієв. Бойову ж групу очолив командир другого полку полковник П.Болбочан. У Полтаві на честь звільнення міста від більшовиків було проведено парад українських військ. Потім було організовано великий спільний банкет українських і німецьких офіцерів.

Окрема Запорозька дивізія увечері 4 квітня зайняла Люботин. Зі здобуттям міста українські війська захопили велику кількість військового майна, зокрема 7 автопанцерників, гармати, радіостанції, зброю та набої. Після цього дивізію було поділено на дві групи: Костянтиноградську, яку очолив командир 3-го Гайдамацького полку В.Сікевич, та Харківську – на чолі з командиром 2-го Запорозького полку П.Болбочаном. До першої групи увійшли 1-й і 4-й Запорозькі, 3-й піший Гайдамацький, Кінно-гайдамацький ім. К.Гордієнка, 1-й Запорозький легкий гарматний полк та інженерний курінь. Ця група звільнила

Костянтиноград. Там вона була перейменована на Донецьку і вирушила у напрямку Лозова-Слов'янськ для звільнення від більшовицьких частин Донецького басейну.

Харківська група складалась з 2-го Запорозького полку, автопанцерного дивізіону, Запорозької важкої батареї та двох панцирних потягів. У Харкові група значно збільшилася за рахунок добровольців.

10 квітня 1918 року штаб запорожців одержав таємний усний наказ уряду, оголошений військовим міністром О.Жуковським. Перед Харківською групою було поставлене нове стратегічне завдання: випереджаючи німецькі війська на лінії Харків-Лозова-Олександрівськ-Перекоп-Севастополь, звільнити Кримський півострів від більшовиків, захопити Севастополь. Кінцевою точкою військової операції мав стати Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу українських збройних сил. У ході операції ставилося також завдання захопити військове майно кримських портів. Потрібно сказати, що наказ про захоплення Чорноморського флоту українським урядом не був узгоджений з німецькою стороною. В Брест-Литовському українська делегація не піднімала питання приналежності Криму та Чорноморського флоту. Тому можна припустити, що Центральна Рада ці свої наміри намагалася реалізувати не методами дипломатії, а як доконаний факт.

Харківську групу було перейменовано у Кримську, а її керівником залишався П.Болбочан. Таким чином, склад Кримської групи після її утворення був наступним: 2-й Запорозький піший полк (полковник П.Болбочан), 1-й Запорозький автопанцерний дивізіон (сотник О.Болдирів), партизанський відділ (полковник М.Луб'яницький), три легкі і одна важка батареї (полковник В.Парфенів), два панцирні поїзди і чота самокатників (сотник Г.Сосідко). Загальна чисельність особового складу групи сягала 5 тис. чол.

Після поразок 4-ї більшовицької армії Запорозькій дивізії протистояли, в основному, частини 5-ї армії, сформованої із об'єднаних сил південноросійських республік під командуванням Р.Сіверса. Кримській групі протидіяли війська Таврійської Радянської Соціалістичної Республіки з центром в Сімферополі, яка на правах автономії входила до складу РСФРР.

Вояки, що входили до Кримської групи, з великим ентузіазмом зустріли наказ про похід на Крим. Ось що з цього приводу писав учасник походу сотник Б.Монкевич: «Чи ж не на кримських походах гетьмана Сагайдачного і кошового Сірка наша свідомо молодь виховала в собі завзяття? Крим пройшов червоною ниткою через нашу історію останніх століть, і його назва була зв'язана із відродженням давньої держави, і з її упадком. Отже, це був традиційний похід».

Увечері 11 квітня українські частини вирушили залізницею з Харкова в напрямку Мерефа-Лозова. Ще з Полтави окремо діяла група полковника В.Петріва, до якої входили кінно-гайдамацький полк ім. К.Гордієнка, 1-й запорозький полк ім. гетьмана П.Дорошенка і відділ автопанцерників. Ці частини діяли в напрямку Селещино-Константиноград-Лозова і прикривали правий фланг частин, які рухались на Харків. Ще раніше, 9 квітня, кіннота групи В.Петріва зненацька атакувала ст. Лозова і захопила її.

12 квітня на ст. Лозова до складу Кримської групи із Донецької додатково було передано 1-й Запорозький полк кінних гайдамаків ім. кошового К.Гордієнка (полковник В.Петрів), інженерний полк (полковник О.Козьма) та кінно-гірську гарматну батарею (полковник О.Алмазів).

13 квітня першим в напрямку на Синельникове – Мелітополь – Крим залізницею вирушив 2-й Запорозький піший полк. Згодом до ст. Лозова підійшли Гайдамацький та Дорошенківський полки з Донецької групи полковника В.Сікевича. Звідси вони рушили в напрямку Слов'янська.

2-й Запорозький полк, який рухався в авангарді, 14 квітня без зусиль захопив Павлоград. Не затримуючись, запорожці рушили далі і 15 квітня захопили велику залізничну станцію Синельниково. Тут між українськими і австрійськими військами стався прикрий інцидент. Австрійське командування відмовилось пропускати українські частини на південь. В результаті непорозуміння сталося зіткнення австрійського і українського ешелонів. З обох сторін було кілька поранених, проте П.Болбочан віддав наказ рухатись вперед за будь-яку ціну.

16 квітня, після короткого бою, українськими загонами було зайнято ст. Олександрівськ. Тут запорожці зустрілися з Українськими січовими стрільцями, що з австрійським військом 17 квітня прибули по Дніпру з Херсона. Піші австрійські частини

рухалися по залізниці на Олександрівськ з боку Нікополя. З Катеринослава до міста рухалася також і 15-та німецька ландверна дивізія. Старшини Кримської групи були запрошені до командира січових стрільців архикнязя Вільгельма (Василя Вишиваного).

18 квітня Кримська група залізницею відправилась до Мелітополя. Це місто було важливим ще й тому, що в ньому були великі запаси бензину, яких потребувала армія. Просуваючись на південь, запорожці розбили 3-тю більшовицьку армію П.Лазарева. Проте біля Мелітополя на їх чекав важкий бій з армією Таврійської Радянської Соціалістичної Республіки, якою командував Гольдштайн. Запорозька піхота під захистом панцерних потягів і артилерії приступом здобула ворожі шанці та змусила більшовиків відступати у напрямку Криму, на сивашські позиції. Крім того, червоногвардійці змушені були відступати, бо на їхньому лівому фланзі з'явився відділ полковника М.Дроздовського, який рухався з Румунського фронту на Дон.

У Мелітополі до рук українського війська потрапили великі склади продовольства і зброї, автомобілі, літаки та моторні катери. 2-й Запорозький полк, наздоганяючи більшовиків, захопив і їхню армійську скарбницю з 15 млн. карбованців. У Мелітополі на зустрічі з командувачем німецькими частинами генералом фон Кошем П.Болбочан зізнався, що має мету захопити Кримський півострів. Німецький генерал здивувався, та не став заважати запорожцям рухатись далі. Одна з причин такої позиції може полягати в тому, що Перекоп був добре укріпленим і генерал давав можливість українським частинам випробувати міць більшовицької оборони. Начальник штабу генерала фон Коша на прохання П.Болбочана надати інформацію про укріплення Сиваша, відповів: «Підете – побачите».

Просуваючись вперед, українські війська безупинно наступали на ворога. Кіннота й піхота на автомобілях, здійснюючи постійні блискавичні наскоки, деморалізувала більшовицькі частини. Як наслідок 20 квітня 1918 року частини Кримської групи зайняли Новоолексіївку – останню станцію перед Чонгарським мостом – та впритул наблизились до переправ.

Вздовж цілого берега більшовики створили лінію окопів з бетонними гніздами для кулеметів. Артилерійські форти з далекосяжною і важкою артилерією, спеціально знятою більшови-

ками з Севастопольських укріплень і встановленою на помостах, були збудовані відповідно до «останнього слова» техніки.

Вночі 20 квітня козаки 1-ї сотні сотника П.Зелінського на мотодрезнах проскочили замінований міст, знешкодили вибухівку і захопили переправу. За вояками рушили два панцерники. Більшовики, не сподіваючись на такий раптовий напад, не встигли приступити до оборони переправи – панцерні потяги доїхали до лінії ворожих шанців та гарматним і кулеметним вогнем посіяли серед «червоних» паніку. Сотник П.Зелінський зі своєю сотнею кинувся до шанців та остаточно змусив більшовиків залишити позиції. Цілий 2-й полк, що на той час уже перейшов міст, зайняв ворожі укріплення. Упродовж однієї ночі П.Болбочан здобув Сивашські переправи. Після цього частини армії УНР рушили далі в глиб Криму.

Блискавична військова операція, проведена полковником П.Болбочаном на Сиваші, вирішила не тільки успіх майбутньої Кримської операції, але й вберегла Запорозьку дивізію від значних втрат особового складу. Поряд із часовим та технічним факторами був врахований також і психологічний. Не чекаючи надходження решти сил, полковник П.Болбочан дав наказ переслідувати ворога на кримській території.

Після захоплення Сивашу П.Болбочан надіслав про це інформацію генералу фон Кошу. На українські позиції приїхав німецький панцерник, щоб перевірити її. Зрозумівши, що українці дійсно взяли переправу, німці стали вимагати зупинити подальше просування військ і пропустити вперед їхній панцерний потяг. Проте командувач Кримської групи відмовився виконати вимогу, пославшись на наказ уряду УНР.

Увечері 22 квітня 1918 року Кримська група з боєм захопила місто Джанкой – першу вузлову станцію в Криму, що дало їй можливості для розгортання подальшого наступу. Знову, не чекаючи підходу усіх частин похідної групи, П.Болбочан віддає наказ рухатися на Сімферополь двома частинами. Головні сили Кримської групи було скеровано на Сімферополь. По шосе пересувався автопанцирний дивізіон та частина піхоти на вантажних автомобілях. Назустріч більшовики вислали три панцирних потяги з десантом у 500 багнетів, але коли запорожці спробували їх оточити, потяги повернулися до Сімферополя, попередньо підірвавши колію. Тож першим до Сімферополя дістався автопанцирний дивізіон. Його машини вступили

в місто 24 квітня близько 10 ранку. За дві години підійшли й українські панцирні потяги та ешелони з головними силами. Майже відразу після прибуття до Сімферополя панцирні потяги рушили до станції Альма. Одночасно почалася підготовка рейду на Бахчисарай і Севастополь. Прибувши в Джанкою третя частина Кримської групи у складі гордієнківського полку та кінно-гірської гарматної батареї під загальним керівництвом В.Петріва, отримала наказ наздоганяти передові частини через гори, рухаючись на Карасубазар. Після захоплення головними силами Кримської групи Сімферополя В.Петріву було віддано наказ рухатись на Бахчисарай.

Після звільнення запорожцями Джанкою, а згодом і Сімферополя відносини між українцями та німцями ще більше загострилися. П.Болбочан мусив рахуватися з вимогами німецького командування припинити наступ, оскільки воно погрожувало застосуванням сили до Запорозької дивізії. З іншого боку, існував наказ українського уряду оволодіти Севастополем та Чорноморським флотом, до того ж, у цей час запорожці мали всі можливості для здійснення дорученого їм завдання. Значною мірою цьому сприяли сили добровольців, які постійно прибували до українських частин, та симпатії місцевого населення. Крім того, запорожці мали у своєму розпорядженні багато самоходів та гірських гармат, необхідних для бою у тій місцевості. Лише кінна група полковника В.Петріва, підсилена Кримським кінним полком, нараховувала до півтори тисячі шабель.

24 квітня до Сімферополя замість очікуваних ешелонів решти частин Кримської групи, підійшли ешелони з німцями. Вони спочатку зовсім не цікавилися нічим, крім ешелонів групи, але з прибуттям генерала фон Коша, німці поставили вимогу, щоб жодна частина не залишила міста без їх відома і дозволу. Того ж вечора 15-та німецька дивізія з наказу генерала фон Коша оточила всі місця дислокації українських військ біля Сімферополя. Полковнику П.Болбочану було оголошено ультимативну вимогу про негайне складання зброї, залишення всього військового майна і виїзд з міста та з території Криму під охороною німецького конвою на правах інтернованих. Пояснюючи причину своїх вимог, генерал фон Кош заявляв, що згідно з умовами Берестейської угоди Крим не належить до території України і для перебування українського війська на

цій землі немає жодних підстав. На протести командира запорожців звернені до Міністерства військових справ УНР було дано наступну відповідь: мовляв міністерство запевнило німецьке командування, що «абсолютно нічого не знає про таку групу і жодних завдань для операцій у Криму ніякому відділові не давало; український уряд рахує Крим цілком самостійною державою».

Не маючи зв'язку з урядом, полковник П.Болбочан розробив два можливі плани продовження операції зі звільнення Кримського півострова від більшовицьких частин. Перший передбачав продовження наступу на Севастополь і Ялту, але через гори, де легше уникнути зіткнень з німецькими частинами – він мав бути реалізований кінним полком ім. К.Гордієнка під командуванням В.Петріва та Кримським кінним полком. Другий передбачав прорив запорожців на Керченський півострів, де мала бути утворена оборонна лінія між Арабатською та Феодосійською затоками. У разі продовження військових операцій Німеччини проти частин УНР останні мали оборонятись, зайняти фортеці Керч та Єнікале і встановити зв'язок з Кубанню.

Після блокування українських частин в Сімферополі поза оточенням залишалась лише група В.Петріва, яка перебувала в горах біля Сімферополя, та виділений з неї кінний загін, сформований з місцевих добровольців і українських гайдамаків під керівництвом сотника Андрієнка. Останні в кількості близько 350 шабель (в більшості татар) і за підтримки українських панцерних потягів пізно ввечері 24 квітня підійшли до Бахчисараю. Проте вже наступного дня ввечері через нестачу боєприпасів у панцерниках Андрієнко зі своїм загоном змушений відступити в гори.

Висунуті німецьким командуванням вимоги щодо виведення українських військ із Криму були одразу відкинуті П.Болбочаном. Командувач Кримської групи усвідомлював те, що можливий збройний конфлікт між обома силами прирікає запорожців на поразку. Тому він висунув німецькому командуванню свої зустрічні вимоги: запорожці лише з наказу українського уряду залишать Сімферополь; про здачу зброї не може бути й мови; припинити ізоляцію німецькими частинами українського війська, дати змогу зв'язатися з урядом; припинити будь-які обмеження групи. Водночас П.Болбочан зазначав, що

можливий рух групи, за винятком господарських, транспортних і санітарних частин, узгоджуватиметься з німецьким командуванням. Полковник погодився також прийняти умову про необхідність розпуску добровольчих загонів, набраних у Криму.

Генерал фон Кош, ознайомившись з українськими вимогами, зауважив, що військове протистояння більше зашкодить УНР, оскільки вона втратить найкращі кадри свого війська. Слід підкреслити, що він, своєю чергою, також намагався уникнути збройних сутичок між українськими та німецькими підрозділами, прекрасно усвідомлюючи їх наслідки для обох сторін, тому пообіцяв ще раз порушити питання Запорозької дивізії перед своїм командуванням.

Отаман О.Натієв, який 21 квітня прибув до Криму, підтримав позицію П.Болбочана і докладав чимало зусиль для виходу з кризової ситуації. Його візит вніс певні корективи у взаємини командирів обох військових одиниць – О.Натієв, як безпосередній начальник П.Болбочана, своєю присутністю припинив оперативне підпорядкування полковника німецькому генералові. Німці допомогли налагодити телефонний зв'язок з Києвом. Телефонні розмови з прем'єром В.Голубовичем та військовим міністром О.Жуковським свідчили, що уряд не має чіткої позиції щодо подальшої долі Кримської групи.

Нарешті 27 квітня конфлікт було вичерпано. Того дня військовий міністр УНР О.Жуковський по телефону віддав наказ про негайний відхід Запорозької дивізії з Криму, який було оголошено в присутності генерала фон Коша. Отаманові О.Натієву висловлювалося незадоволення тим, що він покинув групу, яка здійснювала військову операцію в Донбасі, а генералу фон Кошу було повідомлено, що попередня заява уряду УНР, у якій стверджувалося, що в Криму немає українських військових частин, «була просто непорозумінням». 28 січня наказ про виведення українських частин з півострова було доведено і до частин під командуванням В.Петріва, які знаходились на той час в горах і мали сутички з більшовиками.

Таким чином, Кримський похід Запорозької дивізії показав спроможність українських військових частин і їх командирів втілювати в життя складні бойові завдання. Особливо в поході проявився стратегічний хист полковника П.Болбочана, що сприяло в подальшому ще більшому зростанню його автори-

тету серед старшин та козаків. Кримська операція також ще раз показала нездатність уряду УНР до виважених та твердих рішень, як наслідок через день після виведення українських частин до влади прийшов гетьман П.Скоропадський. Важливо відзначити і те, що одним з вирішальних факторів, який сприяв звільненню України від більшовиків, були вдалі військові операції українських військових формувань, а не лише допомога айстро-німецьких союзників УНР.

Перший Зимовий похід армії УНР

У грудні 1919 р. більшовицькі армії Росії вже втретє вступали в Україну. Навчені досвідом попередніх років, червоні цього разу стверджували, що лише сам український народ повинен визначати своє майбутнє. Ленін наприкінці грудня 1919 р. звернувся до «робітників і селян України» з листом, у якому запевнив, що Радянська Росія не має наміру зазіхати на державну незалежність «Радянської України». «Радянізацію» України мали забезпечити насамперед введені до країни з'єднання Червоної армії – їхня чисельність сягала 70 тис. багнетів і шабель. Цього разу регулярна армія УНР не могла зупинити просування більшовицьких військ вглиб України.

Відповідно до Постанови Директорії УНР від 15-го листопада 1919 р., Верховне керування справами Республіки покладалося на Голову Директорії Головного Отамана Симона Петлюру, який іменем Директорії мав право затверджувати всі закони та постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів. 7 листопада члени урядових установ, штаби і військо залишили Кам'янець-Подільський, вирішивши переміститися у Шепетівку, ще не зайняту ні польськими, ні більшовицькими військами. Більшість військових частин Дієвої армії УНР зосередилась в районі Старокостянтинів-Шепетівка-Чуднів, щоб звідти почати нову акцію проти Денікіна. Залишки великої колись української армії зібрались на початку грудня у новому трикутнику Любар-Шепетівка-Миропіль. А по боках цього трикутника були: зі сходу – Червона армія, із заходу – польські війська, з півдня – Добровольча армія Денікіна.

Військовий міністр В.Сальський обстоював план ліквідації регулярного фронту, становище якого було безнадійне. Він ви-

словився за те, щоб армію і цивільних пропустити «струмочками» через фронт ворога і таким способом утворити в Україні осередки для повстанського руху. Ю.Тютюнник доповів, що хоче пробитися до Дніпра і там проводити боротьбу до весни, аж поки обставини дозволять повести її в широкому масштабі. Уряд на чолі з І.Мазепою стояв «за продовження регулярної форми боротьби» до останньої можливості.

2 грудня 1919 р. урядом було видано декларацію-відозву. У ній, подавши короткий перебіг боротьби, яка тільки «завдяки надзвичайному героїзмові народу і війська» була можлива, і згадавши про жертви, принесені в ній народом, уряд стверджував, що «перехід Галицької армії на сторону Денікіна поставив нашу армію в надзвичайно тяжке стратегічне положення і примусив державний апарат Республіки і військо залишити район Кам'янця, Проскурова та Старокостянтинова і перейти в місцевість, де б наша армія могла відпочити». Уряд заявив, що «переходить на інші способи боротьби за нашу державність, але боротьби не припиняє». 5 грудня 1919 р. командуючим Дієвою армією було призначено М.Омелянвича-Павленка, а його заступником – Ю.Тютюнника. 6 грудня на військовій нараді у Новій Чорторії було остаточно вирішено здійснити армією партизанський рейд по тилах Денікіна, який згодом дістав назву «Зимовий похід».

Напередодні Зимового походу стратегічна ситуація була наступною. Армія Денікіна стояла на лінії Київ-Козятин (до Шепетівки)-Старокостянтинів-Проскурів і далі на схід від Кам'янця-Подільського. Обороняла вона цю лінію, головним чином, броневишками, маючи більші залоги тільки в містах.

I-й корпус Галицької армії був призначений для вирушення на фронт під Бердичів. Він займав Махнівку-Самгородок-Калинівку-Янів-Хмельник, а бойові частини займали позицію під самим Бердичевом; II-й корпус перебував на відпочинку в районі Вінниці-Браїлова-Жмеринки, а III-й корпус займав район Гайсин-Брацлав.

Головні сили Червоної армії на Правобережжі займали тоді Новгород-Волинський-Житомир-Бердичів. Їм було поставлено завдання захопити Козятин і перерізати лінію київського фронту, щоб полегшити здобуття зайнятого добровольцями Києва.

Армію, перед вирушенням в похід, було поділено на чотири групи:

Запорізька збірна група або Запорізький корпус з усіма частинами, що до нього раніше входили, за винятком Гайдамацької бригади Волоха.

Київська збірна група, що складалась з 5-ї та 12-ї Селянських дивізій, полку Морської піхоти, частин Залізничної дивізії та Корпусу СС.

Волинська збірна група, що складалась: з 1-го збірного пішого полку, до складу якого входили й рештки Північної дивізії, 2-го збірного пішого полку з решток 2-ї дивізії (к. «Запорізької Січі»), з 4-го полку Сірожупанників, що походив з к. 4-ї дивізії Сірожупанників, 2-го кінного ім. Залізняка полку, кінного полку ім. Гетьмана Мазепи та Волинської гарматної бригади, що утворилася з решток гарматних частин згаданих вище 3-х дивізій.

3-тя Стрілецька дивізія або група, в склад якої входили частини тої ж 3-ї Стрілецької дивізії та Спільна юнацька школа.

За приблизним підрахунком, Українська армія, що готувалася до Зимового походу, налічувала до 10.000 людей при 2.000 шабель і багнетів та 12 гарматах, але 75% загальної кількості складали штаби частин, не муштровані частини, обози і транспортні хворих. Отже, боєздатною було лише близько 2.000 вояків.

За пропозицією командуючого армією М.Омеляновича-Павленка, лінією прориву мав служити район розташування Галицької армії в смузі Козятин-Гайсин-Вінниця-Хмельник. Узлові станції були під контролем Добровольчого командування. Тому головну увагу було звернуто на залізниці.

7 грудня 1919 р. опівночі армія УНР вирушила в похід. Наступного дня командуючий Запорізькою збіркою групою отаман М.Омелянович-Павленко поділив свою групу на 3 загони: до 1-го входили всі частини 7-го Збірного полку, Чорні Запорожці, Кінно-горний дивізіон Алмазова; до 2-го загону – всі частини 6-го Збірного полку, полк Костя Гордієнка і Дніпровська бригада; технічні команди – при своїх відділах. 8-й полк – як окрема частина. Обози було поділено на 2 частини: обози першого порядку, кухні, продукти до них і санітарний матеріал мали йти безпосередньо за боєвими частинами полків; обози другого порядку – ззаду, поза зоною обстрілу артилерійським вогнем.

На 8 грудня командарм мав відомості, що добровольці стягують всю кінноту з району Проскурова-Кам'янця-Подільського в район Козятина, що відділ Волоха прямує із м. Чуднова на с. П'ятки і що 3 грудня 1-й Галицький корпус зайняв Бердичів. У Вінниці і в її районі перебували відділи добровольців і галичан. Тоді ж війська УНР дійшли до району Янушполя, Петриківців-Уканова і Краснополя. Кіннота запорожців була розташована в с. Ступники.

Командарм вирішив зайняти район Юзефовки, Самгородка, Нової Греблі та Пасієвки і наказав усім збірним групам 9 грудня стати на однодневний відпочинок і перепроваджувати військову й агентурну розвідку в районі одного переходу, а 3-й дивізії – приготуватися до виступу й зайняти район Липетня-Чеснівки.

Перші дні армія пересувалася і вдень і вночі та за короткий час дійшла району Козятина-Вінниці. Залізницю тут охороняли сильні відділи добровольців при бронепотягах. Забезпечивши переправу з обох боків, армія щасливо перейшла через залізницю біля ст. Голендри і почала зосереджуватись в районі Самгородка. В районі Козятин-Вінниця, при захопленні ст. Голендри і забезпеченні переходу, передові частини армії УНР мали сутичку з ворогом, і захопили два потяги майна 14-ї Добровольчої дивізії.

Тут трапилася несподівана річ. Командир полку ім. Максима Залізняка полковник Аркас перейшов на бік галичан, тобто на службу добровольців, а пізніше – до більшовиків, після переходу УГА на їх бік. Проте командуючий Волинської групи вжив належних заходів, і операцію було проведено успішно.

Перша успішна сутичка з ворогом біля ст. Голендри і Гулівці піднесла дух армії. Серед частин Добровольчої армії почалась паніка. Дезорганізовані й дезорієнтовані добровольці направлялись на південь, а армія УНР мала прямувати на схід. Таким чином їхні шляхи перетинались. Українське командування, маючи стомлену ще й неорганізовану армію, мусила ухилитися від боїв з більшими добровольчими частинами, що відходили на Одесу через Жашків та Умань.

15 грудня Київська група мала захопити Липовець, щоб здобувши більше повітове місто, уможливити провадження політичної розвідки і поширити плацдарм. Липовець займала нечисленна добровольча частина (до 300 чол. піхоти).

13 грудня Київська група перебувала в с. Вахнівка – за 12 верст на північний захід від м. Липовця; вранці 14 грудня кіннота Київської групи зосередилася за 5-6 верст на північ від м. Липовця в с. Зозів, звідки і атакувала Липовець. Кіннота 3-ї дивізії (Яворський) атакувала місто з заходу. Добровольча залога і влада заздалегідь втекли до Вінниці, а «державна стража» склала зброю. Після захоплення Липовця українська армія перебувала вже в заплілі добровольців.

26 грудня 1919 р. сталася найтрагічніша подія за весь час походу. Під Животовим білогвардійська кіннота розбила Залізну дивізію армії УНР. Протягом 21-25 грудня армія УНР мала зосередитися в районі Тетієва-П'ятигір-Животова й Лукашівки на Таращанщині, а в цей час з півночі по шляху Біла Церква-Ставище-Жашків-Умань почала зближатися добровольча кіннота силою кількох кінних полків, між якими був і відомий «Вовчанський відділ». Для уникнення з ними зустрічі 26 грудня командарм віддав наказ розташуватись на схід від великого Білоцерківсько-Уманського шляху по присілках та хуторах (Тихий хутір і район Високе-Жашків). Цей наказ виконали всі групи, за винятком 3-ї дивізії, яка почала просуватися в зазначений район замість 6-ї години лише опівдні. Колона, ледве відійшовши на кілометр від Животова, була розгромлена білогвардійською кіннотою. Вціліли тільки авангардна кінна сотня 9-го стрілецького полку, ар'єргардна кінна сотня 8-го Чорноморського полку, козаки й старшини, що були на конях, зокрема начальник дивізії В.Трутенко, полковники М.Крат і Г.Чижевський. З решток Залізної дивізії за наказом М.Омелянвича-Павленка був сформований 3-й Окремий кінний полк із збереженням бойових назв і традицій Залізної дивізії (командир – Г.Стефанів, заступники командира – О.Вишнівський і Г.Чижевський). Оскільки Г.Стефанів був хворий, то полк прийняв полковник Г.Чижевський.

Це була, мабуть, найбільша поразка за увесь час походу. Проте вже за кілька тижнів, під потужним тиском радянських армій, білогвардійці відступили з Правобережної України до лінії Крим – Одеса, остаточно втративши бойовий контакт з армією УНР.

Відтинок фронту добровольців на ділянці Козятин-Біла Церква-Сквира розпався. Деморалізовані частини добровольців окремими відділами відходили в безладі різними шляхами. Го-

ловний напрямок ворога – Сквирка-Христинівка, Біла Церква-Умань. У цьому районі жителі с. Шкарівка й Кожанки повстали проти добровольців і захопили їх обоз. Більшовики йшли по п'ятах за добровольцями, головним чином по залізницях. Отаман Волох оперував в районі Липовця. Чорні Запорожці повідомили, що вночі 24 грудня до м. Ставище увійшли ворожа піхота, кіннота і артилерія, прямуючи на Красилівку.

Довідавшись про це, командарм поставив армії завдання стати на марш і від 27 грудня до 31 грудня перейти в район м. Умань – ст. Тальне – м. Торговиця з метою захоплення Умані та щоб зруйнувати під час походу залізницю Христинівка-Цвіtkово, одночасно рухаючись лівим крилом на Звенигородку, а в разі можливості – захопити це місто і використати місцеву матеріальну базу.

Широке і ґрунтовне інформування населення про те, що Армія УНР жива й боєздатна, створило велике враження і внесло таку деморалізацію в частини Добровольчої армії, що вони змушені були залишити Київ перед невеликими частинами Червоної армії і відразу відійшли на лінію Білої Церкви, залишивши Козятин і Вінницю.

Щоб перерізати дорогу відступаючому ворогові і дезорганізувати його під час дальшого відступу, армія стала на черговий марш. Волинська група по дорозі ліквідувала денікінську владу. Кіннота Київської групи на чолі з отаманом Ю.Тютюнником несподіваним наскоком 28 грудня захопила місто Жашків, де забрала в полон добровольчий відділ, і хоч тримала Жашків тільки до 6 годин, але й це так вплинуло на Добровольчу команду, що вона змінила маршрут відступу.

Тим часом Київська група повела демонстраційний наступ в бік Умані своїми кінними роз'їздами. Добровольчу армію охопила паніка, і вона розбігалася групами, хто куди. Тільки «інородческі» частини трималися гурту і відступали більш-менш організовано та в порядку.

Таким чином, частини армії УНР виконали свої завдання, поставлені їй командуванням, і підійшли до Умансько-Христинівського напрямку з метою, в першу чергу, захоплення м. Умані. За цей час армія пройшла близько 400 верст.

У ніч на 31 грудня армія УНР перейшла залізницю Христинівка-Шпола між селами Поланочка й Роги. Після цього вояки спільно з місцевими селянами зруйнували залізницю.

Деморалізовані і дезорганізовані добровольці розбрелися по околичних шляхах і селах, а ворожість до них селян ще збільшилася. Через це штаб Добровольчої армії видав наказ про відхід своїх частин з цього району, щоб втягнути армію УНР в бої з більшовиками, а самим тим часом зібрати розпо-рошені сили і реорганізуватись. Командарм видав наказ зайняти Умань та її околиці. 31 грудня Умань захопив 6-й загін Запорізької групи. Зайняв місто полк Костя Гордієнка в ніч з 30 на 31 грудня після трьохгодинного бою. З українців втрати були мінімальні – лише 6 поранених козаків. 1 січня 1920 р. головні сили 6-го загону увійшли до Умані.

1 січня 1920 р. Волинська група зайняла с. Вишнеполе і Камінече і, згідно з попереднім наказом, зосередилася в районі м. Торговиці, з'ясовуючи ситуацію у м. Тальному. Того ж дня відбулася інша подія – УГА перейшла на бік більшовиків.

Після захоплення Уманщини, командарм вирішив реорганізувати армію так, щоб військові частини відповідали партизанським умовам боротьби й могли перетворитися знову, в разі потреби, у нормальні військові формації. Кожну групу перетворено в дивізію тієї самої назви у складі одної пішої бригади, одної гарматної частини і технічної сотні. Кожна дивізія мала зміцнити свій кінний полк різними дрібними частинами і, в разі можливості, приступити до формування полку другої черги. Всім частинам наказано змінити свої попередні назви. Зайві штаби мали розформувати та вжити на зміцнення бойових частин. Всі дивізії особливу увагу мали звернути на розформування всіх зайвих обозів та немуштрованих частин. Командарм збільшив штаб Запорізької дивізії, що одночасно виконував і обов'язки Штабу Армії.

Забезпечення харчами було добрим, бракувало тільки ліків та медичного персоналу. Найтяжчим моментом було озброєння армії. Так в бою під Тальним українські частини, через зламані колеса і грязюку, під напором ворожої кінноти змушені були залишити гармату. Проте місцеві селяни прийшли на допомогу, і відбили її, запрягли до неї власних коней і доставили до Штабу Армії.

О 4-й годині ранку 11 січня Умань зайняв загін отамана Волоха. Частину гарнізону УНР він роззброїв, а частина встигла відійти.

12 січня війська УНР підійшли до Умані. Вночі частини Київської дивізії та курінь Морської піхоти вдерлися до південно-східної частини міста і встигли захопити більшу частину 2-го Гайдамацького волохівського полку. Але використати успіх не вдалося, бо попереднього дня до Умані вступила бригада Тарашанської дивізії (близько 3 тисяч і багато кулеметів). З огляду на це було віддано наказ відтягнути свої частини в район Голованіська-Покотилова, щоб зберегти їх до більш слушного часу.

До цього часу армія УНР боролась тільки з відділами Добровольчої армії, а тепер вона зустрілась ще й з Червоною армією. Добровольчий фронт тягнувся приблизно по лінії Ольвіополя, р. Кодими та Новомиргорода в напрямку Кременчука, головними силами тримаючи Бирзульський та Ново-Український залізничні вузли та район Єлисаветграду. Радянські війська головними силами підходили до залізниці Черкаси-Вапнярка. Армія УНР входила в кліщі між обома ворогами – в так звану «нейтральну смугу».

Генерал М.Омелянович-Павленко пізніше в своїх спогадах писав, що, «опинившись в самому серці України, армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажаннями селянської маси, що повстанців тих з себе видала; також армія відчула, що маса дивиться на неї, як на свою оружну силу, – крім назви «петлюрівці» часто-густо можна було вже чути ще назву «українці», «наше військо»; бо, зрештою, не було вже родини, яка б так чи інакше не була зв'язана з військом: той загинув у наших лавах від ворожої кулі, той покалічений перебував, як інвалід, вдома».

На нараді 21 січня в Гусівці на Єлисаветградщині командування армії вирішило: 1) по змозі й надалі уникати сутичок з більшовиками; 2) марш продовжувати однією групою і тільки в разі складних обставин проводити операції невеликими групами; 3) армія, що була відірвана від уряду, брала на себе ще й підтримання в народних масах віри в українську справу і для успіху цієї справи мала охопити більший район.

Повстання в цей час вщухли. Зима не сприяла повстанчому рухові. Помітною була і певна апатія. З метою вийти з оперативного напрямку Умань-Ольвіопіль, на якому передбачались бої з більшовиками та добровольцями, армія мала 14 січня вирушити й досягнути району Вікторштадт-Улянівка-Олександрівка.

На південній Київщині відбулися перші серйозні бої армії УНР з більшовицькими частинами, під час яких українськими військами на деякий час було визволено Канів і Черкаси. У середині лютого 1920 р. армія форсувала Дніпро й переправилася на Полтавщину. Тут частини отримали можливість деякий час відпочити, а також проводити агітаційну роботу серед місцевого населення.

На Лівобережжі армія УНР здобула Золотоношу. Проте за наказом командування війська невдовзі повернулися на правий берег Дніпра. Звідси армія УНР вирушила на Херсонщину, де перебувала Українська Галицька армія.

М.Омелянович-Павленко та його штаб сподівалися, що галицькі війська перейдуть на бік армії УНР. Проте реалізувати цей план не судилося. Після відступу білогвардійців до Криму Галицька армія залишилася на Херсонщині й Поділлі. Коли ж на початку 1920 р. сюди наспіли червоні війська, в армії вже діяло кілька революційних комітетів, які намагалися досягти порозуміння з більшовиками. У лютому 1920 р. УГА перейшла на бік радянської влади, що стало тяжким ударом по українській справі. УГА стала називатися «Червоною Українською Галицькою армією» (ЧУГА). Окремі старшини та вояки УГА все-таки приєднувалися до армії УНР, коли частини останньої з'явилися на Херсонщині.

Так, на початку квітня 1920 р. на бік армії УНР перейшла ціла кінна бригада отамана Е.Шепаровича. Проте до відкритого повстання проти більшовиків УГА виявилася неготовою, її бійці були виснажені після зимової епідемії тифу, деморалізовані останніми подіями й пригнічені звістками про те, що уряд УНР визнав польську окупацію Галичини. Все це змусило командування армії УНР відмовитися від намірів спровокувати в УГА антибільшовицьке повстання.

У квітні 1920 р. катастрофічна нестача зброї й цілковите вичерпання боєприпасів примусили армію УНР вирушити на Вознесенськ, де знаходилися значні військові запаси. 16 квітня українські частини у важкому нерівному бою здобули місто. Після цієї успішної операції армія вирушила на Поділля, на з'єднання з польським фронтом.

Наприкінці квітня 1920 р. делегація уряду УНР підписала у Варшаві угоду, згідно з якою Україна визнавала польську анексію Галичини й Західної Волині, а Польща, натомість, офіційно

визнала незалежність УНР і зобов'язалась надати їй військову допомогу проти більшовиків.

До такого кроку Польщу підштовхнуло наростання військової загрози з боку Радянської Росії. Власне, бойові дії проти більшовиків поляки вели ще у 1919 р. На початку 1920 р. на польсько-більшовицькому фронті, який проходив теренами Західної Білорусі й України, панувало певне затишшя. Проте насправді у цей час більшовики готувалися до наступу. На початку березня 1920 р. розпочалося перекидання військ в Україну й Білорусь.

Польське державне та військове керівництво було поінформоване про плани більшовиків щодо нападу на Польщу. Начальник Польської держави Ю.Пілсудський не був схильний недооцінювати російську загрозу й особисто посприяв укладенню польсько-українського союзу.

«За нашу і вашу свободу» – під таким гаслом 25 квітня 1920 р. рушили на фронт польські війська. Основний наступ вони повели на теренах Правобережної України, зайнятої більшовицькою армією. У складі польських військ наступали й українські 3-тя Залізна та 6-та Стрілецька дивізії, сформовані у польських таборих з полонених старшин і вояків армії УНР.

На початку наступальної операції польські війська завдали червоним низку важких поразок. Полякам вдалося прорвати фронт 12-ї більшовицької армії і вже 26 квітня заволодіти Житомиром, Коростенем, Радомишлем. Більшовицькі частини хаотично відступали.

Одночасно на Поділлі назустріч польським військам проривалася армія УНР. Під Ананьєвим, Балтою, Вапняркою, Тульчином їй довелося витримати жорстокі бої з червоними, які мали відчутну перевагу. 6 травня 1920 р. у районі Ямполь армія М.Омеляновича-Павленка з'єдналася з українською дивізією полковника О.Удовиченка, яка перебувала на польському фронті. Цього дня армія УНР й закінчила свій Перший Зимовий похід. Упродовж п'яти місяців вона з боями пододала близько 2,5 тис. кілометрів, знищуючи ворожу адміністрацію на українських землях. За успішне керівництво армією під час Першого Зимового походу М.Омелянович-Павленко був підвищений до звання генерал-поручника. Армія УНР відразу ж зайняла відтинки Ямпіль – М'ясківка на правому крилі польсько-радянського фронту.

Приблизний чисельний стан армії по поверненні із Зимового походу був такий: Запорізька дивізія мала 140 старшин, 2100 козаків, 8 гармат і 45 кулеметів. Волинська – 100 старшин, 1250 козаків, 2 гармати та 35 кулеметів. Київська – 110 старшин, 1700 козаків, 4 гармати та 40 кулеметів. Галицька кінна бригада – 10 старшин і 480 козаків (От. Шепарович). 3-й кінний полк – 37 старшин і 420 козаків та 18 кулеметів. Таким чином, армія мала: 397 старшин, 5950 козаків, 14 гармат та 144 кулемети

За час Зимового походу українська армія пройшла більшу частину Правобережжя, частину півдня України і частину Лівобережжя. З походу вона вийшла цілою, незнищеною, даючи приклад провадження партизанської боротьби за подібних умов та протягом такого довгого часу і вписавши в історію українського війська і національного визволення виняткову щодо краси подвигу й самопожертви сторінку.

Оборона Замостя VI Січовою Стрілецькою дивізією армії УНР у 1920 р.

Після повернення Армії УНР у травні 1920 р. із Першого Зимового Походу всі українські збройні сили, під командою генерала Михайла Омеляновича-Павленка воювали проти більшовиків спільно з польською армією, з якою Україна тоді була у воєнному союзі. У загальному фронті українська армія займала крайнє праве крило, біля VI Польської Армії, на півдні України, з опертям на р. Дністер, і протягом літа 1920 р. успішно боронила свої позиції. Окремо від головних сил українських військ діяла VI Січова Стрілецька Дивізія під командуванням полковника генерального штабу Марка Безручка. До початку червня разом з частинами III польської армії дивізія стояла залогою в Києві.

У травні 1920 р. червона кіннота значними силами прорвала польський фронт на Київщині біля м. Самгородка, Сквирського повіту, і тим самим змусила до швидкого і глибокого відходу всю бойову лінію союзних військ. Разом з поляками на захід, через північні землі України, рухалась й українська дивізія січовиків. Великих зусиль дивізії коштувало подолати лісисто-болотисті терени Полісся, ведучи запеклі бої з ворогами, а особливо на річках Уборть і Стир.

Нарешті, під кінець серпня, дивізія, з усіма своїми частинами, зосередилась на Холмщині в районі Красностав-Грубешів-Замостя. Звідси, згодом, VI дивізія мала бути перекинута на південь України і включена в склад головних сил української армії. Однак цьому несподівано перешкодив наступ Семена Будьонного, який з-під Львова прямував через Замостя на допомогу армії Михайла Тухачевського, що готувалась до штурму Варшави. Таким чином, містечку Замостя, яке мала боронити перед значними силами червоної кінноти невелика залога з частин VI Січової Стрілецької Дивізії, доля судила відіграти в історії радянсько-польської війни важливу роль. Фактично, енергійною затримкою більшовицької кінноти під Замостям, січовики дали змогу вчасно розвернутися до протинаступу польським бойовим групам і завдати більшовикам загальну, вирішальну поразку.

Тяжке завдання боронити Замостя в такій складній ситуації і в такий незвичайно невпевнений час польським вищим командуванням покладено було на українську частину з огляду на брак власних вільних військових резервів у оточеному районі. Обороняла Замостя не вся Січова Дивізія у повному складі своїх бойових частин, бо в той час дві піхотні бригади, головна маса артилерії, 6-й кінний полк ім. Кошового Костя Гордієнка, кулеметна і гренадерська команди та інші дрібніші групи оперували на плацдармі Красностав-Грубешов, і їх не вдалося стягнути до Замостя. У самому ж Замості перебували невеликі частини дивізії на чолі з її штабом, – штабова сотня, сотня 6-го кінного полку, одна гарматна батарея і найбільш численний серед них, 6-й технічний курінь у складі двох саперних і однієї залізничної сотень. Крім українських частин, що були головною силою залоги, в Замості перебували ще і місцеві польські частини, а саме: два етапові курені; дивізіон артилерії, три панцерні потяги, 12 гармат, 43 кулемети, невеликий відділ польової жандармерії і потім ще прибув неповний 31 полк піхоти капітана Мікоłaja Wołucia. Загальне командування над українськими й польськими частинами залоги здійснював штаб VI Січової Стрілецької Дивізії на чолі з її командиром М.Безручком і начальником штабу дивізії полковником Всеволодом Змієнком.

Саме місто Замостя ніяк не було пристосоване до оборони. Над побудовою укріплень і польових фортифікацій довелося добре попрацювати всьому 6-му технічному куреневі на чолі

з сотником-інженером Бокитьком. За чотири неповних дні, з 25 по 28 серпня, навколо міста довжиною до 18 км, сапери поставили міцну лінію дротяних огорож, у деяких місцях навіть 3-4 ряди, а за ними збудували ланцюг міцних гніздових опорних пунктів з вигідно розташованими шанцями, з яких, на всі боки, можна було вести перехресний вогонь. Така система окопних укріплень, як також і вчасно закінчена суцільна лінія дротяних загород, під час боїв з успіхом себе виправдала. На укріпленнях працювало майже все населення міста й довколишніх сіл – по 3-5 тисяч людей щоденно під керівництвом старшин і козаків 6-го технічного куреня. Коли майже вся лінія оборонних укріплень була закінчена, прибула на допомогу невеличка польська саперна група.

Тим часом, поки січовики укріплювали Замостя, Будьонний перебував під Львовом і, навіть після наказу Л.Троцького, що викликав червону кінноту під Варшаву, не хотів рушатися з місця. Лише після повторного наказу самого Леніна Будьонний знявся з-під Львова і рушив на північ, де і зупинився під Замостям. Підступив він передовими частинами під місто ввечері 29 серпня і зразу ж з наскоку атакував його з південно-східного напрямку. Однак більшовики, натрапивши на несподіваний дуже сильний спротив, швидко відступили. Але після першої невдачі Будьонний щільно обложив великими силами місто і безперервно день і ніч, протягом двох діб відчайдушно атакував його з різних сторін, вводючи в дію все більші й більші групи військ.

Оборонці Замостя відбивалися дуже завзято і завжди зводили нанівець кожний ворожий напад. Як свідчить один із очевидців бою, іноді спішені будьонівці нападали на один і той самий пункт по кілька разів на день, чи вночі, і довгими лавами пролежували цілими годинами за дротами, чим дуже нервували і вичерпували фізично та психічно залогу. Особливо вганяли вони цим у стан тяжкої депресії деякі польські частини залоги, передовсім недосвічений і хиткий етаповий курінь з рекрутів. Тому команда залоги змушена була між цими вояками розмістити певну кількість українських підстаршин та козаків, які підтримували дисципліну. Але назагал, й інші польські вояки, подібно до українських, трималися взірцево та хоробро. Головною силою опору були передовсім усі українські старшини і козаки, які добре знали й уявляли собі, що їх очікувало в

випадку перемоги. Цей дієвий рішучий дух опору підтримували і зміцнювали в першу чергу найстарші начальники Січової дивізії – М.Безручко і В.Змієнко. Вони часто особисто з'являлися у найнебезпечніших місцях і своєю присутністю підтримували бадьорість та хоробрість солдат.

Проте, становище в обложеному Замості з дня на день погіршувалося. Вже почав відчуватись брак харчів для вояків і населення; обозним коням бракувало фуражу, й вони вже об'їдали солом'яні стріхи хат в передмісті; вичерпувались і бойові запаси оборонців міста, почав все дужче відчуватись і брак амуніції.

Незабаром сталася важлива зміна становища оборонців Замостя. Прийшли хороші відомості скинуті пакетом з польського літака, що наближається визволення. Польська Армія, безперечно, до певної міри, під прикриттям Замостя встигла спокійно закінчити своє розвернення та перегруповання і готова була до загального контрнаступу, який, властиво, і розгромив армію Тухачевського, та вигнав з польської території, та ще й загнав два корпуси до Східньої Пруссії. Де вони були інтерновані. Бойова група генерала Сікорського просувалася швидко в напрямі Замостя з метою його визволення. Діставши такі відомості вся залага міста підбадьорилась.

Але і більшовики на останок стали виявляти максимум завзяття та настирливості. Ще з ночі, на 30 серпня, вони постійно атакували у всіх місцях і вводили у бій усе більші і свіжіші сили. Червоні бійці довгими лавами в кілька рядів позалягали перед шанцями та дротами, обстрілюючи густим вогнем з кулеметів і рушниць усю лінію оборони при активній підтримці своєї артилерії, яка енергійно громила окопи.

Здавалося, що Будьонний вирішив таки на кінець напружити всі сили, щоб за всяку ціну опанувати Замостя. Однак і оборона, підбадьорена скорим прибуттям допомоги, трималася дуже хоробро; в деяких місцях вона навіть рішучими контратаками відганяла будьонівців, уже безоглядно розстрілюючи останні запаси амуніції.

І нарешті після опівдня 31 серпня всі напади ворога стали помітно слабнути. Ворожі лави знімались з бойових позицій, повертали помалу назад і зникали в околичних підміських лісах і селах, де певно мали вихідні позиції. За пару годин з поля бою відійшли останні розстрільні; замовкла і канонада та паль-

ба з окопів. Під самий вечір облога Замостя була остаточно знята. До міста вступили частини союзної армії, яких січовики і вся залога та населення міста радісно і щиро привітали і дякували за визволення. Через тиждень вся VI Січова Стрілецька Дивізія вантажилась у Красноставі на потяги для від'їзду на південь України в ряди армії УНР, яка в той час перебувала на Дністрі.

Отже, під Замостям VI-й Січовій Дивізії випало на долю передовсім битися з ворогом за найвищі моральні національні властивості рідного народу, змагатись за честь української зброї, за високу вартість і гордість українського вояка. Був це для січовиків під Замостям дуже тяжкий, дуже небезпечний іспит, і вони той іспит з успіхом склали.

В історії української державності мали місце історичні періоди, коли доля суверенітету України залежала від наявності боєздатної національної армії. Показовими у цьому є події, пов'язані з участю армії УНР у боротьбі за українську державність у 1919–1920 рр. У силу об'єктивних причин українські військові традиції після поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. не могли розвиватися на своїй етнічній території. Їх відродженню та оновленню суттєво сприятиме вивчення історії творення, реорганізації, бойових дій українських Збройних сил даного періоду, коли формування національної армії стало одним із вирішальних чинників боротьби за державність.

Питання для самоконтролю:

1. Що дало привід більшовикам розпочати війну проти першої УНР?
2. Яке стратегічне значення мав бій під Крутами?
3. Які головні причини перемог українського війська під час Кримського походу?
4. Які стратегічні цілі переслідував Перший Зимовий похід?
5. Наскільки важливою була оборона Замостя для загально-го перебігу польсько-російської війни?

Література:

1. Антонов-Овсеенко В. Записки о Гражданской войне / В. Антонов-Овсеенко. – М.; Л. : Государственное издательство, 1928. – Т. 2. – 297 с.

2. Героїка трагедії Крут / Упоряд. В.Сергійчук. – К., 2008. – 462 с.

3. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / Гол. ред. Р. Стасюк. – К. : Арій, 2012. – 336 с.

4. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Українська Центральна Рада 1917–1918 рр. / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. 1. – 367 с.

5. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 248 с.

6. Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут / Упор. Зінкевич О., Зінкевич Н. – К. : Смолоскип, 2008. – 422 с.

7. Литвин С. Звільнення України від російсько-більшовицьких військ навесні 1918 року (до 90-річчя події) / С. Литвин // Воєнна історія. – 2008. – № 3(39). – Режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/3_08_8.html

8. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим / Б. Монкевич. – Нью-Йорк, 1959. – 288 с.

9. Оборона Замостя VI Січовою Стрілецькою дивізією армії УНР у 1920 р. – Торонто, 1956. – 33 с.

10. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд. М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.

11. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. – К. : Поліграфкнига, 2002. – 639 с.

12. Сідак В. Полковник Петро Болбочан – трагедія українського державника / В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – К. : Темпора, 2009. – 426 с.

13. Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2009. – 480 с.

14. Удовиченко О. Україна у війні за державність / О. Удовиченко. – К. : Україна, 1995. – 206 с.

15. Штендера Я. Засуджений до розстрілу / Я. Штендера. – Львів : Червона Калина, 1995. – 256 с.

**НА ЗАХИСТІ ЗУНР:
ГАЛИЦЬКА АРМІЯ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ВІЙНІ
(ЛИСТОПАД 1918 – ЛИПЕНЬ 1919 РР.)**

Героїзмом, хоробрістю, відданістю державницьким і соборницьким ідеалам, драматизмом та жертовністю характеризується Галицька армія в українсько-польській війні 1918-1919 рр. За оцінкою військового історика Л. Шанковського, ГА «була унікальним мілітарним та національним феноменом, який з подивом сприймається як особливе явище воєнної історії наших Визвольних змагань та українського збройного часу».

Вагомий доробок у вивчення означеної проблеми внесли М.Безручко, О.Бойко, В.Гордієнко, А.Каляєв, О.Карпенко, М.Клімецький, М.Козловський, О.Колянчук, М. Кравчук, О.Красівський, А.Крезуб, М.Лазарович, М.Литвин, Г.Лукомський, С.Макарчук, К.Науменко, С.Ріпецький, М.Кротофіл, Б.Савчук, О.Стецишин, П.Ткачук, Л.Шанковський та інші автори, матеріали яких широко використані у даному нарисі.

Автори здійснили спробу простежити будівництво і бойові дії Галицької армії в період польсько-української війни 1918-1919 рр.

Як відомо, 18 жовтня 1918 року у Львові засновано Українську Національну Раду на чолі з Костем Левицьким і Євгеном Петрушевичем, яка проголосила, що Галичина з Лемківщиною, Північна Буковина і Закарпаття мають стати Українською Державою. Завдяки одному з засновників Українського Січового Стрілецтва (УСС), сотнику Дмитру Вітовському, який наприкінці місяця був відряджений загальними зборами стрільців до Львова, вдалося чітко організувати і здійснити «Листопадовий зрив» – повстання українських військових формувань у місті в ніч на 1 листопада. Започаткована ним Листопадова революція призвела до проголошення національної за характером

і демократичної за змістом Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). З цього приводу публіцист, політик, учасник державного будівництва та один з перших історіографів ЗУНР М.Лозинський наголошував: «На щастя, ще перед утворенням Української Національної Ради почала працю військова організація, утворена офіцерами Українських Січових Стрільців і українських частин австро-угорської армії. Сій праці треба завдячити, що українська Галичина, заснувши одного дня під Австрією, не пробудилася другого під Польщею».

Водночас, військові загони поляків відразу розпочали кровопролитну боротьбу за встановлення своєї влади у Львові, за приєднання міста і Східної Галичини до Польщі. Розпочалася українсько-польська війна.

Польські історики здебільшого називають її братовбивчою, «домовою», навіть війною «двох патріотизмів». Але, як зауважив сучасний український дослідник М.Литвин, це не було протистовнення «польських орлят» і львівських українців, а конфлікт двох новонароджених національних держав за територію, де українці становили більшість (окрім великих міст та частини містечок).

Унаслідок запеклих боїв українські війська змушені були 22 листопада 1918 р. залишити Львів. Так, поразкою ЗУНР і її захисників закінчилася перша фаза цієї війни. Безумовно, це підірвало авторитет держави на міжнародній арені, моральний дух військовиків. Однак наслідки її не були виключно негативними. Поразка у столиці стала дзвоном на сполох для українців усієї Галичини. Сучасники подій одноставно зазначають небувале піднесення національної свідомості краю. Незважаючи на воєнну виснаженість, галицька провінція ще раз напрочуд згуртовано відгукнулася на заклик політичного проводу йти до національного війська, забезпечувати власну державу хлібом, бути законслухняними громадянами молоді ЗУНР. «Упадок Львова, – згадував військовий діяч ЗУНР С.Шухевич, – зробив на суспільність, так на селянство, як і на інтелігенцію, страшне враження. Немов би хто несподівано ударив селянство по голові... І коли перед тим мало хто йшов до Української Армії, а багато з неї дезертирували, то тепер йшли всі, кого тільки засягнув перший приказ мобілізації». На місцях керівництвом військових повітових команд, а нерідко з власної ініціативи колишніх січових стрільців, старшин і підстаршин австрійського

війська формувалися бойові підрозділи, що назагал брали собі за назву місто чи село, де вони виникали.

Поразка у вуличних боях у Львові, аналіз її причин привели керівництво ЗУНР та її збройних сил до висновку, що українсько-польська боротьба не обмежиться партизанськими випадками сторін, а набере характер справжньої широкомасштабної маневрової війни, для ведення якої необхідно було створити сучасну регулярну армію. Адже в листопаді-грудні 1918р., як зазначав Л. Шанковський, «Галицька армія була мішаниною регулярних, партизанських або напівпартизанських відділів, які керували здебільше на власну руку на лініях наступу польських військ. Відділи ці мали дуже різномірний склад і дуже різно себе називали. І доки не була ще організована центральна військова влада, ці відділи не мали зв'язку з вищими командами і дуже рідко мали зв'язок між собою».

Створення армії необхідно було провести в ході бойових дій з напівпартизанських загонів, які після залишення Львова утримували навколо нього оборону. В складних міжнародних умовах, в яких опинився уряд ЗУНР, він мав вирішити цілу низку завдань, пов'язаних з підвищенням обороноздатності республіки та створенням Галицької армії. В першу чергу слід було організувати належний рівень мобілізації, наказ про яку був виданий ще 13 листопада; забезпечити армію зброєю, боєприпасами, одягом та продуктами харчування; розробити організаційно-штатну структуру на основі досягнень світової військової науки; вирішити проблему укомплектування збройних сил офіцерським складом, віддаючи перевагу професійним військовикам, які б мали бойовий досвід і підтримували ідею незалежної України.

Зазначені завдання належали до сфери діяльності виконавчого органу ЗУНР – Ради державних секретарів. Головний тягар роботи з формування Галицької армії припадав на створений 9 листопада Державний секретаріат військових справ (ДСВС), першим секретарем якого став полковник Дмитро Вітовський, а його заступником – Петро Бубела. У його складі діяли такі відділи: мобілізаційний, озброєння, амуніції та артилерії, технічний, санітарний, ветеринарний, інтендантський, військового судочинства, пресовий. Організація збройних сил республіки почалася з переформування тих австрійських під-

розділів, де служили українські вояки. Її основою стала формація Українських Січових Стрільців.

Стратегічне керівництво ГА мала здійснювати її Начальна Команда. Вона була створена 8 листопада і стала вищим командним органом Збройних Сил ЗУНР в українсько-польській війні.

Секретаріат розробив схему військової організації Галичини. Ще 13 листопада край був поділений на три області та 12 округ з центрами у Львові, Станиславові та Тернополі. Округа охоплювала 4-7 повітів. Водночас, слід зауважити, що попри тодішнім реаліям, цей поділ залишав за рамками Закарпаття й Буковину, що не могло не позначитися на розвитку подій у цих регіонах.

Постановою ЗУНР було запроваджено обов'язкову військову службу для всього українського населення і мобілізацію в армію чоловіків 1883-1900 років народження. 13 листопада був затверджений текст військової присяги: «Присягаємо торжественно Всемогущому Богу повинуватися вірно і слухняно Західно-Українській Народній Республіці, її Верховній владі, її Правительству, її Армії, як також всім її отаманам та всьому її Начальству, їх поважати і захищати, їх прикази і припоручення у всякій службі виконувати, проти всякого ворога... на кожному місці, в кожному пору, в кожному случаю хоробро і мужньо боротися, наших військ, прапорів, оружжя в ніякому случаю не покидати...».

Для створення Галицької армії з Наддніпрянської України запросили військових фахівців – генерала Михайла Омелянковича-Павленка та полковника Євгена Мішковського, які зайняли найвищі посади – головнокомандувача та начальника штабу (у лютому 1919 року останню посаду обійняв Віктор Курманович). 40-річний генерал походив із старовинної козацької родини й отримав блискучу військову освіту: закінчив Омський кадетський корпус, одне з найкращих у системі підготовки офіцерських кадрів російської армії Перше Павлівське військово-училище в Петербурзі. Служив у Волинському полку (його більшість склали українці), брав участь у російсько-японській війні, згодом закінчив Офіцерську стрілецьку школу. У роки Першої світової війни отримав чин полковника й після поранення очолив Петергофську, а пізніше Одеську школу прапорщиків. Повалення царизму й утворення Центральної Ради полковник

М. Омелянович-Павленко сприйняв як національно-свідомий українець. До речі, особисто він очолював школу на демонстрації з цієї нагоди під синьо-жовтими прапорами. З цього приводу одна одеська газета відгукнулася наступним чином: «Полковник гвардії, георгіївський кавалер, з перев'язаною пораненою рукою, на чудовому рудому коні вів свою школу під сепаратистським прапором». У серпні 1917р. він перейшов на службу до українського війська, а в грудні наступного року з задоволенням прийняв пропозицію очолити Галицьку армію. Уже в першому наказі по армії він заявив: «Наша мета – звільнити стару столицю України Львів, а потім і всю Західну Україну, від Тернополя до Сяну і від Рави Руської до Коломиї від ворога... З Богом за діло».

36-літній полковник російської армії Є. Мішковський теж був українцем, народився в Києві в родині з прадавнім козацьким та дворянським корінням. Закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, Миколаївську академію Генерального штабу. Всю світову війну провів на фронті офіцером штабів. За Центральної Ради і Гетьманату займав високі посади у генеральних штабах українського війська. Це був високоосвічений військовик, талановитий штабіст, відданий українській справі. Він став автором і душею докорінної реорганізації галицького війська, а фактично – створив нову сучасну армію. «Першим фаховим начальником генеральної булави (генерального штабу – автори) був полковник Є. Мішковський, – писав Л. Шанковський. – Полковник Мішковський не тільки уклав майбутню схему організації Галицької армії, але й перевів повністю її реорганізацію, сполучаючи в корпуси й бригади різні бойові групи Галицької армії більшої або меншої сили. Організація, переведена полковником Мішковським, виявилася тривкою; вона залишилася незмінна впродовж всього існування Галицької армії».

Крім них, до Галицької армії було зараховано полковника Миколу Какуріна – талановитого штабного офіцера, нагородженого кількома бойовими орденами. Пізніше прибув генерал Олександр Греків. Галицьку армію поповнив і російський полковник Д. Кануков – командир авіасотні УГА (загинув у повітряному бою під Тернополем). Успішно служили й інші російські старшини.

Через панування в Галицькій армії австрійських порядків вони зустріли інше розуміння проблем оперативного та вій-

ськово-організаційного характеру. Фронтові частини налічували до 30 тис. особового складу, з якого половина була бойового, мали 40 гармат, технічних засобів не було зовсім. Тому такою бажаною була допомога УНР, від якої в грудні 1918 року ГА отримала 20 тис. гвинтівок, 80 млн. набоїв, 80 гармат, а дещо пізніше ще й 20 літаків, щоправда придатними з них для польотів були лише декілька. До речі, командиром першого авіаційного загону, створеного у Красному, став сотник П.Франко, молодий хімік, випускник Львівського університету, син Каменяря.

Забезпечення ГА зброєю, боеприпасами здійснювалося різноманітними засобами. Частину амуніції вона отримала за рахунок реквізування колишніх арсеналів австро-угорської армії, роззброєння австрійських, німецьких, угорських частин, які поверталися додому через Галичину, а також захопленої у боях з поляками. Деяку допомогу, як уже зазначалось, армія отримала з боку Директорії УНР, з якою 14 грудня був підписаний відповідний договір. Тоді ж з'явилась реальна можливість закупити в обмін на нафту значну кількість озброєння в Угорщині, але угода не була підписана через позицію голови уряду ЗУНР С.Голубовича, який вирішив надати військову допомогу Угорській Русі, чим спровокував військовий конфлікт з Будапештом.

У новоствореній ГА зберігалася рангово-посадова система і запроваджувалися нові військові звання: стрілець, старший стрілець, вістун, десятник, старший десятник, булавний старший десятник, бунчужний, підхорунжий, хорунжий (молодший лейтенант), четар (лейтенант), поручник (старший лейтенант), сотник (капітан), отаман (майор), підполковник, полковник, генерал-четар, генерал-поручник, генерал-сотник. Військові звання присвоював Державний Секретаріат за поданням ДСВС.

Створення армії проходило на основі бойових груп «Північ», «Яворів», «Схід», «Старе Село», «Щирець» та інших, які 21 листопада стояли під Львовом, щоб запобігти просуванню поляків на схід.

Організаційно-штатна структура бойових груп була різноманітною і залежала від оперативних завдань, які вони виконували. Так, наприклад, група «Рудки» у січні 1919 р. складалася з двох піхотних куренів і однієї самостійної сотні четаря

А.Чайківського (всього 1200 осіб), дніпровської гарматної бригади (500 осіб з 24 гарматами) і панцеропотягу. До її штату входили відділи: інтендантський, закупки худоби, ветеринарний, розвідувальний, польової жандармерії, ліквідаційний, польового душпастирства, станційна команда, команда залізничного вокзалу, телефонна чета і обоз. У залежності від участі у бойових діях групи підсилювались різними частинами, частіше за все найбільш боєздатними куренями бригади УСС.

У листопаді-грудні 1918 р. головною бойовою силою, яка утримувала українсько-польський фронт, були сотні полку УСС.

Після проведеної мобілізації та надходження добровольців ці бойові групи почали перетворюватись у бойові підрозділи та частини Галицької армії. Так, наприклад, групу «Схід», організовану при командуванні УСС у Куровичах, доповнювали вихідці з Перемишлян, Тернопільщини, Золочівщини. Група «Старе Село» під керівництвом стрілецького сотника О.Микитки черпала поповнення з Бібрки, Ходорівщини, Станиславщини, Гуцульщини й Покуття. Південна група «Щирець» набирала людей зі Львова та навколишніх сіл, Стрийщини та Долинщини. Згодом на південному заході виникли групи «Хирівська», «Гофмана», «Північ».

Галицька армія будувалася за відповідною штатною структурою. Основними структурними одиницями були бригада і корпус, які могли діяти самостійно для вирішення тактичних і стратегічних завдань. Армія складалася з трьох корпусів, кожний з яких мав чотири бригади відповідної структури. Перша бригада була створена на основі полку УСС, її поповнили за рахунок добровольців з усієї Галичини. Січові стрільці дбали про поповнення і пропаганду своїх ідей серед молоді. У вимогах до вступника до Легіону січових стрільців зазначалося: «Головною ідеєю стрілецтва є самостійна Українська народна держава, складена з усіх українських земель, з таким ладом, який вибере воля усіх українських громадян. З цією ідеєю боролися всі січові стрільці, із стрілецьких лав треба викидати кожного, хто не готов вмерти за цю ідею».

У день прийняття військової присяги значна увага приділялась впровадженню традицій січового стрілецтва серед молодого поповнення. Наприклад, 3 грудня в Коломиї відбулася урочиста присяга нової сотні УСС. Окружний отаман Примак виголосив патріотичну промову, а член Національної

Ради К.Трильовський розповів про історію УСС і закликав новобранців йти дорогою слави і подвигів стрільців. У «Слові до новобранців» бригади УСС вказувалося: «Товариші січові стрільці! Ви щойно тепер приходите до нас і можете бути щасливим тим, що служите в бригаді УСС. Стрілецька слава – кривава слава, тому шануйте її. Дивіться на своїх старших товаришів і вчіться від них того, що не вмієте. Поводьтеся всюди чесно, в бою хоробро, з ворогом сміло, щоб не принесли ви ганьби своїм попереднім товаришам, що лежать у холодній землі і тим, що з вами рядом борються за наші права. Пам'ятайте, що ніколи не смієте принести неславу українському народові і українській державі».

Інші бригади комплектувалися у відповідних військових округах. Крім порядкового номера, вони мали назву округи: Друга Коломийська, Третя Бережанська, Четверта Золочівська, П'ята Равська, Шоста Сокальська, Сьома Львівська, Восьма Самбірська, Дев'ята Угнівська, Десята Яворівська, Одинадцята Стрийська, Дванадцята Гірська.

Бойові групи «Північ», «Яворів», «Угнів», окремі загони на північ від Львова увійшли до складу Першого корпусу на чолі з колишнім полковником австро-угорської армії Віктором Курмановичем, уродженцем Підляшшя, єдиним з галицьких воєначальників, який закінчив австрійську військову академію. До нього також увійшли Сокальська, Яворівська, Угнівська та Равська бригади. Корпус успадкував північне крило українсько-польського фронту від Белзу до Львова.

Другий корпус, до складу якого входили бригади УСС, Бережанська, Золочівська, Коломийська, був сформований із груп «Схід», «Старе Село», «Щирець», «Наварія». Його очолив колишній полковник австро-угорської армії Мирон Тарнавський, уродженець с. Барилів на Радехівщині. Цей корпус отримав назву Осадного, оскільки тримав облогу Львова.

Львівська, Самбірська, Стрийська та Гірська бригади, що були сформовані з бойових груп «Хирів», «Рудки», «Крукеничі», «Гофмана» (південне крило українсько-польського фронту), утворили Третій корпус, на чолі якого встав полковник Антон Кравс – буковинський німець, високоосвічений військовик, учасник світової війни, який командував піхотним полком.

Точних даних про чисельність армії немає через те, що не збереглися її архіви. За приблизними оцінками, на початку

грудня 1918 р. кількість галицьких стрільців складала майже 50 тисяч осіб, проте не вистачало офіцерів. Відомий дослідник історії УГА Л.Шанковський підрахував, що вона мала лише 55% старшин від необхідної кількості.

Через брак українських старшин, особливо вищої ланки, при формуванні армії довелося користуватися послугами деяких австрійських офіцерів, таких як А.Кравс, А.Шаманек, А.Вольф, А.Єрле, А.Бізанц та інших. Цей факт поляки часто використовували в антиукраїнській пропаганді для підтвердження тези, що українська справа є «австро-німецькою інтригою», хоча австрійські та німецькі військовики служили і в польському війську. Заради справедливості, однак, слід зауважити, що чимало з вищеназваних старшин іноземцями власне й не були, а належали до галицьких нацменшин – насамперед німців і чехів. Таким, наприклад, був 28-річний командир 2-ї Львівської бригади Альфред Бізанц – уродженець с.Дорифельд (нині Тернопілля Пустомитівського району Львівської області), який виріс у Галичині, добре володів українською мовою, знав місцеві звичаї. Не випадково в роки Другої світової війни адмірал В. Канаріс призначив його, полковника абвера, відповідальним за зв'язок з ОУН, а згодом скерував до Львова формувати дивізію СС «Галичина». Заарештований радянськими спецслужбами у 1945 р. Помер у таборах ГУЛАГу після 1953 р. Або сотник Генерального штабу ГА, львівський німець Ганс Кох, згодом відомий німецький історик, теолог, громадсько-політичний діяч, українознавець, голова Українсько-німецького товариства.

Отже, як зазначив український військовий історик П. Ткачук, в основу реорганізації були покладені сучасні організаційні схеми, які відповідали характеру маневреної війни. Основною адміністративно-політичною одиницею ставала стрілецька бригада, насичена кіннотою та артилерією, чисельністю 6-8 тисяч вояків. За короткий термін, упродовж півтора місяці, в умовах напружених боїв була сформована нова армія у складі трьох корпусів (по чотири бригади в кожному) та інших частин, яка стала більш боєздатною, добре керованою, з чіткою структурою і підпорядкуванням. «Коли застановимося над цим, яку організаційну працю перевела Н. К. (Начальна Команда – автори)... та команди корпусів, у порівняно невеликому для тої справи речинці (від 15 січня до 3 березня 1919р.), то самі дивуємося тій величчю духу й енергії та творчій силі, яку виявили в той час моло-

ді фахові сили нашої армії, – зазначав генерал М. Омелянович-Павленко. – За місяць гарячкової організаційної праці, при неупинних бойових операціях, наша армія виростає в поважну, одноманітну, зреформовану бойову силу кількістю 50-60 тисяч і 60 гармат».

З виведенням український військ з галицької столиці розпочинається якісно новий період польсько-української війни. Враховуючи, що Буковина майже не виявила організованого військового опору, то реальне співвідношення потенціалу супротивних сторін було 1:5 на користь польської. З поширенням фронту на територію Східної Галичини розробляються нові воєнно-стратегічні концепції, зростає зовнішній військово-політичний тиск на конфлікт.

Створення армії проходило у бойовій ситуації, яка склалася не на користь українського війська. Наприкінці листопада – початку грудня 1918 року поляки провели цілий ряд успішних наступів, їм вдалося відсунути підрозділи противника на флангах і опанувати залізничні шляхи Перемишль-Львів, Перемишль-Рава-Руська, Перемишль-Хирів, завдяки чому їхнє командування добилося значної стратегічної переваги.

Тільки під Львовом поляки наштовхнулися на сильний опір січових стрільців, які відбили їх атаки. Групи «Старе Село» і «Схід» зайняли найближчі околиці міста і з флангів загрожували гарнізону противника. У складі цих груп діяв і Перший курінь УСС, який своєю звитягою та стійкістю здобув право називатися «Куренем смерті УСС». Його бійці мали особливі відзнаки – під тризубом на кашкетах вони носили чорний трикутник. Всі сотні куреня очолювалися загартованими в боях офіцерами, котрі пройшли сувору школу Першої світової війни у складі 21-го австрійського корпусу і мали нагороди. Вони розробили навіть свій статут, так званий «Катехизм УСС», який став нормою життя стрільців. Це був, за спогадами учасників, найкращий ударний курінь, який героїчним шляхом йшов з одного переможного бою у другий на найважливіших ділянках фронту.

4 грудня частини полковника А.Кравса перейшли у наступ і визволили Хирів. 9 грудня українські війська, закріплюючи успіх, вийшли під стіни Перемишля. Бригада УСС спільно з Козятинською завдала поразки полякам під Городком та почала бої за Раву-Руську і Белз. Але через відсутність координації бойових дій цей успіх не був належним чином використаний.

Перші успіхи української армії викликали занепокоєння польського командування. 11 грудня на Галицькому фронті було створено двотисячну групу генерала З.Зелінського і перекинуто групу майора І. Модельського, яким вдалося зупинити український наступ.

Стійкість стрілецьких бойових формацій на позиціях навколо Львова та успіхи у перших боях дали можливість українському командуванню розпочати підготовку наступальних операцій для оволодіння містом.

Для підготовки першого загального наступу була створена ударна група чисельністю 4000 стрільців та 16 батарей гармат. Вона складалася з груп «Старе Село», «Щирець», 1-го куреня УСС та Козятинської окремої піхотної бригади.

Безпосередній наступ мали здійснити групи «Старе Село» і «Щирець». З півдня і південного заходу вони повинні були наступати на Львів, щоб оволодіти Головним залізничним вокзалом. Для забезпечення їх дій підрозділ отамана А.Долуда мав вступити у бій в передмісті. Група УСС на чолі з О. Букшованим та група, очолювана О.Микиткою, повинні були прорватися до міста і відтягнути на себе більшість ворожих сил в той час, коли група, очолювана полковником І.Омеляновичем-Павленком (молодшим братом першого головнокомандувача), з району Глиняни-Пустомити нанесла б головний удар по залізничному вокзалу.

Група А.Кравса отримала завдання зруйнувати залізничну колію Судова-Вишня – Перемишль, щоб запобігти можливому прориву поляків з боку Перемишля, далі вийти на лінію р. Сян і зайняти оборону.

Група Г.Коссака повинна була забезпечити ударній групі лівий фланг з боку Городка Ягайлонського. Початок операції призначався на 27 грудня. На жаль, її підготовку не вдалося зберегти у таємниці. Дізнавшись про неї, польське командування посилює Львівський гарнізон і нанесло ряд упереджувальних ударів. Так, 25 грудня група Ю.Сопотницького у складі 2400 багнетів, 150 шабель, 24 кулеметів, 10 гармат ударила в напрямі Ставчани й через 2 дні захопила Оброшино, окраїни Рудна та 28 грудня увійшла до Львова. Ці дії поляків значно послабили лівий фланг українських військ та підвищили обороноздатність міста.

На цій ділянці фронту їй могла протистояти щойно прибула 3-за Збруча окрема піхотна Козятинська бригада, але вона

відмовилася воювати «з поляками-братами за чужу землю». В ході її роззброєння галичанами були вбиті та поранені.

Незважаючи на те, що противник перегрупував свої сили, командування ГА не відмовилося від наступу. 27 грудня групи «Схід» і «Старе Село» почали бойові дії. Станиславівський курінь, який був підпорядкований групі «Старе Село», здобув Сихів, а курінь УСС – Зубру. 28 грудня вони зайняли Міські Пасіки, Сокільники, Боднарівку. В боях за Боднарівку відзначився курінь УСС, який дійшов до Кульпаркова. Козільники і Персенківку взяв Коломийський курінь.

Група «Схід» дійшла до Личакова, а група «Щирець» відбила Любін Великий, але здобути Ставчани і Оброшино не змогла.

У здобутті Скнилова вирішальну роль відіграли січові стрільці, які стрімкою атакою вибили поляків з позицій. Але ці зусилля виявилися марними, оскільки після їхньої передислокації на інший відтинок на здобуті ними позиції було поставлено Козятинську бригаду, бійці якої, як уже зазначалося, відмовилися боронити їх. Через це наступ українських військ зупинився. Єдиним здобутком цієї операції було те, що група «Старе Село» підтягнула свій фронт до найближчих окраїн Львова. Подальші бої, які тривали ще до кінця грудня, становища не виправили.

Лінія фронту встановилася на рубежі Брюховичі – Рясна Руська-Малехів – Пасіки Міські – Персенківка – Кульпарків – Скнилів – Зимна Вода. На початок 1919 року українці і поляки вступили, як зазначив М.Омелянович-Павленко, в «стадію правдивої полевої війни». Польські війська зайняли 10 із 49 повітів Східної Галичини, де була проголошена ЗУНР. За морально-бойовими якостями галицьке вояцтво перевищувало противника, але поступалося фаховим рівнем командного складу.

Загальні причини невдачі наступу полягали в тому, що командування не мало достовірних даних про чисельність, бойовий стан та розташування українських військ, які знаходилися на етапі формування. За спогадами учасників подій, у бойових групах були полки, самостійні курені, навіть самостійні сотні, чисельність яких була різною, озброєння різноманітним, технічних засобів зв'язку не було. Фронтіві частини жили за своїми законами, містечкові інтереси стояли на першому місці. Через це бойова вартість цих частин була низькою. На всіх відтинках фронту становище рятували січові стрільці, яких ко-

мандування кидало з одного напрямку на інший. Крім того, у ході боїв їм довелося роззброювати Козятинську бригаду, бійці якої стали прямою загрозою тилам українських частин. Не слід скидати з розрахунку те, що підготовку до операції не вдалося зберегти у таємниці. На думку деяких дослідників, це сталося через те, що в складі ГА було багато іноземців, які могли передавати інформацію противнику, а також через шпигунську роботу, яку вело польське населення на терені розташування українських частин.

Невдача першого загального наступу на Львів не змогла переконати уряд ЗУНР відмовитися від продовження боїв за галицьку столицю до того моменту, поки ГА буде організована відповідно до розробленого плану, який майже не втілювався у життя. На початок січня 1919 року армії як такої ще не було, існували лише окремі частини, координувати дії яких було важко.

Між тим уряд наполягав на проведенні ще однієї наступальної операції. Її план, в якому основна роль відводилась групам «Старе Село» і «Щирець», був розроблений командуванням. Але, як і у попередній раз, він став відомий полякам, які здійснили декілька наступів у районі Рави-Руської, Львова, Городка. Так, 6-7 січня група генерала Я. Ромера ударом з Рави-Руської прорвала оборону військ групи «Північ», зайняла Жовкву, Куликів й увійшла до Львова, збільшивши сили його оборонців до 15 тис. осіб, хоча й зазнала при цьому значних втрат і не досягла головної мети – ліквідації Північного фронту української армії. 7-8 січня поляки провели ще два наступи зі Львова на Угнів та Сокаль, але їх атаки були відбиті. У ході нового наступу вони зайняли Рясну-Руську, Домажир, Козичі, Мілану і Суху Волю. 10 січня українські війська групи «Янів» зустрічним ударом відкинули противника у місто.

Другий наступ українських військ під тиском політичного керівництва розпочався 11 січня 1919 р. Блискавичним ударом Другий курінь УСС здобув Лапаївку, Бережанські курені – Сигнівку, Перший і Третій курені – Скнилів, але підтримки з боку груп «Старе Село» і «Схід» вони не отримали. В цей час Коломийська бригада зав'язла у боях під Персенківкою, а Станіславівська – під Пасіками Міськими. Невдача спіткала групу «Схід».

Наступного дня поляки розпочали несподіваний для українського командування контрнаступ зі Львова. Зустрічним

ударом вони відбили Скнилів; 13 січня зайняли Боднарівку, Глинцівку, Козельники, але тут їх було вибито із зайнятих позицій групою «Старе Село», частини якої зайняли Козельники і Персенківку. Цього ж дня група генерала З.Зелінського у складі 10 тисяч багнетів, 80 кулеметів, 34 гармат, 400 шабель атакувала Бережанську бригаду в районі Сигнівки і відкинула її курені до Басівки. Тоді ж поляки здобули Любінь Великий і Бартатів і вийшли до залізниці Львів-Самбір. Тут їх зупинив бронепоїзд групи «Хирів», яку очолював полковник А. Кравс. До речі, капеланом цієї групи був отець Василь Опарівський (загинув 22 червня в бою під Рогатином) – батько дружини Степана Бандери.

У цей час дві сотні групи «Хирів», які були призначені для допомоги групі «Рудки», вибили противника з с.Бучачи і Замковичі та здобули Угорці. У цьому бою знову відзначилися січові стрільці: «Сотня кінноти УСС атакувала ворога, – повідомляла газета «Стрілець» 17 січня. – На нашу Гуцульську сотню у Хирова чотири сотні поляків зі скорострілами повели наступ. Славні гуцули підпустили поляків і зразу перейшли на багнети. Поляки не видержали і пустилися втікати і залишили нам два скоростріли».

На цьому бойові дії припинилися: другий наступ на Львів закінчився також невдало. Це зумовлювалося тим, що частини Галицької армії ще не були готові для ведення наступальних операцій у зв'язку з продовженням процесу комплектації та трансформації окремих військових підрозділів у штатні одиниці. Наступальна операція проводилася без належної підготовки, за вимогами політичних лідерів, які відновленням української влади у Львові сподівалися підняти авторитет і міжнародний престиж ЗУНР та досягти успіхів на переговорах з країнами Антанти. На думку військових істориків, для здобуття галицької столиці перш за все необхідно було провести широкий стратегічний маневр і перерізати залізницю Перемишль-Львів, аби позбавити противника постачання із Польщі, але командування кинуло на цей напрямок недостатні сили.

Після другого наступу лінія підльвівського фронту встановилася через Брюховичі – Лису гору – Липахів – Ляшки Муровані – Солонку – Лисинічі – Чортову скелю – Пасіки – Сихів – Козельники – Сокільники – Басівку. Українські курені Янівської групи закріпились у селах Рясна Руська, Кожичі, Домажир.

Невдача другого наступу на Львів примусила державне та військове керівництво стати обличчям до армії, стан якої був жалюгідним. Характеризуючи його, командувач М.Омелянович-Павленко відмітив, що на посади командирів частин бракувало кадрів, в той час, коли значний відсоток офіцерів часто відсиджувався у тилу, запаси австро-угорської армії були витрачені, відчувався брак важкої польової артилерії. Зв'язок в державних та військових структурах забезпечували поляки, які діяли майже безконтрольно, що давало їм можливість передавати розвідувальну інформацію.

Командний склад виявився не підготовленим до ведення маневрової війни: необхідно було позбутися моральних стереотипів, закладених довголітньою «окопною» Першою світовою війною.

Усе це вимагало реорганізації армії та приведення її у відповідність з розробленою організаційно-штатною структурою. Здійснені у цьому напрямку заходи були закінчені до середини лютого. На цей момент у Галицькій армії, за деякими даними, було 45 куренів, 40 батарей, кілька сотень кавалерії. Загалом – 25 000 багнетів, 600 шабель, 150 гармат, літунська сотня і два панцеропотяги.

Політична ситуація навколо воєнного конфлікту залишалася складною. Польські дипломати досягли певного успіху на міжнародній арені, де вони представили Галицьку армію як більшовицьку, що загрожує Європі. Ця вигадка розповсюджувалася й західною пресою. Так, лондонська газета «Таймс» писала: «Небезпека більшовизму є ніби хмара, яка насувається на Польщу. Польща є коридором, через який більшовизм може проникнути в самий центр Європи». Тогочасна бурхлива ідеологізація міжнародних відносин сприяла тому, що наймоднішим і найприйнятнішим прикриттям загарбницьких планів та силової підтримки їх реалізації став мотив боротьби з більшовизмом і червоною Москвою. Це дало змогу полякам отримати допомогу для боротьби з українським більшовизмом. 21 січня країни Антанти погодилися направити на Східний фронт шестидесятитисячну армію, очолювану недавнім командиром польського легіону у Франції генералом Ю. Галлером і сформовану тут з військовополонених поляків з колишніх австрійської та німецької армій, а також з польських емігрантів на Заході.

Загальна ситуація на фронті була обговорена на Ходорівській нараді керівництва ЗУНР та командування ГА, яка відбулася 12 лютого. Начальник штабу полковник В.Курманович доповів про становище в армії, яка після закінчення реорганізації нараховувала 60 тис. вояків, але її технічні засоби та озброєння потребували вдосконалення. Група офіцерів на чолі з полковником А.Кравсом запропонувала завдати головного удару на Перемишль, тим самим заблокувати Львів і не витратити сили на штурм добре захищеного міста з п'ятнадцятитисячним гарнізоном. Але президент ЗУНР знову відстояв свою точку зору, згідно до якої напрям головного удару наступальної операції було спрямовано на Львів з метою набрання дивідендів для вирішення українсько-польського питання на Паризькій мирній конференції. Тому головний удар наступу спрямувався на найменш небезпечний для поляків напрям – Любінь Великий і далі на Львів.

Командування Галицької армії передало для підсилення групи «Гофмана» Першу бригаду УСС, два курені з груп «Хирів» та «Щирець». Всього на цьому напрямку було сконцентровано 6 тисяч військовиків, 60-80 кулеметів, 32 гармати.

Однак підготовка до нового наступу проходила дуже повільно, що дало можливість противнику посилити свої війська на відтинку Родатичі-Вовчухи, Судова Вишня – Городок на 1,5 тис. багнетів та 15 гармат. Причинами цього польські історики вважають не тільки відсутність нормальних шляхів та транспорту, а й те, що «українцям бракувало ясно визначеної мети та сконцентрованої волі». Крім того, з'ясувалося, що польська розвідка знову отримала інформацію про плани галичан і напрям головного удару.

Третій наступ на Львів, який увійшов в історію під назвою «Вовчухівська офензива», планувалось здійснити у три етапи. У ході першого етапу війська Третього корпусу повинні були перерізати залізницю Перемишль-Львів. Під час наступного – Другий корпус мав заволодіти Львовом. На третьому – планувалось здобути Перемишль і вийти на рубіж ріки Сян. Операція почалась 16 лютого артилерійським обстрілом позицій польських військ у районі Судова Вишня – Городок – Львів. Наступного дня бойові частини Сьомої бригади оволоділи Любінем Малим і Дубовою Долиною. Другий корпус зайняв Збоїська і Лапаївку під Львовом. Група «Рудки» захопила Вовчухи і Бар.

Янівська група звільнила Гартфельд, а Яворівська зруйнувала залізничний шлях в районі Заріччя і оволоділа Бортячином.

18 лютого група «Рудки» увірвалася до Довномостиська, зруйнувала залізничне полотно в районі Братковичів. Група «Крукеничі» здійснила наступ на Медику.

Наступного дня поляки провели контрнаступ і відбили Вовчухи і Бар, а 20 лютого, розвиваючи наступ, нанесли удар з Вовчухів на Долиняни і Добряни. Тут вони наштотхнулись на Перший курінь бригади УСС, який розбив лівий фланг військ противника і зайняв висоту 307 неподалік від Вовчухів. Поляки безперервно атакували позиції усусівців. Як згадують учасники подій, «від самого ранку гриміли всі батареї, засипаючи гранатами підрозділи УСС...та сотні «Куреня смерті» видержували мужньо кожную спробу удару сильнішого противника».

Невдачею закінчилися контрнаступи польських військ 21 і 23 лютого на Попелі і Стоділки. Практично українська сторона у ході боїв забезпечила собі успіх для закінчення першого етапу наступальної операції.

Війська Другої Речі Посполитої перебували у катастрофічній ситуації. Уже 18 лютого з Парижа, а з 20-го зі Львова місія Антанти під керівництвом французького генерала М.Бертелемі надіслала М.Омеляновичу-Павленку під загрозою суворих санкцій вимогу припинити бойові дії для проведення переговорів. За наказом президента Є.Петрушевича вогонь припинили, і 22 лютого командувач армії у своїй ставці в Ходорові зустрів посланців з Парижа. «Голова місії стукав по столу кулаками, вимагав негайно припинити наступ на усьому фронті», – писав генерал у спогадах «Українсько-польська війна 1918-1919». «Ми просили вас припинити вогонь, а ви відповіли генеральною битвою на всьому фронті, – накинувся на галичан англійський генерал А.Картон. – Це що, виклик Антанти? Вимагаємо припинити генеральну битву. На відповідь даємо п'ять хвилин». 24 лютого за вимогою Антанти на фронті встановилося перемир'я, пов'язане з приїздом М.Бертелемі, який відкрито висловлював прихильність до поляків. До речі, у поїзді, яким він прибув до Львова, було таємно перевезено 14 тис. гвинтівок із боєприпасами на підмогу оточеним польським військам, а до Парижа передавалася суб'єктивна інформація про ЗУНР. Незважаючи на перемир'я, поляки провели низку воєнних акцій, завдяки чому Вовчухи знову перейшли до них.

Комісія запропонувала встановити лінію кордону між Польщею та ЗУНР, яка увійшла в історію як «лінія Бартелемі». 27 лютого до Ходорова прибув Головний отаман УНР С.Петлюра з наміром примирити уряд ЗУНР з поляками, щоб спрямувати ГА проти Червоної армії, чого вимагало становище Директорії.

Під час роботи комісії, з 25 лютого по 1 березня, бойові дії на фронті не велися. Згідно «лінії Бартелемі», Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район, значна частина Східної Галичини відводилися Польщі, а тому уряд ЗУНР не погодився на таке рішення.

С.Петлюра болісно переживав невдачу свого плану і звиначував передусім у цьому командувача М.Омеляновича-Павленка. Він вважав, що зрив переговорів – це катастрофа. «Коли б Галицька армія була кинута на Велику Україну, було б знищено більшовиків і закріплено там владу, тоді по Києву була б прийнята черга на Львів. Тоді ми могли б зайняти Східну Галичину», – висловив він свої міркування у розмові з командиром Золочівської бригади С.Шухевичем. Але, на думку останнього, якщо б командування в той час погодилось би на запропоновану демаркаційну лінію, то становище на фронті стало б надто небезпечним.

28 лютого генерал М.Омелянович-Павленко від імені уряду і Начальної Команди звернувся до особового складу збройних сил з відозвою: «На третій день переговорів запропоновано нам остаточно демаркаційну лінію, яка являється образою наших найсвятіших почувань, бо на основі цієї лінії Камінка-Струмилова, Львів, Дрогобич та від цих місцевостей на захід великі простори української території мали би стати надалі в руках поляків аж до остаточного вирішення у Парижі...До зброї, товариші команданти, старшини, стрільці і козаки. Хай нас розсудить залізо і кров».

З березня бойові дії відновилися. Через два дні у Львові від артилерійського обстрілу загорілися та вибухнули склади з боєприпасами. Населення і вояків Львівського гарнізону охопила паніка. Дізнавшись про це, командири наступаючих бригад просили дозволу атакувати окраїни міста, але командування не бажало ризикувати, хоча цей ризик був виправданим, адже, на думку польських військових істориків, в цей час українці могли б взяти Львів, оскільки головна частина військ місцевого гарнізону була перекинута до Городка і Судової Вишні.

6 березня генерал М.Омелянович-Павленко здійснив часткову реорганізацію, розподіливши війська Південного фронту на чотири бойових групи: «Городок», «Бригада УСС», «Судова Вишня» та загін поручника Г.Голинського.

Вранці 7 березня поляки наступом з Вовчухів і Черлян зайняли Долиняни та Стоділки. В цей же день українські війська чотирма групами (всього 6000 багнетів, 60-80 кулеметів, 32 гармати) розпочали контрнаступ, у ході якого відбили усі втрачені позиції, повернули Вовчухи, Родатичі, Бар і Довгомостиськ. 8 березня бригада УСС здобула Братковичі і продовжила наступ, маючи на меті проломити польську оборону над Верещицею. В діях січових стрільців намітився успіх, противник був ослаблений, а його контратаки позитивних результатів не принесли.

Яворівська бригада зайняла Бортячин і Годиню, група «Крученичі» вела активні бої в районі Медики. Повністю була зруйнована залізниця від Городка до Княжого мосту. В ході наступу була розгромлена група Бекера, внаслідок чого у польській обороні утворився глибокий пролом, який відкривав шлях на Судову Вишню і далі на Перемишль. Але командування ГА не внесло відповідних змін у план операції. Українці не змогли скористатися плодами попередніх перемог і підготувати наступ на Перемишль, а тому задоволювалися опануванням залізничного шляху між Городком і Судовою Вишнею.

Восьмого березня розгорілися бої на відтинку Городок Ягайлонський – Судова Вишня. Курені Першої бригади УСС перейшли широким фронтом залізничну колію біля Братковичів, приступом взяли це село та узгір'я на північ від залізничного шляху та знищили мости і далі просунулися до с.Бурталь. 10 березня вони зайняли Галичанів, Бурталь і вдерлися на Черлянське передмістя. Другий курінь УСС зав'язав бій за цегельню в Городку і разом з Гуцульським куренем наступного дня зайняв перші позиції, але далі просунутись не зміг.

Становище поляків під Городком стало загрозливим. Вони втратили майже 300 осіб убитими і пораненими, понад 400 дезертирували з поля бою. Здобич українських військ була значною – тільки один з куренів Першої бригади УСС захопив у ворога 24 кулемети.

Таким чином, 11 березня українські частини мали під Городком максимальний успіх. Напередодні Начальна Команда

висловила подяку всім частинам Третього корпусу, які брали участь у боях, а його керівництво у своєму наказі вшанувало січових стрільців за їх мужність та бойову майстерність.

Під враженням успіхів ГА польське командування, за спогадами учасників подій, вже думало про ліквідацію Львівської групи військ, але генерал Т.Розвадовський, якому належали значні маєтності в цьому краї, заявив по телефону начальнику Генштабу С.Шептицькому (братові митрополита Андрея), що «краще загине, ніж опустить Львів».

Через те, що провід ГА невірною обрав напрямком головного удару, бої затягнулись, а тим часом з Польщі до Перемишля надійшли резерви у складі групи генерала Ф.Александровича (2973 чол. особового складу, 37 кулеметів, 13 гармат) і Познанської групи (приблизно 3000 чол. особового складу), на які не звернула уваги Начальна Команда.

Полковник А.Кравс, довідавшись про підхід до Судової Вишні свіжих частин противника, запропонував підтягнути туди більше сил, але зробити це йому не тільки не дозволили, а й усунули з посади командира Восьмої бригади. За його планом, війська повинні були повернути на Судову Вишню і об'єднатися з групами «Хірів» і «Крукеничі», розбити там поляків, завдяки чому можливо було взяти Львів у кільце. Але командувач Третього корпусу Г.Коссак відмовився виконувати цей план, а Начальна Команда залишилася у цьому питанні бездіяльною. Крім того, невідомо з яких причин, з ударної групи було вилучено два курені бригади УСС, що могли б відіграти значну роль, як найбільш боєздатні підрозділи армії.

Помітивши помилку українського командування, поляки з метою забезпечення своїх комунікацій та скорочення фронту вирішили провести низку наступальних операцій. Для цього було необхідно зайняти лінію Самбір – Рудки; очистити від українських військ простір між Городком-Перемишлем-Ярославом-Равою-Руського і вийти на лінію Рава-Руська-Немирів-Яворів.

16 березня Перша бригада УСС була знята з позицій під Городком і розпорошена по різних напрямках. Третій курінь (всього 350 стрільців) вислали під Судову Вишню проти групи Ф.Александровича, а два сильніших куреня відправили у різні боки: один – під Янів, другий – за Бортятин.

Досягнувши успіху під Судовою Вишнею, поляки продовжили наступ. Для порятунку ситуації провід ГА спрямував у цей

район новосформований Четвертий курінь УСС під командуванням поручника Струця та курінь поручника Тарнавського з метою відбити позиції, котрі до того втратили чотири курені групи «Судова Вишня». Безумовно, це було нереальне завдання, оскільки поляки мали тут чисельну перевагу, а Четвертий курінь УСС до того ж не володів жодним кулеметом. 17 березня ці курені почали наступ на Довгомостиськ. З боями стрільці пробилися до середини села, але під загрозою флангового удару противника були змушені відійти. В цьому бою вони втратили 40 осіб убитими, а поляки – близько 90 вбитими і пораненими. Після цієї невдачі командування перекинуло у цей район три курені Першої бригади УСС, але у різні напрямки, через що бригада як бойова одиниця втратила свою вартість.

18 березня поляки нанесли удар двома групами військ генералів Ф.Александровича і Д.Конаржевського вздовж залізниці у напрямку на Городок. Незважаючи на відчайдушний опір частин ГА, противнику вдалося захопити Вовчухи та Бар і розгромити українські війська в цьому районі. Галицька армія зазнала відчутної поразки: одні частини були розгромлені повністю, інші втратили боєздатність. Найбільших втрат зазнали курені бригади УСС, які знаходились у центрі подій і через безглузде використання їх у боях опинились у катастрофічній ситуації.

19 березня ворог прорвав облогу Львова. На північному крилі фронту йому вдалося зайняти Яворів і Янів. З великими труднощами українським частинам вдалося його зупинити.

Вовчухівська операція ще раз виявила неспроможність Начальної Команди координувати дії корпусів, оскільки фактично в даній операції активно діяли тільки війська Третього корпусу. Підсумовуючи її результати, учасники бойових дій, пізніше відомі стрілецькі історики Б.Гнатевич і О.Думін писали: «Так трагічно покінчився найбільший чин української зброї за час чотирьох з половиною місяців змагань, діло, що коштувало багато крові й великого зусилля. Українські стяги виповнили своє завдання блискуче, і коли їх змагання не увінчались успіхом, то завинив у цьому у 100 відсотках провід армії, Начальна Команда. Вже, захопивши залізничний шлях, вона повинна була звернути зараз головні сили проти заходу, щоб здобути Перемишль і лінію Сяну. Львів був би скапітулював, заки покінчилася би була акція проти Перемишля. Начальна Команда

утрете зробила ту саму помилку тим, що намагалася захопити Львів безпосередньою акцією проти нього...»

Навіть після цієї невдачі уряд ЗУНР не вжив рішучих заходів щодо заміни або зміцнення керівництва армії та перегляду стратегічних планів ведення війни. Він сліпо вірив в ідею необхідності здобуття Львова як вирішального чинника війни.

Між тим активність українців під галицькою столицею викликала занепокоєння польського уряду та країн Антанти. Остання остерігалася, що ЗУНР може піти на союз з Радянською Україною. 19 березня країни Антанти надіслали телеграму командувачам обидвох армій з вимогою припинити бойові дії, а через два дні було прийняте рішення відправити армію генерала Ю.Галлера у Польщу. В цей же час радянський уряд запропонував командуванню ГА об'єднати збройні сили для боротьби з Польщею. Є.Петрушевич вирішив залишити цю пропозицію без уваги, оскільки сподівався, що Захід не дозволить знищити українську державність у Східній Галичині.

Невдача Вовчухівської наступальної операції значно погіршила становище ЗУНР та її армії, оскільки показала противнику, що він може перемогти у війні. Останній частіше став перебирати ініціативу в оперативних акціях. Галицька армія перейшла до пасивної оборони. На захист 300 км фронту не вистачало військ. Тридцять сім тисяч стрільців з 553 кулеметами та 200 гарматами не могли забезпечити надійну оборону. Їм бракувало боєприпасів, обмундирування, продуктів харчування.

Такі умови змусили уряд здійснити декілька кадрових змін у командуванні корпусів, що, проте, не поліпшило становище на фронті. В цей період поляки прорвали оборону під Любінем, Самбором і почали масований наступ. 26-28 березня українська сторона втратила Краківець, Яворів, Янів, Брюховичі, Бірки, Сокольники, Глинну, Міклашов, Дубляни. Жорстокі бої тривали у районі Городка і Любіня Великого, де утримували оборону бійці бригади УСС.

Успіх польських військ і тяжкий моральний стан українських військ змусили уряд ЗУНР звернутись до офіційної Варшави з пропозицією про перемир'я, у зв'язку з чим збройні сили республіки були відведені на «лінію Бартелемі» та припинили бойові дії. Але поляки навіть в умовах замирення не припиняли боїв і відбивали зручні позиції.

13 травня провід ЗУНР погодився на умови комісії Мирної конференції на чолі з генералом Л.Ботом і чекав реакції польської сторони. Ці умови були прийнятними для українців, оскільки залишали їм Борислав і Дрогобич. Але наприкінці квітня на Галицький фронт з Франції прибула армія Ю.Галлера.

Навесні 1919 р. вона була одним із найбільш організованих і могутніх збройних формувань у Східній Європі (60 тис. бійців, 200 гармат, 900 кулеметів). Поєднавши її з військами Т. Розвадовського, поляки мали на Галицькому фронті 100 тис. воєнків. План операції передбачав у короткий строк розгромити противника, зайняти Східну Галичину і сполучитися із союзною Румунією. Галлерівські війська мали наступати на схід від лінії Любачів-Яворів-Львів-Ходорів (всі пункти включно) у загальному напрямі Сокаль-Красне-Бережани-Бучач. Справа, у напрямі Самбір-Дрогобич-Стрий-Бучач, наступала армійська група генерала В.Івашкевича.

Тогочасній Галицькій армії, навпаки, не вистачало військ, боєприпасів, обмундирування, продуктів. Понад 300-кілометровий фронт тримали всього 37 тис. стрільців, які мали 553 кулемети і 200 гармат. «Стрілецьтво було обдерте і босе, – згадував пізніше колишній старшина Самбірської бригади І.Карпинець, – без відповідального озброєння, перемучене, часто голодне і без надії на краще. Ніхто ним не журився, ані уряд, ані суспільство».

30 квітня Юзеф Галлер прибув до Львова, де його урочисто зустріло польське населення. Наступного дня під час прийому мало не просльозив: «Як птахи з далеких країн, прилетіли ми до Львова, щоб у вашому місті звити гніздо, з якого підемо далі на схід...».

Мужньо обороняючись, завдаючи противнику дошкульних контрударів і водночас деморалізовані невдачами, втрачаючи дисциплінованість, українські частини відступали, здаючи ворогу позиції.

Швидкий відступ призвів до поспішної евакуації як державних установ, так і військового майна. Завдяки цьому до рук поляків потрапило багато зброї та боєприпасів, що значно знизило боєздатність ГА. 6 червня її війська зібралася у трикутнику за лініями: Устечко-Ягольниця – на заході, Збрись-Черконінці-Шманьківчики – на півночі і ріки Збруч – зі сходу.

У такій критичній ситуації Є.Петрушевич проголосив себе 9 червня диктатором – в його руках зосередилась уся вла-

да. Відбулася і зміна командувача – замість обвинуваченого у військових невдачах М.Омеляновича-Павленка призначили генерала Олександра Грекова, який свого часу закінчив юридичний факультет Московського університету, Московське юнкерське військове училище, Миколаївську академію Генерального штабу, брав участь у російсько-японській і світовій війнах, був деякий період військовим міністром УНР. Цілий ряд змін відбувся в державному та армійському апаратах.

Відсутність плану і швидкий відступ Збройних сил ЗУНР привели до послаблення зв'язків між наступаючими частинами поляків: лінія фронту стала нестабільною і виник певний розрив між передовими частинами і тилowymi. Галицька армія опинилася перед загрозою оточення та повного знищення, але спромоглася на наступ, аналогів якому мало знайдемо не лише в українській, а й у світовій військовій історії. Він відомий під назвою «Чортківська офензива». Це був четвертий, останній похід на Львів. Підтриманий майже усіма командирами корпусів і бригад, О.Греков зумів переконати уряд в необхідності наступальної операції, спираючись на високий моральний дух галицького стрілецтва.

Ще напередодні, 5 червня, начальник штабу ГА В.Курманович надіслав командирам корпусів і бригад розпорядження, в основі якого лежав не лише патріотичний порив, а й ретельний аналіз оперативної ситуації на фронті. «Нехай всі жовніри разом і кожний з них зокрема скаже, чи дійсно є ще у них народна і жовнірська честь, чи готові вони боронити до останньої краплі крові сей останній клаптик рідної землі, чи рішені розпочати на ново похід для визволення з ганьблячої польської неволи своїх батьків, матерів і сестер, – зазначалося в ньому. – Перекажіть їм, що я, пригадуючи присягу, зложену ними рідній Вітчизні, наказую сей час всякий дальший відворот зостановили, а приказую натомість готувитися до рішучого наступу удару».

Чортківська офензива, як зауважив М.Литвин, була останньою відчайдушною спробою визволити окуповані землі і врятувати незалежність ЗУНР. Вона засвідчила перед світом незламну волю українського народу обороняти свою Батьківщину. У ході травневої офензиви поляків ГА зазнала великих втрат у людях та озброєнні. За два тижні її чисельність скоротилася на 10-12 тис. Внаслідок міжнародної ізоляції у травні-червні по-

вністю припинилося надходження вояків, зброї і боєприпасів з Австрії та Чехословаччини. Втягнута у запеклу і важку боротьбу з більшовицькою Росією, УНР не змогла реально допомогти братній республіці, бо сама опинилася в критичній ситуації. Свою роль відіграли й інші фактори, які визначили перевагу збройних сил Польщі кількісно і якісно, зокрема, в укомплектуванні армії рядовим, підофіцерським, офіцерським і генеральським складом (нагадаймо хоч би те, що у війні брали участь більше двох десятків польських генералів, тим часом як в ГА їх налічувалися одиниці). Польська армія була набагато краще озброєна новими зразками французької, англійської, німецької та американської зброї і бойової техніки, в той час коли Галицька задовольнялася здебільшого малоефективною австрійською і в кращому випадку російською зброєю. Супротивнику сприяла наявність розвинутих комунікацій на його території, яка дозволяла маневрувати кіннотою (її у нього було в кілька разів більше), панцерними потягами та автобронетехнікою, швидко зосереджувати їх на напрямках головних ударів або для контрударів. Отже, навіть за найсприятливіших умов сподіватися на повний успіх операції було б надто оптимістично.

Початком загального наступу став переможний бій за Ягільницю 7 червня. Наступного дня дивізія В.Сікорського зазнала серйозних втрат і відступила до Бучача. Частини Другого корпусу захопили 200 полонених, 52 кулемети, багато військових трофеїв. Ця перемога викликала велике патріотичне піднесення в особового складу ГА.

На думку багатьох істориків, операція почалася стихійно і тільки після здобуття частинами Другого корпусу Ягільниці Начальна Команда спланувала і провела операцію зі звільнення Чорткова. Її здійснили бригади Другого корпусу. Завдяки вмілим діям стрільців та координації між бригадами, місто було визволено 8 червня. Цей день внесений яскравою сторінкою у літопис визвольних змагань. Новопризначений головнокомандувач О.Греков 9 червня видав свій знаменитий «Наказ військам», в якому наголошувалося: «...Від сьогодні ми будемо знати тільки слово «Вперед!» і боєм та хоробрістю здобудемо назад всю нашу землю...».

У зверненні до армії Є.Петрушевич писав: «Ви за два дні свого походу вперед визволили великий шмат втраченої землі... Далі вперед, українські діти! Ждуть Вас замучені поль-

ською неволею українські села і міста, чекають Вас там Ваші родини, благословить Вас на послідній бій і на славну побіду весь український нарід!».

Звільнивши Чортків, ГА продовжила свій наступ. Другий корпус рушив на Бучач, Перший – на Теревовлю, Третій – на Монастирську.

Перша бригада УСС була перекинута на допомогу Першому корпусу під Теревовлю, де вирішувалась доля наступу. Саме тут польське командування силами комбінованої дивізії В.Сікорського планувало нанести удар по правому флангу наступаючих й примусити їх повернути назад. Але під Ласківцями і Вербицями січові стрільці у нічному бою розгромили підготовлену до контрудару групу. Їхня кіннота на чолі з четарем Д. Коржинським і хорунжим М.Петруняком захопила багато трофеїв.

11 червня бригада УСС підійшла під Теревовлю і взяла участь у зведеному штурмі, що закінчився перемогою. 15 червня був звільнений Тернопіль. Таким чином, удар бригади УСС по лівому флангу ворога допоміг Першому корпусу виконати своє завдання. Велику хоробрість та військову майстерність у ході операції проявили три курені УСС (1300 крісів, 120 шабель, 40 кулеметів, які в запеклих боях протягом 14-15 червня зірвали намагання дивізії В.Сікорського окружним маневром розчленувати Галицьку армію.

Так, 15 червня бригада УСС зустрілася у бою з ударною групою ворога, очолюваною полковником Л.Бербецьким (один полк піхоти, дві сотні уланів, три батареї гармат), яка намагалась розсічним ударом розділити фронт наступаючих частин ГА в районі Купчинці-Денисів. У цьому бою курені бригади УСС витримали шалений наступ поляків, провели маневр, зайшли в тил, розгромивши 7-8 куренів ворожих військ, зайняли Городище і спинили підхід їхніх резервів. Цим подвигом усусівці зірвали плани противника і ще раз врятували становище. За хоробрість багато з них отримали різноманітні відзнаки, більшість офіцерів були підвищені у військових званнях.

Одна з найбільших битв українсько-польської війни розгорнулася 17-21 червня за Бережани. Саме тут, в районі Бережани-Зборів-Золочів, ворог зосередив основні сили, щоб зупинити наступ ГА на Львів. Після артилерійського обстрілу стрільці бригади УСС багнетами зламали дві лінії оборони противника поблизу Гиновичів. У бою відзначилась артилерійська

група Я.Воеводки та 2-й курінь УСС В.Білінкевича, який біля Нараєва перекрив полякам шлях відступу. Завзята боротьба йшла в районі Гиновицького цвинтаря, де наступ вів 3-й курінь УСС.

Після здобуття Бережан усусівці переслідували ворога у Перемишлянському напрямі. Здобувши блискучу перемогу під Дунаєвом, вони зупинилися під Перемишлянами.

На півночі бригади Першого корпусу здобули Підкамінь, Лукавець, Луків, Золочів. Польські частини відійшли на лінію Ожидів-Скварява-Гологори, з якої 15 червня провели декілька контрнаступів. У зустрічному бою війська ГА відбили останні, захопили Ожидів, Белзець, Бурштин та закріпилися на цьому рубежі. Під час контрнаступу галичан ворог зазнав відчутних втрат: 2121 особа, з них 156 вбитими, 222 полоненими і 1743 пораненими. Генерал Галлер бомбардував Варшаву благальними телеграмами, лякав непередбаченими наслідками, якщо не отримає допомоги. Вона надійшла – 26 червня до Львова прибув і сам Ю.Піلسудський. Відтак польські бойові ряди зросли до 38613 багнетів, 2144 шабель, 797 кулеметів і 207 гармат. А в їх супротивника на той час було лише 24300 багнетів, 400 шабель, 367 кулеметів і 144 гармати.

П. Ткачук звернув увагу на те, що вже в ході стратегічної наступальної Чортківської операції, попри існування плану нової реорганізації ГА у перспективі переходу останньої до стратегічної оборони на широкому фронті, командувач О.Греков під впливом її успішного розвитку повернувся до попередніх організаційних схем полковника Є.Мішковського. Основним вищим тактичним з'єднанням ставала бригада у складі чотирьох піхотних куренів, кінної сотні, гарматного полку, сотень саперів, зв'язку тощо. За його наказом, від 14 червня розгортається формування 4-го корпусу генерала Володимира Генбачова і 5-го корпусу полковника Григорія Коссака – по чотири піших бригади кожному. У складі Начальної Команди утворено Оперативний штаб для керівництва бойовими діями, а також Головний відділ фронту. Внаслідок нової реорганізації НК ГА стала гнучкішою й відповідала вимогам війни. Оголошено було штатну кількість особового складу збройних сил згідно з новою організацією: старшин у бойовому стані – 2585, інших – 285, всього – 2870; підстаршин і стрільців – відповідно 66970, інших – 18935, всього – 85905. У Галицькій армії, згідно планами, мали служити

88775 старшин і стрільців. Кожний з корпусів мав особового складу 17775 осіб, і також 2308 коней і 416 кулеметів. Кожна піхотна бригада мала 4346 вояків, з них старшин – 138. Курінь складала 1039 старшин і стрільців, сотню – 5 старшин і 115 стрільців. Тим же наказом було впроваджено тимчасові відзнаки належності вояків до корпусів і бригад.

Тим часом затримка операції під Бережанами, невиправдано повільні темпи наступу лівого крила ГА, припинення Червоною армією боїв проти поляків дало можливість останнім підтягнути значні резерви і серйозно посилити війська Галицького фронту. Співвідношення сил різко змінилося на їхню користь. До того ж безперервні бої вкрай виснажили людей. А головне – бракувало боєприпасів. 28 червня по всьому фронту від Бродів до Калуша поляки перейшли у рішучий наступ. Галицька армія була змушена відступити до Збруча на з'єднання з Дієвою армією УНР. На подальший наступ вона не мала сил. Відчувалася нестача озброєння, обмундирування. Її провід навіть не зміг забезпечити зброєю добровольців, які бажали вступити до лав збройних сил у дні Чортківського наступу. З дев'яноста тисяч з них до війська потрапило лише 15-17 тисяч. Командування стверджувало, що «оружжя і амуніції є досить», але до його збирання потрібно залучити населення. Воно закликала до здачі зброї – по 20 гривень за кріс, а її приховування оголошено злочином. Однак, це не дало бажаних наслідків. Згідно розпорядження Є.Петрушевича, зі збройних сил були звільнені неукраїнці, яким закидалися різноманітні зловживання. Разом з тим був сформований «Пробойовий курінь Першого корпусу Галицької армії», що став більше відомим під назвою «Жидівський курінь ГА», який за дуже короткий час уже налічував 1200 вояків-євреїв. Очолований поручником колишнього 15-го австрійського полку Соломоном Ляйнбергом, він хоробро воював за українську державу. Крім цього, негативне військово-політичне значення мав укладений С.Петлюрою 16 червня, якраз під час розгортання Чортківської офензиви, договір з Польщею про обопільне припинення воєнних дій. Згідно нього, ЗУНР втрачала основну частину своєї території. Правда, Є.Петрушевич його не визнав, що відображало настрої українського населення Східної Галичини й особового складу збройних сил.

15 липня уряди Директорії УНР і ЗУНР підписали угоду про перехід ГА за р. Збруч і влиття її до складу Дієвої армії УНР.

Наступного дня Начальна Команда під проводом генерала М.Тарнавського (5 липня диктатор Є.Петрушевич звільнив генерала О.Грекова з посади Начального вождя) та уряд переїхали до Кам'янця-Подільського – ставки С.Петлюри. 16-17 липня стотисячна маса галицьких вояків і цивільних громадян перейшла Збруч в районі Гусятина та Скали і стала ударною силою українських військ в наступному періоді визвольних змагань українського народу. Під час відступу було полонено 6,5 тис. стрільців. «Висловом того глибокого зворушення та тих тяжких настроїв, що переживало в той драматичний період галицьке стрілецтво, була одна з найкращих пісень Р.Купчинського «Ой та зажурились», складена ним у серпні 1919р.: «Ой та зажурились Стрільці Січовії, як Збруч річку проходили...». Як бачимо, ГА опинилася за межами батьківщини на Поділлі в трикутнику річок Збруч і Дністер на території, яку поки що контролювали війська С.Петлюри, затиснуті тут військами Радянської України.

Так закінчилася українсько-польська війна, що тривала вісім з половиною місяців. В ній на теренах Східної Галичини загинуло близько 15 тис. українських і 10 тис. польських вояків.

Таким чином, військово-політичне керівництво ЗУНР зуміло створити боєздатні збройні сили, які у край несприятливих міжнародних і внутрішніх умовах упродовж майже дев'яти місяців відстоювали її суверенітет, протистояли значно сильнішому ворогу. Проти 3,5 млн. галицьких українців виступила 18-мільйонна Польща, а на Галицький фронт була кинута 60-тисячна армія Ю.Галлера, озброєна Антантою для боротьби з більшовиками, яка зуміла переломити хід війни на користь Другої Речі Посполитої.

Незважаючи на поразку, Галицька армія вкрила свої знамена славою в ім'я Батьківщини і довела всьому світові, що український народ має історичне право на створення своїх збройних сил та власної держави.

Питання для самоконтролю:

1. Які причини українсько-польської війни?
2. Як створювалася Галицька армія?
3. Розповісти про Вовчухівську операцію.
4. Що ви знаєте про «Чортківську офензиву»?
5. Які уроки можна винести з українсько-польської війни 1918–1919 рр.?

Література:

1. Гуржій О. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / О. Гуржій, О. Реєнт. – К. : Арій, 2010. – 336 с.
2. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України. За спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину: Репринтне видання / М. Гуцуляк – К. : Либідь, 1993. – 406 с.
3. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. – 325 с.
4. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Документи і матеріали. У 5-ти тт. – Івано-Франківськ : Лілея–НВ, 2001. – Т. 1. – 584 с.
5. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 628 с.
6. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923: Люстрована історія. – Львів; Івано-Франківськ, 2008. – 523 с.
7. Історія Львова: У трьох томах. – Львів : Центр Європи, 2007. – Т. 3. – 575 с.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ століття). – Львів : Світ, 1992. – 702 с.
9. Каляев А. Українські січові стрільці у боротьбі за створення і захист Західноукраїнської Народної Республіки: дис... канд. іст. наук. / А. Каляев. – Львів, 1997. – 225 с.
10. Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 284 с.
11. Кравс А. За українську справу: Спомини / А. Кравс. – Львів: Червона Калина, 1937. – 99 с.
12. Кравчук М. Організаційно-правові аспекти будівництва Української Галицької Армії / М.Кравчук // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: Історія і традиції. – С. 306–308.
13. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.
14. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 / А. Крезуб. – Львів : Червона Калина, 1933. – 179 с.
15. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р / О. Кузьма. – Львів, 1931. – 448 с.

16. Литвин М. Військова еліта Галичини / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 376 с.
17. Литвин М. Збройні Сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / І. М. Литвин, К. Науменко. – Львів; Харків : Сага, 2007. – 244 с.
18. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Каменярь, 1991. – 200 с.
19. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 368 с.
20. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 488 с.
21. Лозинський М. Галичина в роки 1918–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1970. – 228 с.
22. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма / М. Омелянович-Павленко. – К., 2002. – 460 с.
23. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво / С. Ріпецький. – Львів : НТШ у Львові, 1995. – 357 с.
24. Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії / О. Стецишин. – Львів : Часопис, 2012. – 480 с.
25. Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917-1921рр. / П. Ткачук. – Львів : ЛІСВ, 2009. – 311 с.
26. Ткачук П. УГА: бойова характеристика / П. Ткачук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення. – Львів, 2009. – С. 403–408.
27. Ткачук П. Військове будівництво в Західноукраїнській Народній Республіці / П. Ткачук // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: Зб. наук. праць. – К., 2010. – С. 197–202.
28. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – 672 с.; 1960. – Т. 2. – 383 с.; 1966. – Т. 3. – 232 с.; 1968. – Т. 4. – 291 с.
29. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія / Л. Шанковський. – Вінніпег, 1974. – 396 с.
30. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe / M. Klimecki. – Warszawa, 1997. – 286 s.
31. Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka 1918–1920 / M. Krotofil. – Toruń, 2002. – 226 s.

ЧЕРВОНА АРМІЯ В БОЯХ І РАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Складна політична ситуація в Європі середини 1930-х рр. спричинила вибух світової війни. Робітничо-селянська Червона армія (РСЧА) взяла участь у двох війнах (радянсько-польській, вересень 1939 р. та радянсько-фінляндській, 30 листопада 1939 р. – 13 березня 1940 р.), а також у двох військових акціях (введення контингенту військ до Литви, Латвії, Естонії, жовтень 1939 р. – червень 1940 р.; до Південної Бессарабії та Північної Буковини, червень 1940 р.).

За основними кількісними та якісними показниками військової кампанії СРСР проти Польщі, попри слабку інтенсивність бойових дій, сучасні історики розглядають як радянсько-польську (вересневу) 1939 р. війну. Заздалегідь спланований радянським військово-політичним керівництвом та узгоджений з німецькою стороною раптовий і неочікуваний для поляків удар Червоної армії, кількість задіяної живої сили і техніки, обсяги військової мобілізації, велика площа театру воєнних дій (майже в 200 тис. кв. км), наступ радянських військ і Вермахту, війська якого майже паралельно активно діяли на західних кордонах Польщі, примусили останню воювати на два фронти та відіграли принципову роль у деморалізації й остаточному розгромі польських збройних сил.

Підготовка СРСР до війни з Польщею проводилась у формі прихованої мобілізації. Переростання навчальних зборів у воєнну кампанію проти Польщі передбачалось директивою наркома оборони СРСР маршала К. Ворошилова від 14 вересня 1939 р., в якій містився наказ військам РСЧА «до кінця 16 вересня приховано зосередитись і бути готовими до рішучого наступу з метою блискавичним ударом розгромити військо противника». 17 вересня 1939 р. два величезних угруповання радянських військ (вони одержали назву Український та Білоруський фронти й налічували 7 армій, 1 кінно-механізо-

вану групу, 617 588 чол. особового складу, 4954 гармати і міномети, 4733 танки, 3298 літаків) перетнули польський кордон. До бойових дій залучалась і Дніпровська воєнна флотилія. Чисельність радянських військ на терені західноукраїнських і західнобілоруських землях швидко нарощувалася і вже у жовтні 1939 р. на двох фронтах нараховувалося 2421300 чол., об'єднаних у 60 стрілецьких, 13 кавалерійських дивізій, 18 танкових бригад. На озброєнні радянських військ у цей час було 5467 середніх і важких гармат, 6636 танків.

Червоній армії тут протистояли частини Корпусу охорони прикордоння (КОП), кілька укріплених районів на Волині, в Галичині, Поліссі. У цьому регіоні польські збройні сили нараховували 370 тис. чол. при 540 гарматах і 70 танках. 80 % цих військ становили погано озброєні та ненавчені резервісти. До польської армії входили й мобілізовані з початком німецько-польської війни понад 150 тис. західних українців.

До складу Українського фронту (командуючий – командарм 1-го рангу С. Тимошенко, начальник штабу – комдив М. Ватутін, члени Військової Ради – корпусний комісар В. Борисов і перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов) увійшли три армійські групи, що нараховували 238 978 чол. Найбільш широким фронтом у 230 км наступала Шепетівська – Північна група (надалі 5-а армія, комдив І. Советніков). Своім лівим флангом група 18 вересня захопила м. Рівне і просувалася у напрямі Володимир-Волинського, а правим вела наступ на м. Ковель. У лісах на Волині, де концентрувалися та проводили переформування розшматовані німецькими військами відступаючі польські частини, Червона армія в період з 20 до 22 вересня наштовхнулася на спротив поляків у районі Сарненського укріпрайону, Ковеля, Боровичів. Після невеликої затримки радянські війська, зламавши оборону на річці Західний Буг поблизу Холму (Хелму), 25 вересня здобули це стародавнє місто і 30 вересня вийшли в етнічні польські регіони II Речіпосполитої. В полон, згідно з повідомленнями, було захоплено 190,5 тис. польських вояків.

У центрі, на ділянці майже 90 км, вела наступ Волочиська – Східна група (надалі 6-а армія під командуванням комкора П. Голікова). Впродовж 17–19 вересня її війська взяли Тернопіль, Єзерну, Сокаль, Броди, Бібрку, Рогатин, підійшли до Львова, де зустрілися з німецькими військами, які блокували

в місті 15-тисячний польський гарнізон на чолі з генералом В. Лянгером. Унаслідок переговорів між радянським і німецьким командуванням частини Вермахту відійшли з цього району, поступившись містом Червоній армії. 22 вересня 1939 р. після переговорів між радянським командуванням і львівським гарнізоном поляки погодилися капітулювати на почесних умовах (гарантія особистої недоторканності, збереження особистого майна, можливість подальшого виїзду за кордон і т. ін). Проте ці умови не були виконані.

Мобільна і потужна Кам'янець-Подільська – Південна група (надалі 12-а армія, командуючий – командарм 2-го рангу І. Тюленєв) наступала на фронті 110 км із середньою швидкістю 60-90 км на добу. На першому етапі операції, 17-20 вересня 1939 р., вона здобула Коломию, вела бої біля Галича і оволоділа м. Станіславом (тепер Івано-Франківськ), дійшла до річки Стрий, де зустрілася з німецькими військами. На другому етапі операції група просунулася до річки Сян з тим, щоб перекрити державний кордон Польщі з Румунією та Угорщиною для відступаючих польських військ, а також розпочала прийом від Вермахту захоплених ним українських міст. 22 вересня німці передали Червоній армії м. Стрий, 24 вересня – м. Дрогобич. 12-й армії довелося вести бойові дії з окремими польськими загонами, які намагалися пробитися до кордонів Румунії та Угорщини. Ці операції Червона армія подекуди проводила у співдії з частинами Вермахту. Наприклад, 27–28 вересня 1939 р. в районі Журавинець радянські війська спільно з німцями розбили 4-тисячну кінну групу (5–6 кавалерійських полків) польських військ під орудою генералів Андерса і Лісовського, яка намагалася перейти кордон з Угорщиною (обидва генерали потрапили до радянського полону).

За 12 днів ведення воєнних дій у Західній Україні та Західній Білорусії Червона армія пройшла від 250 до 350 км, зайнявши територію 195 тис. кв. км з населенням майже 13 млн. осіб. Радянсько-німецьким договором про дружбу і кордон 28 вересня 1939 р. був оформлений статус цих земель як окупованих. Відтак, Польща припинила своє існування як держава, її етнічні території потрапили під німецьке управління, а українські і білоруські етнічні землі увійшли до УРСР та БРСР – складових Радянського Союзу. До сфери радянських інтересів, згідно з вищезгаданим договором, відійшла й тери-

торія Литви. Натомість Радянський Союз передав Німеччині землі Люблінського і Варшавського воєводств, зайняті Червоною армією в ході радянсько-польської війни. На честь перемог над Польщею у Бресті, Гродно та інших містах були проведені радянсько-німецькі військові паради. Загальні втрати в ході радянсько-польської війни, за офіційними даними, з боку РСЧА становили понад 3 тис. осіб (852 загиблих, 2200 поранених та зниклих безвісти). Втрати польської сторони становили відповідно 3,5 тис. і 20 тис. осіб.

У польській кампанії радянські війська здобули досвід здійснення швидких переходів значними силами, оточень та ліквідації великих угруповань («котли» в Чорткові, Галичі, Станіславі, в урочищі Журавинці), а також успішного подолання укріплених районів противника (Барановичі, Сарни). Водночас виявилися серйозні хиби в керівництві та бойовій підготовці РСЧА. Зокрема, організація штабної роботи не забезпечувала сталого управління: швидке пересування частин і з'єднань, часта зміна дислокації командних пунктів постійно спричиняли переривання зв'язку в ланках від полку до фронту. Відсутність належної взаємодії між різними родами військ, особливо наземними і повітряними, призводила до періодичних обстрілів авіацією власних колон військ, які, в свою чергу, відповідали вогнем. Проблеми для військово-політичного командування створювали й невисокий рівень дисципліни, випадки мародерства, самочинних розстрілів полонених тощо.

Наприкінці 30-х рр. СРСР, прагнучи зміцнити свої геополітичні позиції на північному заході, посилив дипломатичний тиск на Фінляндію з тим, щоб примусити її передати стратегічно важливі території (півострови Ханко і Рибачий, Карельський перешийок) в обмін на частину радянської Карелії. Коли фіни, посилаючись на традиційний нейтралітет, відмовилися від цього, Радянський Союз вдався до силового вирішення проблеми, використавши як привід для воєнних дій здійснений 26 листопада 1939 р., начебто, з території Фінляндії, обстріл прикордонного селища Майнила. 30 листопада 1939 р. війська Ленінградського військового округу у складі чотирьох армій за підтримки кораблів Балтійського і Північного флотів розпочали наступ на фронті від Баренцевого моря до Фінської затоки. Радянська авіація бомбардувала 20 фінських міст.

Для політичного прикриття вступу радянських військ у Фінляндію на території Радянського Союзу були створені так звані Фінський народний уряд (голова – член Комінтерну О. Куусінен) та Фінська народна армія. Цей уряд проголосив утворення Фінської демократичної республіки (ФДР), а 2 грудня 1939 р. СРСР і ФДР уклали договір про дружбу і взаємодопомогу. Однак ці заходи й пропагандистська кампанія під гаслом «визволення фінських трудящих від буржуазії» виявилися неефективними. Фінське населення розцінило дії СРСР як агресію. Засудила радянську-фінляндську війну і світова громадськість (у грудні 1939 р. СРСР як агресор був виключений з Ліги Націй). Як свідчать численні політдонесення, ця війна була непопулярною й серед значної частини бійців Червоної армії.

На першому етапі війни непідготовленість радянських військ до ведення бойових дій у складних кліматичних умовах, прорахунки командування призводили до значних втрат РСЧА у живій силі і техніці. Бойові дії активізувалися в лютому 1940 р. Внаслідок реорганізації та нарощування військ радянській стороні вдалося зосередити на радянсько-фінляндському фронті понад 760 тис. осіб. У складі десятків частин і з'єднань, перекинутих до цього часу з Київського, Харківського, Одеського військових округів, значну кількість становили мешканці радянської України. Зі складу КОВО до Фінляндії було надіслано кілька стрілецьких дивізій та авіаескадрилій, три танкових полки, три артилерійських полки Резерву Головного командування, два зенітно-артилерійських дивізіони, дев'ять окремих зенітних батарей, десантна бригада, 24 лижних батальйони та інші частини. З Одеського військового округу у війні брали участь чотири дивізії, одна бригада, три авіаполки. У Харківському військовому окрузі із комсомольців-добровольців було сформовано два лижні батальйони (75-й та 76-й) до 900 чол. кожний.

У середині лютого 1940 р. 7-а і 13-а армії (35 дивізій) Північно-Західного фронту (створений у січні 1940 р., командуючий С. Тимошенко) зламали спротив 15 дивізій фінської армії і на початку березня прорвали основу оборони – «Лінію Маннергейма» – систему потужних залізобетонних фортифікаційних споруд, зав'язаних на природних перешкодах (болота, озера, ліси), що перетинала Карельський перешийок від Ладозького озера до Фінської затоки. Не в змозі продовжувати війну, Фін-

ляндія погодилася на укладання мирного договору, який був підписаний у Москві 12 березня 1940 р. Згідно з договором, радянсько-фінляндські кордони відсувались на лінію Выборг – Сортавала, а до складу СРСР переходили Карельський перешийок, кілька островів у Фінській затоці тощо. Суттєвим фактором, який спонукав СРСР до переговорів з Фінляндією, стала загроза втручання у війну на боці останньої Англії та Франції.

Радянсько-фінляндська війна продемонструвала численні негаразди в бойовій, організаційній і технічній підготовці Червоної армії. Її втрати (до 400 тис. убитими і пораненими, обмороженими сягали майже 40 % бойового складу) суттєво переважали фінляндські (понад 70 тис. у тому числі 23 тис. убитих і померлих від ран, 50 тис. поранених). Серед дивізій з українських округів, що зазнали значних втрат, були, зокрема, 7-а Чернігівська стрілецька дивізія, яка брала участь у прориві лінії Маннергейма та штурмі Выборгу, а також знаменита 44-а Київська (Щорсівська) стрілецька дивізія: тільки з 1 до 7 січня 1940 р. вона втратила 33,9 % особового складу (4756 осіб), у тому числі 1001 – убитими, 1430 пораненими, 82 обмороженими та 2243 зниклими безвісти, більшість з яких були захоплені фінами. Загалом до полону потрапило 6 тис. червоноармійців, понад 300 командирів РСЧА. У радянському полоні опинилося 900 фінських вояків, у тому числі 10 офіцерів. Згодом за домовленістю з Фінляндією радянських військовополонених передали СРСР: 700 з них були засуджені (здебільшого до смертної кари), майже 4,5 тис. чол. відправлені до ГУЛАГу.

Забезпечивши зміцнення своїх позицій у регіоні Балтики шляхом мирного договору з Фінляндією та приєднання до СРСР Литви, Латвії, Естонії, радянське керівництво влітку 1940 р. активізувало дії, спрямовані на реалізацію «пакту Молотова – Ріббентропа», що передбачали приєднання до Радянського Союзу Південної Бессарабії. Стратегічне значення Бессарабії було досить вагомим: вихід до гирла Дунаю дозволяв Радянському Союзу забезпечити необхідну глибину оборони Севастополя і Одеси, що перебувала за 40 км від румунського кордону, ефективніше контролювати чорноморські протоки й отримати зручний плацдарм для просування Червоної армії у разі потреби на Балкани. Свої претензії на Бессарабію та Північну Буковину радянська сторона обґрунтовувала приналежністю їх

до українських етнічних територій та наявністю в них значної частки етнічних українців.

Військово-організаційна підготовка до цієї акції почалася заздалегідь на базі КОВО і ХВО, нового Одеського військового округу (ОдВО). Військові Ради КОВО і ОдВО 9 червня 1940 р. отримали директиви народного комісара оборони СРСР із завданням готуватися до операцій з «повернення Бессарабії». Радянські війська зосереджувались на кордонах з Румунією під виглядом навчальних зборів. Розгортання військ завершилося 27 червня 1940 р. Для керівництва бойовими діями в Румунії на базі управління КОВО було створене Управління Південного фронту (командуючий – генерал армії Г. Жуков, член військової ради – корпусний комісар В. Борисов, начальник штабу – генерал-лейтенант М. Ватутін). До складу фронту увійшли: 5-а армія генерал-лейтенанта В. Герасименка, 12-а армія генерал-майора Ф. Парусинова (обидві з КОВО), а також 9-а армія на чолі з генерал-лейтенантом І. Болдіним (формувалася на базі ОдВО). Загальна чисельність цього угруповання становила 460 тис. осіб (12 тис. гармат і мінометів, 3 тис. танків). Військово-повітряні сили фронту на 24 червня 1940 р. нараховували 2160 літаків. Було створено Оперативне об'єднання Чорноморського флоту на річці Дунай – Дунайську військову флотилію.

Радянське військове командування розробило два варіанти вирішення «Бессарабського питання»: перший передбачав повномасштабне ведення бойових дій, другий виходив з можливості полагодження конфлікту політичними засобами. Реалізація першого плану передбачалася нанесенням військами 12-ї армії охоплюючого удару з району на північ від Чернівців, уздовж річки Прут на Ясси, та з'єднанням 9-ї армії з району Тирасполя на північ від Кишинева на Хуші з метою оточення румунських військ у районі Бельци – Ясси. Для завершення оточення і дезорганізації тилів противника передбачалося у взаємодії з ВПС та кінно-механізованою групою використати 201-у, 204-у та 214-у повітряно-десантні бригади, висадивши десант з 2040 осіб у районі Тиргу-Фрумос. Дії Румунського флоту мав нейтралізувати Чорноморський флот, який з 15 червня 1940 р. був переведений у стан бойової готовності. До наступу активно готувався штаб Південного фронту, дислокований у Проскурові. Начальник Політуправління РСЧА Л. З. Мехліс 21

червня 1940 р. надіслав у війська цілком таємну директиву, зі змістом якої комісарський склад частин мав ознайомитися водночас з отриманням оперативного наказу про наступ на Румунію. «Настав момент, – зазначалося в ній, – вирвати з ворожих рук боярської Румунії нашу землю, визволити з румунського полону наших братів і громадян. Вкрадена Бессарабія має бути і буде повернута в лоно своєї матері – Вітчизни – СРСР... Будь-яка війна, яку веде держава робітників і селян, є війна справедлива, війна визвольна».

Однак до бойових дій у Румунії не дійшло. Кремль вдало використав відволікання Берліну від проблем на Балканах через війну з Францією і в той час, коли Німеччина святкувала свою перемогу, висунув Румунії 28 червня 1940 р. ультиматум з вимогою негайної евакуації з Бессарабії. Прохання румунського уряду щодо продовження переговорів було відхилено: нарком закордонних справ СРСР В. Молотов передав послу Румунії наказ «очистити румунським військам територію Бессарабії і північної частини Буковини» упродовж трьох днів та повідомив, що даний Червоній армії наказ перейти Дністер не може бути скасовано. Надалі румунській стороні продовжили на декілька годин терміни евакуації, поклавши на неї відповідальність за збереження залізниць, мостів, аеродромів і промислових комплексів.

28 червня о 14 годині частина радянських військ, перетнувши кордон, зайняли Чернівці, Хотин, Бельці, Кишинів і Аккерман. Румунські війська швидко відходили з рубежів річок Черемош і Дністер. Подекуди траплялися сутички (деякі румунські частини намагалися чинити спротив) і перестрілки. Румуни намагалися евакуювати обладнання з підприємств, зерно і худобу тощо. Для запобігання цьому і водночас з метою перевірки на практиці бойового стану радянське командування провело десантну операцію. Дії 201-ї та 204-ї повітрянодесантних бригад у районі Болграда та Ізмаїлу виявилися незадовільними.

У цілому ж аналіз ефективності діяльності радянських військ під час цієї акції виявив численні негаразди. У військових документах це пояснювалося «поганою роботою командирів і комісарів», у результаті чого навіть за відсутності бойових дій виникали різні «надзвичайні події». Червона армія втратила під час «безкровної» румунської кампанії понад 100 осіб (з румунського боку загинуло декілька десятків осіб).

Місцеве населення краю, більшість якого становили національні меншини, які потерпали від соціального і національного гніту румунської влади, так само як і в Польщі, радо зустрічало Червону армію. До 3 липня 1940 р. радянські війська вийшли на нову лінію кордону. Цей день був визнаний в Румунії днем національної жалоби. Надалі політика країни різко переорієнтувалася на союз з нацистською Німеччиною. На честь включення до Радянського Союзу Бессарабії та Північної Буковини (територія 50 762 кв. км з населенням 3 776 тис. осіб) 5 липня 1940 р. в Кишиневі, Бендерах, Аккермані відбулися військові паради.

Таким чином, участь РСЧА у війнах та воєнних конфліктах початкового етапу Другої світової війни цілком і повністю вписувалась у контекст радянської воєнної доктрини, яка з середини 30-х рр. набула виразно наступального характеру. Переконавання радянського військового керівництва в тому, що у майбутніх війнах СРСР воюватиме «малою кров'ю на чужій території» ще більше посилилися після переможних кампаній 1939–1940 рр. Пануючі настрої виразно передав у середині 1940 р. на засіданні комісії Головної Військової Ради К. Мерецков. «Наша армія, – заявив він, – готується до нападу і цей напад нам потрібен для оборони».

Проте військовий успіх РСЧА був до певної міри позірним. Кампанії 1939–1940 рр. засвідчили низький рівень бойової підготовки та забезпечення військ. Для перемоги над слабшим противником було задіяно значно більшу за оптимальну кількість сил і засобів. До того ж, втрати, що їх зазнавали радянські війська під час цих кампаній, були невиправдано високими. В цілому незворотні і санітарні втрати Червоної армії у бойових діях проти Польщі, Фінляндії, Румунії становили понад 400 тис. осіб. При цьому досить значними були саме небойові втрати (хворі, обморожені, ті, хто загинув, чи отримали ушкодження внаслідок так званих надзвичайних випадків тощо). Найменш підготовленою виявилася піхота. Бойовий досвід технічних родів військ також не тишив. Бронетанкові війська використовувалися вкрай неефективно, до того ж майже в кожній з кампаній втрачалось до 50 % бронетехніки, причому втрати здебільшого мали небойовий характер. Радянське командування припустилося великої помилки, зробивши невірний висновок з невдалого використання під час польської

кампанії танкових корпусів і розформувавши їх. Надалі довелося надолужувати цю прогалину, однак зі значними втратами. Подібною була ситуація і з авіацією, яка зазнавала великих втрат передовсім через слабку підготовку льотчиків. У позитивному плані на цьому тлі можна виокремити лише артилерійські війська, які добре себе показали, особливо в Фінляндії, і надалі залишалися одним з найкращих родів військ у радянських збройних силах. Давалися ознаки як морально-психологічні, так і військові наслідки масових репресій проти командних кадрів – передусім відсутність потрібної кількості досвідчених військових фахівців. Ці хиби радянське керівництво намагалось надолужити за рахунок посиленої пропаганди у військах героїзму та патріотизму. Уперше застосоване політпрацівниками в боях на оз. Хасан бойове гасло «За Батьківщину! За Сталіна!» активно використовувалось і в кампаніях 1939–1940 рр.

Попри все, об'єктивно кампанії 1939–1940 рр. мали велике значення, адже в кордонах єдиної України, хоч і в складі СРСР, було об'єднано більшість українських етнічних територій. Це об'єднання здійснювалось військами Українського фронту, частини і з'єднання якого склалися переважно з українців. Утім, радість західноукраїнського населення щодо возз'єднання невдовзі була затьмарена прагненням радянського керівництва форсовано радянлізувати приєднані території шляхом широкого застосування репресій та депортацій.

З нападом нацистської Німеччини на СРСР 22-го червня 1941 р. розпочався один із найбільш трагічних періодів української історії. Згідно з розробленим німецьким командуванням планом «Барбаросса», передбачалося у ході блискавичної війни за три – чотири місяці розгромити, як вважали німецькі стратеги, небоєздатні радянські збройні сили, вийти на лінію Архангельськ – Волга – Астрахань та переможно закінчити війну. Наступ 5-мільйонної німецької армії здійснювався на трьох основних напрямках: найбільш потужна група військ «Центр» спрямувалась на Москву; група армій «Північ» – на Ленінград; група армій «Південь» мала захопити Україну. Останнє угруповання включало 57 дивізій і 13 бригад Вермахту, війська союзників нацистської Німеччини – Румунії та Угорщини.

В СРСР 23 червня 1941 р. була утворена Ставка Верховного Головнокомандування (СВГК) – вищий орган стратегічного керівництва військовими діями в роки війни, а Державний ко-

мітет оборони (ДКО), сформований 30 червня 1941 р. як надзвичайний вищий державний орган, зосередив усю повноту влади в країні. Обидві ці структури очолив Й. Сталін.

Хоча на момент вторгнення ані за чисельністю в живій силі й техніці, ані за якісними показниками бойової техніки армія агресора в цілому не мала переваги над Червоною армією, проте фактор раптовості нападу та досить високий бойовий рівень забезпечили нападникам першість на напрямках головних ударів. Не встигаючи зосередитись та розгорнути бойові порядки, сконцентровані в прикордонних районах, значні маси радянських військ і техніки зазнавали важких втрат. Лише за перші три тижні війни вони становили 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Захопивши стратегічну ініціативу, німецькі війська просунулися вглиб радянської території на 360-600 км. Більшість істориків сходяться на думці про те, що трагедія початкового періоду війни значною мірою зумовлювалась військово-стратегічними та політичними прорахунками керівництва СРСР. Концентруючи війська і бойову техніку в прикордонних районах, радянська сторона не тільки виходила з концепції ведення війни «малою кров'ю на чужій території», а й сама готувалася завдати випереджувального удару противнику. У директиві Генерального штабу РСЧА (травень 1941 р. вказувалось: «Першою стратегічною метою дій військ Червоної армії поставити – розгром головних сил німецької армії, що розгортаються на південь від лінії Брест-Демблін, і вихід на 30-й день операції на фронт Остроленка... Оломоуц». Раптовий напад Вермахту перешкодив реалізації цих планів, спричинивши деморалізацію не тільки значної маси радянських військ, а й самого сталінського керівництва.

І все ж, перший успіх німецької армії виявився нестійким, сплановані командуванням темпи наступу не витримувались. Зокрема, в Україні влітку 1941 р. Вермахту не вдалося швидко зламати стратегічну оборону радянських військ та миттєво оточити їх, як це сталося на інших напрямках. Причини цього полягали, з одного боку, – в значній перевазі радянських військ у живій силі та техніці, а з іншого, – в упертому опорі, що його чинила противнику Червона армія. Це були війська очолюваного генералом М. Кирпоносом Південно-Західного фронту (5, 6, 26, 12-ї армій, командуючі – генерали М. Потапов, І. Музиченко, Ф. Костенко, П. Понеделін) та сформованого на

основі Одеського військового округу під керівництвом генерала І. Тюленєва Південного фронту. Генерал М. Кирпонос став єдиним командуючим фронтом, який зустрів противника на командному пункті. Швидко подолавши шок від раптового нападу, він одразу приступив до налагодження активної оборони. Потенційні можливості для цього існували. У розпорядженні командуючого фронту перебувало в 1,2 раза більше солдатів та майже у 5 разів більше танків, ніж у німців, причому п'яту частину танків становили нові моделі – KV та T-34. Лише самої кількості на танків на цій ділянці фронту (4200 проти німецьких 750), попри їх слабку організацію, неповну комплектацію та недостатнє матеріально-технічне оснащення, було достатньо, щоб загальмувати стрімкий німецький наступ.

Однією з найбільших стала танкова битва в районі Луцьк – Броди – Рівне. Виконуючи наказ № 3 Головного командування щодо організації контрнаступу «з метою оточення і знищення ворожого угруповання противника й оволодіння до кінця 24 червня районом Любліна», генерал М. Кирпонос уже 23 червня поставив завдання розгромити 1-у танкову групу генерала фон Клейста, що наступала на рівненському напрямку. Впродовж тижня, з 23 до 29 червня, на Волині тривали жорстокі зустрічні танкові бої, в яких з обох сторін брали участь до двох тисяч танків. Втрати були високими. Передовсім це стосувалося Червоної армії: на один підбитий німецький танк приходилося до двадцяти радянських. На 9 липня 1941 р. у мехкорпусах Південно-Західного фронту залишилось усього 737 танків. Це й визначило результати битви.

Незважаючи на великі втрати радянської сторони, це бойовище відіграло важливу роль, затримавши майже на тиждень німецький наступ. Армії Південно-Західного фронту не лише запобігли оточенню ворогом львівського угруповання радянських військ, а й загальмували швидке просування танків фон Клейста до столиці України.

Захопивши до 30 червня 1941 р. Ковель, Луцьк, Рівне, Дубно, Львів, німці впродовж майже тижня вели бої з радянськими військами, відступаючими на стару лінію укріплень. Частини Вермахту 8 липня 1941 р. захопили Бердичів, 9 липня – Житомир. Розгорнувши надалі силами частин 13-ї танкової дивізії наступ уздовж Житомирського шосе, 11 липня вони вийшли на рубіж річки Ірпінь і реально загрожували Києву.

Для оволодіння українською столицею командувач військами групи «Південь» генерал-фельдмаршал фон Рунштедт надав 6-у армію та частини 1-ї танкової групи загальною кількістю 14 дивізій (у тому числі дві танкові і дві моторизовані), їм протистояли війська Південно-Західного фронту, що спиралися на Київський укріплений район (КИУР).

Через недоліки керівництва вже наступного місяця радянські війська в Україні почали масово потрапляти у німецькі «котли». Спочатку 3 серпня 1941 р. у районі Умані в оточенні опинилися 6-а та 12-а армії (з 25 липня вони перебували у складі Південного фронту) та частково 18-а армія цього ж фронту – загалом близько двадцяти дивізій. Радянські війська чинили опір до 8 серпня, поки майже 103 тис. осіб разом із двома командуючими арміями – генералами І. Музиченком (6-а армія) та М. Понделінім (12-а армія) не потрапили до полону. Німці захопили 300 танків, 800 гармат.

Ця поразка значно ускладнила оборону Києва, в якому з 7 серпня почали формувати нову – 37-му армію. Очолив її генерал А. Власов, завдяки успішним діям якого Київ вдалося утримувати ще майже місяць. Кінець київської оборони позначився однією з найбільших невдач радянських військ в Україні – катастрофічним оточенням. Хоча 13 вересня маршала С. Будьонного було відкликано до Москви, а на його місце прибув маршал С. Тимошенко, врятувати ситуацію було неможливо. Сталося те, що вже давно передбачали військові фахівці. 16 вересня 2-а та 1-а танкові групи генералів Гудеріана та фон Клейста, з'єднавшись у тилу Південно-Західного фронту в районі Лохвиці, оточили київське угруповання радянських військ, утворивши найбільший «котел» з усіх, які коли-небудь знала воєнна історія. Між 16 та 26 вересня у німецькому оточенні було знищено 5-у, 21-у, 37-у, 26-у і частково 40-у та 38-у армії. Тільки полоненими радянська сторона втратила 450 тис. осіб, а її загальні втрати сягали понад 700 тис. осіб. Серед загиблих було чимало генералів, у тому числі і сам командуючий Південно-Західним фронтом генерал М. Кирпонос зі своїм штабом.

Київська трагедія має ще один вимір. Як це траплялося в історії цієї війни, незрідка прикрі помилки і згубні рішення в кінцевому результаті у парадоксальний спосіб оберталися на виграш. Невдалі дії радянського керівництва і затягування з відходом чисельного київського угруповання спровокували

А. Гітлера зробити одну з його найбільш фатальних помилок – зняти з московського напрямку дві потужні армії задля захоплення Києва. Деякі фахівці вважають, що київська оборонна операція врятувала Москву від захоплення ворогом.

Здобуття української столиці і загибель Південно-Західного фронту дозволили Вермахту до кінця осені майже завершити окупацію Східної та Південної України.

Трагічно склалась і доля Південного фронту (9-а та 18-а армії). На початку липня тут активізували свій наступ 11-а німецька та 3-я і 4-а румунські армії. Захопивши впродовж липня Молдавію і Буковину, частину Поділля, ворог розгорнув наступ на Одесу. Оволодіння цією потужною базою Чорноморського флоту мало б велике стратегічне значення для подальшої боротьби за Кавказ. Цей південноукраїнський регіон між Бугом і Дністром (так звану «Трансністрію») А. Гітлер пообіцяв Румунії як нагороду за її участь у війні проти СРСР. Тому переважну більшість у складі 300-тисячного угруповання, що вело наступ на півдні України, становили румунські війська. (Надалі в штурмі Одеси брали участь 18 румунських дивізій і лише одна німецька).

5-го серпня у зв'язку з загрозою військам Південного фронту Ставка Верховного Головнокомандування наказала відвести їх на рубіж Чигирин – Вознесенськ – Дністровський лиман і «обороняти Одесу до останньої можливості». Це завдання покладалося на Окрему Приморську армію, що мала у своєму складі дві стрілецькі і одну кавалерійську дивізію (командуючий армією – генерал Г. Софронов, 5 жовтня його змінив генерал І. Петров) та Чорноморський флот. Щойно створений Одеський оборонний район було підпорядковано Чорноморському флоту (командуючий – адмірал П. Октябрський).

22 вересня було здійснено вдалу висадку морського і повітряного десанту в районі Григорівки за допомогою кораблів Чорноморського флоту та військ Приморської армії (157-а і 421-а стрілецькі дивізії). Ворог зазнав втрат і був відкинутий від міста на 5-8 км. Це був перший приклад взаємодії сухопутних військ з морським десантом і авіацією флоту на Чорному морі в роки війни. Захисникам Одеси вдалося, попри панування загартбників у повітрі, зберігати морські комунікації. Це дозволило не лише постійно постачати місто зброєю і живою силою, а й вивезти більшість його захисників (86 тис. військових і 15 тис. цивільних) та техніку. Всі сили Одеського оборонного району

стали невдовзі на захист Севастополя, а 16 жовтня в Одесу увійшов ворог. Загальні втрати румунської армії від початку війни оцінювались у 70 тис. вбитими і 100 тис. пораненими.

У цей період відбувалися останні дії драми Південного фронту (5 жовтня його очолив новий командуючий – генерал Я. Черевиченко, який з 1940 р. обіймав посаду командуючого Одеським військовим округом). 11-а німецька армія та 1-а танкова група, з'єднавшись 6 жовтня біля м. Осипенко (Бердянськ), створили новий «котел», в який потрапили частини 18-ї та 9-ї армій (близько 106 тис. осіб). Ця поразка відкрила німцям шлях на Ростов – ворота до Кавказу.

Розвиваючи свій успіх, 11-а німецька армія генерала фон Манштейна разом із румунськими військами увірвалися через Перекоп на Кримський півострів, зламавши опір 51-ї окремої армії генерала Ф. Кузнецова, взяли у полон понад 100 тис. радянських солдатів. Німецько-румунські війська 28 жовтня розпочали наступ степами Криму у двох напрямках: на Севастополь та Керч. 4 листопада сухопутні війська та сили Чорноморського флоту об'єдналися у Севастопольський оборонний район (командуючий адмірал П. Октябрьський, заступник по суходільній обороні – командуючий Приморською армією І. Петров).

Частково послабила тиск німців на місто і зміцнила у севастопольців надії на визволення Керченсько-Феодосійська десантна операція, що проводилася з 26 грудня 1941 р. Внаслідок цієї найбільшої десантної операції на німецько-радянському фронті було захоплено плацдарм на Керченському півострові, 30 грудня відбито у німців Керч. Операцію вдалося здійснити завдяки успішним діям радянського командування і героїзму воїнів. Контрнаступ Червоної армії під Москвою на початку грудня 1941 р. не тільки зняв загрозу, що нависла над столицею, а й значно зміцнив бойовий дух армії.

Стратегічну паузу, що виникла на радянсько-німецькому фронті внаслідок успішної зимової кампанії, Генеральний штаб Червоної армії запропонував використати для підготовки плану глибокої оборони, на рубежах якої радянські війська могли б зустріти німців влітку 1942 р. Однак Сталін, натхнений перемогою під Москвою, прагнув перелому у ході війни шляхом нанесення декількох потужних ударів по ворогу, зокрема під Ленінградом з метою деблокади міста, а також великих операцій в Україні та Криму.

Причини невдач радянських військових кампаній 1942 р. також полягали у військово-стратегічних прорахунках і помилках сталінського керівництва. У той час як ситуація свідчила про необхідність сфокусувати головну увагу на півдні країни з метою підготовки цього відтинку фронту до оборони, Сталін вважав, що новий німецький наступ знову почнеться на московському напрямку, куди стягувалися основні людські і військово-технічні ресурси Червоної армії. Певну роль у цьому відіграли невірні витлумачені дані радянської розвідки щодо стратегічних намірів німців, німецька дезінформація (так званий план «Кремль»), згідно з яким Вермахт мав намір завдати головного удару силами групи армій «Центр» на московському напрямку. І хоча представники Ставки висловили свою незгоду з планом наступальної операції в Україні навесні 1942 р., Й. Сталін наполіг на своєму. В результаті й перша половина 1942 р. обернулася для Червоної армії черговою низкою військових поразок.

Спроба Кримського фронту (командуючий – генерал Ц. Козлов), утвореного 28 січня 1942 р., провести масштабну операцію з визволення півострова виявилася невдалою. Доля битви була вирішена до 12 травня. Проти 7,5 тис. німецьких втрати втрати Кримського фронту приголомшували: 170 тис. полонених, 1100 гармат, 250 танків, 3800 автомашин, 300 літаків. Наслідком Кримської катастрофи Червоної армії стала майже повна окупація Криму та зростання загрози німецької висадки на Тамані.

Найбільшої за масштабами катастрофи у 1942 р. Червона армія зазнала під Харковом, де в період з 12 до 29 травня війська Південно-Західного фронту генерала Ф. Костенка та Південного фронту генерала Р. Малиновського під загальним командуванням головнокомандувача Південно-Західного напрямку маршала С. Тимошенка спробували провести наступальну операцію. Метою наступу мав стати розгром харківського угруповання противника, визволення міста та утворення сприятливих умов для наступу на Дніпропетровськ. Наступ, своєчасно не підтриманий Південним фронтом, здійснювався силами 23 стрілецьких дивізій, двох кавалерійських та двох танкових корпусів проти 11 дивізій 6-ї армії генерала фон Паулюса. Тільки 17 травня було введено у бій 21-й танковий корпус, коли сприятливий момент для наступу було втрачено.

Саме цього дня німці атакували так званий Ізюмський виступ, з якого радянські війська вели наступ із півдня, і 18 травня захопили Ізюм та Барвінкове. Склалася реальна загроза оточення радянських військ.

Знову командування фронтів і Ставка ВГК виявилися не на висоті, не давши своєчасного дозволу на відведення військ, що і призвело до харківської катастрофи. 23 травня німці замкнули кільце оточення в районі Балаклєї навколо 6-ї армії генерала А. Городнянського, 57-ї армії генерала К. Подласа, окремих з'єднань 9-ї армії генерала Ф. Харитонова та 38-ї армії генерала К. Москаленка. 29 травня все скінчилося. Німці втратили у цих боях 20 тис. солдатів. Загальні втрати Червоної армії сягнули 267 тис. (з них понад 200 тис. полоненими), а також 1200 танків, 2 тис. гармат тощо. Командуючий Південно-Західним фронтом Ф. Костенко, командуючі арміями А. Городнянський та К. Подлас загинули. Поразка під Харковом відсунула звільнення України на довгих півтора роки, дала можливість Вермахту, перехопивши стратегічну ініціативу, 28 червня 1942 р. розпочати ретельно підготовлену операцію «Блау» з метою виходу до Волги і Кавказу. За наказом Ставки радянські війська 4 липня залишили Севастополь. Небагатьом із 106 тис. його захисників пощастило врятуватися. За німецькими даними, понад 90 тис. осіб потрапило в полон. Після вступу ворога до м. Свердловськ у Ворошиловградській області 22 липня вся територія України опинилася під окупацією.

16 серпня 1941 р. Ставка ВГК видала наказ № 270 «Про випадки боягузтва і здачі в полон і заходи за побігання таким діям», а 28 липня 1942 р. – наказ № 227. Ці кроки спрямовувалися на боротьбу зі слабкодухістю і дезерцією в тому числі за допомогою загороджувальних загонів і штрафних підрозділів.

Сталінградська битва ознаменувала докорінний злам у війні. Ставка ВГК планувала, що в результаті зимово-весняного наступу 1943 р. радянські війська вийдуть на лінію Нарва – Псков – Вітебськ – Гомель – Київ – Кривий Ріг – Перекоп, виб'ють ворога з Криму і Таманського півострова. У дійсності ж для виконання поставлених Ставкою завдань на фронті протяжністю 3 тис. км у Червоної армії не вистачало сил. Однак радянські війська на південно-західному напрямку, хоч і зазнали великих втрат, звільнили Курськ і Харків та вийшли на підступи до Дніпра в районі Запоріжжя. Найважливішим під-

сумком військових дій узимку та весною 1943 р. став перехід стратегічної ініціативи до Червоної армії.

Стратегічну паузу на фронті, що тривала до початку липня 1943 р., керівництво Радянського Союзу використало для зміцнення обороноздатності країни, вдосконалення системи управління військами, структури збройних сил, військової техніки й озброєння.

Стратегічні наміри сторін улітку–восени 1943 р. базувалися на врахуванні планів противника. Знаючи про наступальні задуми радянського керівництва, верхівка III Райху підготувала план «Цитадель», головною метою якого було завдати противнику найбільшої шкоди, максимально послабити силу його наступу. У свою чергу Ставка ВГК вирішила дозволити гітлерівцям першими розпочати активні дії у районі Курська, відбити його і рішучим контрнаступом завдати їм поразки. Для цього на цій ділянці створено стратегічне угруповання, до якого увійшли війська Центрального, Воронежського та Степового фронтів. Тут зосереджувалося 34 % танків, 33 % літаків, 26,5 % особового складу, 23 % артилерії Червоної армії. У Курській стратегічній оборонній операції було задіяно 1272,7 тис. солдатів та офіцерів. Запекла битва, що тривала з 5 липня до 25 серпня, фактично розвивалася за сценарієм, який готувало радянське командування.

За перший тиждень боїв ворогу вдалося просунути вперед на окремих ділянках фронту на відстань від 10 до 35 км, що коштувало їм великих втрат: 42 тис. у живій силі та 800 танків і самохідних гармат. 12 липня Вермахт змушений був перейти до оборони. У ході контрнаступу радянське командування здійснило дві стратегічні наступальні операції – Орловську («Кутузов») і Белгородсько-Харківську («Рум'янцева»), – в результаті яких ворожі війська було відкинуто на 150 км. Противник втратив 30 дивізій. 5 серпня Москва вперше салютувала на честь визволення міст Белгорода та Орла. 23 серпня пролунав салют на честь визволителів Харкова. У ході Курської битви мужність та відвагу поряд з іншими виявили воїни-українці. Серед тих, хто вмів керувати військами, командує: 48-ю армією – П. Романенко, 16-ю повітряною армією – С. Руденко, 2-ю повітряною армією – С. Красовський, 2-м і 5-м гвардійськими корпусами О. Бурдейний та А. Кравченко. 6 липня першу повітряну перемогу здобув уславлений україн-

ський ас І. Кожедуб. У літописі ратного подвигу закарбовані імена артилеристів батареї лейтенанта В. Бурчака, які підбили 12 танків і протитанкового взводу О. Дерев'янка, які відбили атаки спочатку 15, а потім 12 ворожих танків.

Успішні дії під Курськом дали можливість розгорнути наступ радянських військ на фронті протяжністю 1200 км – від Великих Лук до азовського узбережжя. За півроку проведено шість стратегічних наступальних операцій, глибина яких становила 200–250 км на західному і 600–800 км на південному напрямках. П'ять із них відбувалися безпосередньо на території України.

Першою почалася Донбаська стратегічна наступальна операція (13 серпня 1943 р.). Командування Вермахту зосередило на цій ділянці фронту 27 дивізій (близько 540 тис. солдатів та офіцерів), 2400 гармат і мінометів, близько 900 танків і САУ, 1100 літаків.

Драматичною сторінкою битви за Донбас стали бої за оволодіння висотою 277,9 (Саур-Моголою), яка була ключем оборони гітлерівців на «Міус-фронті». Лише завдяки винятковій самовідданості воїнів 96-ї гвардійської стрілецької дивізії 1 вересня вдалося оволодіти висотою. 30 серпня радянські війська вступили в Таганрог.

7 вересня радянські війська увійшли в столицю Донбасу, а 10 вересня – оволоділи Барвінковим і Волновахою. Форсуючи наступ, з'єднання Південно-Західного фронту до 22 вересня вийшли на лінію Новомосковськ – Запоріжжя – р. Молочна. Завдавши нищівної поразки 1-й танковій та 6-й польовій арміям Вермахту, Червона армія прорвала цю ділянку «Східного валу» й визволила шахтарський край.

Прагнучи розвинути ініціативу, завойовану упродовж весняно-літніх боїв, Ставка ВГК поставила завдання «вигнати до літа й осені ворожі війська за лінію Смоленська, ріки Сож, середньої та нижньої течії Дніпра».

Битва за Лівобережну Україну умовно складалася з двох етапів. У ході першого етапу (серпень–вересень 1943 р.) Червона армія розгромила частини Вермахту й війська сателітів Німеччини на Лівобережжі, вийшла до Дніпра в районі Дніпропетровська, створивши кілька плацдармів на правому березі. Змістом другого етапу (жовтень–грудень) стали боротьба за ліквідацію ворожих плацдармів у районах Запоріжжя і Мелі-

тополя, блокування кримського угруповання Вермахту, створення задніпровських стратегічних плацдармів біля Києва й Кременчука. Однак і цього разу не обійшлося без ускладнень. Пізніше Г. Жуков згадував, що для ретельної підготовки наступу до Дніпра не було можливостей. У військах відчувалася велика втома від безперервних боїв, а також збої у матеріальному постачанні. Й. Сталін розпорядився скоротити на 30–40 % здійснені Г. Жуковим розрахунки необхідної кількості людей, техніки та боєприпасів для поповнення наступаючих з'єднань.

26 серпня почалася Чернігівсько-Прип'ятська стратегічна наступальна операція. В ході запеклих боїв гітлерівці залишили Суми, Прилуки, Пирятин, Миргород, Полтаву, Чернігів і намагалися відвести вцілілі частини на заздалегідь створені плацдарми по лівому березі Дніпра.

18 вересня командування Воронезького фронту поставило перед командармами 38-ї, 40-ї, 47-ї, 52-ї, 4-ї гвардійської та 3-ї гвардійської танкової армій завдання протягом тижня вийти до Дніпра й з ходу форсувати його, перешкоджаючи переправі противника на правий берег.

28 вересня 1943 р. Ставка зажадала від командуючих Центральним, Воронезьким, Степовим і Південно-Західним фронтами терміново ліквідувати лівобережні плацдарми противника. У результаті Запорізької наступальної операції (10–14 жовтня 1943 р.) радянські війська звільнили обласний центр, який був важливим вузлом оборони, і зберегли від руйнування греблю Дніпрогесу. Успіх радянських військ у районі Запоріжжя істотно змінив оперативно-стратегічну обстановку у нижній течії Дніпра і створив сприятливі умови для боротьби за важливі індустріальні центри – Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ, які 25 жовтня були визволені від окупантів.

Тим часом війська Південного фронту зосередилися на проведенні Мелітопольської наступальної операції, що затягнулася до 5 листопада. У цей час головні сили 4-го Українського фронту*³вийшли до нижньої частини Дніпра та Кримського

* 20 жовтня 1943 р. рішенням ДКО Центральний фронт перейменовано на Білоруський, Калінінський – на 1-й Прибалтійський, Прибалтійський – на 2-й Прибалтійський, Воронезький – на 1-й Український, Степовий – на 2-й Український, Південно-Західний – на 3-й Український, Південний – на 4-й Український.

перешийка. Ворог продовжував утримувати лише один ліво-бережний плацдарм у районі Нікополя.

Одночасно відбувалася Чернігівсько-Прип'ятська операція. Її вирішальним наслідком стало створення оперативних плацдармів за Дніпром і Прип'яттю. Першими 21 вересня почали форсувати Дніпро підрозділи 51-ї моторизованої бригади 6-го гвардійського корпусу під командуванням полтавчанина підполковника М. Новохатька (3-тя гвардійська танкова армія). Унаслідок відсутності необхідної кількості засобів переправи атакуючі війська зазнавали великих втрат. Зосередивши вістря наступу на Букринський плацдарм, радянське командування розраховувало охопити Київ з півдня. Однак на цьому напрямі Червона армія зустріла впертий опір. Частини 40-ї армії генерала К. Москаленка лише за 5 днів відбили 259 контратак піхоти і танків противника. За офіційними даними, на Букринському плацдармі полягло 28 тис. червоноармійців. Загальний розвиток подій доводив, що на цьому напрямку домогтися успіху буде важко. Ситуацію ускладнювала низка несприятливих факторів, головним з яким став відрив авангарду від своїх баз. Наприклад, артилерія розтягнулася на 15–200 км на схід від Дніпра, боєприпаси, пальне й засоби подолання водних перешкод перебували ще далеко в тилу. Зенітно-артилерійське й авіаційне прикриття тих, хто форсував водну перешкоду, виявилось слабким. Фронт не мав запасів димових засобів. Невдалим був вибір місця для завоювання плацдарму й наступних дій, оскільки рельєф місцевості або виключав, або надзвичайно ускладнював дії танків.

Ці обставини змусили Ставку ВГК відмовитися від подальших зусиль у районі Вел. Букрина й акцентувати наступальні дії з Лютізького плацдарму на північ від столиці України, відбитого військами 38-ї армії генерала М. Чібісова. Першими це зробили воїни 842-го та 836-го полків 240-ї стрілецької дивізії під командуванням уродженця Кіровоградщини Т. Уманського. Ще один плацдарм у районі с. Страхолісса захопили 2 жовтня бійці 7-го гвардійського повітряно-десантного полку (60-а армія), яким командував гвардії майор Г. Кошмяк. Незабаром окремі плацдарми злилися в єдиний Лютізький плацдарм.

Незважаючи на масовий героїзм червоноармійців, спроби радянського командування 11–12 і 20–21 жовтня розвинути наступ з Букринського й Лютізького плацдармів зазнали не-

вдачі. На Лютізькому плацдармі втрати радянських військ сягнули 85 тис. осіб. Незавершеність операції пояснюється тими ж причинами, що визначили безперспективність букринського напрямку. Крім того, радянським військам не вдалося розгромити ворожі частини, що чекали на переправу на канівській та київській ділянках фронту. З запізненням були введені в дію 3-я гвардійська танкова армія та 1-й гвардійський кавкорпус. Відсутність флангових ударів по відступаючих німецьких з'єднаннях, недостатнє використання авіації для боротьби з наземними військами дозволили противнику зайняти оборонні рубежі на правому березі Дніпра. Лютізький плацдарм був використаний Верховним Головнокомандуванням для розгрому київського угруповання противника.

З району Букрина вирішено було непомітно для командування вермахту перевести 3-тю гвардійську танкову армію, окремі частини, які діяли в смузі 40-ї, 27-ї та 47-ї армій, а також 1-й гвардійський кавкорпус. Головне ударне угруповання підтримувала 2-га повітряна армія генерала С. Красовського. Стратегічна мета полягала в тому, щоб ударом з півночі розгромити київське угруповання противника та обхідним маневром звільнити Київ. Надалі передбачався вихід у глибокий тил німецької групи армій «Південь» і створення сприятливих умов для визволення Правобережної України.

1 листопада 40-а і 27-а радянські армії почали активні дії в районі Букрина. Німецьке командування повірило в цей хід і ввело з резерву в дію танкову дивізію СС «Райх» і дві дивізії з-під Черкас. З листопада 60-та і 8-ма армії завдали головного удару з Лютізького плацдарму. Надвечір 5 листопада настав вирішальний злам у ході операції. Вранці 6 листопада 1943 р. Київ було звільнено від окупантів. Понад 60 з'єднань одержали почесне найменування «Київських». Близько 700 воїнів, які відзначилися під час форсування Дніпра та визволення Києва, були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, в тому числі громадяни України – М. Дудка, І. Кравченко, І. Кожедуб, Б. Колесник, М. Лопач, В. Радченко, О. Романенко, С. Сікорський, М. Стасюк та багато інших.

Після завершення першого етапу Київської операції війська 1-го Українського фронту одержали завдання вийти на рубіж Житомир – Троянів – Бердичів – Райгород – Турбів – Липовець – Іллінці. Однак запізнення резервів Ставки ВГК негативно

вплинуло на хід наступу, зупиненого вермахтом. Гітлерівці перейшли в контрнатуп, відбивши 20 листопада Житомир, а 22 листопада – Брусилів.

А в цей час 60-та армія І. Черняхівського чинила опір танковій дивізії СС «Адольф Гітлер». Битва за Дніпро була виграна завдяки зміцнілій і загартованій в боях армії, самовідданості кожного бійця і польового командира, хоч стратегічне керівництво кампанією 1943 р. здійснювалось не бездоганно. Уроки попередніх операцій стосовно розгортання масштабних наступальних дій й узгодження завдань фронтом з реальними можливостями діючої армії і цього разу враховувалися Ставкою і Генштабом не повною мірою. Орієнтація на безперервний фронтальний наступ, не підкріплений відповідними заходами забезпечення, відсутність часу на підготовку до кожного нового етапу операцій, відрив інженерних, саперних, інтендантських, ремонтних служб і складів пального спричинили виснаження передових з'єднань і значні втрати. Для прикладу, у Чернігівсько-Прип'ятській операції загальні втрати особового складу сягнули 428 тис. осіб, а безповоротні – 103 тис. осіб, у Нижньодніпровській відповідно – 754 тис. і 173 тис. осіб. У Київській оборонній операції 1943 р. втрати 1-го Українського фронту становили 87 тис. осіб, з них 26 тис. вбитими.

Зимово-весняна кампанія 1944 р. передбачала проведення двох стратегічних операцій: Ленінградсько-Новгородської та Дніпровсько-Карпатської. У ході першої планувалося розгромити війська групи армій «Північ» генерал-фельдмаршала Г. Кюхлера, повністю зняти блокаду міста на Неві, звільнити Ленінградську область і створити умови для наступного перенесення бойових дій на територію Прибалтики.

Головна увага радянського керівництва в цей період зосереджувалася на південній ділянці фронту. Остаточного вигляду обриси Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції набули на початку 1944 р. Від початкового задуму план, затверджений Ставкою, відрізнявся тим, що в ньому головний акцент зміщувався з дніпропетровсько-криворізького напрямку на північ у смугу 1-го та 2-го Українських фронтів (житомирський, проскурівський, кіровоградський, уманський вектори).

Визволення Правобережної України здійснювалося в ході семи операцій, перші шість з яких поєднував єдиний стратегічний задум: **Житомирсько-Бердичівської** (24 грудня 1943 р.

– 15 січня 1944 р.), **Кіровоградської** (5-16 січня), **Корсунь-Шевченківської** (24 січня – 17 лютого), **Нікопольсько-Криворізької** (30 січня – 29 лютого), **Проскуровсько-Чернівецької** (4 березня – 17 квітня), **Умансько-Ботошанської** (15 березня – 17 квітня), **Березнегувато-Снігурівської** (6–18 березня). Їх доповнювала **Одеська** наступальна операція (26 березня – 17 квітня), що співпадала з ними за часом і була самостійною за організацією та реалізацією. Згідно з планом Житомирсько-Бердичівської операції, удар в район Брусилова і Радомишля завдавали 1-а гвардійська армія генерал-полковника А. Гречка, 18-а генерал-полковника К. Леселідзе, 38-а – генерал-полковника К. Москаленка, 1-а танкова – генерал-лейтенанта М. Катукова. На другому етапі допоміжний удар здійснювався силами 60-ї армії генерал-лейтенанта І. Черняхівського та 13-ї генерал-лейтенанта М. Пухова у взаємодії з 3-ю гвардійською танковою армією генерал-лейтенанта П. Рибалка в напрямку Сарни – Шепетівка. Операція забезпечення покладалася на 40-у та 27-у армії генерал-лейтенантів П. Жмаченка й С. Трофименка, які з білоцерківського напрямку мали повернути на Христинівку, з'єднатися з військами 2-го Українського фронту і замкнути Корсунь-Шевченківське кільце.

У результаті Житомирсько-Бердичівської операції війська 1-го Українського фронту до середини січня 1944 р. відкинули ворога на захід і зайняли лінію Сарни – Славути – Козятин – Іллінці. Однак лівий фланг фронту залишався притиснутий до Дніпра поблизу Ржищева. Разом з тим 27-а і 40-а армії охоплювали з флангів угруповання противника в районі Корсунь-Шевченківського, що створювало передумови для операції на оточення, до якої з пересторогою ставився І. Сталін. Взимку 1943–1944 рр. генералітету вдалося переконати Верховного Головнокомандуючого у правомірності такої тактики. 28 січня війська 1-го і 2-го Українських фронтів з'єдналися в районі Звенигородки. 17 лютого з оточеним угрупованням було покінчено.

Під час проведення Корсунь-Шевченківської битви частина сил 1-го Українського фронту діяла на Волині і в Поліссі. Незважаючи на несприятливі умови і значні втрати, штаб фронту вирішив завдати несподіваного удару силами 13-ї армії з району Сарн на Ковель і 60-ї армії – на шепетівському напрямку. Воїни 1-го гвардійського кавкорпусу 2 лютого оволоділи Луцьком,

а підрозділи 6-го гвардійського корпусу вибили німців з Рівного. Наступного дня противника змусили залишити важливий залізничний вузол Здолбунів. Вихід військ 1-го Українського фронту на рубіж Луцьк – Млинів – Ізяслав дозволив їм опанувати глибоко охоплюючі позиції навколо групи армій «Південь».

У цей час 3-й та 4-й Українські фронти розв'язували завдання з ліквідації ворожого плацдарму площею 120 на 30 км у районі Нікополя. Знаючи про перевагу німців у танках, командуєчий 3-м Українським фронтом Р. Малиновський втягнув їх у бої на другорядних ділянках. Розрахунок досвідченого воєначальника справдився. Німецький генерал Голлідт оцінив імітацію головного удару, здійснену 30 січня 37-ю армією, як наступ основних сил, і кинув проти неї дві танкові дивізії, що були в резерві. Після того, як у дію вступила ударна група 3-го Українського фронту, німецький генерал зрозумів свою помилку, але для перегруповання сил йому не вистачило часу. Та все ж розсічена навпіл 6-та армія Вермахту не була оточена, як на те сподівалася Ставка.

На Нікопольському плацдармі сповна виявилися кращі якості українського воєначальника П. Кошового, який командував 3-м стрілецьким корпусом. Талановитий полководець часто вдавався до нестандартних рішень, вдосконалюючи військову тактику і стратегію. 8 лютого бригада М. Зав'ялова і 266-та стрілецька дивізія С. Роміченка вибили гітлерівців з Нікополя. Силами 37-ї та 46-ї армій 22 лютого визволено Кривий Ріг.

4 березня розпочалася Проскурівсько-Чернівецька операція 1-го Українського фронту, командування яким прийняв Г. Жуков після важкого поранення М. Ватутіна. У ній були задіяні з'єднання під командуванням знаних українських воєначальників Д. Лелюшенка, П. Рибалка, К. Москаленка та інших. 11 березня приступила до виконання свого завдання 38-а армія генерал-полковника К. Москаленка.

151-а і 237-а дивізії 38-ї армії 18 березня зайняли відповідно Жмеринку і Браїлів. Частини 11-го гвардійського танкового корпусу генерала А. Гетьмана і 24-ї стрілецької дивізії 29 березня визволили від окупантів Чернівці. Форсувавши Південний Буг і Дністер, з'єднання 2-го Українського фронту розчленували групу армій «Південь» на дві частини. А 26 березня перші підрозділи Червоної армії вийшли до кордону з Румунією на р. Прут.

Унаслідок Умансько-Ботошанської операції з'єднання 2-го Українського фронту відкинули ворога на 200-400 км, форсували Південний Буг, Дністер, Прут, сприяючи військам 1-го Українського фронту в розгромі кам'янець-подільського угруповання, а 3-у Українському – в знищенні німецько-румунських частин між Південним Бугом та Дністром. Одночасно з активними діями 1-го та 2-го Українських фронтів війська 3-го Українського фронту провели Березнегувато-Снігурівську операцію. Завдавши 6 березня удару з плацдарму на правому березі Інгульця, вони здійснили Одеську операцію, взяли Миколаїв і 9 квітня визволили місто. Таким чином, німецькі, румунські та угорські війська були відкинуті в Західну Україну й притиснуті до Карпат.

З'єднання 1-го Українського фронту, які з травня 1944 р. очолив Маршал Радянського Союзу І. Конєв, вийшли на рубіж Торчин – Червоноармійськ – Тернопіль – Коломия – Красноільськ. Група армій «Північна Україна» під командуванням генерал-полковника Й. Гарпе утримувала оборонні рубежі, що перекривали радянським військам доступ до нафтопромислового району Дрогобич – Борислав і до Львова.

Плануючи операцію, яка пізніше дістала назву Львівсько-Сандомирської, Ставка обрала два напрямки, на яких зосереджувалися головні удари: 13 липня на Рава-Руському напрямку вступили в дію 3-я гвардійська і 13-а армії, 1-а гвардійська танкова армія та кінно-механізована група генерала С. Соколова. 17 липня танкісти форсували Західний Буг, вийшовши на територію Польщі. Наступного дня завершилося оточення бродівського угруповання гітлерівців, у складі якого перебувала також дивізія військ СС «Галичина». На Львівському напрямі розпочався наступ 60-ї та 38-ї армій. Незважаючи на успішні дії 150-го стрілецького корпусу П. Тertiшного, радянські війська наразилися на відчайдушний опір ворога. Частини 38-ї армії не лише були зупинені, а й місцями відкинуті назад. Враховуючи ситуацію, І. Конєв кинув в прорив 3-ю гвардійську танкову армію П. Рибалка.

Реалізуючи задум командування, П. Рибалко, не чекаючи підходу піхоти 60-ї армії для розширення «колтівського коридору», під прикриттям авіації провів через нього свою армію. Наступного дня тим самим маршрутом рушила 4-а армія, якою з березня 1944 р. командував Д. Лелюшенко. Введення двох

танкових армій у вузький коридор (4–6 км) з метою розширення та поглиблення прориву стали новою сторінкою в історії військового мистецтва. Блискучий обхідний маневр танкістів П. Рибалка, натиск зі сходу 3-ї гвардійської та 60-ї армій, неопступливість 4-ї танкової армії дозволили 27 липня взяти Львів. Цього ж дня 1-а гвардійська армія А. Гречка визволила Станіслав, а танковий корпус А. Гетьмана – Перемишль.

Попереду стояли Карпати. У зв'язку з тим, що основні сили 1-го Українського фронту були задіяні на Сандомирському плацдармі, Ставка створила 4-й Український фронт під командуванням генерал-полковника І. Петрова, до складу якого передано 1-у гвардійську, 18-у армію, управління 8-ї повітряної армії та інші з'єднання. Долаючи важкодоступні перевали, пересічену місцевість, воїни 1-ї гвардійської армії 5 серпня оволоділи Стриєм, наступного дня – Дрогобичем, а 7 серпня зайняли Самбір і Борислав. 10 жовтня передові підрозділи 18-ї армії вийшли на державний радянсько-чехословацький кордон. Ведучи важкі бої, радянські війська звільнили Закарпаття. 24 жовтня визволено Хуст і Сваляву, а 26 жовтня – Мукачеве. Після цього стрімким 30-кілометровим маршем з'єднання 18-ї армії підійшли до Ужгорода і з ходу взяли місто. Карпатська операція завершилася виходом радянських частин в Угорську долину.

У процесі реалізації наступальних операцій 1944 р. загарбники були відкинуті за межі України. Червона армія очистила від окупантів 329 тис. кв. км радянської території, відновила 400 км державного кордону. Лише на Правобережній Україні ворог втратив 30 дивізій і 6 бригад, понад мільйон солдатів та офіцерів, 20 тис. гармат і мінометів, 8 400 танків і САУ, майже 5000 літаків. Однак і радянські збройні сили оплачували перемоги великою ціною: сотні тисяч воїнів різних національностей полягли на Поліссі, Волині, Поділлі, на схилах Карпат. Загальні втрати у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції становили 1109,5 тис. осіб (з них 270 тис. – безповоротні), у Львівсько-Сандомирській – 289 тис. (65 тис. – безповоротні), Східно-Карпатській – 126 тис. (26,8 тис. – безповоротні).

Упродовж літньо-осінньої кампанії 1944 р. перед збройними силами ставилося завдання вигнати загарбників з території СРСР. Наслідком літньо-осіннього наступу Червоної армії стало відновлення державного кордону СРСР від Баренцевого

до Чорного морів. У жовтні війська 3-го Білоруського фронту вийшли на кордон III райху і вступили у Східну Пруссію, а з'єднання 1-го і 2-го Білоруського – на рубіж рік Нарев та Вха. 1-й Український фронт зайняв Сандомирський плацдарм, 4-й – вступив на територію Чехословаччини, а 2-й і 3-й – вели бої в Угорщині та Югославії. Силами Карельського фронту й Північного флоту завершено визволення радянського Заполяр'я. Одним з важливих військово-політичних наслідків цього періоду став вихід з війни Фінляндії та Румунії, перехід на бік антигітлерівської коаліції Болгарії.

ХРОНІКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Область, місто	Початок визволення області	Завершення визволення області	Визволення обласного центру
Луганська (Ворошиловградська)	18.12.1942	08.09.1943	14.02.1943
Донецька (Сталінська)	01.02.1943	15.09.1943	08.09.1943
Харківська	01.02.1943	20.09.1943	23.08.1943
Сумська	06.03.1943	11.10.1943	02.09.1943
Полтавська	04.09.1943	25.11.1943	23.09.1943
Чернігівська	06.09.1943	25.09.1943	21.09.1943
Дніпропетровська	08.09.1943	09(10).03.1944	25.10.1943
Запорізька	14.09.1943	07(08).02.1944	14.10.1943
Київська	18.09.1943	10(12).03.1944	06.11.1943
м. Київ			06.11.1943
Черкаська			14.12.1943
Житомирська	11.10.1943	08(11).01.1944	31.12.1943
Кіровоградська	17.10.1943	19.03.1944	08.01.1944
Херсонська	28.10.1943	14.03.1944	13.03.1944
Ровенська	25.12.1943	20(21).03.1944	05.02.1944
Вінницька	26.12.1943	26.03.1944	20.03.1944
Хмельницька	08(09).01.1944	31.03.1944	25.03.1944
Волинська	01.02.1944	22.07.1944	05.02.1944
Тернопільська (Тернопільська)	28.02.1944	29.07.1944	15.04.1944
Чернівецька			29.03.1944

Миколаївська	08(09).03.1944	31.03.1944	28.03.1944
Одеська	12.03.1944	16,04.1944	10.04.1944
Івано-Франківська (Станіславська)	25.03.1944	06.08.1944	27.07.1944
Кримська	13.04.1944	10.10.1944	13.04.1944
м. Севастополь			09.05.1944
Львівська	18.07.1944	29.07.1944	27.07.1944
Закарпатська	04.10.1944	28(29).10.1944	24(27).10.1944
Дрогобицька	06.07.1944	03.10.1944	06.08.1944
Ізмаїльська	18.08.1944	26.08.1944	25.08.1944

Восени 1944 р. радянське керівництво визначило загальний зміст заключної кампанії на європейському театрі. На першому етапі планувалося вийти на рубіж нижньої течії Вісли, далі – на лінію Бромбери (Бидгощ) – Бреслау, а на південному крилі – на рубежі Пардубице, Йіглава, Відень. На другому етапі ставилося завдання завдати противнику остаточної поразки ударом на варшавсько-берлінському напрямі. Наступ Ставка наказала вести без оперативних пауз.

12–13 січня 1945 р. сім фронтів розгорнули Східно-Пруську, Вісло-Одерську і Західно-Карпатську операції. У результаті проведених наступальних дій ворог був відкинутий на всіх стратегічних напрямках, а війська 1-го Українського фронту наблизилися до столиці Райху на відстань 60 км. Берлінська операція (16 квітня – 2 травня) змусила керівництво нацистської Німеччини підписати акт про капітуляцію. Та на цьому воєнні дії не скінчилися. З'єднання 1-го, 2-го і 4-го фронтів 6–11 травня здійснили Празьку операцію, в результаті якої було знешкоджено велике угруповання противника і визволено столицю Чехословаччини.

У серпні 1945 р. війська Забайкальського, 1-го і 2-го Далекосхідних фронтів за підтримки Тихоокеанського флоту й Амурської військової флотилії розгромили Квантунську армію в Маньчжурії і гарнізони японців у Кореї. 2 вересня Японія підписала акт про капітуляцію.

Операції завершального етапу війни засвідчили потужний потенціал військово-промислового комплексу СРСР і високий рівень воєнного мистецтва. Якщо в попередніх кампаніях здій-

снювалися тільки послідовні стратегічні наступальні операції, то в заключній фазі зростаючі можливості радянських збройних сил дозволили розгорнути одночасні стратегічні операції груп фронтів на всьому радянсько-німецькому фронті. Глибина операцій 1941—1942 рр. не перевищувала 250 км, у той час коли глибина Вісло-Одерської операції сягала 500 км. Середньодобові темпи наступу збільшилися з 10–15 до 20–25 км. На результативність наступальних дій позитивно вплинуло широке і тактично виправдане застосування таких форм оперативного маневру і рішучих засобів ведення операцій як оточення і знищення великих ворожих угруповань. За перші 2,5 роки війни Червона армія здійснила тільки одну таку операцію – Сталінградську, а в 1944–1945 рр. операції на оточення стали типовими, причому знищення блокованих військ здійснювалося в максимально стислий термін (у Корсунь-Шевченківській – 17, Білоруській – 10–11, Ясьско-Кишинівській – 8, Берлінській – 7 діб).

Наступальні операції 1944–1945 рр. відзначалися сміливішою концентрацією сил на головних, вирішальних напрямках і ділянках, що дозволяло досягати переваги над противником у піхоті у 3–5, артилерії і танках – у 6–8, авіації – у 3–5 разів. Удосконалювалася оператива побудова й бойові порядки військ. Ефективним став перехід від одноешелонованої до дво- і триешелонованої побудови військ. У 1943–1945 рр. радянські воєначальники оволоділи мистецтвом швидкого прориву оборонних рубежів противника, чого не вдавалося досягнути на початку війни. Виявом зростаючої майстерності стало широке застосування нічних дій не лише в тактичному, а й оперативно-стратегічному масштабі. Для завершальної кампанії характерні більш відповідальна робота штабів, розвідки, інших служб, навчання особового складу і його підготовка до конкретних операцій. На якісно новий рівень вийшло постачання діючої армії новими зразками зброї, боеприпасами, діяльність допоміжних служб, зв'язку тощо.

Ставка ВГК, Державний Комітет оборони, уряд СРСР, незважаючи на допущені помилки і поразки, особливо в перший період війни, в основному реально оцінюючи обстановку на фронті і в тилу, провели велику роботу з мобілізації народу, перебудови економіки для розгрому гітлерівських загарбників. «Блискуче показали себе офіцери всіх ступенів – від молод-

ших лейтенантів до маршалів,... Глибоку помилку роблять ті, хто розділяє радянського солдата і офіцера», – писав у своїх спогадах Маршал Радянського Союзу Г. Жуков.

Поряд з успішною організацією значних військових операцій Ставка ВГК, Державний Комітет оборони практикували штурмівщину, невиправдане скорочення часу на підготовку і проведення операцій, приурочення взяття міст до «червоних» дат календаря, інші вольові та політичні рішення. Навіть тоді, коли доля війни багато в чому була вирішена, Верховний Головнокомандуючий Й. Сталін форсував події, а генерали, виконуючи його накази, продовжували воювати, зазнаючи великих втрат і на завершальному етапі війни. Усі ці жертви лягли на загальний вівтар Перемоги.

У передвоєнні роки питання, пов'язані з організацією опору у тилу ворога на власній території, розроблялися недостатньо. Теоретичне забезпечення майбутньої «малої війни» відставало від рівня тогочасної військової науки. Це негативно впливало на загальну концепцію партизанської та підпільної боротьби, яка базувалася на очікуванні всенародного збройного виступу проти загарбників. Майже ніхто з вищого цивільного та військового керівництва країни не уявляв можливих масштабів війни, жорстокості окупаційного режиму. Не всі мешканці окупованих районів виявляли готовність до спротиву агресору.

Активні організатори й ініціатори підготовки підпільно-партизанських кадрів за звинуваченням у «змовах» проти соціалістичної держави і радянського уряду у 30-ті роки отримали значні терміни у таборах ГУЛАГу або були страчені. Ретельно закладені продовольчі бази і таємні сховища зброї та боєприпасів ліквідовано.

Заходи початкового періоду війни і заклики до розгортання всенародної боротьби у ворожому тилу не могли надолжити прогаєне. Все, що робилося в цьому напрямі у другій половині 1941 р., виглядало запізним, непродуманим, погано підготовленим. 29 червня 1941 р. директивою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР партійним органам рекомендувалося створювати у захоплених ворогом районах партизанські загони і диверсійні групи «для розпалювання партизанської війни всюди і скрізь, для висадження в повітря мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання складів» тощо. Обласні, районні, міські парткоми мали підібрати кадри для створен-

ня підпільних груп. Ці завдання конкретизовані у постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Партійні комітети всіх рівнів зобов'язувалися у ворожому тилу для підривної роботи створювати підпільні осередки, бойові дружини, диверсійні групи з числа учасників громадянської війни, бійців народного ополчення і винищувальних батальйонів, працівників НКВС і НКДБ, забезпечити їх спорядженням, зброєю, боєприпасами, харчовими продуктами, грошима, для чого пропонувалося закладати відповідні бази-склади, знищені у 1937–1938 рр.

Для практичного керівництва боротьбою партизанів та підпільників 30 червня 1941 р. ЦК КП(б)У створив спеціальну оперативну групу. Крім того, у вересні 1941 р. у складі Головного політичного управління Червоної армії організовано відділ роботи серед населення окупованих областей і партійно-політичного керівництва партизанським рухом. Організацією антинацистського руху Опору займалися партійні комітети, відділи НКВС та політуправлінь фронтів, 8-мі відділення політвідділів армій, розвідувальні та особливі відділи армійських і фронтових штабів. Відсутність єдиного керівного центру породжувала паралелізм і дублювання функцій, бюрократизацію керівництва «малою війною», не даючи дійової і своєчасної допомоги антинацистському рухові.

Згідно з офіційною радянською статистикою, до 1 жовтня 1941 р. на окупованій території України було залишено 738 партизанських загонів загальною чисельністю 26 257 осіб і 191 диверсійна група (1374 особи). Виявилось, що більшість партизанських загонів існувала тільки на папері. Поспіхом підібраний командний (з партійних і радянських працівників районного рівня) та особовий склад партизанських загонів не мав належної підготовки і матеріального забезпечення. Траплялися випадки, коли призначені керувати партизанською та підпільною роботою районні начальники відходили разом з відступаючими частинами Червоної армії, інколи підпорядковувалися військовому командуванню і виконували його завдання. Так, 24 з 64 партизанських загонів, сформованих партійними органами на території Харківської області, перебували на лінії фронту і здійснювали вилазки у ближні тили противника. Близько двох тижнів утримував переправу через р. Донець партизанський загін під командуванням К. Оглобліна, а потім

відійшов разом із регулярними підрозділами Червоної армії на протилежний берег. Партизани Ізюмщини (командир – Тесленко) залучалися до розвідок боєм. Бойові групи Печенізького району під керівництвом Білоконя брали участь у диверсійних акціях у ближніх ворожих тилах. За сміливі й результативні дії десятки партизанів Харківщини в цей час були представлені до нагород командуванням 6-ї, 38-ї армій та військрази Південно-Західного фронту.

Водночас були й такі керівники партизанського руху, які відводили свої загони не у ворожий, а в радянський тил. Наприклад, загін, сформований у Барвінківському районі Харківської області, відступив на схід і дислокувався у с. Кримки Ізюмського району. Жодного разу у ворожому тилу не побували партизани Добропільського району (Сталінська область). Партизани Шевченківського, Богодухівського, Барвінківського, Чугуївського районів Харківщини, які восени 1941 р. діяли в смузі 38-ї армії, відмовилися від активних дій, а потім взагалі кинули зброю і перебравися у тил Червоної армії. У загонах і групах, що перебували в радянській прифронтовій смузі, різко падала дисципліна, мали місце непоодинокі факти морально-побутового розкладу.

Після перших же сутичок з ворогом розпалися партизанські загони Козелецького (Чернігівська обл.) і Юр'ївського (Дніпропетровська обл.) районів. Партизани Знам'янського району Кіровоградської області 6 серпня вели важкий бій з карателями, а через кілька днів командування загону за згодою секретаря Кіровоградського обкому КП(б)У Скирди розпустило бійців по селах, заховавши зброю в лісі. Невдовзі колишні партизани виказали поліції місце схованки і три підводи зброї було вивезено з лісу й передано німецьким властям. Ще до приходу гітлерівців саморозпустився загін Котельвського району на Полтавщині.

Не кращим чином склалися справи й у партійному підпіллі, члени якого не мали досвіду конспірації, розвідувально-диверсійної діяльності в умовах глибокого ворожого тилу, погано володіли засобами зв'язку. Керівники, які залишалися для роботи в тилу, були добре відомі населенню і це допомагало поліції та гестапо їх вистежувати і знешкоджувати. Восени 1941 р. окупаційна влада і спецслужби завдали важких втрат радянському підпіллю в українських містах. До літа 1942 р. тільки 10 % сформованих підпільних осередків (близько 2 тис. осіб)

продовжували активну діяльність. Страти підпільників відбувалися практично у всіх обласних центрах Наддніпрянщини, багатьох райцентрах. Загальна цифра жертв сягнула 40 тис. осіб.

Перший період розгортання партизанського руху та радянського підпілля (червень 1941 р. – червень 1942 р.) виявив низку недоліків, які доводилося усувати на ходу. Найголовніше, що треба було вирішити радянському керівництву, стосувалося централізації управління процесом підготовки кадрів, матеріального забезпечення діючих підпільних груп і партизанських загонів, вироблення оптимальних і найбільш ефективних в існуючих умовах форм і методів боротьби проти окупантів, налагодження надійного зв'язку з наявними осередками руху Опору. Відчувалась відсутність чітких уявлень про стратегію і тактику партизанського руху. Зима 1941–1942 рр. стала суворим випробуванням для партизанів та підпільників. Більшість груп і загонів розпалася, саморозпустилася або ж була знищена німецькими та румунськими спецслужбами. Станом на 1 березня 1942 р. з 1974 загонів, сформованих і направлених в Україну, лише 241 заявив про свою бойову діяльність.

На початковому етапі війни партизанські загани й підпільні організації не були об'єднані єдиною стратегічною метою, діяли здебільшого спонтанно, на власний розсуд. Тактика загонів і груп нагадувала тактичні прийоми підрозділів і частин регулярної армії. Це пояснювалося тим, що в перші місяці після початку німецької агресії «малу війну» вела значна кількість оточенців, що мали певний військовий досвід та відповідну кваліфікацію. Навіть у великих з'єднаннях (О. Сабурова, Д. Ємлютіна та ін.) у кінці 1941 р. кадрові військовослужбовці і рядові червоноармійці становили близько 90 % особового складу. Професійні військові вносили в бойову діяльність партизанських загонів та підпілля елементи дисципліни, поглибленої підготовки операцій, тактичну різноманітність. Навіть структурно великі партизанські з'єднання нагадували армійські: в них існував поділ на розвідувальні, артилерійські, диверсійні відділення чи групи, господарчу, оперативну, санітарну частини. До командного складу належали командири, комісари, начальники штабів, заступники і помічники командира з господарчої частини. У багатьох загонах діяли партійні та комсомольські організації, а в з'єднаннях навіть обиралися звільнені секретарі партійних і комсомольських бюро.

Однак з часом тактичні засоби боротьби проти агресора змінювалися. До кінця 1941 р. партизанські загони були здебільшого малочисельними і недостатньо озброєними. Вони обмежувалися нападом на поліцаїв, старост, невеликі комендатури і лише в окремих випадках вели боротьбу за контроль над населеними пунктами. Основні події першого року війни розгорталися на шосейних шляхах, де партизани атакували автоколони й окремі автомашини, інтендантські підрозділи й обози з продовольством. Після перешивки залізничного полотна німці налагодили рух поїздів й увага партизанів та підпільників зосереджувалася також на залізничних комунікаціях. Перший підрих ешелону ворога 30 вересня 1941 р. здійснили мінери 2-го партизанського полку в Черкаському районі на Київщині. Наступного дня на саморобній міні партизанських саперів Городнянського району (Чернігівська обл.) підірвався ще один військовий ешелон.

Сумські партизани під командуванням С. Ковпака висадили в повітря кілька мостів через річки Сейм і Клевень. По два зруйнованих мости восени 1941 р. було на рахунку партизанських загонів С. Масалигіна й В. Шахновича (на ділянці Дніпропетровськ – Павлоград) та диверсійної групи С. Філоненка (між станціями Губиниха і Новомосковськ). Партизани Житомирщини підірвали залізничний міст між Олевськом і Коростенем. Всього ж, за даними І. Старинова, взимку 1941–1942 рр. «народні месники» здійснили 224 аварії поїздів, вивели з ладу 1850 автомашин, зруйнували близько 650 шосейних і залізничних мостів. Це зривало плани перевезень військових вантажів на фронт, відволікало значні сили на охорону залізничних об'єктів і доріг.

Весною і влітку 1942 р. переваги великих загонів нівелювалися їх низькою маневреністю, нездатністю маскуватися. Німецьке командування зуміло відтіснити більшість загонів з лісостепової зони у лісові масиви Сумської, Чернігівської, Орловської областей. Дрібні загони переважно займалися «самозабезпеченням» і бойової активності не виявляли. А великі з'єднання все ще сповідували тактику боротьби за населені пункти, що виявилася помилковою. Вступаючи у фронтальні бої з ворогом, який застосовував механізовані частини, бронетехніку й авіацію, командування великих загонів і з'єднань прирікало на знищення села, в яких вони дислокувалися, і

припускалося значних втрат. На початку літа керівництво руху Опору переорієнтувало партизанів на диверсійну роботу, уникнення сутичок з регулярними німецькими та угорськими підрозділами.

З метою усунення негараздів в управлінні «малою війною» у червні 1942 р. при військраді Південно-Західного напрямку було створено Український штаб партизанського руху (УШПР), а при арміях – оперативні групи ШПР, які підпорядковувалися в організаційному відношенні Центральному штабові партизанського руху (ЦШПР), а в оперативному – військовим радам відповідних фронтів. Після розформування військради штабу Південно-Західного напрямку УШПР перетворився з фронтового у республіканський штаб партизанського руху. Оперативна діяльність УШПР, начальником якого призначили заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкача, охоплювала всю Україну, Кримський півострів і Молдавію.

Оскільки УШПР постійно перебував на значній відстані від лінії фронту (спочатку у Ворошиловграді, потім у Сталінграді, Середній Ахтубі, Саратові), робота з організації руху Опору здійснювалася ним через оперативні штаби при військрадах 6, 9, 12, 18, 21, 22, 28, 37, 56-ї армій, а також військради Воронезького, Брянського, Північно-Кавказького, Сталінградського та Південно-Західного фронтів.

Реальною силою, здатною завдавати ворогу відчутних втрат, залишалися кілька великих загонів і з'єднань. Але й вони не мали достатньої кількості зброї, боеприпасів, харчів. С. Ковпак неодноразово звертався до керівників різних рангів за допомогою. 1 липня 1942 р. він адресував радіограму самому Й. Сталіну, в якій повідомляв: «Першотравневий наказ не виконується, загін 1000 чоловік партизанів без боеприпасів, місяць просимо півмільйона патронів, 5 протитанкових рушниць з патронами і вибухівку». О. Федоров весною 1942 р. також просив надіслати його з'єднанню 20 мінометів, 15 кулеметів, автомати, протитанкові гранати і патрони. Восени Й. Сталін викликав до Кремля Т. Строкача і командирів найбільших партизанських з'єднань С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова. З'ясувавши реальний стан справ, він підписав наказ НКО СРСР «Про завдання партизанського руху» (5 вересня 1942 р.). У ньому наголошувалося, що партизанський рух вважається одним з найважливіших факторів перемоги над

ворогом. Сталін ставив завдання перетворити рух Опору у все-народну відсіч ворогу, вказуючи на необхідність надання для цього транспортних літаків, боєприпасів, медикаментів тощо. У листопаді ухвалено план діяльності партизанських загонів на зимовий період 1942–1943 рр. Кілька з'єднань отримали завдання щодо дій на ворожих комунікаціях, розвідки пересувань військ противника, виявлення оборонних тилових рубежів. Партизанським загонам під командуванням С. Ковпака й О. Сабурова наказано розпочати рейди на Правобережну Україну. Ці рейди ретельно готувалися і стали по суті першою масштабною операцією УШПР.

Вийшовши з Брянських лісів у кінці жовтня 1942 р., оби-два з'єднання паралельними маршрутами рушили на Полісся. Долаючи водні перешкоди (Дніпро, Снов, Десну, Прип'ять), залізничні лінії, партизани вступали в бої з гарнізонами окупантів у білоруських та українських селах та містечках. Під час 30-денного рейду вони пройшли близько 800 км окупованою територією шести областей, завдали втрат противнику у живій силі, пошкодили вузол зв'язку, два мости через р. Уборть, лісо-завод, електростанцію. З приходом на Полісся у 14 суміжних районах Житомирської та Поліської (БРСР) областей виник великий партизанський край у чотирикутнику Олевськ – Овруч – Мозир – Суров з населенням 200 тис. осіб. Це створювало передумови для подальшого розгортання спротиву загарбникам у регіоні.

Натомість рейд партизанської групи М. Карнаухова закінчився трагічно. Пройшовши 1942 р. від берегів Волги до Красного Лиману Сталінської області по відкритій степовій місцевості, партизани нападали на невеликі гарнізони й поліцейські дільниці, здійснили атаку на ворожий аеродром, де пошкодили і знищили кілька літаків, зруйнували залізничний міст під Лисичанськом і пустили під укіс ешелон з живою силою противника. У грудні карателям вдалося виявити розташування групи, оточити її і знищити. Але це не стало уроком і в лютому 1943 р. УШПР наказав вийти у рейд новоствореному з'єднанню під командуванням М. Наумова. Стрімкими нічними кидками партизани вибивали ворожі гарнізони з населених пунктів Сумщини, підірвали 5 залізничних мостів, порушили рух на відтинках Суми – Харків, Суми – Готня, Суми – Лебедин. Із наближенням лінії фронту з'єднання, отримавши наказ УШПР передисло-

куватися у Кіровоградську область, в кінці лютого форсувало Дніпро і впродовж 10 днів безрезультатно чекало вантаж із «Великої землі». Гітлерівці нав'язали партизанам виснажливі бої, відтіснивши їх до Голованівського лісу в Одеській області. Лише ціною великих втрат вдалося врятувати штаб з'єднання і вийти у суміжні райони України та Білорусії.

У лютому 1943 р. виступили в рейд на Правобережжя з'єднання під командуванням С. Ковпака, І. Шумпанова, Я. Мельника й О. Федорова. Останній отримав наказ УШПР вийти у Волинську область і вивести з ладу залізничні вузли Ковель, Луцьк, Буськ. На початку квітня з'єднання вийшло до Прип'яті, де зосереджувалися загони С. Ковпака і Я. Мельника. Маючи артилерію, партизани знищили караван, в якому були бронекатер, вантажне судно, п'ять самохідних барж, а потім ще одну валку суден у складі двох пароплавів, п'яти бронекатерів та кількох барж. Після цього спільними зусиллями вони розгромили гарнізон у Брашні і на кінець квітня вийшли до р. Уборті, де зупинилися в очікуванні вантажів від УШПР.

Весною 1943 р. у зв'язку зі змінами на радянсько-німецькому фронті почався третій етап партизанського руху. Згідно з планом УШПР на весняно-літній період, партизанські з'єднання мали ускладнити функціонування залізничних вузлів і здійснити рейди на Волинь, Поділля, Північну Буковину і Прикарпаття з метою розгортання й активізації дій на комунікаціях ворога. Карпатський рейд ковпаківців, незважаючи на втрати, продемонстрував можливості партизанської тактики та її результативність за умов значного відриву від баз і глибокого тилу противника. А от рейд з'єднання Я. Мельника мав трагічні наслідки. Увійшовши на територію Кам'янець-Подільської області, що була насичена ворожими військами, партизани наразилися на каральні дії частин СС, танків та авіації й були розсіяні.

Активізація бойової діяльності партизанських загонів пов'язана з початком визволення України. У цих умовах проявили себе не лише великі з'єднання, а й малі партизанські загони та групи, які надавали регулярним військам допомогу в прориві оборонних укріплень, розвідці, форсуванні водних перешкод. На підступах до Ворошиловграда загін під командуванням І. Черняхівського (53 чоловіки) 12 лютого 1943 р. біля с. Успенка вступив у бій з 16 танками і 7 бронемашинами ворога і, затримавши їх, дозволив розгорнутися регулярним

військам. Яскравим прикладом взаємодії партизанів, підпільників та регулярних частин стали бої за Павлоград. Збройне повстання в місті підтримав 4-й гвардійський стрілецький корпус 6-ї армії і 17 лютого місто було визволене від окупантів. У ході операції «Зірка» (наступ на Курському й Харківському напрямках) сприяння радянським військам надавали 16 партизанських загонів та підпільно-диверсійних груп.

Тактична взаємодія партизанів і радянських військ у ході боїв за оволодіння м. Суми супроводжувалася акціями з'єднання М. Наумова, що паралізували рух на залізничних відтинках Суми – Готня, Суми – Лебедин, Суми – Харків. З початком Донбаської операції активізувалися загони й підпільні групи, що діяли в зоні Південно-Західного й Південного фронтів. Разом з диверсійними групами, закинутими через лінію фронту, вони пустили під укіс 18 військових ешелонів, знищили 12 танків, залізничний міст. Під час боїв за шахтарську столицю партизани і підпільники надавали допомогу воїнам 2-ї і 3-ї гвардійської, 5-ї ударної, 28-ї, 44-ї і 55-ї армій.

Кілька тисяч партизанів брали участь у Чернігівсько-Прип'ятській операції. Вони ще до підходу радянських військ звільнили 37 населених пунктів. З'єднання під командуванням М. Тарануценка встановило зв'язок зі штабом 8-ї стрілецької дивізії, здійснило розвідку, зняло міни з доріг та організувало переправи через Десну, Дніпро і Прип'ять.

Особливо результативно діяли партизани й підпільники під час битви за Дніпро. У вересні військрада Воронезького фронту разом з представниками УШПР розробила план захоплення «народними месниками» переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять. Найкраще з цим завданням впоралися загони М. Тарануценка та Ю. Збанацького. Бійці з'єднання під командуванням М. Тарануценка в межиріччі Десни й Дніпра організували шість переправ через Дніпро і Прип'ять. А всього для переправи частин 13-ї і 60-ї армій було підготовлено 10 переправ. Загалом партизани забезпечили умови для подолання водних перешкод регулярними з'єднаннями на 25 переправах і не лише допомагали їм форсувати річки, а й брали участь у боях на водних рубежах.

У січні 1944 р. затверджено новий план бойових дій партизанів на січень–березень. У цей час головні події розгорталися у зоні наступу 1-го і 2-го Українських фронтів. До операцій

на Правобережжі залучалися десятки партизанських з'єднань, загонів і підпільно-диверсійних груп, перед якими ставилися конкретні бойові завдання. Ефективною взаємодією партизанів з регулярними військами позначена операція з оволодіння залізничним вузлом Овруч. 4-й гвардійській і 336-й стрілецькій дивізіям 13-ї армії тут допомагало з'єднання О. Сабурова, здійснивши кілька бойових акцій, перекривши дороги Овруч – Мозир, Овруч – Словечно. Два загони з'єднання С. Маликова 18–19 листопада до приходу частин 15-го гвардійського стрілецького полку розгромили ворожий гарнізон у місті і на станції Ігнатполь.

На час боїв за Коростень з'єднання М. Салая, О. Сабурова, С. Маликова підпорядковувалися командуванню 60-ї армії. При цьому вони виконували не лише допоміжні функції, а й вели самостійні бої за звільнення населених пунктів. Посильне сприяння партизани й підпільники надавали Червоній армії у ході Кіровоградської та Корсунь-Шевченківської операцій. У боях за Мелітополь взяли участь члени місцевої підпільної організації на чолі з М. Харченком, яка об'єдналася з розвідгрупою радянських військ.

Підпільний «Миколаївський центр» не лише збирав і передавав Головному розвідуправлінню цінні дані про ворога, а й створював бойові групи і забезпечував їх зброєю. А в селах Баштанка, Новогеоргіївка, Плющівка, Новоіванівка, Зелений Клин, Рацево такі групи перейшли до відкритих збройних сутичок із ворогом, відбивали радянських військовополонених, влаштовували засідки на переправах через р. Інгул. З наближенням лінії фронту до партизанських засобів боротьби перейшли бойові групи одеського підпілля, якими керували К. Атанасов, П. Аносов, Б. Гумперт, М. Чернишов.

Для вирішення стратегічних завдань, поставлених радянським командуванням, великого значення набували дії партизанів та підпільників на ворожих комунікаціях. Після корінного перелому у війні і в ході визволення території УРСР операції на залізничних вузлах і магістралях планувалися УПШР з урахуванням подій на фронті. Незважаючи на окремі невдачі і втрати, це – один із найбільш вражаючих епізодів «малої війни». Цілеспрямовані диверсійні акції на шосейних і залізничних шляхах особливо дошкуляли гітлерівцям у 1943 р. Отримавши міни сповільненої дії (МЗД-5), підричники з'єднання

О. Федорова лише з 7 липня до 1 серпня 1943 р. підірвали 65 ворожих ешелонів на Поліссі. На ділянках Сарни – Коростень – Новоград-Волинський зривали перевезення військових вантажів диверсійні групи із з'єднань О. Сабурова та С. Маликова. На лініях Шепетівського вузла пустили під укіс 112 ешелонів противника партизани І. Шитова та І. Скубка. Влітку і восени 1943 р. «рейкова війна» у північних районах України на деякий час практично паралізувала військові перевезення. Одночасними ударами з'єднань О. Федорова й О. Сабурова майже повністю виведена з ладу магістраль Ковель – Сарни – Коростень. Підричники партизанських з'єднань В. Ушакова, М. Тарануценка, І. Шитова, В. Чепіги, І. Хитриченка, І. Примака, І. Діброви здійснювали численні диверсії на залізничних коліях Житомирщини, Київщини, Кіровоградщини.

Щоб компенсувати втрати, противник перемістив вантажопотік на південь, де партизанам діяти було дуже складно. Тут основний тягар боротьби проти ворога взяло на себе антинацистське підпілля. Наприклад, підпільна організація ім. К. Ворошилова (м. Кіровоград) зуміла вивести з ладу десятки паровозів. Підпільники Знам'янки організували 46 аварій. Диверсії влаштовували члени підпільних груп П. Мачкаріна (Іловайськ), станцій Мушкетово, Рудаково, Дніпропетровськ, Лозова, Шевченко, Балабіно, Коростень та багатьох інших. Про результативність дій підпільно-диверсійних і партизанських груп на тилових комунікаціях ворога свідчать такі дані. З 22 червня 1941 р. до 1 липня 1943 р. на мінах підірвалося 754 ешелони противника, а тільки в липні–серпні 1943 р. – 1023 ешелони. Всього ж за 1943 р. під укіс пущено 3688 ворожих поїздів, що у 15 разів перевищувало показник попереднього року. Це суттєво скоротило перевезення військових вантажів противником.

У 1944 р. народні месники також досить активно діяли на залізничних маршрутах, вивівши з ладу 99 мостів, 11037 поїздів, 1167 паровозів, понад 11 тисяч вагонів і платформ не лише на території України, а й у Польщі та Чехословаччині.

Антинацистський рух Опору в Україні застосував різні форми і тактичні прийоми. Для підпільників характерні специфічні методи боротьби з окупаційним режимом, оскільки вони діяли у населених пунктах в безпосередній близькості від окупаційної адміністрації ворожих військ. Радянське підпілля виробило власну систему зв'язку, конспірації, розвідувальної та дивер-

сійної роботи, адекватну умовам жорстокого терористичного режиму. Одним із напрямів діяльності підпільних груп стала організація саботажу на промислових підприємствах. Однією з головних перешкод став саботаж заходів окупаційної влади з організації виробництва.

У гірничорудній галузі найбільш ефективними засобами саботажу стали влаштування завалів стволів, штреків і лав, низька продуктивність праці, невихід на роботу «через хворобу». Так, підпільна група шахти № 5/6 Красноармійського району на чолі з А. Скибою з жовтня 1942 р. систематично здійснювала завали лав, внаслідок чого шахта не виконувала встановлених завдань. Зусиллями механіка Б. Білоусова, десятника І. Алексєєва, посадника М. Іванкіна на шахті № 12/18 Донсько-Будьонівського району організовано шість завалів лав і п'ять завалів штреків. Пасивні й активні форми опору викликали різке падіння видобутку вугілля. Так, 15 відновлених шахт тресту «Первомайськ-вугілля» (Сталінська обл.) давали 2,3 % довоєнного видобутку, а єдина відбудована шахта «Фрунзе-вугілля» – 20 тонн на добу, тобто у 3000 разів менше довоєнного рівня. Діяльність шахтарського підпілля була пов'язана зі смертельним ризиком для життя. За економічні диверсії гітлерівці карали дуже жорстоко. Коли гестапо викрило партійне підпілля на дирекції № 10, яке очолювали П. Лютиков і М. Бараків, вони знищили 32 радянських патріотів у Краснодоні.

До різних форм саботажу вдавалися робітники та інженерно-технічний персонал на підприємствах інших галузей.

Німці взялися за відновлення роботи металургійних гігантів «Азовсталь» та ім. Ілліча в Маріуполі. Робітники й службовці всіляко саботували заходи окупантів. Тоді гітлерівці вдалися до терору, розстріляли відомих на всю країну сталеварів М. Пузирьова і М. Мазая, 43 комуністів та підпільників на заводі ім. Ілліча і 130 – на «Азовсталі». Але їм так і не вдалося пустити в дію основні цехи заводу. У Запоріжжі підпільний «ревком» на чолі з Л. Ачкасовим, Б. Мироновим, М. Рижаківим координував діяльність підпільників на Дніпрогесі, паровозоремонтному заводі, залізничній станції Запоріжжя-II, авторемонтному заводі, заводі «Комунар».

Одним з важливих напрямів підпільної роботи стала організація опору радянських людей їх примусовому вивезенню на роботу до Німеччини. Окрім роз'яснювальних заходів, підпіль-

ники вживали практичних кроків, щоб перешкодити діяльності відомства Заукеля. За допомогою медперсоналу тисячі юнаків та дівчат отримали довідки про «непридатність» для таких робіт. Легендою овіяне ім'я професора П. Буйка, який безпосередньо звільнив від вивезення на примусові роботи близько тисячі мешканців Фастівського району. Радянське підпілля стало важливою складовою руху Опору, демонструючи волю народу до боротьби з окупантами.

В літературі побутувала директивна цифра, що ілюструвала масштаби руху Опору на території УРСР: вона сягала 500 тис. осіб. Це не обґрунтовано документально. Архівні джерела підтверджують дані про понад 200 тис. партизанів. Однак належним чином оформлені документи лише на 98 тис. осіб. Решта – поставлені під сумнів спеціальними комісіями обкомів КП(б) У, або ж не мають документального підтвердження (як партизани з'єднань І. Шитова і М. Салая, які взагалі не потрапили до підсумкових списків). Узагальнених даних про чисельність радянського підпілля немає. Наведені в літературі цифри, як правило, включають підпільників і партизанів, які діяли в областях і районах, а також членів розвідувально-диверсійних та організаційних груп, які комплектувалися і направлялися у ворожий тил різними органами. Достовірні дані про втрати радянського підпілля також відсутні, хоча мова йде про тисячі жертв. Щодо партизанів існує така цифра: 50 тис. загинув, з яких 35 тис. полягло в період 1941–1942 р., а ще близько 15 тис. – у 1943–1944 рр.

Певний сумнів викликають дані радянських і партійних органів про здобутки руху Опору. Згідно зі звітами партизанських загонів і з'єднань, поданих до УШПР, вони знищили 465 тис. ворожих солдатів та офіцерів, 467 гарнізонів, комендатур, штабів, поліційних дільниць, підірвали 4959 залізничних ешелонів, 1566 танків і бронемашин, знищили 211 літаків, 915 складів, 461 військово підприємство, 248 вузлів зв'язку, 44 залізничних вузлів, 607 залізничних мостів, пошкодили близько 2 тис. км телеграфно-телефонного зв'язку. Ці дані потребують ретельного аналізу. Водночас було б несправедливо применшувати внесок партизанів та підпільників. Діючи у надзвичайно складних умовах людиноненавистницького окупаційного режиму, радянські підпільники і партизани протидіяли військовим та економічним заходам гітлерівців, завдавали їм

відчутних втрат, чим об'єктивно сприяли перемогам Червоної армії. Важко переоцінити вплив партизанів та підпільників на морально-політичний стан населення окупованих земель. Пропагандистські акції в тилу ворога зміцнювали віру людей у перемогу, дозволяли пережити особисте горе в зв'язку з втратою близьких та рідних, підтримували патріотичні почуття і сприяли залученню до антинімецької боротьби великої кількості людей.

Головними факторами, що визначали характер руху Опору, стали патріотизм і воля народу, сукупність реальних умов для цього: природньо-кліматичних, матеріальних, організаційних.

Військова наука протягом 1941–1944 рр. поповнилася досвідом нових форм протидії ворогу в умовах тривалої окупації і глибокого тилу, взаємодії підпільно-партизанських формувань і регулярних частин в ході підготовки і проведення операцій. Мужність та героїзм народних месників гідно відзначені й вшановані радянським урядом. 95 наших співвітчизників стали Героями Радянського Союзу, близько 63,7 тис. нагороджені орденами й медалями. Шість партизанських командирів отримали ордени Суворова, 140 – ордени Б. Хмельницького I–III ступенів. 22 вересня в сучасній Україні офіційно визначається «День партизанської слави».

Війна двічі прокотилася своїм смертоносним оралом багатостраждальною землею України, не помилувавши жодного міста чи села, жодної родини. У вир кривавого протистояння були втягнуті всі верстви населення, всі політичні сили, господарський та інтелектуальний потенціал народу, для якого боротьба за виживання набула трагізму гамлетівського «бути чи не бути».

Внесок України у Перемогу лів на плечі народу тягарем неймовірно важких втрат, які він зазнав безпосередньо на фронтах війни: з понад 7 млн. осіб мобілізованих 3,5 млн. наших земляків полягли в боях, померли від ран, або зникли безвісти. Кожен другий з тих, хто залишився живим, став на все життя інвалідом. Вони зазнали і гіркоти поразок, трагізм відступів, оточень, полону, і радість перемог, були визволителями Європи, штурмували нацистське гніздо – Берлін. Україна не лише сповна сплатила безмежну і трагічну данину в цій війні, а й внесла велетенський вклад у перемогу над гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Вона переконливо продемонструвала незламну волю народу до свободи і незалежності.

Мешканці України – різної національності, соціального походження і статусу, освіти й ідеологічних вподобань – в основній своїй масі сприйняли агресію Німеччини та її союзників як спільний виклик, що трансформувався в особисту відповідальність за «велику» й «малу» батьківщину. Сотні тисяч громадян виявила бажання зі зброєю в руках відстоювати батьківські вівтарі й рідну землю від загарбників.

Частка мобілізованих з України в ході війни неухильно зростала. Якщо у липні 1942 р. дивізії 21, 63 та 64-ї армій мали у своєму складі в середньому від 9 до 11 % воїнів-українців, то в 1943 р. – 22–23 %. А в 1944 – 1945 рр. в більшості з'єднань чотирьох Українських і двох Білоруських фронтів вони становили від 50 до 70 %. Наприкінці 1943 р. серед офіцерів Військово-повітряних сил налічувалося 28 тис. українців, у бронетанкових та механізованих частинах – 14136 представників республіки.

А загалом частка вихідців з України у радянських збройних силах періоду Другої світової війни становила близько 20 %. Ті, кого з різних причин не брали до регулярного війська, вступали до нерегулярних формувань. До кінця 1941 р. лише у 12 областях республіки до лав народного ополчення влилося 1 млн. 300 тис. осіб. Пліч-о-пліч з червоноармійцями вони протистояли ворогу на всіх ділянках німецько-радянського фронту і безпосередньо долучилися до краху плану «блискавичної війни».

Задля протидії диверсійним групам противника на території України було створено 657 винищувальних батальйонів чисельністю 160 тис. чол. Сотні тисяч громадян увійшли до складу загонів місцевої протиповітряної оборони. Значна частина бійців винищувальних батальйонів загалом влилась до складу діючої армії.

Дівчата приходили підготовку на курсах санітарів та медсестер. Багато з них з перших днів війни стали сестрами милосердя на фронті й рятували життя мільйонам радянських військовослужбовців, повернувши 72 % поранених і хворих червоноармійців у стрій. Найвищою на той час міжнародною відзнакою для медиків – медаллю Флоренс Найтінгел – були нагороджені М. Шкарлетова з Харківщини, М. Щербатенко та Н. Бойко з Донецька, К. Бутова з Севастополя, Є. Варцаба з Тернополя, М. Сердюк з Луганська, П. Гусак зі Львова, О. Комелева з Білої Церкви, Н. Вознюк, Л. Родіонова, Л. Чернова з Києва.

Серед 41 медика – Героя Радянського Союзу – 11 уродженців України: П. Буйко, Г. Петрова, М. Кравцов, В. Коляда, Й. Петлюк, І. Вербловський, Л. Кравець, М. Щербаченко, М. Шкарлетова, В. Фомін, М. Грищенко.

Вихідці з України воювали на різних фронтах, виявляючи справжній героїзм і масову самопожертву. 20 українців удостоєні звання Героя Радянського Союзу в битві під Москвою, 68 – в боях за Ленінград, 15 – у Сталінградській битві, 30 – на Курській дузі, 200 – під час визволення Білорусії, 143 – на території Прибалтики, причому 7 воїнів одержали тут другу вищу відзнаку.

Сотні солдатів та офіцерів були нагороджені Золотою Зіркою Героя у кровопролитних боях на території Польщі, Угорщини, Румунії, Болгарії, Югославії, Чехословаччини, Австрії. 100 українців (з 589 кавалерів Золотої Зірки) були відзначені за подвиги під час битви за Берлін.

У безсмертному племені матросівців значиться 55 прізвищ наших земляків, а серед тих, хто пішов у вічність, повторивши подвиг М. Гастелло і його товаришів – І. Бабюк, І. Вдовенко та інші українські соколи.

А загалом 2,5 млн. синів і доньок України за мужність та відвагу, виявлені в боях з агресорами, були нагороджені орденами і медалями, понад 2 тис. воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу, в тому числі 32 – двічі і один – тричі Героя.

Україна дала Червоній армії талановитих воєначальників: майже 300 генералів, маршалів, адміралів керували військами в період війни. З 15 фронтів, які діяли на німецько-радянському фронті, більше половини очолювали вихідці з України та українці за походженням. Під час війни або після її закінчення Маршалами Радянського Союзу стали П. Кошовий, І. Кожедуб, А. Єрьоменко, Р. Малиновський, К. Москаленко, П. Рибалко, С. Руденко, В. Судець, С. Тимошенко.

Цілі українські родини воювали на фронтах. Подружжя Степана і Ганни Шевцових (с. Димерівка Біловодського району Луганщини) відрядили на боротьбу з ворогом п'ятьох синів. Шістьох синів зростила родина Скоморохів з с. Михайлівна Перевалівського району тієї ж області і всіх поглинув молах війни. Чотирьох синів не дочекалася сім'я Кисельових (с. Трибусівка Піщанського району на Вінниччині). У деяких династіях війна забрала по 2–3 покоління. У родині Носальових загинуло

24 чоловіки, Різників – 22, Земів та Бережних – по 32, Гурунів – 33, Сергієнкових – 36.

27 тисяч пам'ятників та обелісків нагадують про ту жахливу війну у всіх куточках України. Десятки тисяч безіменних та відомих воїнів знайшли останнє місце спочинку у братських могилах по всій Європі та на Далекому Сході.

Світлу пам'ять про тих, хто ціною власного життя захистив світ від «коричневої чуми», кілька поколінь українців зберегли донині.

Питання для самоконтролю^А

1. Яку мету переслідувало сталінське керівництво, віддаючи наказ Червоній армії перейти радянсько–польський кордон 17 вересня 1939 р.?

2. Які причини невдач Червоної армії в початковий період радянсько–німецької війни?

3. Яке військово–стратегічне значення мала битва за Дніпро?

4. Яку роль у визволенні України відіграв партизанський і підпільний рух?

5. Які приклади героїзму і жертвності українських воїнів ви можете навести?

Література:

1. Баран В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.

2. Боляновський А. Дивізія «Галичина»: Історія / А. Боляновський. – Львів : Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2000. – 528 с.

3. Бульба–Боровець Т. Армія без держави / Т. Бульба–Боровець. – Львів : Поклик сумління, 1993. – 165 с.

4. Василевский А. Дело всей жизни. Изд. 2-е, доп. / А. Василевский. – М. : Политиздат, 1975. – 607 с.

5. Гриневич В. Військове будівництво в радянській Україні (кінець 30–х–80–ті роки ХХ ст.) / В. Гриневич // Історія українського війська. 1917–1995. – Львів : Світ, 1996. – С. 332–453.

6. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 150 с.

7. Гунчак Т. У мундирах ворога / Т. Гунчак. – К. : Час України, 1993. – 208 с.

8. Жуков Г. Спогади і роздуми: У 2 т. / Г. Жуков. – К. : Політвидав України, 1990. – Т. 1. – 508 с.; Т. 2. – 496 с.

9. Кентій А. Радянський рух Опору на окупованій території України / А. Кентій, В. Лозицький, М. Слободянюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 97 с.

10. Кентій А. Радянські партизани 1941–1944: світло і тіні / А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Н. Брехуненко, 2010. – 78 с.

11. Коваль М. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К. : Вища школа, 1995. – 194 с.

12. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів : Атлас, 1993. – 659 с.

13. Литвин М. Західні землі України / М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.

14. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу. 1939–1941 / М. Мельтюхов. – М. : Вече, 2000. – 608 с.

15. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952 / П. Мірчук. – Львів : Основа, 1991. – 319 с.

16. Муковський І. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко. – К. : Книга пам'яті України, 1996. – 568 с.

17. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин : Лисенко М., 2010. – 590 с.

18. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – К. : Генеза, 2003. – Т. 4: Україна в Другій світовій війні, 1939–1945. – 584 с.

19. Рокоссовский К. Солдатский долг / К. Рокоссовский. – М. : Воениздат, 1985. – 367 с.

20. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: У двох книгах. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. перша. – 731 с.; Кн. друга. – 941 с.

ТАЄМНИЙ ФРОНТ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РОЗВІДУВАЛЬНА Й КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ (1939–1945 РР.)

Спеціальні служби (органи НКВС, НКДБ, військової контррозвідки СМЕРШ, військової розвідки) відіграли особливу роль у подіях Другої світової війни та її найважливішої складової – Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Україна була одним з головних театрів військових дій. 7 мільйонів вихідців з України стали до лав Діючої Армії, половина з них сплатила ціною власного життя за свободу і майбутнє прийдешніх поколінь. До осені 1943 р. в Україні воювала майже половина радянських збройних сил. В історію Другої світової увійшли такі масштабні операції, як звільнення Донбасу, битва за Дніпро, стратегічні наступальні Корсунь-Шевченківська, Кримська, Львівсько-Сандомирська, Яссько-Кишинівська операції, звільнення Закарпаття.

Водночас був і «таємний фронт» Перемоги – діяльність радянських спецслужб з розвідувального і контррозвідувального забезпечення армії, партизанського руху і тилу. Разом з Червоною армією органи і війська НКВС–НКДБ активно включилися й у визвольну місію в Східній Європі. Водночас, радянські спецслужби виступали основним знаряддям придушення українського самостійницького руху, продовжували забезпечувати політичну та ідеологічну лінію сталінського режиму.

У цьому історичному нарисі розглянемо ті провідні напрями оперативної та оперативно-бойової діяльності спецслужб СРСР у 1939–1945 рр., які визначали їх основний внесок у розгром агресорів та звільнення України.

З погляду адаптації діяльності органів держбезпеки в Україні до умов Другої світової війни доцільно розпочати із висвітлення розбудови їх мережі на західноукраїнських землях (ЗУЗ),

приєднаних до СРСР у 1939 – 1940 рр. Організаційні ядра органів держбезпеки для Західної України почали формуватися відповідно до наказу № 001064 наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія від 8 вересня 1939 р. у рамках оперативного забезпечення військових дій проти Польщі, що розпочалися 17 вересня. Перед наркоматами внутрішніх справ Білоруської та Української РСР ставилося завдання створити дев'ять «оперативно-чекістських» груп зі співробітників республіканських НКВС, Прикордонних військ та відрядженого з інших регіонів оперативного складу.

Вони повинні були в міру просування Червоної армії формувати територіальні органи НКВС, «придушувати контрреволюцію».

Апарат органів державної безпеки використовувався як провідне знаряддя репресивного «забезпечення» форсованої радянської організації регіону. Якщо спочатку репресії були скеровані, насамперед, проти «соціально ворожих елементів» з числа заможних верств населення та учасників національно-політичних об'єднань (у вересні–грудні 1939 р. до судів передається 10,2 тис. справ на осіб цих категорій), то поступово вони набувають масового характеру (депортації, ув'язнення тощо). До січня 1941 р. населення регіону зменшилося на 400 тис. осіб. Лише за звинуваченням у причетності до ОУН заарештували упродовж 1940 р. понад 35 тис. громадян. В цілому, за підрахунками істориків, на ЗУЗ було репресовано в 3-4 рази більше громадян, аніж за цей період у німецькій зоні окупації, населення якої було удвічі більшим. Приблизно кожний десятий за суджений отримав вищу міру покарання.

Апофеозом терору стало знищення в Галичині, на Волині та в інших регіонах УРСР близько 9 тисяч в'язнів в ході «чистки» місць позбавлення волі у перші дні війни. Ця жахлива подія шокувала населення регіону і вирішальним чином вплинула на безкомпромісність боротьби самостійницького руху проти сталінізму. Як писала про ці події у листі до Президії Верховної Ради СРСР (10 липня 1971 р.) політв'язень Г. Дідик, «таке не забувається ніколи, таке карбується на серці і передається поколіннями».

«Радянська західних областей УРСР, – підкреслюється у висновках робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА, – яка супроводжувалася жахливими

репресіями, перетворила обидві ОУН на непримиренних ворогів радянської влади».

Закономірно, що одним із провідних оперативно-службових завдань органів НКВС відразу ж стало протиборство із підпільною мережею ОУН, стратегічною метою якої була підготовка масштабного антирадянського повстання в регіоні як спосіб відновлення державної самостійності в Україні (при цьому націоналістичний рух вдавався до співробітництва зі спецслужбами Німеччини, розглядаючи неминучу війну між нею та СРСР як воєнно-політичний шанс для реалізації своїх програмних настанов).

Варто підкреслити, що контингент оперативної зацікавленості по лінії боротьби з націоналістичним рухом визначався задовго до приходу в регіон радянських військ. Ще у 1925–1931 рр. Іноземний відділ (зовнішня розвідка) ДПУ УСРР на випадок перенесення бойових дій на територію суміжних європейських держав підготував органам військової контррозвідки списки «української контрреволюційної еміграції різних політичних забарвлень у Польщі, Румунії та інших державах».

За декілька місяців до походу радянських військ у Західну Україну вживаються заходи з інтенсифікації протиборства з закордонними центрами ОУН. Як доповідав 10 лютого 1939 р. начальнику 5-го відділу (зовнішня розвідка) Головного управління держбезпеки (ГУДБ) НКВС СРСР В. Деканозову заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов, українські чекісти приступили до ретельного підбору оперативних джерел для розробки закордонних націоналістичних центрів. Затверджена наказом НКВС СРСР № 0064 від 28 березня 1941 р. інструкція щодо закордонної роботи розвідувальних підрозділів республіканських НКДБ та УНКДБ спрямовувала до оперативної розробки націоналістичних організацій за межами СРСР, створення власних агентурних позицій в їх середовищі. Завдання протидії закордонним центрам ОУН входило на той час до компетенції 5-х (розвідувальних) відділів УДБ НКВС-УНКВС в Україні.

Серед інших завдань з протидії націоналістичному підпіллю на приєднаних ЗУЗ можна виокремити такі: арешти функціонерів політичних об'єднань, включаючи ОУН; розгортання оперативно-слідчої діяльності у місцях позбавлення волі з метою виявлення організацій і осіб, що плекають наміри проведення

диверсійно-терористичної, повстанської, саботажної діяльності; творення агентурно-інформаційної мережі з широким залученням різних верств населення, державних установ, закладів соціально-культурної сфери.

Наказ НКВС УРСР № 001353 від 5 листопада 1939 р. відносив «найшвидше очищення західних областей України від ворожих елементів» до числа пріоритетних завдань українських чекістів.

Першочергової ваги набувало захоплення архівів державних установ, розвідки та контррозвідки, поліції, що надавало у розпорядження НКВС відомості про український націоналістичний рух. Серед заарештованих до 1 жовтня 3914 осіб 2539 становили кадрові і негласні співробітники зазначених структур.

На базі опергруп відповідно до наказів наркома внутрішніх справ НКВС УРСР № 001359 від 6 грудня та № 00208 від 25 грудня 1939 р. створили обласні управління НКВС у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській областях. З серпня 1940 р. УНКВС створюється у Чернівецькій області. Станом на 1 червня 1941 р. у територіальних органах НКВС на ЗУЗ знаходилося 765 співробітників, відряджених з інших областей УРСР. У лютому 1941 р., у зв'язку зі створенням Наркомату державної безпеки (НКДБ), відкриваються і його обласні управління (УНКДБ). Для їх посилення в регіон відрядили 726 оперпрацівників та 600 випускників відомчих навчальних закладів.

Директива НКВС СРСР від 28 жовтня 1939 р. приписувала, поряд із заходами із охорони кордону, енергійно розгортати військову та агентурну розвідку. Щоб забезпечити лояльність місцевого населення та його готовність надавати сприяння прикордонним спецорганам, директива наголошувала на важливості «повної поваги до місцевих і національних звичаїв», наданні допомоги у господарському житті, проведення «політичної та культурної роботи серед населення», уникнення конфліктів, інспірованих зарубіжними спецслужбами з провокаційними цілями.

Щоправда, форсована «радянізація» новоприєданого регіону з нехтуванням його багатостолітньої етнокультурної специфіки, утиски проти «ворожих класів», некомуністичних громадсько-політичних організацій, націонал-патріотичних об'єднань,

церкви, нарешті, незаконні репресії та депортації перетворювали ці справедливі вимоги у фікцію (попри, звичайно, і чималі добрі справи воїнів у зелених кашкетах).

Зазначимо, що забезпечення безпеки прикордонної смуги супроводжувалося і важкими для населення заходами. За постановою уряду СРСР від 2 березня 1940 року, відбулося суцільне відселення з 800-метрової зони уздовж кордону зі знесенням всіх забудов. Інструктивні документи вимагали навчати населення методам протидії «шпигунсько-диверсійній діяльності троцькістсько-бухаринської агентури».

Слід зазначити, що розвідоргани ГУ ПВ НКВС зібрали та передали по належності величезний обсяг відомостей про збройну силу та приготування противника.

В архівних фондах ПВ КДБ СРСР зберігається чимало листів перших днів війни від офіцерів і рядових прикордонників на ім'я Й. Сталіна – вони обурено вимагали розібратися й покарати тих, хто не вірив їх донесенням про близький напад Німеччини. Якби сумлінні охоронці кордону знали, що покарати варто було б самого їх адресата...

Крім охорони держкордону від проникнення агентури спецслужб Німеччини та її союзників, прикордонники одразу ж підключаються до протиборства із групами нелегалів, які направлялися в УРСР Краківським центром ОУН та його Повстанським штабом. Тільки у 1940 р. відбулося 95 бойових сутичок між ПВ та боївками ОУН (було вбито 82, поранено 41, захоплено 387 повстанців, однак 111 прорвалося в УРСР, а 417 – за кордон).

На прикордонників покладалося, зокрема, перекриття каналів зв'язку між підпіллям в Україні та його керівними закордонними центрами, перетинання кордону збройними формуваннями ОУН. Відпрацьовувався механізм «чекістсько-військових» операцій, коли сили Внутрішніх або Прикордонних військ у взаємодії з оперативним складом знищували, або захоплювали підпільників, ліквідували окремі їх групи або територіальні проводи.

Активізація розвідувально-підривної діяльності нацистських, румунських, угорських спецслужб, протиборство з самостійницьким рухом призвело до енергійного творення агентурно-інформаційного апарату органів держбезпеки. Як зазначалося в орієнтуванні І. Серова начальникам УНКВС Західної України №26/СН-1940 р., ретельна перевірка оунівцями своїх лав, знання ними прийомів конспірації вимагає вдо-

сконалення методів оперативно-розшукової діяльності. Відтак оперативно-службова діяльність органів держбезпеки спиралася на агентурно-інформаційний апарат, який до 1 січня 1941 р. нараховував в регіоні 22 тис. учасників. Першочерговим завданням вважалося просування радянської агентури до керівних ланок і закордонних центрів ОУН.

Розгортання мережі територіальних органів та посилення апарату конфіденційного співробітництва дозволила НКВС завдати відчутних ударів по підпіллю ОУН. Вже у грудні 1939 р. його органи викрили підготовку збройного повстання в регіоні. Для зриву останнього вони провели першу оперативно-військову операцію, заарештували понад 900 осіб за підозрою у причетності до ОУН.

У березні-квітні 1940 р. УНКВС по Львівській області, реалізуючи дані оперативно-слідчих заходів, заарештувало 165 підпільників – весь керівний склад Крайової ексекутиви (КЕ) ОУН (Б), окружного та ряд нижчих проводів. Перекинуті до краю новий керівний склад КЕ та інші функціонери (107 осіб) були заарештовані у вересні. Черговий склад проводу підпілля вдалося нейтралізувати через занурену до лав ОУН агентуру у грудні. В ході низки оперативних заходів затримали до 1000 учасників підпілля. Відбулися арешти і в периферійних провадах. Так, у вересні арештували 85 оунівців в Рівненській області, 97 – у Станіславській, упродовж квітня–травня 1941 р. ОУН – у Волинській – 214 членів.

Контррозвідувальна робота проти націоналістів велася і в інших областях УРСР. У доповідній записці до Л. Берія (2 жовтня 1940 р.) ішлося, що ОУН з Галичини докладає зусиль до налагодження розвідки на Сході України та в Києві. Один з лідерів КЕ ОУН (Б) Д. Мирон, зазначалося у документі, використовував для становлення позицій ОУН у столиці республіки сина відомого письменника Юрія Стефаника та учня академіка А. Кримського Омеляна Прицака. Розвідники ОУН були знешкоджені у Вінницькій, Житомирській, Київській областях.

Контррозвідувального забезпечення потребували і закордонні центри ОУН, до яких радянські органи держбезпеки у довоєнний період спромоглися запровадити свої оперативні джерела.

Розвідка НКВС намагалася зав'язати оперативні ігри із закордонними центрами ОУН, зокрема, за участю арештованого

у Львові емісара Краківського центру Я. Горбового («Буя»). Останній був притягнутий до негласного співробітництва одним із керівників розвідки НКВС П. Судоплатовим, який поставив оперативному джерелу завдання просування до провідних закордонних центрів ОУН – берлінського та римського. Я. Горбовий був викритий СБ Краківського центру, яку насторожили обставини «врятування» емісара і провали підпільних центрів в Галичині, що співпали за часом з його відсутністю.

Як серйозний противник, радянськими спецслужбами розглядалося польське збройне підпілля на ЗУЗ, підпорядковане Лондонському еміграційному уряду.

Основною структурою таємної боротьби за польську державність став заснований 13 листопада 1939 р. в Парижі Союз збройної боротьби (СЗБ) як складова збройних сил Польщі. Безпосередньо на ЗУЗ діяли чотири територіальні округи, що створювали Регіон № 3 СЗБ. У його складі був 2-й, розвідувальний відділ, підпілля мало достатньо підготованих офіцерів армії та спецслужб довоєнної Польщі. Відповідно, проти польського підпілля розгортаються агентурно-оперативні заходи НКВС-НКДБ, які завершилися ліквідацією низки його керівних та територіальних ланок, захопленням складів зброї, друкарень тощо.

Водночас вирішальним фактором оперативної обстановки, яка детермінувала завдання й напрями діяльності радянських спецслужб, виступали початок Другої світової війни, наближення зіткнення між нацистською Німеччиною та СРСР.

У вересні 1939 р. створюється Головне управління імперської безпеки (РСХА) з Управлінням зовнішньої розвідки. Військова розвідка (абвер) з жовтня 1939 р. розгорнула вздовж кордонів з СРСР мережу розвідорганів, половина з яких знаходилася на українському відтинку. У травні – червні 1941 р. під Варшавою відкрили «Штаб Валлі» – орган координації розвідувально-підривної роботи проти СРСР. У 1940 – першій половині 1941 рр. радянська контррозвідка зафіксувала зростання закидання до СРСР агентури німецької розвідки в 14 разів. Загалом на території України у передвоєнні роки було знешкоджено до 5000 шпигунів і диверсантів, закинутих гітлерівськими спецслужбами.

Переддень нападу нацистської Німеччини на СРСР відзначився і новим сплеском протистояння органів держбезпеки з

збройним підпіллям ОУН. Лише з 1 січня до 15 лютого 1941 р. у Західній Україні було ліквідовано 38 груп ОУН (273 учасники), затримано 747 нелегалів, вбито 82 та поранено 35 підпільників (при цьому загинуло 13 і дістало поранення 30 оперпрацівників радянських органів держбезпеки). Якщо у січні-лютому зафіксовано 17 терактів, то у квітні того ж року підпілля провело 38 терористичних актів проти представників влади, військовослужбовців, активу, у травні – 58 (вбито 57 і поранено 27 осіб). У 1939 – червні 1941 рр. радянською стороною було захоплено під час антиповстанських операцій 7 гармат, 200 кулеметів, 18 тис. гвинтівок, 7 тис. гранат.

Директивами НКДБ СРСР від 31 травня та 21 червня 1941 р. було заплановано нові масштабні операції з арешту і депортації «націоналістичних елементів» та учасників бази їх підтримки, перехоплення у свої руки керівних ланок ОУН через запроваджену туди агентуру. Загалом у 1940–1941 рр. органами і військами НКВС-НКДБ викрито декілька десятків великих націоналістичних організацій, на кордоні затримано понад 400 емісарів, ліквідовано понад 200 розвідувально-диверсійних груп ОУН, що намагалися прорватися через кордон. Об'єктом розвідувальних зусиль ставали і закордонні центри ОУН, до яких радянські органи держбезпеки у довоєнний період спромоглися запровадити свої оперативні джерела.

З початком гітлерівської агресії на військові рейки переходять і органи держбезпеки. Директива НКДБ СРСР № 136 від 24 червня 1941 р. приписувала розгорнути спільно з НКВС СРСР боротьбу з парашутними десантами, диверсійними групами противника, спрямовувати агентуру на занурення до німецьких військ, ведення диверсійно-підривної роботи. Завдання на військовий час конкретизувалися у директиві НКДБ СРСР № 168 від 1 липня. Передбачалося весь апарат негласних помічників органів держбезпеки поділити на невеликі резидентури для осідання на окупованій території з метою організації розвідувально-диверсійної діяльності, йшлося про забезпечення конспірації та способів зв'язку з ними. Кадрові співробітники НКДБ мали разом з НКВС створювати партизанські загони і бойові групи, надавати допомогу військам розвідувальною інформацією, винищувати диверсантів противника.

За наказом НКВС СРСР № 001151 від 25 серпня 1941 р. створюються 4-і відділи НКВС СРСР, республіканських нарको-

матів та їх територіальних органів. Система 4-х відділів стала основним інструментом таємної війни з агресором, на неї покладали завдання формування з населення винищувальних батальйонів, партизанських формувань, диверсійних груп, керівництво їх оперативно-бойовою діяльністю, зафронта розвідка. За перші три місяці війни органи держбезпеки залишили на окупованій території 314 партизанських загонів і груп (11249 учасників) і 69 диверсійних груп (800 осіб).

Оскільки незабаром зафронта робота стає провідним напрямом зусиль спецслужби, у квітні 1942 р. 4-й відділ НКВС УРСР реорганізували в 4-е Управління. У січні–березні 1942-го останнє підготувало й вивело за лінію фронту 1045 розвідників, із них 800 – у складі розвідгруп. На окупованій території залишили чимало негласних помічників органів держбезпеки (понад 12,7 тис. осіб, включаючи 43 резидентури, 41 диверсійну групу). Однак з більшістю оперативних джерел був відсутній зв'язок, значну їх частину знешкодив ворог, частина перейшла до партизан, або стала на шлях співробітництва з окупантами (після звільнення лише п'ята їхня частина поновила зв'язок з оперпрацівниками). Серйозною хвилю була відсутність єдиного координуючого органу зафронта роботи, адже нею займалися паралельно НКВС, військова розвідка, партійні і комсомольські органи.

Водночас органи НКВС сформували в Україні 651 винищувальний батальйон (118 тис. багнетів) для протидії десантам, диверсійним групам противника, для місцевої самооборони (згодом близько 7 тис. їх учасників перейшло до партизан).

Необхідно враховувати, що в Україні окупанти розгорнули потужну мережу карально-репресивних органів спеціального призначення – розвідки (абвер команди), таємної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної поліції, поліції порядку, підрозділів абвер-3 (військової контррозвідки). Крім того, діяли спецоргани сателітів Німеччини – таємна поліція (Сигуранца) та Служба спеціальної інформації (військова розвідка) Румунії, угорська розвідка та контррозвідка. В Україні дислокувалося до 26 спецорганів противника, школа підготовки шпигунів і диверсантів «Абверштелле Україна» з філіалами в Києві та Миколаєві (загалом на потреби таємної війни на Східному фронті працювало до 60 німецьких

спеціальних навчальних закладів, щорічно випускаючи до 10 тис. розвідників, диверсантів і терористів).

Німці простудіювали досвід повстанства на Україні періоду громадянської війни і перед нападом на СРСР розробили комплекс контрпартизанських заходів. На захопленій території ліквідувалися або бралися під контроль члени партії і комсомолу, співробітники НКВС, встановлювалися особи, які прибули на проживання в адміністративні центри після 1 вересня 1939-го. Практикувалося створення лжепартизанських загонів і підпільних груп «приманок». Важкою ціною, у жорстокому протиборстві з потужними спецслужбами ворога радянські органи держбезпеки здобували оперативний досвід. Про це красномовно свідчить хоча б той факт, що з майже 600 закинутих за лінію фронту в перші півтора року війни оперативних груп НКВС УРСР на «Велику землю» повернулося близько 30.

Попри вкрай скрутне становище на фронтах, «тиловики з неволі» до початку 1942 року змогли записати на свій рахунок 1001 знешкодженого шпигуна, диверсанта й терориста, закинутих у запілля армії, 685 затриманих підозрілих осіб та відставших від частин солдат, 28 тис. дезертирів, понад 1000 активних колаборантів, майже 20 тис. осіб, що ухилилися від служби в армії, 492 мародери.

Офіційно ПВ НКВС СРСР перейшли до охорони тилу армії 15 грудня 1941 року, коли відбулося рішення Ставки Верховного Головнокомандування про виведення з бою всіх прикордонних частин та перенацілення їх на захист запілля. На прикордонників покладалися такі завдання:

- виявлення та знешкодження агентури противника, закинутої в тили, затримання «зрадників батьківщини» та німецьких прислужників на окупованих територіях;
- ліквідація розвідувально-диверсійних груп та загонів противника, які прагнули дестабілізувати нормальну роботу тилу;
- боротьба з антирадянським повстанством, протидія дезертирам та мародерам;
- охорона комунікацій в смузі тилу фронту;
- охорона армійських приймальних пунктів військовополонених;
- участь в операціях з підтримання прифронтового режиму (виселення, «зачистки» тощо);

– проведення розвідувальної роботи, для чого у полках з охорони тилу створювалися розвідувальні відділення (25 розвідників на полк), запроваджувалися посади заступників командирів полків та батальйонів з розвідки.

Від 28 квітня 1942 р. у війська охорони тилу передавалися з відання ПВ 37 прикордонних полків, 6 прикордонних загонів та інші частини загальною реальною чисельністю понад 51 тис. багнетів (за штатом – майже 67 тис.)

Залишені на окупованій території розвідувальні групи вдалися до творення резидентур та підпільної мережі з метою збору значущої інформації та дестабілізації тилу противника, перешкоджали йому використовувати економічний потенціал України.

Широко відомо ім'я кадрового розвідника І. Кудрі, який створив у столиці України нелегальну резидентуру «Максима». Патріоти здобули цінні розвідувальні дані про німецькі частини, здійснили диверсію на залізничному вузлі «Дарниця». Особисто «Максим» виявив та уклав список на 87 колаборантів, які активно допомагали окупантам. Зрадниця-фольксдойче видала І. Кудрю (арештований 5 липня 1942 р.) та інших учасників групи. Усі вони загинули у нацистських буцегарнях.

Підпільна група капітана Володимира Молодцова в окупованій Одесі створила дві розвідувально-диверсійної групи, на бойовому рахунку яких два підірваних ешелони, 300 знищених ворогів. Заарештований румунською сігуранцею він мужньо витримав тортури і не видав соратників. 5 листопада 1944 р. посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. У Миколаєві діяла підпільна група Миколи Гефта. Їй вдалося зібрати чималий обсяг розвідувальної інформації, здійснити 15 диверсій на суднобудівних підприємствах міста.

Основним знаряддям розвідувально-диверсійної роботи органів держбезпеки стали спеціальні зафронтові формування (загони, групи, резидентури) 4-го Управління НКВС-НКДБ, які діяли, переважно, із баз партизан (загалом на території УРСР діло 95 таких формувань). Спецназ вів розвідку, викривав ворожу агентуру, вчиняв диверсії, теракти проти командного складу й адміністрації окупантів.

Результативністю відзначилися зафронтові формування НКДБ УРСР «Переможці» Д. Медведєва, «Унітарці» В. Хондожко, «Дружба» М. Онищука, «Розгром» Г. Бурлаченка, «Волинці» П. Форманчука і багато інших.

Окремо доцільно торкнутися ролі органів НКДБ УРСР у ході звільнення країн Східної Європи. Інтереси забезпечення стратегічного наступу Червоної Армії обумовили надання навесні 1944 р. завдання 28 опергрупам, що діяли на території УРСР, передислокуватися на захід для розвідувально-підривної роботи в тилу противника й сприяння наступаючим військам. Так, група «Волинці», незважаючи на значні втрати і поневіряння, здобула інформацію про зручні для проходу військ перевали Карпат і сили угорської армії, фортифікаційні лінії противника. У жовтні 1944 р. бригада, утворена на базі опергрупи «Мисливці», упродовж 2 діб спільно з військами утримувала стратегічний перевал Бескид до підходу основних сил 4-го Українського фронту. Згодом, на прохання командування 1-го Українського фронту опергрупи зосереджують зусилля на диверсійних акціях: з липня 1944 до січня 1945 р. лише в Польщі здійснено 114 підривів залізничних мостів та 5 військово-промислових об'єктів.

Щоб рел'єфніше представити ефективність зафронтової роботи, наведемо такі дані: з початку 1944 р. і до кінця війни бійцями спеціальних підрозділів республіканського НКДБ знищено або виведене з ладу 22,5 тисячі гітлерівців, узято в полон до 10 тисяч, висаджено 20 військових підприємств, 18 складів, 9 бронепоездів, 207 військових ешелонів, 110 мостів, знищено понад 106 танків і 675 автомашин. Загалом на бойовому рахунку спецформувань НКВС-НКДБ УРСР – до 75 тис. знищених вояків ворога, 258 мостів та 410 ешелонів, підірваних під час диверсій.

Військові контррозвідники 1, 2 і 3-го Українських фронтів лише з травня 1943 по червень 1944 рр. виявили і знешкодили 622 співробітники і агенти ворожих спецслужб, перевербували 52 агенти, які прямували до тилів, і самі запровадили в середовищі противника 289 оперативних джерел. Армійській спецслужбі вдалося запровадити свої оперативні джерела до спецшколи німецького розвідоргану «Оріон», яка дислокувалася у Харкові та інших містах України, знешкодити чимало шпигунів і диверсантів, а ряд з них залучити до співробітництва.

Вищим проявом контррозвідувального мистецтва радянських спецслужб стали оперативні ігри, які успішно велися з нацистськими розвідорганами. Їхня суть полягала у використанні захоплених ворожих агентів і радистів для дезінформації

противника, виведення в радянський тил і захоплення нових розвідгруп. Так, у ході підготовки наступу в районі Корсунь-Шевченково (січень-лютий 1944 р.) через захоплені радіостанції поширили дезінформацію про зосередження і плани 1-го і 2-го Українського фронтів, що допомогло оточити і знищити 10 ворожих дивізій.

Відчутну роль подібні заходи зіграли й у період Львівсько-Сандомирської наступальної операції. У грудні 1944 р. контррозвідники Львівського військового округу захопили німецьких шпигунів-парашутистів Уміло повівши гру від імені цієї розвідгрупи, радянська сторона до квітня 1945 р. включно просувала німцям військову дезінформацію. Кваліфіковано вводили в оману абвер підставні радіостанції «Тризуб» (Житомир) і «Анте-на» (Львів), львівська легендована група «Шапка-невидимка» (її «робота» знайшла дуже високу оцінку розвідоргану абверу, який так і нічого не запідозрив).

У ході звільнення України органи держбезпеки приступали до виявлення залишеної на осідання агентури противника й активних колаборантів, насамперед тих, хто заплямував себе кров'ю співвітчизників. В їх викритті чималу роль зіграли оперативні джерела, що діяли на окупованій території. Деякі з них ініціативно влаштовувалися в нацистські військово-адміністративні органи, одержували доступ до зведень про осіб, що активно співробітничали зі спецслужбами противника. Співробітники НКДБ і СМЕРШ затримували по гарячих слідах німецьких спецслужбістів, генералітет, високих чиновників – організаторів масового терору проти мирного населення. Ця робота проводилася органами держбезпеки і протягом усього післявоєнного періоду.

Розвідувальне й контррозвідувальне забезпечення партизанського руху

Одним із провідних та результативних напрямів діяльності радянських спецслужб стала участь в організації партизансько-підпільного руху та його оперативне забезпечення.

У перші місяці війни в областях СРСР поспіхом сформували 4700 партизанських загонів і підпільних груп (понад 100 тис. учасників). Майже всі вони до кінця 1941 р. були ліквідова-

ні противником, що було наслідком волонтаристського згорання підготовки спеціально навчених кадрів у передвоєнний період. В той же час в Україні не загинув жоден загін, очолюваний, «кадровими» спеціалістами з партизанської боротьби.

До 30 травня 1942 р. поточне керівництво партизанськими силами України здійснювало 4-е Управління НКВС УРСР, відколи постановою Держкомітету оборони при Ставці Верховного головнокомандувача створили Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при Військовій раді Південно-західного напрямку – Український ШПР. Після створення в липні 1942 р. УШПР 4-е Управління НКВС передало йому 1017 партизанських загонів (25 тисяч осіб). У складі УШПР, зокрема, запровадили інформаційно-розвідувальний відділ.

Відповідно, 4-ті підрозділи органів НКВС–НКДБ переорієнтували винятково на оперативну роботу, у тому числі – на допомогу партизанам у розгортанні розвідувально-диверсійної роботи та налагодженні контррозвідувального захисту партизанських формувань.

На жаль, ідеологічні настанови радянської сторони включали формування бодай тактичного об'єднання з вояками УПА для боротьби з окупантами. Збройні сутички між повстанцями та радянським партизанами починаються з січня 1943 р., коли великі з'єднання останніх починають рейди або передислокацію з території суміжних районів Білорусі та Російської Федерації до українського Полісся. У звітах партизанських командирів зазначалося, що при їх наближенні до контрольованої повстанцями території останні, не вагаючись, вступають у бій. За свідченням колишнього командувача УНС О. Луцького, саме наближення рейду С. Ковпака до Прикарпаття у червні 1943 р. стало причиною вказівки Р. Шухевича про формування там самооборони та її сутичок із партизанами.

У квітні-травні 1943 р. почастишали бої з партизанами у трикутнику Холм–Ковель–Маневичі, у басейні Прип'яті і до Дніпра. Особливого розмаху протиборство набуло після переходу на терен «колиски» УПА великих партизанських з'єднань. Лише у жовтні–листопаді 1943 р. сталося 54 бої упівців з червоними партизанами. Як повідомляли партизанські командири (вересень 1943 р.), особливу активність повстанці виявляли у знищенні радянських розвідувально-диверсійних груп.

Бойові сутички були вкрай жорстокими. Як ішлося у записці щодо агентурної розвідки УПА партизанського з'єднання І. Шитова (3 серпня 1943 р.), учасники боїв проти повстанців із числа досвідчених партизан, «котрі були у десятках боїв, кажуть, що вони вперше вели такий запеклий бій з такими нахабами, які сунуть на «ура» на станкові кулемети». У бойові дії втягуються значні сили повстанців. Так, наприкінці вересня командувач УПА «Північ» Д. Клячківський провів нараду з планування удару з'єднаннями УПА «Турів» і «Заграва» по партизанському формуванню О. Федорова. Навіть влітку 1944 р. УПА мала бойові можливості заблокувати спроби УШПР вивести до Галичини 17-тисячне партизанське з'єднання.

Боротьба з повстанськими формуваннями націоналістичного руху та їх спецпідрозділами (у вказівках партизанам вона часто іменувалася «особливим завданням») посідала друге за значенням після антинімецького напрямку місце серед функцій партизанської розвідки та контррозвідки.

У період наступу Червоної армії на Правобережну й Західну Україну перед розвідувальними підрозділами партизан ставилося завдання, «вступивши до смуги активної дії українських націоналістів, вести всебічну розвідку наявності їх збройної сили, місця дислокації, структур управління, зв'язків з розвідувальними органами інших держав, прізвища командирів і політичних керівників, їх стосунки з окупантами і населенням».

Відчутно дошкуляла повстанцям агентура партизанської розвідки, задіяна у націоналістичному середовищі. Так, за допомогою перевербованих партизанським командиром П. Брайком вояків УПА у с. Пустинка Волинської області виявили великий склад зброї. Радянський агент «Польовий» занурився до штабу групи УПА «Південь», обійняв відповідальну посаду щодо планування бойових операцій. У січні 1944 р. розвідка партизанської бригади «Мисливці» М. Прокоп'юка встановила по агентурних даних місце переховування повстанцями переданих їм німцями боєприпасів, медикаментів і продовольства. Майно було захоплене, при цьому загинуло до 70 повстанців.

Враховуючи великий досвід партизан з антиповстанських дій, у серпні 1944 р. політбюро ЦК КП(б) У ухвалило рішення передати партизанську дивізію ім. С. Ковпака у розпорядження НКВС «для проходження подальшої служби, використавши її в першу чергу для якнайшвидшої ліквідації націоналістичних

банд». Створюються і спеціалізовані на розвідувально-підривній діяльності проти націоналістів підрозділи, наприклад, 7 та 12-й батальйони з'єднання О. Сабурова (вони ж «відзначилися» і брутальним поводженням з цивільним населенням).

Посилена співробітниками спецслужб партизанська розвідка надала значний обсяг інформації, корисної фронту.

Упродовж всієї війни (навіть у найбільш критичні її періоди) одним із провідних напрямів оперативної діяльності радянських спецслужб залишалася протидія самостійницькому руху українських націоналістів. Незмінний і виразно антирадянський характер програмних настанов та дій ОУН вів до неминучого протистояння цих сторін. Крім того, об'єктивними причинами протистояння слугували кон'юнктурне співробітництво націоналістів зі спецслужбами держав агресивного блоку, спеціальна діяльність Служби безпеки (СБ) ОУН (Б), яка доклдала зусиль до створення агентурних позицій в радянських партизанських та підпільних формуваннях з метою збору інформації та розкладу їх особового складу, а з кінця 1943 р. – і пряме збройне протистояння УПА й підпілля ОУН з Червоною армією, військами і органами НКВС-НКДБ.

Серед зафронтових оперативних груп органів держбезпеки націоналістичні формування та їх спецоргани активно розробляли:

– група «Унітарці» В. Хондожка, направлена 4-м Управлінням НКДБ УРСР на базу партизанського з'єднання С. Ковпака у серпні 1943 р. Одним з пріоритетних завдань було придбання агентури серед українських націоналістичних формувань, просування її до закордонних осередків ОУН, добування документів та друкованих видань. Групою придбано 19 оперативних джерел з середовища ОУН. Створена «Унітарцями» у Львові резидентура «Ліс» (7 учасників) отримала списки агентури СБ, відрядженої до східних областей УРСР;

– опергрупа «Дружба» М. Онищука («Баглія»), що діяла на базі з'єднань С. Ковпака та П. Вершигори, придбала 49 оперативних джерел з націоналістів, здобула матеріали про їхні переговори з німцями, програмні документи ОУН та УПА, III-го Надзвичайного Великого збору ОУН;

– опергрупа 4-го Управління НКДБ УРСР (на базі партизанського з'єднання Б. Шангіна) у жовтні–грудні 1943 р. захопила до 30 функціонерів ОУН, одержала відомості про 50 прово-

дів та референтур СБ ОУН, захопила важливі директивні документи й коди підпілля, придбала декілька цінних оперативних джерел в осередках ОУН Німеччини та Австрії. За повідомленнями іншого джерела групи, «Сидоренка», який мав «широкі зв'язки» серед керівних кадрів ОУН та УПА та надав винятково цінні дані про антирадянську діяльність українських націоналістів, було знищено низку функціонерів ОУН, а 87 з них взято на оперативний облік;

– опергрупа «Переможці» Д. Медведєва спромоглася занурити низку інформаторів до осередків ОУН Волині, здобути через них відомості про їх стосунки з німцями, суперечності між бандерівцями та формуванням Т. Боровця-Бульби;

– опергрупа «Розгром» Г. Бурлаченка («Петрова»), що діяла на базі з'єднання В. Бегми, запровадила 20 оперативних джерел серед учасників ОУН та УПА, виявила 932 учасники антирадянського руху опору, захопила 56 функціонерів ОУН, здобула цінні відомості про націоналістичне підпілля. За інформацією групи, партизани знищили 300 повстанців;

– опергрупа 4-го Управління НКДБ УРСР під керівництвом В. Храпка у з'єднанні О. Сабурова створила агентурний апарат зі 107 осіб, знешкодила 8 агентів СБ ОУН;

– розвідка партизанського з'єднання Д. Ніколайчика створила легендовану підпільну організацію (10 осіб), за допомогою якої було виявлено мережу підпілля ОУН у семи районах Волинської області, перевербувала та активно використовувала для розробки підпілля 36 націоналістів;

– опергрупа «Волинці» П. Форманчука («Петріча»), яка діяла на базі з'єднання В. Бегми у листопаді 1943 – квітні 1944 рр., створила дві резидентури (42 джерела) з висвітлення діяльності націоналістичного підпілля, здобула інформацію про діяння СБ, ліквідувала одну з її резидентур, знищила 25 активних підпільників;

– резидентура «Тайга» надбала ряд оперативних джерел серед оунівців, одержала інформацію про боївки СБ, котрі брали участь у нападі на командувача 1-м Українським фронтом М. Ватутіна 29 лютого 1944 р.

До 1945 р. агентурно-оперативні заходи територіальних органів НКВС–НКДБ поширювалися на 379 формувань УПА. В 1944–1945 рр. кількість оперативників НКВС–НКДБ на ЗУЗ досягла 22 тисяч. Агентурно-інформаційний апарат включав 359 резидентів, 1473 агентів, 13085 інформаторів.

Основним інструментом оперативних заходів проти підпілля виступав агентурно-інформаційний апарат, завдання розбудови якого на звільненій території визначала директива НКДБ УРСР від 12 липня 1943 р. Створення його позицій безпосередньо в середовищі антирадянського руху опору давало змогу збирати відомості про форми і методи діяльності противника, його керівний склад, здійснювати акції з розкладу підпілля або компрометації його учасників. Одним із знарядь органів держбезпеки стали спеціальні (з 1946 р. – «агентурно-бойові») групи (АБГ). На них покладалися пошук, захоплення або ліквідація підпільників, збір розвідувальних даних, створення агентурних позицій в середовищі противника, перехоплення каналів зв'язку осередків підпілля, компрометація його учасників, схилення до явки з повинною тощо.

Уже до 1 травня 1945 р. на рахунку спецгруп було 1163 ліквідованих учасників руху опору. До того часу органам НКВС–НКДБ вдалося занурити до підпілля понад 1000 агентів, з яких 125 потрапили до його керівних ланок, 30 з них використовувалися по лінії розробки Центрального проводу.

Як приклад ефективного застосування псевдо повстанців, можна згадати спецгрупу «Хмара» (60 колишніх партизан та 40 перевербованих вояків УПА) під командуванням оперпрацівника НКДБ УРСР капітана В. Кашеєва (він, власне, і виступив ініціатором створення таких спецгруп). Офіцер удавав «начальника охорони командира сотні УПА». В ролі останнього виступав агент-бойовик «Хмара» (у минулому – командир диверсійної групи УПА). Спецгрупа була направлена у січні 1945 р. в рейд для ліквідації підрозділів УПА «Чумака» і «Недоли», які раніше скоїли напад на райцентр Городницю у Житомирській області. У Людвільському районі Рівненської області спецгрупа встановила контакт з повстанцями, отримала відомості про їх сили, а також спромоглася під зручним приводом відмовити командирів УПА від нападу на райцентр Березно.

7 лютого 1945 р. псевдоповстанці підвели згадані підрозділи УПА під удар Внутрішніх військ, організували переслідування і знищили рештки повстанців разом з їх ватажками. На Витковичеських хуторах Рівненщини «Хмара» сприяла розгрому загонів УПА «Крилатого» й «Пашенка», у березні передислокувалася до Тернопільської та Львівської областей, де брала

у участь у ліквідації загонів «Герасима» та «Наливайка». При цьому спецгрупа не була викрита.

На початку 1945 р. заступник начальника одного з управлінь НКДБ УРСР С. Карін-Даниленко висунув ідею створення легендарного «Проводу ОУН на Східноукраїнських землях» у складі Білоцерківського, Конотопського, Дніпропетровського, Криворізького, Миколаївського «окружних проводів». Одним з головних завдань «проводу» мало бути встановлення контактів з підпіллям на Західній Україні, просування до його керівництва агентури для подальшого його розкладу зсередини. «Провід» мав очолити негласний помічник органів держбезпеки з 1924 р. «Тарас».

Посланцями «проводу» на ЗУЗ стали досвідчені негласні помічники «Ірина» та «Євгенія» (остання співробітничала з органами держбезпеки з 1927 р., за успішну розробку націоналістичного підпілля в 1944 р. була нагороджена орденом Червоної зірки). До них долучили і Л. Фою, члена ОУН з 1942 р., арештовану у січні 1944 р. і залучену до співробітництва під псевдо «Квітнева». Вона походила з родини сотника армії УНР, брала участь у антинімецькому підпіллі часів окупації, виховувалась у націоналістичному дусі.

Група «зв'язкових проводу» отримала виготовлені чекістами «підпільні документи», в тому числі сфабрикований «лист українських націоналістів» з критикою і погрозами на адресу письменника М. Рильського. 2 травня 1945 р. вони прибули на Волинь і потрапили під спостереження СБ. 3 червня 1945 р. на допиті у співробітника СБ «Михася» Л. Фоя розшифрувала себе і повідомила про плани «полковника Данилова». Було затримано і «Ірину». Перевербовкою Л. Фої, згодом оголошеної у всесоюзний розшук, займався особисто колишній шеф референтури СБ в цьому регіоні Б. Козак, який вирішив повести власну оперативну гру з НКДБ і зірвав далекосяжний задум чекістів.

Відповідно до директиви НКДБ УРСР від 28 липня 1944 р. створили 1-е Управління наркомату (зовнішня розвідка). У 1943 – 1944 рр. цей підрозділ спромігся придбати низку перспективних оперативних джерел у Німеччині, Австрії й інших європейських державах. І хоча зовнішня розвідка завжди була прерогативою Москви, до 1948 р. існував ряд закордонних оперативних груп НКДБ-МДБ УРСР, пізніше злитих із за-

гальносоюзними в статусі «підрезидентур». За словами одного з керівників розвідки КДБ УРСР В. Мякушка, придбані українськими розвідниками оперативні джерела використовувалися в Європі та за океаном аж до 1970-х років.

Розвідувальна інформація сприяла шляхетній справі відновлення соборності українських земель, входження Української РСР до світового співтовариства. Зокрема, конфіденційні відомості щодо позиції західних партнерів використовувалися при визначенні долі західних кордонів України та вступу її до ООН на відомих Ялтинській і Потсдамській міжнародних конференціях.

Не можна не відзначити патріотизму українців – представників «трудової еміграції», які опинилися в країнах Латинської Америки. Деякі з них увійшли до складу резидентур, створених в Аргентині, Уругваї і Чилі визначним радянським розвідником Й. Григулевичем – «Максом». Ризикуючи життям, українці допомагали звільненню Батьківщини, закладаючи міни у вугільні бункери судів, що везли з Буенос-Айреса в Німеччину стратегічну сировину (селітру) і продовольство. Усього в 1942–1944 роках закладено понад 150 мін – вони спрацьовували в морі, викликаючи вибухи і пожежі. А. Гітлер особисто розпорядився підібрати інший порт для транспортування вантажів.

Що ж стосується розробки закордонних осередків ОУН, то вона стала одним з важливих завдань 1-го Управління НКДБ УРСР.

При цьому основним знаряддям боротьби з націоналістичними центрами за кордоном вважалося агентурне проникнення в них для збору відповідної інформації та внесення розколу в їх лави. Оперативні джерела набувалися зацентрах різноманітними шляхами: виведенням під виглядом втікачів з СРСР, засланням під виглядом представників націоналістичного підпілля, вербуванням їх учасників за кордоном, відновленням зв'язку з раніше залученими до співробітництва.

Сумною сторінкою історії спецслужб стало використання їх для «полювання» за українськими національними діячами в еміграції. Вже 26 травня 1945 р. Л. Берія санкціонував відправку до Праги оперативної групи генерал-майора Горшкова для «вилучення активних українських націоналістів» з підпорядкуванням їй ряду відповідальних працівників НКДБ УРСР. Було захоплено і вивезено до СРСР ряд діячів Української революції 1917–1920 рр., національної науки і культури, серед них – президента Карпатської України А. Волошина, дипломатів і гро-

мадських діячів М. Славинського, М. Галагана, інших патріотів-державників. Доля їх склалася трагічно – смерть під слідством або тривалі терміни заслання.

Війна стала суворим випробуванням для українського народу. Перемога врятувала його від знищення і рабства. У важку пору радянські органи держбезпеки, використані в передвоєнний період як основний інструмент репресивної політики, зосередилися, спираючись на підтримку народу, на виконанні класичних функцій спецслужб як таких, збагатилися різнобічним досвідом оперативного мистецтва. У 1941–1945 рр. загинуло 489 й пропало без вісті 271 кадрових співробітників та агентів органів держбезпеки України.

Налагодження постачання розвідувальної інформації виступало важливою передумовою розгрому противника. Було достатньою мірою забезпечено контррозвідувальний захист Діючої армії та її тилу від розвідувально-диверсійної діяльності спецслужб противника. Органи НКДБ та СМЕРШ вдалися до активних заходів із дезінформування ворога. Було завдано суттєвих втрат агресору силами спеціальних зафронтових формувань. Особливу роль спецслужби відіграли у розгортанні розвідувально-диверсійної роботи партизанського руху та забезпеченні його внутрішньої безпеки, допомозі народам Східної Європи у визвольній боротьбі.

Поряд з цим, безкомпромісний характер протистояння радянської влади із українським самостійницьким рухом не міг не перетворити органи та війська держбезпеки у головне знаряддя боротьби з ОУН та УПА, виключав можливість організації бодай тимчасового антифашистського фронту повстанського та партизанського рухів.

Повчальний досвід зафронтової роботи воєнної доби заслуговує на вивчення й творче використання в інтересах підготовки спецслужб сучасної України до дій в особливий період. Зв'язка попередників має пропагуватися і з метою професійного та патріотичного виховання нової генерації співробітників національного правоохоронного органу спеціального призначення.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягала особливість оперативно-службової діяльності радянських органів державної безпеки України на початковому етапі Другої світової війни.

2. Розкрити діяльність органів держбезпеки на початковому етапі німецько-радянської війни.

3. Висвітлити зафронтovu розвідувальну-диверсійну роботу на окупованій території.

4. Охарактеризувати контррозвідувальну-диверсійну роботу на окупованій території.

Література:

1. Андрианов В. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны / В. Андрианов. – М. : ВКШ КГБ СССР, 1990. – 116 с.

2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. – К. : Либідь: Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.

3. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – К. : Наукова думка, 1984. – 235 с.

4. Боярский В. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности / В. Боярский. – М., 1991. – Ч. 1. – 291 с.; Ч. 2. – 243 с.

5. Веденєєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К. : К.І.С., 2007. – 568 с.

6. Веденєєв Д. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945) / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К. : Генеза, 2006. – 408 с.

7. Веденєєв Д. «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940–1950-ті роки / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К. : К.І.С., 2006. – 568 с.

8. Веденєєв Д. Спеціальні служби в історії Української держави. Навчально-методичний посібник / Д. Веденєєв, В. Букін. – К. : Видавництво Національної академії Служби безпеки України, 2003. – 60 с.

9. Веденєєв Д. Задзеркалля історії: Нариси минулого спеціальних служб / Д. Веденєєв. – К. : К.І.С., 2008. – 288 с.

10. Веденєєв Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки / Д. Веденєєв. – К. : К.И.С., 2008. – 432 с.

11. Веденєєв Д. Радянські органи державної безпеки на Волині в період німецької окупації / Д. Веденєєв, В. Трофимович // Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне видання. – Луцьк : Ініціал, 2012. – С. 63–70.

12. Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны. (1941 – 1945): Сборник документов и материалов. – М., 1964. – 444 с.

13. Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности СССР в предвоенные годы (октябрь 1938– июнь 1941 г.). Сборник документов. – М., 1962. – 448 с.

14. Кентій А. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941– 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с.

15. Коровин В. Советская разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны / В. Коровин. – М., 1998. – 416 с.

16. Мечник С. У вирі воєнного лихоліття: ОУН і УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами / С. Мечник. – Львів : Край, 1992. – 99 с.

17. Органи державної безпеки Київщини (1917-2008) у фотографіях та документах. Видання третє (доопрацьоване і доповнене). Автор-упорядник О. І. Шевченко. – К. : Друкарня Діапринт, 2008. – 504 с.

18. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси. – К. : Наукова думка, 2002. – 890 с.

19. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. Документи Галузевого державного архіву СБ України. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 1311 с.

20. Спецслужби України в роки війни і післявоєнний період: Збірник документів. – К. : Видавництво НА СБ України, 2002. – 162 с.

21. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945): Науково-довідкове видання. – К. : Парламентське видавництво, 2001. – 319 с.

22. Чайковський А. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів, очима історика) / А. Чайковський. – К. : Україна, 1994. – 255 с.

ЗБРОЙНИЙ ОПІР УПА І НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ ГІТЛЕРІВСЬКОМУ ОКУПАЦІЙНОМУ РЕЖИМОВІ (1943-1944 РР.)

Абсолютна більшість дослідників, які займаються вивченням українського визвольного руху, традиційно погоджуються з тим, що першою атакою українських повстанців проти німецької окупаційної адміністрації став напад сотні Г. Перегіняка («Довбешки-Коробки») на районний центр Рівненської області Володимирець вночі з 7 на 8 лютого 1943 р. Проте новітні дослідження краєзнавців дозволяють стверджувати, що перша збройна сутичка сотні «Коробки» з німцями відбулася дещо раніше – 20 січня 1943 р. Саме цього дня відділ «Коробки» зробив засідку на колону німецької поліції та власців поблизу с. Городець Володимирецького району. Засідка принесла успіх. Було вбито 4 німецьких поліцейських, український шуцман та гебітскомісар Сарненського району, а 30 власців відступили до Володимирця.

Успішна атака окрилила повстанців і згодом вони вже наважилися атакувати районний центр. Причина атаки на Володимирець була на поверхні – на початку лютого 1943 р. німці арештували активного діяча ОУН на Сарненщині «Діброву». Було відомо, що його утримують у підвалі будинку німецької жандармерії у Володимирці. На той момент у райцентрі основні окупаційні сили склалися із 30 німецьких жандармів, 70 власців та 80 узбеків (колишніх радянських бранців). Попри те, що ні власці, ні узбеки не визначалися високим рівнем боєздатності, все ж операція була доволі ризикованою з огляду на достатньо чисельний гарнізон.

Незважаючи на те, що сотня Г. Перегіняка складалася із людей не достатньо добре підготовлених і не надто гарно озброєних, завдяки блискавичності нападу операція вдалася. Під час нападу було захоплено казарми козаків і приміщення

жандармерії. Убито 7 осіб, в тому числі 3 козаків і 4 німців (серед них і коменданта жандармерії), 6 козаків було виведено із собою і після допиту страчено в лісі неподалік Володимирця. Визволено з ув'язнення «Діброву», захоплено 20 карабінів, 65 ковдр і доволі багато амуніції. Втрати сотні складали одного убитого і двох поранених. Після атаки, користуючись безладом, сотня швидко відійшла з райцентру.

Розуміючи, що німці почнуть переслідування відділу, Г. Перегіняк віддав наказ рухатися на північ, у район Поліських боліт. Німці й справді організували проти повстанської сотні каральну експедицію (силою 350 вояків), яка вийшла на табір Перегіняка 22 лютого 1943 р. у лісовому масиві неподалік м. Висоцька на Рівненському Поліссі. Повстанці, обороняючись, почали відступ у глиб лісового масиву. Під час нападу німців Г.Перегіняк був не в таборі, а на сусідньому хуторі. Почувши шум бою, він спробував дістатися до свого відділу, але натрапив на німецькі позиції і загинув. Після його смерті командування сотнею перебрав на себе Н.Семенюк («Ярема»).

З нападами на районні центри з метою визволити своїх побратимів із німецьких тюрем також пов'язані три атаки оунівських боївків на в'язниці у Кременці, Пінську та Дубно, що відбулися в середині лютого 1943 р. У звітах німецької поліції про ці події було зазначено: «У середині лютого 1943 р. почалося зосередження молоді в націоналістичних бандах. Частішими стали напади з метою отримання зброї та продовольства. Напади на в'язниці в Кременці та Дубно мали за мету насамперед звільнити активістів руху, які згодом організували ядро банд у цьому районі». В іншому звіті вказувалося: «Після вдалих нападів на тюрми в Пінську і Дубно було знову зроблено спробу напасти на в'язницю в Кременці».

Акція на Кременецьку в'язницю, яку зробила боївка «Крука» (І. Климишина), за українськими джерелами, була вдалою, а за німецькими – завершилася невдачею. Однозначно вдалим був напад боївки націоналістів на в'язницю в м. Дубно. Німецькі поліційні донесення з цього приводу повідомляли: «Тюрма в Дубно була піддана нападу. При цьому бандити, вбивши охорону, звільнили 60 арештантів».

У відповідь на перші атаки повстанців проти німецьких сил безпеки й адміністративних установ нацисти почали терор проти мирного українського населення, яке жило в постійному

страху. Так, одне із німецьких поліційних донесень вказувало: «Після розстрілів доктора Рошинського та інших українців у Кременці ця звістка блискавично поширилась по всій Волині і викликала паніку. Багато українців увечері покинуло свої помешкання, щоб ночувати в інших місцях. Фактично, подальші арешти продовжувалися 23 лютого в Рівному та околицях. Серед заарештованих знаходилося 63 українці, яких привезли в Рівне і там усіх розстріляли. (...) 26 лютого через Костопіль з Сарн їхали три потяги, в яких транспортували заарештованих у Сарнах. З вагонів було чути крики: «Нас женуть, напевно, на розстріл!» 28 лютого о п'ятій годині ранку в місті Березно було розстріляно 25 українських сімей з жінками і дітьми. Це був каральний захід, тому що українець убив людей з СД, коли вони намагались його арештувати.

У ніч з 9 на 10 лютого деякі полонені у в'язниці в Рівному вчинили бунт. Там було арештовано приблизно 1000 осіб з Рівненської, Костопільської та Сарненської округ. Всі були розстріляні. Серед них знаходився і видатний українських бактеріолог та вчений, колишній лікар абесинського негуса та інші представники української інтелігенції. «Населення Волині тремтить щоденно за своє життя не тільки від страху перед німецькими органами, але й також перед комуністичними провакаціями та партизанами».

В умовах перманентного терору автоматично спрацьовують самозахисні рефлексії суспільства. Українцям не залишалось нічого іншого, як братись за зброю і активно включатись до повстанського руху. Це одразу ж стало помітним для гітлерівської поліції. Німецькі донесення з окупованих районів України повідомляли, що у січні 1943 р. діяльність українських «банд» охопила район Костополя – Людвиполя – Березного (тобто, регіон між Сарнами і Рівним), а українські села в долині річки Случ перетворилися на партизанські бази. В лютому 1943 р. діями націоналістичних повстанських відділів було охоплено південну Рівненщину. При цьому німецька поліція відзначала цікавий факт, що повстанці в контрольованих селах впроваджують в обіг власні «гроші».

На початку березня 1943 р. німецькими військовими аналітиками відзначається розгортання і підготовка нових українських «націоналістичних банд» в районі Сарн, які складаються із загонів «чисельністю до 500 осіб». У цей же час окупанти

відзначили початок розповсюдження повстанського руху на південь від автомобільної траси Рівне – Житомир і систематичні напади на їхні господарчі об'єкти й склади на просторі між Рівним і Новоград-Волинським, що, на думку нациських військових аналітиків, свідчило про «створення запасів». Однак навіть наявність у німецьких спецслужб оперативних даних про український повстанський рух й арешти багатьох керівників підпілля не могли суттєво загальмувати, а тим більше зупинити, велике повстання, яке розгоралося на Поліссі та Волині, а тому в березні 1943 р. маховик антигітлерівської війни набирив обертів.

Найбільшою повстанською операцією початку березня 1943 р. стала атака сотні С. Качинського («Остапа») на німецький гарнізон, військові склади та фабрику в селі Оржеві в ніч з 10 на 11 березня. Повстанцям вдалося захопити і вивезти зі складів боєприпаси, однак в ході бою із противником загинув організаційний референт ПЗУЗ і один із творців УПА «Остап». Якщо довіряти звітам повстанців, то окупанти мали втратити в бою і під час пожежі до 60 осіб, що, очевидно, є серйозним перебільшенням.

Суттєве зростання антинімецької активності партизанських відділів почало спостерігатися із середини березня 1943 р., коли до лісу дезертирувала частина української допоміжної поліції. В результаті дезертирства німецькі сили в регіоні були суттєво послаблені, що розв'язувало руки повстанцям.

Протягом березня 1943 р. найзапекліші сутички з нацистами УПА мала на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Рівненщині, Кременеччині, Костопільщині, Сарненщині, Лановеччині й у Славутицьких лісах Кам'янець-Подільської області. Повстанці п'ять разів захоплювали районні центри. До кінця березня 1943 р. український повстанський рух уже цілковито домінував у окремих районах Волині. Зокрема, Костопільський район Рівненщини був під контролем УПА на 95% (за винятком чотирьох польських поселень), у районі діяла створена повстанцями підпільна українська адміністрація.

У квітні 1943 р. німці констатували, що «українські національні банди» охопили територію центральної та північної частини Волинської області, а також Ізяславський, Славутицький і Шепетівський райони Кам'янець-Подільської області.

На Кременеччині, через активність УПА, гітлерівці змушені були з 6 квітня 1943 р. оголосити надзвичайний стан.

22 квітня 1943 р. підрозділи УПА вдруге напали на райцентр Горохів, вивізши із містечка трофеї – одяг і харчові продукти. Того ж дня в зіткненні біля фільварку Галинівка загинуло 19 німецьких солдатів. 22 і 23 квітня запеклі бої з німецькою і польською поліцією та загонами польської Армії крайової розгорнулися в районі каменоломень біля польського містечка Янова (Іванова) Долина (Костопільщина). В нападі на Янову Долину взяли участь дві сотні УПА «Яреми» та «Шаули», загальне керівництво якими здійснював І.Литвинчук («Дубовий»). Під час акції упівці спалили сто будівель, захопили і знищили промислові об'єкти, підірвали два залізничні мости, заволоділи тонною вибухівки, детонаторами, бікфордівим шнуром. У боях в містечку загинуло 42 німців, 150 польських поліцейських та аковців і близько 500 цивільних поляків.

З кінця квітня 1943 р., користуючись тим, що тоді була доволі прохолодна погода і довго лежав сніг, що змушувало повстанців квартирувати на хуторах і прилісових селах, нацисти почали практикувати застосування у боротьбі з УПА цілих військових з'єднань, оточуючи населені пункти і прилеглі до них лісові масиви. Так, у райони Березне, Людвипіль, Мізоч, Острог, Шумськ і Кременець було перекинуто одну дивізію в складі двох угорських полків, полку німецьких есесівців і полку, складеного з військовополонених казахів та узбеків.

Однак, після важких боїв у лісах карателям вдалося досягнути лише умовних успіхів, відтіснивши основні повстанські з'єднання у прилеглі регіони, що фактично лише сприяло поширенню в них дій УПА. Німецькі урядовці документально засвідчили, що у квітні 1943 р. УПА контролювала всю сільську місцевість на південь від траси Новоград-Волинський – Рівне – Ковель – Брест-Литовськ. На північ від неї відділи УПА вели боротьбу за контроль над територією з радянськими партизанами.

Чисельність УПА, за підрахунками гітлерівських спецслужб, у квітні 1943 року сягнула 8-10 тисяч бійців (що, очевидно, було перебільшенням). Нацисти панічно повідомляли, що повстанці атакують уже посеред білого дня, нападають на потяги, визволяють людей підготовлених для вивозу до Німеччини. У багатьох районах уже не існує німецької адміністрації, в районі Рівного спалено всі тартаки й убито близько 400 їхніх ке-

рівників і робітників. Райхскомісар Е. Кох, звітуючись до Берліну, писав, що на Волині лишилося тільки два райони, вільні від «банд», а німецька адміністрація повноцінно функціонує лише на півдні Поділля.

Згідно зі звітами ОУН і УПА, протягом квітня 1943 р. від рук повстанців загинуло близько 600 військових і цивільних німців та їхніх союзників. Очевидно, що до цієї цифри не було зараховано поляків, які ліквідовувалися через звинувачення у співпраці з гітлерівською адміністрацією та поліцією. У відповідь на повстанські напади гітлерівці за цей же час убили щонайменше три тисячі селян та заручників із числа міської української інтелігенції.

У травні 1943 р. поряд з численними боями проти німців зафіксовано також дошкульні диверсії відділів УПА на залізниці. Зокрема, керівник штабу радянських партизанів у Житомирській області І.Шитов у розвідувальному донесенні повідомляв: «Бандерівці в 20-х числах травня розібрали залізничну лінію Новоград-Волинський – Шепетівка».

Травневі удари по німецькій адміністрації і поліції «зірвали» на Волині набір робітників до Райху. Зокрема, в Луцькому районі, де окупанти розіслали 2500 мобілізаційних карток для робітників, на пункти призову прибуло лише 210 осіб, з яких до Німеччини виїхало тільки 130.

У травні 1943 р. відділи УПА почали здійснювати великі рейди Правобережною Україною. Зокрема, на Житомирщині повстанські відділи за три тижні здійснили 15 успішних боїв з німецькою поліцією і знищили поліцейську школу біля Житомира, розстрілявши 260 її слухачів, захопили залізничну станцію Коростень (на якій роззброїли відділ жандармерії та заволоділи накопиченою на складах зброєю, амуніцією і продовольством).

Підсумовуючи весняний період боїв УПА з окупантами, повстанське командування вказувало на те, що за цей час мали місце понад 600 збройних зіткнень різного масштабу. Повстанським відділам, на переконання командування, вдалося розповсюдити свою діяльність на гігантських територіях – від Бресту до Сокаля і від Буга до Житомира. Проте, незважаючи на перебільшення, які командування робило, очевидно, із пропагандистською метою, необхідно констатувати, що молода Повстанська армія зуміла досягнути протягом весни чималих успіхів. Упівцям вдалося оволодіти значними просторами в

сільській місцевості, а ціла низка доволі успішних нападів на містечка, засідок на каральні експедиції підвищили авторитет УПА, дали можливість її старшинам і воякам набратися деякого військового досвіду.

Занепокоєний складним становищем окупаційної влади на Волині та Поліссі 5 травня 1943 р. в Україну з робочим візитом прибув райхсміністр окупованих територій Сходу А.Розенберг. На нараді у Рівному йому доповіли, що «українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди».

З німецьких звітів за червень 1943 р. дізнаємося, що велика «українська банда» захопила доволі добре захищені військові продовольчі склади в Шепетівці, а міста Горохів та Острог з усіх боків оточені «великими групами банд».

Реагуючи на загрозу з боку УПА, 7 червня 1943 р. німецьке командування розпочало масштабну антиповстанську операцію. Керівництво військами взяв на себе командувач СС і поліції Генеральному Комісаріаті Волинь і Поділля бригаденфюрер СС Гінцлер.

21 червня 1943 р. територія Райхскомісаріату Україна була оголошена «зоною антипартизанських операцій». Від липня 1943 р. до операцій проти УПА було залучено відомого борця з партизанами, командувача всіма протипартизанськими формуваннями на Східному фронті Еріха фон дем Баха-Зелевскі. У розпорядженні генералів було 10 тисяч солдатів (німецьких та польських поліцаїв і жандармів), 10 батальйонів мотопіхоти (до 7 тисяч осіб) з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, угорські частини та 5 бронепοїздів (базування: Ковель – 2, Ківерці – 1, Здолбунів – 2). Головний удар, за наказом Е. фон дем Баха-Зелевскі, було нанесено по півдню Волині – район Володимира-Волинського, Луцька, Рівного, Дубна, Кременця, що дозволило головним силам УПА, які тоді дислокувались на північ від залізничної лінії Ковель – Здолбунів – Шепетівка, уникнути великих зіткнень.

Однак, навіть на півдні Волині для ефективної боротьби з повстанцями цих сил виявилось надто мало, вони були невідготовлені для партизанського способу ведення бойових дій, дуже неповороткі. Відділи УПА, маневруючи, виходили з-під ударів противника, вдало переміщаючись в інші райони. Тому німці здебільшого воювали із сільською самообороною.

Провалившись у бойових діях проти УПА, гітлерівці традиційно широко застосовували масовий терор проти цивільних громадян. 15-16 липня 1943 р., як заручників, було страчено українську інтелігенцію Рівного, Луцька й Кременця (понад 2 тисячі осіб), цілком спалено села (Малин, Уличів, Губків, Манн та інші). Окремі населені пункти (Унинець, Лаврів, Радомишль, Суховолю, Вільче Демидівського району) гітлерівці бомбардували з літаків протягом 13 і 20-25 липня 1943 р., внаслідок чого було вбито і поранено до 300 мирних мешканців, згоріло 500 господарств. Лише 13-14 липня 1943 р. в околицях Луцька було частково або повністю спалено чи розбомблено авіацією 35 українських і чеських сіл, у яких загинуло 624 чехи і 634 українці. Особливою жорстокістю під час пацифікаційних акцій відзначалися угорські війська й польська поліція.

У відповідь на гітлерівський терор проти мирного населення повстанці відповіли терором і жорстокістю щодо окупантів. Надзвичайно показовою в цьому сенсі була доля 202-го батальйону допоміжної поліції, складеного із поляків. Його у червні 1943 р. перевели на дислокацію в Іванову Долину. Протягом кожного місяця батальйон втрачав у боях з УПА 12-13 осіб убитими. Польський поліцейський згадував, як разом із німецькими карателями потрапив у засідку українських повстанців коло с. Яполоті. Під однією із вантажівок вибухнула міна, після чого поліцейські були атаковані з трьох сторін. Із тридцяти осіб (двадцяти німців і десяти поляків) живими із засідки вийшло шестеро, з яких троє поранених. «Допомога, яка до нас надійшла, була вже цілком запізною. Вона тільки підбрала трупи, які були обдерті з мундирів і понівечені. Кожен був поранений і замордований пізніше – вони мали відрізані носи та пальці, які позапихали до вуст убитих».

Враховуючи доволі успішну розбудову УПА на Волині, керівництво бандерівської ОУН наприкінці весни-влітку 1943 р. вперше серйозно задумалось над розповсюдженням діяльності повстанської армії на територію Галичини. У травні того року Р.Шухевич, який замінив на посаді керівника підпіллям М.Лебеда, відправив на Волинь і Полісся з інспекційною поїздкою свого давнього знайомого і бойового побратима по батальйону «Нахтігаль» Олександра Луцького («Беркут»). Останній перебував на території діяльності УПА до початку липня 1943 р. і, попри окремі зауваження щодо практики повстанської бороть-

би та підпорядкування підпілля ОУН потребам Повстанської армії, дійшов висновку про необхідність поширити діяльність УПА також і на Галичину. «Беркут» наполягав на необхідності розгорнути повстанські відділи в Карпатах, які підходили для ведення партизанської війни.

Втілення в життя планів розбудови повстанського руху в Галичині було прискорене несподіваними подіями, які потрясли до того доволі спокійний регіон. На зламі першої та другої декади липня сюди вступило Сумське партизанське з'єднання С. Ковпака. Відійшовши на декілька десятків кілометрів від кордону між Райхскомісаріатом і Дистриктом, ковпаківці, з наближенням до карпатського регіону (кінцевої точки свого маршруту), починали виявляти щораз більшу диверсійно-партизанську активність. Скоріш за все, в середині другої декади липня 1943 р. Р.Шухевич був точно поінформований оунівською розвідкою, яка уважно слідкувала за рухом ковпаківців, що одна з цілей з'єднання – закріпитися в Карпатах для тривалої партизанської роботи в глибокому німецькому тилу. Більше того, керівник бандерівського підпілля знав про запізнілу реакцію і слабкий опір гітлерівців просуванню ковпаківців, а це було яскравим свідченням того, що їхня потуга в Галичині не така грізна, як здавалося раніше. Німці зганьбилися в очах українського галицького населення своєю нездатністю швидко розбити менше як двотисячний партизанський загін. Їхня слабкість опосередковано підтверджувала тезу бандерівців про те, що на Німеччину не потрібно розраховувати, а єдиний шанс здобути свою державність і захистити себе – творити власну армію. Як це не дивно звучить, але марш ковпаківців до Карпат полегшив бандерівській ОУН роботу зі створення своєї збройної сили в Галичині. З одного боку, українське населення (особливо лояльні до німців старші галицькі політики) тепер не могло заперечити необхідності творення самостійної української бойової сили; з іншого – окупанти не мали формальних підстав боротися проти ініціативи ОУН(Б), бо ж УНС офіційно створювалася для боротьби з червоними партизанами, а її назва не вказувала на зв'язок із волинською УПА.

15 липня 1943 р. в одному із сіл Козівського району Тернопільщини Р. Шухевич зібрав на нараду керівників проводів ОУН(Б) Львівської, Дрогобицької і Тернопільської областей, а також О. Луцького. Фактично, на засіданні провідники трьох

галицьких областей були підпорядковані О. Луцькому і отримали завдання в найстисліший проміжок часу створити відділи самооборони і сконцентрувати їх у Прикарпатті та Карпатах. О.Луцький розпорядився до кінця місяця провести мобілізацію всіх більш-менш військовопідготовлених членів ОУН(Б) з тим, щоб створити на Станіславівщині два курені чисельністю до 1000 осіб, на Дрогобиччині-Стрийщині – один курінь чисельністю до 600 осіб, на Тернопільщині – один курінь чисельністю до 400 осіб. Цілковито формування УНС в регіоні Прикарпаття й Карпат планували завершити до 15 серпня 1943 р. Як бачимо, сукупна чисельність самооборонних відділів мала бути співрозмірною з чисельністю з'єднання С.Ковпака, тобто сягати 2 тисяч осіб. Саме ці самооборонні відділи, згідно з первісним задумом, мали витіснити ковпаківців із карпатського регіону. Однак, об'єктивно дві тисячі наспіх вишколених і погано озброєних добровольців навряд чи могли серйозно загрозувати загартованим у боях і добре озброєним червоним партизанам. Тому лише після розгрому та розпорошення німцями 4-6 серпня 1943 р. основних сил С. Ковпака відділи УНС могли «добивати» поодинокі групи останніх.

До середини серпня 1943 р. (коли проблема ковпаківців уже була, в основному, німцями вирішена) націоналістам вдалося розгорнути п'ять куренів УНС загальною чисельністю 2 тисячі вояків. Загальне командування всіма відділами УНС здійснював О.Луцький («Беркут»), начальником штабу був призначений В. Чижевський («Демид»). Упродовж серпня-вересня 1943 р. курені УНС займалися власною військовою підготовкою та поповненням запасів зброї. Задля забезпечення перших куренів УНС зброєю, боеприпасами, військовими одностроями, медикаментами тощо, в Чорному лісі на Станіславівщині тоді було сформовано відділ особливого призначення (ВОП) чисельністю 40 бойовиків під командуванням В. Андрусяка («Різун»). Його завданням було здійснювати напади на німецькі господарські установи, сільськогосподарські підприємства, склади тощо.

У жовтні 1943 р. Р. Шухевич віддав наказ збільшити самооборону кількісно і розповсюдити діяльність УНС на всю територію Галичини. О.Луцький задля цього вислав окремі сотні в низинні райони краю і там навколо них формувалися нові бойові одиниці. Діючі раніше на рівнинах, невеликі відділи самооборони (рої та чоти) зводилися в окремі сотні та курені.

Завдання Р.Шухевича було виконане і до початку грудня 1943 р. УНС розгорнула свою діяльність на всій території Галичини, налічуючи до 6 тисяч осіб особового складу.

Прагнучи запобігти поширенню українського повстанського руху на Галичину, від середини літа 1943 р. гітлерівці перейшли до наступальних дій. В кінці липня їхня поліція напала на табір УНС біля містечка Турка в Карпатах. У бою з німцями загинуло десять членів самооборони, а двоє потрапили до неволі. В середині серпня загарбники через своїх інформаторів дізналися про перебування в с. Кеданичі, неподалік Коломиї, вишкільного табору куреня УНС «Чорні Чорти». Велика каральна експедиція оточила табір. Після двогодинного бою, німці, втративши 7 убитих, зуміли витіснити курінь із табору в гори. Карателям дісталось все обладнання, харчові запаси, важке озброєння, частина архівів. У навмисному виявленні місця перебування табору запідозрили війта с. Кеданичі, якого згодом ліквідувала Служба безпеки. У той же час гітлерівці отримали інформацію про те, що в с. Межигірці (Станіславівська область) перебуває група бійців УНС (30 осіб). Розпочалася облава. Після короткочасного бою оточені націоналісти здійснили прорив. 20 осіб вирвалося, а 10 загинуло. Ці напади на самооборону призвели до розгортання антинімецьких виступів УНС в Галичині. 18 серпня 1943 р. зафіксовано першу атаку відділів самооборони у Прикарпатті. Сотня націоналістів розбила табір «Служби праці» неподалік м. Сколе на Дрогобиччині. Було звільнено до півтори сотні робітників каменоломні, а охорону (яку звинуватили в поганому ставленні до робітників) розстріляли.

Уже на початку вересня УНС вступила в масштабні бої з окупантами. 1 вересня коломийський курінь УНС «Чорні Чорти» мав сутичку з ними в горах, у якій втратив 3 людей убитими. А через два дні націоналістам вдалося заманити їх у свою засідку. Німецькій комендатурі в м. Долина було надано фальшиву інформацію про місце дислокації підготовчого табору УНС неподалік зазначеного містечка. Каральний батальйон, який вирушив на місце зазначене в повідомленні, нікого не виявив. Повертаючись у Долину вузькоколіською, німці були атаковані із засідки силами самооборони й буквально «розстріляні» із домінуючих висот. Батальйон втратив майже 200 осіб убитими. Це був найбільший успіх відділів УНС у боротьбі з німцями на початку осені 1943 р.

Повертаючись від височин Прикарпаття до Волинських і Польських низин, відзначимо, що у перших днях вересня 1943 р. поблизу с. Радовичі відбувся один із найбільших боїв УПА з німцями на Волині. 5 вересня в цьому районі повстанці вели бої з загонами АК та базами польської самооборони. Для операції проти поляків було стягнуто декілька куренів групи УПА «Турів». 7 вересня тут з'явилися німецькі армійські підрозділи. Спершу рота вермахту несподівано натрапила на засідку, організовану сотнями «Байди» та «Кубіка». Під час першого бою окупанти втратили 5 убитими й 11 полоненими. 8 вересня вони відправили каральну експедицію з Ковеля в складі батальйону піхоти і трьох броньованих машин та бронепоезда. Розпочалися запеклі бої із використанням з обох боків артилерії. Повстанці, які мали чисельну перевагу, але гірше озброєння, вели бої дві доби (до кінця дня 9 вересня), після чого відійшли в глиб лісового масиву. Вони здобули 59 одиниць зброї, убили начебто 208 (за даними звітів керівників Запілля – 120) противників. Власні втрати партизани оцінювали традиційно скромно – у 16 (за даними інших звітів – 40) убитих. 16 вересня місцева адміністрація влаштувала в м. Ковелі урочисті похорони полеглим в Радовичах німцям.

Другою легендарною подією у вересневих зіткненнях УПА з загарбниками на Волині стали бої в Загорові. 11 вересня 1943 р. неподалік православного монастиря Різдва Пресвятої Богородиці несподівано була атакована німецьким каральним відділом чота особливого призначення Андрія Марценюка («Берези») (44 бійці озброєні стрілецькою зброєю, трьома ручними кулеметами, станковим кулеметом «Максим», легкими мінометами й ручними гранатами) із загону П. Антонюка («Сосенка»). Повстанці відійшли за монастирські мури і вчинили шалений опір противнику. Розуміючи, що взяти штурмом монастирські стіни буде доволі складно, гітлерівці викликали на допомогу авіацію. Три бомбардувальники розбомбили монастир, однак штурм, який розпочався після бомбардування, був відбитий. Вночі, після цілого дня бою повстанці здійснили відчайдушну спробу прориву. Дванадцятьом вдалося вирватися, троє сховалося в нішах і підвалах монастиря, 29 загинуло в бою.

Наприкінці вересня 1943 р. черговий серйозний успіх у боротьбі з окупантами отримали підрозділи УНС в Галичині. Чота УНС «Скуби» на дорозі Космач – Коломия організувала засідку

до якої потрапило чотири вантажівки з німцями. У перехресному вогні останні, за українськими даними, втратили до 70 осіб убитими.

Загалом же під час боїв і сутичок з окупантами у червні – вересні 1943 р. загинуло 1237 українських повстанців і понад 3 тисячі гітлерівців і їх союзників. Наслідком успішної боротьби УПА стало намагання повстанців узяти під свій контроль суцільні території. Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровиця, Людвипіль, Мізоч, Камінь-Каширський, Держане по черзі побували під їхнім контролем, але для утримання цих районних центрів на довший час сил не вистачало. Тому «повстанські республіки», головним чином, виникали у сільській місцевості – там де поблизу були великі лісові масиви (Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо). На підконтрольних УПА територіях з липня 1943 року вся повнота влади належала місцевим командирам збройних відділів і керівникам мережі Запілля. Щоб упорядкувати адміністративні, господарські та інші питання Головне командування УПА 15 серпня 1943 року оголосило себе єдиною законною владою на всіх звільнених від німців територіях України.

10 жовтня 1943 р. повстанські очільники видали спеціальні «Інструкції для районних Рад і Управ» та «Інструкції для провідників сіл, районів і міст при організації влади на місцях». Ними регулювалася система виборів, обов'язки рад та управ, склад органів адміністрації.

До наших днів дійшли окремі документи, які дозволяють стверджувати, що повстанська цивільна адміністрація була не просто вигадкою або малопомітним явищем, а функціонувала дуже часто цілком повноцінно. На це вказує навіть суттєвий кількісний склад адміністраторів. Так, у вересні 1943 р. у Деражненському районі Рівненщини адміністрація складалася із 307 функціонерів, а в Костопільському районі – з 291 особи.

Про впевненість УПА у власних силах і перспективності своєї боротьби свідчить також згадка про майбутні вибори до райрад, яка міститься у цитованому вище «Розпорядженні» від 1 вересня 1943 р., і розподіл фільваркової та колишньої польської землі між селянами. До зими 1943 р. на території однієї лише ВО «Заграва» земельна референтура видала 1106 земельних актів малоземельним і безземельним селянам. Навіть

у розвідзведеннях червоних партизанів із занепокоєнням відзначалось, що «на всій Україні, звільненій УПА, ліквідовуються остаточно колгоспна система і передається частина власності селянам, всі землі колишніх польських колоністів переходять у власність українських селян. Поділ землі здійснюють місцеві управи, затверджені УПА».

Проте, масштабні плани ГК УПА щодо державного будівництва були, значною мірою, дезорганізовані наближенням фронту. Фронтові частини Вермахту, відступаючи під ударами Червоної армії, «затопили» Волинь. Німецькі сили безпеки застосували нову тактику у протистоянні із повстанцями. Усвідомлюючи неможливість утримати ситуацію цілковито під контролем, вони стягнули великі поліційні та жандармські гарнізони до міст і залізничних станцій, сконцентрувавши увагу на охороні комунікацій. Систематичний збір продовольчих контингентів відновлювати уже не намагалися, лише час від часу каральні експедиції вдавалися до рейдів у сільську місцевість, прагнучи здобути харчі.

У вересні 1943 р. повстанці часто організовували напади на німецькі й угорські військові колони з метою захопити якнайбільше зброї та боеприпасів. Нерідко засідки проводилися великими силами (по дві-три сотні). До найбільших атак в цей час відноситься напад трьох сотень УПА на армійську колону на дорозі між селами Боремель – Новосілки – Золочівка – Пашева Демидівського району Рівненщини, який мав місце 16 вересня. В ході бою упівці знищили 43 осіб, захопили один вантажний автомобіль із трофеями. Свої втрати подали, як 9 осіб убитими. 18 вересня у Радивилівському районі поблизу с. Ситне вони атакували угорську автоколонну із 15 вантажівок. Дві машини були повністю спалені, загинуло 9 ворогів. 21 вересня повстанський відділ атакував угорську автоколонну на трасі Радивилів – Дубно. Під час нападу цілком згоріло три вантажівки. Гонведи втратили 50 осіб убитими і пораненими.

Успішні бої УПА проти окупанців на Волині та Поліссі у вересні 1943 р. та невтішна для останніх ситуація на фронті провокували дезертирство й перехід до повстанців низки національних відділів, які перебували на німецькій службі. При чому до упівців тікали не лише азербайджанці, грузини, вірмени, узбеки, татари, але також і російські донські козаки й, навіть, окремі гітлерівці.

1 листопада 1943 р., користуючись тим, що великі повстанські сили були зосереджені в районі річки Прип'яті для боротьби з радянськими партизанами, частини СС провели масштабні й скоординовані каральні акції. Як повідомляли документи, дві есесівські дивізії здійснили великий наступ. Одна – в напрямку Колки – Клевань – Рівне, взявши під контроль залізницю Ковель – Сарни; а друга – в напрямку Рівне – Тучин – Березне – Степань – Колки – Ківерці, зайнявши переправи на річці Случ. Проте, в ході цього наступу розбити повстанців не вдалося. Маневруючи вони виходили з-під ударів на північ від Ковеля – Сарн або на південь від Луцька – Рівного. На жаль, більш сумна доля чекала на цивільне населення. Німці перетворили містечко Колки («столицю УПА», де були повстанські госпіталі) в «руїну і груз», убивши при цьому до 600 мирних мешканців.

Масштабні антиповстанські акції були проведені впродовж 2-3 листопада 1943 р. Першого дня акції авіація розбомбила містечко Степань, після чого його розграбували поліційні відділи, тоді ж було спалено райцентр Рафалівка й с. Великі Осинці. Наступного дня гітлерівці паціфікували містечко Деражню, де загинуло 250 мирних мешканців. Одночасно каральна група прочесала с. Стидин і навколишні хутори, де було вбито 249 осіб. Від 7 листопада до 7 грудня 1943 р. важкі бої з німцями польською поліцією та власовцями мали місце в районі сіл Когильне, Новий Осередок, Могильне неподалік Володимира-Волинського. Вороги застосовували в операціях проти повстанців два легкі танки, спалили щонайменше 32 господарства, убили і полонили 5 повстанців. З боку карателів загинуло 14 осіб (польських поліцейських), а 34 власовці втекли до лісу. 10 листопада великі антиповстанські облави проводилися в околицях м. Володимирця. Їхніми жертвами стало 50 підпільників. На початку грудня жорстокі паціфікаційні акції мали місце на рубежі українського й білоруського Полісся. На півночі Рівненщини були спалені села. Неподалік Ратного, північніше Ковеля карателі знищили 492 людей у дванадцяти селах. 12 грудня 1943 р. гестапо розстріляло всіх українських в'язнів у м. Кобрин (зараз територія Білорусії), у Дорогочинському та Кобринському районах цього ж місяця німці з угорцями спалили села Новосілки, Гурки, Білки, Попівну, Закозелле, Случово та інші.

Посилення терору і натиску на УПА помітила радянська партизанська розвідка. 14 листопада 1943 р. у донесенні керівника рівненських партизанських з'єднань В.Бегми до Українського штабу партизанського руху відзначалося: «Останнім часом німці активно ведуть боротьбу з націоналістами». Більш детально ця ситуація розкривалася в наказі № 7 коменданта ВО «Турів» від 16 листопада 1943 р. «В останніх часах німці посилили сильно кампанію винищування відділів УПА. В акціях беруть участь літаки і танки. Хвиля німецького нищення і терору охопила всі простори між Горинню і Стиром. На Цуманщині, Колківщині та інших сусідніх районах повно німецького війська. Все граблять і палять. Не лишають нікого і нічого. По селах дуже шукають за криївками. Населення під сильним німецьким терором показує місце криївок. Акцію ведуть широко і на довгу скалю».

Терор проти мирного населення, само собою зрозуміло, часто викликав у людей невдоволення діями УПА. Очевидно, що частина селян нарікали, вказуючи на повстанців, як на причину їх жахливого становища. За такої ситуації керівництву підпілля не залишалося нічого іншого, як розтлумачити широким масам справжню суть дій німецьких каральних підрозділів. Так, зокрема, з'явився окремий «Комунікат до українського населення в справі поголового нищення німцями українців та масового палення ними наших сіл і міст». У документі вказувалося, що осінь 1943 р. позначилася колосальним терором німців та поляків на німецькій службі проти цивільного українського населення. Єдиним виходом із ситуації, на який вказували керівники підпілля, могло бути лише посилення боротьби як проти німців, так і проти радянського режиму, що повертався. Селянам рекомендувалося рятуватися самим у лісових масивах, ховати худобу, закопувати збіжжя, матеріально, морально та людськими ресурсами підтримувати повстанський рух, посилити дисципліну серед цивільного населення, берегти себе задля остаточного загального виступу проти ворогів.

Очевидно, що така роз'яснювальна робота мала позитивний ефект, бо, попри колосальний тиск із боку німецької військово-поліційної машини, націоналістичне підпілля та повстанці на Волині й Поліссі зуміли вистояти.

Доволі масштабними боями позначився жовтень-листопад 1943 р. у протистоянні з німцями відділів УНС у Прикарпатті.

5 жовтня поблизу Космача вишкільний відділ УНС напав на групу загарбників. 15 жовтня уенесівці мали бої з останніми на полонинах Поляниця, Куратів, Явірник і Мочарки. Німецька каральна експедиція наступала силами двох батальйонів. Відділи УНС після затятого опору, маневруючи відступили. Німці, за звітами ОУН, втратили від 7 до 20 чоловік убитими. Власні втрати оцінювалися, як двоє (за іншими даними – троє) полеглих. Крім того, повстанці втратили табір, частину обозу і запаси продовольства.

25 жовтня 1943 р. карателі прочісували Чорний Ліс на Станіславщині з метою виявити і знищити Відділ особливого призначення «Різуна» (В.Андрусак).

29-30 листопада 1943 р. неподалік с. Недільна (поблизу Самбора) вороги (до двох тисяч солдатів) оточили табір куреня УНС. Протягом дня вони безуспішно штурмували укріплені в гористій місцевості позиції повстанців. Після цілоденного бою, під покровом ночі, оборонці табору вирвалися з оточення й вийшли в гори. У боях, за даними української сторони загинуло від 90 до 160 німців. Власні втрати «самооборонці» оцінили цифру 34 убитих і 12 поранених. Натомість німці визнали втрату 4 осіб убитими і 18 важкопораненими.

17 листопада 1943 р. відділи «Різуна» і «Чорних чортів» вели оборонні бої на Калушині. За даними звітів самооборони (які, очевидно, дуже неточні), гітлерівці нібито втратили близько 50-60 вояків убитими, при власних втратах 3 убитими і 9 (за іншими даними – 10) пораненими.

Наприкінці листопада 1943 р. відділи УНС вели важкі оборонні бої в районі Копиченців, Чорного Лісу, Станіславова. За українськими звітами, гітлерівці втратили 45 осіб убитими і 15 пораненими, відділи УНС лише 4 убитими і 17 пораненими.

Не даючи собі ради з поширенням повстанського руху на Галичину, німці традиційно, як і на Волині та Поліссі, почали від осені 1943 р. застосовувати масовий терор проти цивільного населення, випалюючи часто цілі села й активно залучаючи до своїх акцій місцевих поляків, як виконавців та інформаторів. Офіційною підставою для узаконеного терору стало запровадження від 10 жовтня 1943 р. на території Галичини «виняткового стану» і введення в дію «наглих судів безпеки», яким дозволялося засуджувати до страти людей за першою підозрою у причетності до підпілля, за невиконання німецьких наказів, за

дезертирство із таборів праці або втечу з роботи в Німеччині. Також розповсюдженою практикою стало оголошення заручниками в'язнів тюрем, яких розстрілювали у випадку нападів УНС на окупаційні установи. За даними Л.Шанковського, до кінця окупації (тобто за рік) «наглі суди безпеки» засудили до страти 15 770 українців.

Протягом жовтня-листопада відділи УПА й УНС мали 47 боїв з гітлерівцями, а сільська самооборона – 125 сутичок. У важких боях з переважаючим ворогом, у жовтні–листопаді 1943 р. повстанці знищили понад півтори тисячі загарбників. Втрати упівців та УНС (без сільської самооборони й мирних мешканців) сягнули 414 осіб убитими.

Однак останні місяці 1943 р. чітко продемонстрували усьому світові, що «тисячолітній Райх» прямує до свого безславного кінця. На зламі 1943-1944 рр. фронт прийшов безпосередньо на територію діяльності УПА-«Північ» та УПА-«Південь», бої відбувалися в Житомирській, Вінницькій, Рівненській областях. Повстанські відділи опинилися у фронтовій смузі. Перед ними постали два найголовніші противники – радянські партизани й диверсанти, які масово закидалися в ліси за лінією фронту чисельними групами по 500-1000 осіб і німецькі частини, які намагалися придушити як повстанський, так і червоний партизанський рухи у своєму безпосередньому тилу. Важкі бої відділів УПА із німцями, козачими частинами при німецькій армії та поліційними загонами складеними із представників різних народів СРСР відбувалися на зламі 1943-1944 рр. в лісах поблизу Маневичів, Кудриня, Кременця, Дубна, Острога, Кам'янця-Подільського. Місцями повстанцям вдавалося навіть переходити до більших атак і захоплювати районні центри.

Деморалізовані поразками на фронті, озлоблені німецькі та угорські війська в кожному селі шукали упівців, бажаючи на комусь «зігнати зло». Аналогічно у районах, зайнятих Червоною армією, військова контррозвідка, енкаведисти і колишні червоні партизани розгорнули пошуки українських патріотів. Намагаючись вивести свої підрозділи з-під ударів гітлерівців, червоних партизанів і радянських військ, Головний військовий штаб УПА 24 грудня 1943 р. затвердив «Тактичну інструкцію», згідно з якою «найвищим завданням хвилини» на протинімецькому «фронті» було подбати про якнайбільше збереження всіх «фізичних, духовних і моральних сил і засобів нації для

вирішального моменту боротьби», а тому проводити лише самооборонні дії, уникаючи «зачіпних боїв» проти загарбників. Битися з останніми можна було лише на випадок їхнього нападу, під час захисту населення від каральних експедицій, з метою «відстрашення» їх від подальших антиповстанських заходів, для здобуття зброї та амуніції. При цьому підкреслювалося, що найголовніше – «виграти час» і перезимувати без власних втрат, накопичити якнайбільше зброї та боєприпасів. Також командування УПА наказувало стягнути всі повстанські відділи і з'єднання в більші лісові масиви, щоб перечекати перехід фронту, не вступаючи у бої із Червоною армією навіть для здобуття зброї. Єдиним противником, з яким інструкція зобов'язувала їх вести активну боротьбу, були червоні партизани, котрих слід було «викурити з наших теренів».

У січні 1944 р. розпочався великий наступ Першого та Другого Українських фронтів Червоної армії на Правобережній Україні. Просування військ, а за ними й радянської влади на Захід було таким стрімким, що не залишало ілюзій стосовно здатності вермахту їх затримати. Перед командуванням Повстанської армії постала проблема не лише підготовки до переходу фронту, але й до діяльності в умовах реставрації тоталітарного сталінського режиму. 6 січня 1944 р. Д. Клячківський підписав наказ № 29 у якому ставив перед командирами груп УПА і комендантами Запілля завдання: «Зберегти якнайбільше революційно-творчих сил до боротьби і на останній переможний для нас зудар з імперіалістичною Москвою». ГК УПА вимагала від підлеглих у момент відступу Вермахту й до приходу Червоної армії закріпитися на чітко вказаних територіях щоб здійснювати роззброєння німецьких і союзних їм частин та знищення засобів комунікації.

У Галичині зима 1943-1944 рр. була позначена невеликими акціями переформованих в УПА-«Захід» підрозділів УНС проти гітлерівців. Холодна пора року традиційно не сприяла масштабним партизанським операціям, тому звіти фіксують лише поодинокі напади на німецькі господарські об'єкти, поліцію, конвої в'язнів, а також на невеликі групи або поодиноких солдатів.

Виходячи з наявної ситуації на фронтах світової війни, командування УПА на початку 1944 р. видало спеціальні інструкції у справі стосунків з гітлерівською армією та її союзниками: «У відношенні до німців стояти строго на становищі самообо-

рони». Треба зазначити, що попри намагання дотримуватися інструкцій, місцеві командири повстанських відділів часто змушені були застосовувати зброю у відношенні до німців та їхніх союзників, виходячи із обставин, що склалися. Запеклі сутички з німцями й угорцями в обороні українських сіл на всій території Галичини і Холмщини відбувалися впродовж весни-осені 1944 р. Однак, найбільші бої з ними в Галичині відбулися 6-16 липня неподалік гори Лопата в районах Сколе і Долина на стику Дрогобицької та Станіславівської області, де з ворожого боку полягло понад двісті солдатів, а повстанці втратили близько п'ятдесяти осіб.

Як бачимо, питання боротьби підпілля ОУН(Б) й УПА проти німців та їхніх союзників є доволі цікавою і багатогранною темою. Стосунки українського націоналістичного руху й Німеччини зазнавали постійних змін у залежності від геополітичної ситуації. Однак за будь-яких умов націоналісти намагалися діяти таким чином, щоб максимально використати обставини на користь боротьби за самостійну українську державу. Коли інтереси України (в уяві лідерів ОУН) потребували співробітництва з Німеччиною – вони йшли на співпрацю (доволі часто навіть на шкоду своїм іміджевим інтересам), коли була необхідність поберегти сили, перебуваючи в стані нейтралітету, націоналісти займали вичікувальну позицію, але коли обставини вимагали боротьби з райхом, УПА вела її жорстоко, масштабно і безкомпромісно. Документи однозначно свідчать про те, що повстанський рух, організований і очолюваний бандерівською ОУН, довгий час носив антинімецький характер, що нацисти з 1942 року саме в українських націоналістах бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краю. УПА зробила максимум, що в такій ситуації могла зробити партизанська армія, яка не користувалася зовнішньою підтримкою. Від гітлерівців було визволено значні території, на яких не функціонувала окупаційна адміністрація, зривалися поставки сільськогосподарської і промислової продукції, сировини, визволялися люди, призначені до вивозу у Німеччину, знищувалися засоби комунікації, ліквідовувалися представники цивільної адміністрації, дезорганізовувалася місцева поліція тощо. За найбільш повними у вітчизняній історіографії підрахунками сучасного українського дослідника О.Денищука, УПА та збройні відділи ОУН(Б) в 1942-1944 рр. провели 2526 антинімецьких акцій, в ході яких за-

гинуло 12427 німців та їхніх союзників, 2047 було поранено, 2448 – захоплено у полон. Повстанці втратили в боротьбі з німецькими окупантами 2251 побратима убитими, 475 – пораненими, 536 – полоненими. Виходячи із зазначеного вище, на наш погляд, цілком закономірно було б визнати, що ОУН і УПА зайняла свою почесну сходинку в ієрархії борців за свободу України та звільнення її від гітлерівського рабства.

Питання до самоконтролю:

1. Де й коли, на думку більшості істориків, відбулася перша атака українських повстанців на німецьку окупаційну адміністрацію?

2. У якому місяці 1943 року українська допоміжна поліція масово перейшла в УПА?

3. Хто з високопоставлених німецьких командирів очолив 21 червня 1943 року масштабну операцію проти українського повстанського руху?

4. На яких теренах Західної України діяла Українська народна Самооборона?

5. Коли і де відбулися найбільші бої між УПА та німцями на Волині?

Література:

1. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів / Олександр Денищук. – Рівне : ППДМ, 2008. – Т. 1. – 832 с.

2. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Володимир Косик. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 383 с.

3. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія / Олег Ленартович. – Луцьк : Волин. Нац. ун-т ім. Л. Українки, 2011. – 412 с.

4. Літопис УПА. Нова серія. / упоряд. О.Вовк, І.Павленко [та ін.] – К.; Торонто, 2002. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959). Книга перша (1943–1945). – 598 с.

5. Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України / Іван Па-

триляк // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 81–94.

6. Патриляк І. Український визвольний рух у роки Другої світової війни/ Іван Патриляк, Володимир Трофимович // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у двох книгах. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 2 – С. 386–429.

7. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960): монографія. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.

8. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках / Анатолій Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 519 с.

9. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь у 1939-1955 рр. / Упоряд. Володимир Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.

10. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 496 с.

11. Скорупський М. Туди, де бій за волю (Спогади) / Максим Скорупський. – К. : В-во ім. О.Теліги, 1992. – 351 с.

12. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы в 2 т. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – Т. 1: 1939-1943. – 878 с.; Т. 2: 1944–1945. – 1166 с.

УПА ТА ЗБРОЙНЕ ПІДПІЛЛЯ ОУН(Б) НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ В 1944 – 1954 РР.

Незадовго до просування радянсько-німецького фронту з північного сходу на захід (через Волинь та Полісся) командири груп УПА «Турів», «Заграва» і «Турів» наказали воїнам розійтися по домівках. Цей тактичний прийом було реалізовано взимку 1944 р. Уже в березні – травні упівські підрозділи сформувалися заново, як загони та з'єднання УПА–Північ і УПА–Південь. Так, на основі особового складу колишніх підрозділів групи УПА «Заграва» (загонів «Котловина», ім. Остапа, ім. Колодзінського, ім. Богуна, ім. Коновальця, ім. Хмельницького, ім. Дорошенка) було сформовано нові чотири загони – Хвастівський, Батуринський, Корсунський і Прилуцький. Підрозділи групи «Богун» – Дубенський і Кременецький курені – «переформатувалися» в два з'єднання: «Холодний Яр», «Донбас». На основі колишніх підрозділів групи «Турів» (загони «Котловина», «Озеро», «ім. І. Богуна») виникли Полтавський, Сумський і Чернігівський загони. Кількість формувань групи «Тютюнник» зросла з двох до чотирьох.

На жаль, жодних документів про загальну чисельність УПА не збереглося. Були виявлені лише нотатки Дмитра Клячківського про персональний склад УПА–Північ: якщо в перші місяці 1944 р. там перебувало 6920 осіб, то в квітні (до часу «великої акції») – 6960.

Що характерно, збільшувався персональний склад тих підрозділів, які перебували в центральній, східній і південно-східній частинах Волині, тобто ближче до Центральної України. На наш погляд, це слід пояснювати сподіванням командування УПА на підняття антирадянського повстання в травні 1944 р. з епіцентром у Холодноярщині.

Розгром багатьох упівських підрозділів на Волині (Гурбівська битва, квітень 1944 р.) викликав потребу знову змінити структуру УПА–Північ. Ця реформа розпочалася влітку 1944 р.

на фоні затишшя, яке настало у протистоянні з радянськими чинниками.

Після реорганізації в серпні – жовтні 1944 р. УПА–Північ розділилася на так звані з'єднання груп №№ 33 і 44. До першого увійшли бригади «Жовті Води», «Пам'ять Крут», «Соборна Україна», «Пилявці», «Помста Базару», Холмська. Друге налічувало одне з'єднання «Дорош» і два загони: Прилуцький, Стародубський.

3 листопада 1944 р. командир ЗГ № 33 Іван Литвинчук видав наказ про чергову зміну назв повстанських підрозділів – назви шести бригад мали змінитися на «ім. Лайдаки», «ім. Острога», «ім. Мазепи», «ім. Вовчака», «ім. Байди», «ім. Назаря». Але очевидно ця нова вказівка не реалізувалася.

В 1945 році наступник з'єднання № 33 – з'єднання ім. Хмельницького – складалося з шести бригад і одного відділу «Азіати». У складі ЗГ № 44 налічувалося три загони та загін «Сівача».

У 1945 р. за вказівкою командира УПА Романа Шухевича залишки повстанських з'єднань ім. Хмельницького і № 44 перетворили на невеликі маневрені боївки і перевели у глибоке підпілля.

Можливо, до такого рішення призвели результати перевірки з'єднання ім. Хмельницького. Нагадаємо, що в січні – лютому 1945 р. майже в кожній його бригаді була виявлена радянська агентура.

Реформування війська на Волині йшло за певними «лекалами», за аналогією з УПА–Захід, де перехід від «регулярно-військових форм боротьби» до «бойових диверсійних форм» розпочався ще 25 листопада 1944 р.

Місцеві повстанці, члени підпілля і цивільні волиняки від подрібнення повстанських підрозділів були не в захваті. «Дуже тяжко перейти їм на нові форми боротьби», – нарікав Яків Бусел 15 травня 1945-го у листі до Василя Кука. «Для них сила – це інша держава (от Англія, Америка!), в гіршому випадку сотні, курені УПА. А як таких нема – лише малі групки-боївки і сітка – то тут же починає мати вплив більшовицька пропаганда, що ми – «мізерна купка», «розбитки» – і, значить, нема перспективи», – підсумовував суспільні настрої Яків Бусел у вересні.

Не всі повстанські командири сприйняли розпорядження Р. Шухевича про розформування підрозділів буквально. Дех-

то чинив опір розформуванню до останнього. Хоча 3 вересня 1945 р. політреферент ОУН Яків Бусел про це докладно проінструктував Семена Котика – «Вира», той зібрав усі свої підрозділи разом (до 400 чол.) на Тернопільщині і пішов у пропагандистський рейд у Здолбунівський район (Рівненська обл.). Там підрозділ потрапив у засідку, повстанці розбіглися врізнобіч. Коли «Вир» повернувся на Тернопільщину, Яків Бусел повторив йому свій наказ. Але той знову почав зволікати до моменту, поки Бусел не пригрозив звільненням.

Таким чином, на початку осені 1945 р. де-факто УПА на ПЗУЗ перестала існувати. Станом на 21 вересня «... не залишились і малі відділи УПА». Провідними суб'єктами опору стають одиниці збройного підпілля ОУН(б) – боївки СБ, кавалерійські підрозділи (ВОП-и), диверсійні рейдові групи, охоронні підрозділи керівного активу («почоти», по 5 – 25 чол. у кожному).

Ті залишки збройних підрозділів, які залишилися до кінця 1945 р., настільки потерпіли від радянських переслідувань і провокацій, що провідник ОУН(б) на Волині та Поліссі Микола Козак 28 листопада і 1 грудня 1945 р. наказав їх передислокувати в лісисті терени українсько-білоруського Полісся.

ОУН. В останні воєнні роки та повоєнний період структура підпільної мережі на Волині та Поліссі змінювалася кілька разів. Восени 1944 р. «більший» край ПЗУЗ було вирішено поділити на Північно-східний (ПСК) і Північно-західний (ПЗК) «менші» краї. У Південній Рівненщині також виникла автономна Рівненська округа, а північні райони Тернопільщини відійшли до Подільського краю ЗУЗ.

До початку 1945 р. включно згадані краї поділялися на округи, кожна округа – на надрайони, надрайон – на райони, район – на підрайони та кущі. Так, ПСК «Одеса» складався з Сарненської, Житомирської, Білоруської округ. ПЗК «Москва» – з Берестейської, Луцької, Холмської, Володимир-Волинської та Ковельської.

В ідеалі організаційний осередок на рівні округи мав складатися з: провідника, коменданта СБ, політичного, організаційного референтів, керівників зв'язку і УЧХ. Але норми не виконувалися, бракувало кадрів. За підрахунками Якова Бусола, восени 1945 р. у кожному районі того терену, де він перебував, налічувалося всього від 7 до 15 підпільників. До того ж, провідники деяких надрайонів ПЗК і ПСК довго ігнорували

вказівку про розформування господарських референтур, які були «кублами агентури».

У 1946-му завдання розгромити «бандбоївки» і «банди» в Західній Україні було поставлене для 623-х гарнізонів внутрішніх військ НКВС Українського округу. Упоратися з маневреними «більшими бандами», які рейдували з району в район, мало 46 спеціальних рейдуючих загонів. До 30 серпня вони провели 3876 операцій, у т. ч. 672 з боями, внаслідок чого зі запланованих 385-и «бандбоївок» і «банд» було цілковито знищено 71. На місцях радянським військам активно допомагав партійний комсомольський актив, а також винищувальні батальйони.

Відтак, у першій половині 1946 р. оунівське підпілля на ПЗУЗ зазнало значних кадрових втрат. Станом на квітень практично не залишилося працівників СБ, де-факто перестав існувати провід ПСК «Одеса». Щоб якось цьому зарадити, Микола Козак у серпні 1946 р. виступив з ініціативою заміни централізованих проводів стандартної оунівської мережі (поділялася на краї, округи, надрайони, райони) на екстериторіальні «окремі організаційні осередки».

12 серпня 1946 р. він відновив провід ПСК під криптонімом «Степ», а його керівне ядро назвав «тимчасовим провідним осередком» («відповідальні за цілість роботи» – Юрій Беднарчик – «Чорногуз», Ярослава Скаб – «Варка», «відповідальні за роботу з ворожою агентурою» – Володимир Кобриневич – «Сівач», Анатолій Пашковець – «Кнопка», «відповідальний за диверсійну роботу» – «Юрко»). Згаданому осередку підлягали керівні осередки Корецького, Костопільського і Сарненського надрайонів, а їм – «звена» в районах (у кожному – не більше 5-и осіб.). Втім, члени оновленого проводу не протрималися на своїх посадах навіть до наступного року – Юрія Беднарчика перевели на керівника Корецького надрайону, Ярославу Скаб заарештувало МДБ восени 1946 р., Володимир Кобриневич загинув наприкінці року, а Анатолія Пашковця відкликали назад до референтури СБ ОУН(б) на ПЗУЗ. Очевидно, подібним чином було реформовано ПЗК «Москва» (став називатися «Ліс»). Після такої реформи організаційні осередки стали екстериторіальними, між ними послабшав зв'язок. Цього і хотів ініціатор змін, тому що, на його думку, раніше зв'язкові «найсильніше розконспірували усякі осередки». Задля конспірації Микола

Козак також наказав керівникам осередків називати себе не «провідниками», а «зверхниками».

В другій половині 1946 р. мережа ОУН(б) на ПЗУЗ знову «стиснулася». Через брак кадрів зникають керівні осередки округ краю «Степ». Він став поділятися відразу на надрайони. Кількість округ ПЗК «Ліс» зменшилася.

У 1947 р. важелі керівництва організаціями боротьби з «бандитизмом» (Внутрішні війська, підрозділи головного управління ББ) перейшли від МВС до МДБ СРСР. На той момент у Західній Україні перебувало 15 полків ВВ, один полк Прикордонних військ, 7 прикордонних загонів, 649 оперпрацівників зі Східної України (всього – до 35 тис. осіб.). Чисельна перевага чекістів над оунівським підпіллям була абсолютною. Станом на червень 1947 р. терени «Степ» (Корецький район) і «Гори» (Рівненська округа), розміщені у межах ПСК, зазнали відчутних кадрових втрат.

У 1948 р., коли Волинь та Полісся поділялися на 5 округ (Берестейсько-Кобринську, Ковельську, Луцьку, Сарненсько-Костопільську (Північну Рівненську), Рівненсько-Здолбунівську (Південну Рівненську), оунівська мережа змаліла на кадри. У жовтні 1948 р. у Рівненській окрузі загинули повстанці «Свіжий» і «Стеля». 28 листопада «всипалася» криївка в с.Ульбарів, де перебував політичний референт ОУН(б) на ПЗУЗ Ігор Мельничук – «Бук» з Олександром Карп'юком – «Ігорем». Повстанці, котрі там знаходилися, наклали на себе руки. На початку нового року смерть зустріла зверхника одного з надрайонів Петра Ошуркевича – «Сірка»-«Андрія», а на Уздецьких хуторах загинули окружний референт СБ «Спадун», його бойовики «Габ» і «Ярко», референт СБ одного з районів «Дуб». На рубежі 1948 і 1949 рр. обірвалися зв'язки керівництва ПЗК з Берестейським («1042») і Ковельським («2038») «теренами». У квітні 1949 р. в Клеванському районі на Рівненщині загинули зверхник надрайону, зверхники кількох районів і ще 7 осіб. Дефакто було зруйновано організаційну мережу на Дубенщині.

1949-й став роком форсованої радянської колективізації на Волині. Тих людей, котрі не хотіли йти в колгоспи, незадоволені членів родин, вихідці з яких перебували в підпіллі ОУН, та осіб, що симпатизували йому, радянська влада виселяла в інші регіони УРСР і віддалені райони СРСР.

Молодь спрямовували на Донбас, на навчання у фабрично-заводських школах і роботу на тамтешніх підприємствах. Таке зменшення людських ресурсів знову негативно позначилося на кадровому потенціалі підпілля. «Ми мусимо застановитись над питанням збереження Організації на ПЗУЗ. Бо коли ми візьмемо стан кадрів сьогодні на ПЗУЗ, то вони на викінченню», – писав провідник ПЗК Іван Литвинчук у листі в січні 1949 р. Аналогічно в листі до підлеглих розмірковував через 3 місяці після того провідник оунівської мережі на Волині та Поліссі Василь Галаса: «... якщо взяти стан кадрів на ПЗУЗ на сьогоднішній день, то він на грані ліквідації».

Відтак, Василь Галаса на початку 1949 р. наказав усім «провідним людям», котрі перебували на організаційних посадах у підпіллі від району і далі вгору, взяти на виховання по одному юнакові, щоб підготувати з них нових членів підпілля. Також провідник поширив інструкцію про заміну назв «організаційно-теренових одиниць».

Детально прослідкувати реорганізацію мережі ОУН(б) на ПЗУЗ у 1948–1950 рр. неможливо через обмеженість джерельної бази. Відомо лише, що від 1949 р. ПЗК поділявся на т. зв. «терени», які позначалися першими літерами українського алфавіту або наборами цифр. Терен «Г.» (інші його назви – «4065», «4067»), зокрема, охоплював Затурцівський, Торчинський (частково), Рожищенський райони Волинської області. Терен «Д.» (інші його назви – «Крим», «5064», «5084»), крім Луцького, Локачинського і Торчинського районів Волинської обл., включав низку сіл Острожецького і Демидівського районів Рівненщини на західному березі р. Стир. Ще були терен «Е.» (або «1042») та «І.» (або «2038»).

Керівні осередки колишньої ПСК «Одеса» і автономної Рівненської округи «Гори» було об'єднано в провід Рівненського краю. Його очолив Анатолій Маєвський – «Уліян». Цьому прововоді підлягав Корецький надрайон «23 травня». Він поділявся на 4 райони – Корецький («Степ»), Межирицький («Лис»), Гощанський («Поле»), Костопільський («Гало»). Також згаданому прововоді підлягав надрайон «17», до якого входили, як мінімум, райони «Буг», «Дунай», «Дніпро». Загалом еволюція Рівненського краю, якщо такий був, малозрозуміла. Про якусь реорганізацію також згадував у своєму листі за грудень 1950 р. провідник Луцької округи Олександр Савира. Схоже, підзвітні

Йому підпільники ще були в кожному районі округи, хоча він і застеріг адресата Івана Литвинчука, що надалі окремі райони залишаться без кадрової опіки.

1950 р. мав стати вирішальним для націоналістичного підпілля, адже закінчувалася п'ятерічка, упродовж якої МДБ мало його остаточно «добити». Від весни скрізь почалися великі обляви військ МДБ під виглядом саперів, котрі розмінують мінні поля часів Другої світової війни. З червня побільшало засідок «істребків».

Відтак, у вересні Василь Кук наказав провіднику ОУН(б) на ПЗУЗ Василю Галасі «зменшити темпи роботи, скоротити рух, посилити конспірацію, не демонструвати назовні наші сили та можливості» (реалізація повстанської програми «Дажбог» зі збереження кадрів). У іншій вказівці Василя Кука, для провідника ПЗК Івана Литвинчука, йшлося про потребу радикального скорочення звітування – до одного разу на квартал.

Але новації Василя Кука не допомогли. Підпілля було деморалізоване. Цивільне населення під враженням від початку Корейської війни панікувало, скуповувало продукти, сіль, гас, готуючись до Третьої світової.

Заходами МДБ у 1950 – на початку 1951 рр. було ліквідовано практично всі провідні кадри колишнього ПЗК «Ліс», які ще залишалися. До січня 1951-го затягнувся «зашморг» над очільником ПЗК Іваном Литвинчуком-«Дубовим». В травні 1950 р. загинув провідник Демидівського району Луцької округи Корній Горбовий-«Василь»-«Степан». У серпні Дмитро Римарчук-«Антон», керівник охоронної боївки провідника ПЗК Івана Литвинчука-«Дубового», пішов на співпрацю з радянськими чинниками. У вересні в засідці біля с. Довге Горохівського району загинув працівник друкарні ПЗК, колишній провідник Ковельської округи Валерій Бондарчук-«Гордій». У жовтні, на узліссі с.Козирищина Демидівського району підпільники «Варигон» і «Флор», наближені до «Дубового», напоролися на псевдо-мінерів МДБ. 11 грудня 1950 р. заступник «Дубового» Іван Троцюк-«Верховинець» разом з двома членами згаданої боївки загинули в с. Радомишль Луцького району від вибуху мінісюрпризу, вмонтованої у батарею живлення радіо. Зрештою, 18 січня 1951 р., на хуторі Синяків Демидівського району на Рівненщині «Дубовий» потрапив у оточення МДБ і теж загинув. Весною 1951 р. «впав» керівник Дубенського тимчасового

проводу «Боровик». Серед тих небагатьох, хто вцілів, виявився провідник Луцької округи Олександр Савира (хоча керівник його охоронної боївки Григорій Собчук-«Давид» загинув на межі Луцького і Сенкевичівського районів ще 23 червня 1949 р.).

Упродовж 1950–1952 рр. зазнали відчутних втрат від МДБ і українські націоналісти на Рівненщині. Відомо про загибель провідників Рівненського надрайону – Захара Носа-«Явора» (22 червня 1950 р.) і Володимира Троцюка-«Адама» (21 лютого 1952 р.). На початку вересня 1950-го у криївці, оточеній чекістами, застрелився провідник Гоцанського району Георгій Власюк-«Корній». Агент-внутрішник у 1950-му видав владі 9 підпільників у Острозькому районі. 8 жовтня 1951 р. у криївці в Мізоцькому районі загинув керівник охорони крайового провідника Анатолія Маєвського – «Юрко». 19 січня 1952 р. МДБ знищило багаторічного провідника Острожецького району Якова Ковжука-«Карпа»-«Панаса» разом з дружиною Ганною.

За 1951–1952 рр. жертвами радянської влади також стали майже всі члени проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. Це есбіст Богдан Кузьма (протримався до 15 серпня 1951 р.), «Максим Ат» (займався справами пропаганди, загинув у жовтні 1951 р. від розриву пакунка з літературою), його колега Ніл Хасевич-«Зот» (загинув 4 березня 1952 р.), Борис Павлюк-«Кулемет» (споряджав боївки, збирав кошти, їздив у рейди; загинув 20 серпня 1952 р.). У підпіллі залишилося декілька людей. Серед них – провідник ОУН(б) на ПЗУЗ Василь Галаса, шеф зв'язку цього проводу Ігор Власик-«Назар», зв'язковий Микола Салата-«Бурий»-«Кавка»-«Мефодь», провідник Луцької округи Олександр Савира, провідник Ківерцівського надрайону Петро Ксенджук.

Збройне підпілля зазнало непоправних втрат у 1953 – 1954 рр. 14 травня 1953 р. біля с. Підгайці Луцького району Волинської області чекісти вбили Олександра Савиру. 11 липня на «конспіративній квартирі» у лепесівському лісі під с. Ямпіль Білогірського р-ну Хмельницької обл. провідника Василя Галасу разом з дружиною захопила агентурно-бойова група МДБ. До цієї справи доклав рук Микола Качановський-«Скоб» – колишній провідник Кам'янець-Подільської округи Подільського краю ОУН(б) на ЗУЗ, котрий співпрацював з радянською владою. Загинули важливі працівники зв'язку – Ігор Власюк (1953 р.), Микола Салата (вересень 1953 чи 1954 р.).

У листі, відправленому до Василя Охримовича не раніше липня 1953 р., Василь Кук зазначив, що краї ПЗУЗ і Львівський знаходяться «на краю загибелі», а робота їхніх керівників полягає в «самозабезпеченні» і «збереженні до кращих часів». Від такого критичного стану оунівського підпілля радянська влада відвертала увагу цивільних – розпочала «українізацію» ЗУЗ.

Практично останнім оригінальним прикладом збройного опору «совітам» на ПЗУЗ стала ініціатива провідника Ківерцівського надрайону Петра Ксенджука-«Віктора». За радянськими даними, у 1952–1954 рр. він «відновив зв'язок з бандами у поліських районах Волинської і Рівненської областей, підпорядкував їх собі, здійснив їхню реорганізацію, ... проголосив себе провідником і керівником банд Дмитра, Кручі, Рудого». Двом останнім навіть доручив шукати кандидатів на нових «революціонерів» з-поміж здібної молоді. 27 жовтня 1955 р. МДБ ліквідувало Петра Ксенджука під час спецоперації у с.Ново-Котів Теремнівського району Волинської обл. У 1955-му, як свідчить радянське джерело, на території Рівненської і Волинської областей залишилося всього 7 «бандгруп» загальною чисельністю 15 осіб. Серед цих людей був заступник Василя Галаси – Анатолій Маєвський. У 1955-му він застрелився біля с.Здовбиця Здолбунівського району на Рівненщині, щоб не потрапити у радянський полон.

Найважливішим напрямком діяльності післявоєнного націоналістичного підпілля на Волині та Поліссі була пропагандистська робота.

Що цікаво, провідники ОУН різного рівня самостійно готували матеріали до майбутніх книг, рецензували пропагандистські твори. Приміром, Микола Козак із різб'ярем Нілом Хасевичем готували матеріали до збірника «Українські повстанці Волині й Полісся». Наступник Козака Василь Галаса рецензував цикл оповідань Людмили Фої, а його підлеглий, провідник ПЗК Іван Литвинчук, – листівку «Хто такі бандерівці і за що вони борються». Політреферент ПЗУЗ Ігор Мельничук-«Бук» написав брошуру «Українське юнацтво і совітська школа».

Колоритним союзником пропагандистів ПСК був етнічний росіянин Костянтин Воронін. Він їздив по Україні (Васильківський район на Київщині, Донбас) і поширював оунівські листівки серед населення. Намагався і сам щось писати (листівки «Шахтарі Донбасу», «Я ворог радянської влади» та ін.).

Підпільні друкарні великими накладками видавали листівки, гасла, кличі. Так, політичний референт ПСК «Степ» Юрій Беднарчик у жовтні 1948 р. сподівався налагодити видання листівок «Брати Червоноармійці-Українці! ...», «За що бореться УПА», «Український народе ! ...» загальним накладом 15–24 тис. прим., влаштувати вивчення історії ОУН і святкові сходи членства з нагоди 20-річчя ОУН. У своїй роботі він мав дотримуватися «Вказівок № 1 щодо пропагандивної роботи на 49 рік».

До 18 лютого 1949 р. функціонувала друкарня ім. К.Савура (зашифрована назва – «ПД», вона ж – ім.Галини-Київського) під кер. Миколи Андроська-«Вороного», яка забезпечувала потреби проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. Упродовж 1949-го фахівці друкарні мали виготовити 5–10 тис. прим. відбитків кліше провідника Степана Бандери, 5 тис. копій лозунга «Воля народам, воля людині».

Одним з найвідоміших керівників пропагандистських походів на Житомирщині та Київщині був Володимир Кудра-«Бурлака»-«Заграва»-«Орест»-«Роман». Своєю справою він займався з 1944 до 1955 рр. За цей час його боївка щонайменше 77 разів розповсюдила підпільну літературу, учинила 112 нападів на колгоспи та магазини, 22 рази нападала на сільради. У 1952-му на розшук його боївки керівництво МДБ відряджало 1700 співробітників. Кудра протримався до 9 липня 1955 р., коли загинув на західній околиці с.Сушки Коростенського району після 10-тигодинного бою, втікаючи з підпаленої хати.

Одне з чільних місць у діяльності ОУН(б) займала диверсійна справа. Підпільники, особливо у післявоєнні роки, вчиняли замаху на радянську інтелігенцію (вчителі, лікарі, завідувачі хатами-читальнями) та управлінців (працівники сільрад, колгоспів, фінагенти) у разі, якщо була доведена їхня співпраця з МДБ.

Головну загрозу для післявоєнного збройного підпілля ОУН(б) становили внутрішні війська МВС і працівники МДБ. Якщо перші у боротьбі з націоналістами практикували чекістсько-військові операції, рейди розвідчо-пошукових груп, які займалися блокуванням і прочісуванням населених пунктів, лісів, чагарників, влаштовували засади і «секрети», то МДБ-істи діяли більш «витонченими» методами. Найпоширеніші з тих, які практикувалися на Волині та Поліссі: 1) створення агентурних

мереж і легендованих осередків підпілля; 2) підробка повстанських документів для взаємної дискредитації суб'єктів визвольного руху; 3) формування псевдоповстанських організацій; 4) створення спеціальних легендованих груп і винищувальних батальйонів.

Надзвичайно болючою для ОУН(б) стала діяльність в її лавах осіб, що співпрацювали з радянськими органами державної безпеки. Так, 12 лютого 1945 р. за наводкою зрадників загинув провідник ОУН(б) на ПЗУЗ і командир УПА–Північ Дмитро Клячківський-«Аріан», а в грудні – велика кількість членів його проводу. Впродовж всього двох місяців, лютого і березня, в різних районах Волині (більше всього – у Клеванському на Рівненщині) з тієї саме причини загинуло до 40 осіб повстанського активу, серед яких референт СБ на ПЗУЗ Олександр Присяжнюк-«Макар»-«Мітла», старшина штабу УПА–Північ Борис Бедрик-«Клим», референтка УЧХ ПЗУЗ Олена Мостович-«Верба»-«Медуна» та багато інших підпільників.

У червні – липні того самого року смерть зустріла начальника розвідки ЗГ УПА № 44 полковника «Терейка»-«Немо», референтку УЧХ ПЗК Людмилу Гнатюк-«Білу», в серпні – члена одного з окружних проводів ОУН(б) на Волині «Уляну».

У 1945 р. НКДБ створив у Києві «провід ОУН на СУЗ» на чолі з Михайлом Захаржевським, легендований для інфільтрації у націоналістичне підпілля на Волині, а також з метою встановлення зв'язку з командиром УПА Романом Шухевичем. Цей провід у липні розкрив провідник ПЗУЗ Микола Козак. За його вказівкою було ліквідовано одну з кур'єрок «проводу» Ніну Калуженко, а інша, Людмила Фоя, перевербована. Як наслідок, у вересні чекісти наказали своїм людям в ОУН «залягти у тінь». А референт СБ ОУН(б) на УЗ нагородив Миколу Козака Золотим Хрестом заслуги.

Націоналістичному підпіллю і цивільному населенню Волині у 1945 – 1947 рр. істотно дошкуляли і радянські псевдоповстанські групи. Особливо «густо» вони заповнили Холмщину (група колишнього курінного УПА Василя Левочка-«Соколенка»), Ковельщину (Волинська обл.), Дубенський і Корецький райони Рівненської обл. У 1947 р. в Березнівському, Тучинському і Людвипільському районах на Рівненщині (терен «Поле» ПСК) трьома такими групами командували «Кучерявий», «Чума» і «Ластівка». Аналогічна провокаційна група станом на 1948 р. діяла в Ко-

зинському районі на Рівненщині. Ширилися чутки і про групу «Короткого», організовану комсомольцями області. Від осені 1948-го «псевдобандерівці» стали використовувати такий метод – у лісистих місцях на Кременеччині накопали криївок, прикрасили їх портретами героїв визвольної боротьби українського народу (Мазепа, Коновалець, Петлюра та ін.) і почали водити туди мешканців довколишніх сіл, «запідозрених» у «співпраці» з МДБ, начебто як на допити. Проводилися вони зі застосуванням тортур. Станом на вересень 1951 р. у Ланівецькому районі на Рівненщині під виглядом повстанців діяла група Ящука Михайла-«Оси», якою керували органи держбезпеки Рівненської обл. Від літа 1950 р. так звані «оперативно-диверсійні групи» (ОДГ) дошкуляли мешканцям Ковельщини у Волинській обл.

Досі в колективній пам'яті багатьох мешканців колишнього СРСР ці псевдоповстанці є тими міфічними «бандерівцями», котрі кидали людей в криниці, гвалтували жінок і нищили євреїв. Рятуючись від провокаторів такого ґибу, населення (зокрема на Ковельщині, Дубенщині) гуртувалося в стихійні загони самооборони – «дикі групи».

З метою розколу націоналістичного руху і виявлення осіб, котрі йому симпатизували, чекісти створили цілу низку псевдоповстанських політичних і молодіжних організацій. Наприклад, у Рівненському, Кременецькому і Дубенському районах влітку 1945 р. діяла т. зв. «Фракція непримиримих» під керівництвом «Чорного». Організацію «Герої правди» на Дубенщині очолював «Озон». Спершу на такі провокації оунівці відповідали, переслідуючи членів молодіжних організацій у радянських школах, поки навесні 1949 р. цю практику не зупинив Роман Шухевич. Відтоді їх лише «розшифровували» і відпускали.

Служба безпеки ОУН(б) відповідала на посилену інфільтрацію радянської агентури «чистками» організаційного активу, які подекуди переростали у «полювання на відьом». Так, за звинуваченням у причетності до загибелі 12 лютого 1945 р. провідника ОУН(б) на ПЗУЗ Дмитра Клячківського СБ стратила повстанця «Вусатого». Також есбісти запідозрили у злочинній бездіяльності референта зв'язку проводу ОУН(б) на ПЗУЗ Микола Якимчука-Колтонюка. Мовляв, той навмисне 8 лютого не прибув, як це планувалося, до провідника Клячківського з кіннотою і не виїхав з ним у Луцький район. Хоча через певний час така підозра спала, потерпілий ще 2 роки не міг помири-

тися з керівником ОУН(б) на ПЗУЗ. Також було встановлено причину загибелі 11–12 грудня 1945 р. у с. Романів Теремнівського району Волинської обл. політичного і організаційного референтів, референтів СБ і зв'язку проводу ОУН(б) на ПЗУЗ – зрада оунівця «Чорного».

Неодноразові есбівські «чистки» викликали в середовищі підпілля взаємні підозри, недовіру, інтриги й хаос, на що так сподівалися більшовицькі спецслужби. Найяскравіший «прокол» СБ – багаторічні невинувачення референта СБ ПСК Степана Янишевського-«Далекого» у співпраці з радянськими чинниками. На відміну від провідника ПЗК Івана Литвинчука-«Максима», котрий брав активну участь у «чистці», Степан Янишевський у своєму краї її проігнорував. Як наслідок, 7 листопада 1945 р. провідник ОУН(б) на ПЗУЗ Микола Козак перевів «Далекого» зі ПСК у сусідній ПЗК «Москва». Але останній збунтувався. Заявив, що зверхник під виглядом боротьби з агентурою знищує невинних.

Цю суперечку використали в своїх цілях працівники відділу по боротьбі з бандитизмом УНКВС у Рівненській області. Вони надіслали бунтівнику листи з «дружньою порадою», нібито як своїй довірений людині, бути більш обачним і зробили так, щоб їх прочитав провідник ПСК Федір Воробець-«Верещака».

Фактом загибелі оунівських керівних кадрів скористався старший уповноважений НКВС УРСР Сукачов, що перебував у Львові і доручив працівникам УНКВС у Рівненській області ще більше розколоти підпілля на Волині. Для цього звелів надіслати «Далекому» подяку за «надання» точних відомостей про перебування керівних кадрів в Романові. Очевидно, цей документ спровокував нову хвилю взаємних підозр і чвар у проводі ПСК. Провід ОУН(б) на ПЗУЗ у серпні 1946-го взагалі звільнив Янишевського з Організації. Микола Козак у серпні 1946 р. відкрито закликав персонал ПСК учинити на Степана Янишевського «атестат». На останнього стала впливати його дружина Галина Рєгеза. В своїх листах вона закликала до нормалізації відносин з радянською владою. Але проникливий чоловік одразу запідозрив, що дружина пише йому листи не з власної волі.

Після того, як 14 серпня 1948 р. МДБ заарештувало Степана Янишевського-«Далекого», воно вирішило виманити найближчого його соратника Івана Кроля-«Зінька» шляхом підробки листа. У квітні 1951 керівництву МДБ УРСР був поданий

на затвердження проект фіктивного листа від «Далекого» до «Зінька», підписаний псевдонімом «Господар». Його збиралися підкинути для провідника Рівненського крайового проводу Анатолія Маєвського-«Уліяна». Тут зазначалося, що відправник, нібито, раніше вже переконав адресата покинути ОУН(б) і з'явитися до Рівненського райвідділу МДБ. Останнє обурило б «Уліяна». Також адресат заохочувався до вчинення замаху на керівників ОУН(б) на Волині. Хоча цей лист керівництво МДБ схвалило, «Далекий» відмовився його підписати. Розв'язка цієї історії не наступила через загибель Івана Кроля (травень 1951 р.) і Степана Янишевського (листопад 1951 р.).

Питання до самоконтролю:

1. Комплекс яких причин призвів до розформування УПА?
2. На якій території діяв ПЗК «Москва»?
3. Що передбачала собою програма дій підпілля ОУН(б) «Дажбог»?
4. У чому полягали наслідки «чисток» СБ ОУН на ПЗУЗ?
5. Коли МДБ остаточно ліквідувало організоване підпілля ОУН(б) на Волині?

Література:

1. Антонюк Я. СБ ОУН на Волині та Західному Поліссі (1946-1951 рр.): монографія / Я. Антонюк. – Луцьк : Надстир'я-Ключі, 2013. – 228 с.
2. Веденеєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-і роки / Д. Веденеєв, Г. Биструхін. – К. : К.І.С., 2007. – 568 с.
3. Веденеєв Д. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...» / Д. Веденеєв, Г. Биструхін. – К. : К.І.С., 2006. – 566 с.
4. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946. Документи і матеріали. – К.; Торонто, 2006. – 1448 с. – (Серія «Літопис УПА. Нова серія». – Т. 8).
5. Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади / В.Галаса. – Львів : МС, 2005. – 272 с.
6. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956 / А. Кентій. – К., 2008. – Т. 2. – 415 с.
7. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.) / В. Ковальчук. – Торонто; Львів : Літопис УПА, 2006. – 497 с.

8. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960): монографія. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.

9. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / В. Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.

10. Стародубець Г. Українське повстанське запілля / Г. Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 527 с.

11. УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Нові документи. – К.; Торонто, 2010. – 640 с. – (Серія «Літопис УПА. Нова серія». – Т. 14).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Атаманенко Віктор Борисович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Близняк Микола Богданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Веденєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, полковник у відставці (м. Київ).

Войтович Леонтій Вікторович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

Грицюк Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, начальник Гуманітарного інституту Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського (м. Київ).

Каляєв Анатолій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету державного управління та місцевого самоврядування Львівського регіонального інституту державного управління (м. Львів).

Ковальчук Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (м. Київ).

Крालюк Петро Михайлович – доктор філософських наук, професор, проректор з навчальної та наукової роботи Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Кулаковський Петро Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Пасічник Ігор Демидович – доктор психологічних наук, професор, ректор Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Пасічник Михайло Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Української академії друкарства (м. Львів).

Патриляк Іван Казимирович – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Т. Шевченка (м. Київ).

Плевако Ігор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Рудько Сергій Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Слісаренко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародного права Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпропетровськ).

Смирнов Андрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Трофимович Володимир Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії ім. проф. М. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Трофимович Лілія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного (м. Львів).

Яремчук Віталій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абесгун 9
Австрія 201, 203, 240, 263,
315, 334, 336
Австро-Угорщина 187, 189, 198
Адріанополь 12
Азовське море 16
Акерман (Білгород) 83
Альма 220
Ананьєв 232
Анатолія 78
Англія 187, 275, 364
Арабатська затока 221
Архангельськ 279
Астрахань 279
Ателькузу 21
Афон 14

Б

Базалія 46
Балабіно 310
Балин 16
Балкани 11, 13, 275, 277
Балта 232
Балтика 275
Бар 50, 51, 160, 254, 255, 257,
259
Барановичі 273
Барвінківський р-н 302
Барвінкове 286, 288
Баренцеве море 273, 296
Бартатів 252
Басань 109
Басівка 252
Батурин 90, 91, 97, 111, 113
Бахмач 208
Бахчисарай 140, 220, 221
Баштанка (с.) 309
Белз 41, 246, 248
Белзець 265
Белщина 40
Белзька земля 40, 41
Бендери 278
Бердичів 157, 168, 224, 226,

281, 291
Бережани 197, 198, 199, 200,
201, 261, 264, 265, 266
Березне 335, 343, 345, 355
Берест 64
Берестейщина 37, 40
Берестечко 49, 129, 131
Берислав 51
Берлін 277, 313, 315, 346
Бескид 329
Бескид (перевал) 191
Белгород 79, 287
Бельці 276, 277
Бібрка 245, 271
Біла Церква 85, 115, 227, 228
Білгород 75, 83, 100, 104, 106,
107, 112
Білки (с.) 177, 355
Білогірський р-н 370
Білогородка 47
Білорусь 32, 36, 42, 68, 72, 156,
232, 272, 307, 315, 331,
355, 362
Білоруська Ралянська Соціалістич-
на Республіка 272, 306, 319
Білоцерківський полк 137
Біляр 20
Біляра (Велике місто) 19, 20
Бірки 260
Блева 159, 161
Блистов 101
Богодухівський р-н 302
Боднарівка 250, 252
Болгарія 11, 12, 13, 297, 315
Болград 277
Болехів 190
Боремель 354
Борзна 97, 98, 99, 100, 107,
109, 110, 111, 113
Борзнянський полк 138
Боринь 190
Борислав 190, 191, 261, 295,
296
Боровичі 271

- Бортячин 255, 257
 Браїлов 224
 Братковичі 255, 257
 Брацлав 224
 Брацлавщина 50, 51, 73, 74,
 82, 115
 Брашня 307
 Бреслау 298
 Брест 273, 280, 346
 Брест-Литовський 214, 216, 345
 Брикуля (с.) 196
 Броди 123, 125, 266, 271, 281
 Бромбери 298
 Брусилів 292, 293
 Брухналь 124
 Брюховичі 250, 252, 260
 Брянськ 90, 95, 102
 Бряхимів 19
 Бувін 27
 Буг 29, 76, 158, 182, 271, 283,
 294, 295, 346
 Будапешт 244
 Буенос-Айрес 337
 Буківка (Буки – ?) 53
 Буковина 187, 188, 202, 239,
 242, 248, 270, 275, 277,
 278, 283, 307
 Букрин 290, 291
 Бурдяківці 202
 Бурканів 202
 Бурталь 257
 Бурта (р.) 53
 Бурштин 265
 Буськ 307
 Бучач 261, 263, 264
 Бучачи (с.) 252
- В**
- Вапнярка 230, 232
 Варва 112
 Варшава 35, 61, 68, 69, 70, 76,
 88, 114, 143, 154, 170, 231,
 234, 235, 260, 265, 324
 Варшавське воєводство 273
 Васильківський р-н 371
 Ведрош 62
- Велика Росія 187
 Велике князівство Литовське 26,
 27, 29, 32, 35, 36, 37, 38,
 42, 43, 45, 46, 47, 55, 58
 Великі Луки 288
 Вербка 159, 160, 161
 Верещки Вижні 190
 Верещиця (р.) 123, 257
 Верхнє Прикам'я 19, 20
 Виборг 275
 Вижків 192
 Висла 132
 Високе 227
 Висоцьк 342, 353
 Вишків 191
 Вишневець 40, 46
 Вишнеполе (с.) 229
 Вишнівець 39
 Відень 59, 189, 194, 298
 Візантійська імперія 8, 9, 10,
 11, 17, 22, 29
 Вікторштадт 230
 Вілія 158
 Вільно 26, 42, 63, 103, 133
 Вільче 348
 Вільшанка 41
 Вінницька обл. 297, 323, 358
 Вінниця 50, 51, 224, 225, 226,
 227, 228
 Вісла 40, 298
 Вітебськ 286
 Вовчухи 254, 255, 257, 259
 Вознесенськ 231, 283
 Волга 16, 19, 20, 21, 279, 286,
 306
 Волзька Булгарія 11, 18, 19, 20,
 21, 24
 Волинська низина 352
 Волинська обл. 297, 307, 321,
 323, 332, 334, 344, 368,
 370, 371, 373, 374, 375
 Волинь 17, 22, 33, 37, 38, 39,
 40, 41, 42, 45, 46, 47, 48,
 49, 56, 68, 72, 76, 82, 158,
 171, 187, 197, 271, 281,
 293, 296, 307, 319, 334,
 336, 340, 343, 344, 346,

- 347, 348, 352, 354, 356,
357, 361, 362, 363, 364,
365, 367, 368, 371, 372,
373, 375, 376, 377
- Волноваха 288
Воловець 191
Вологда 62
Володимир-Волинський 271
Володимирець 341, 342, 353,
355
Володимирецький р-н 341
Ворошиловград 305, 307
Вха (р.) 297
Вязьма 79
- Г**
- Гайсин 224, 225
Галинівка 345
Галицька земля 22, 31, 39
Галицько-Волинське князівство
22, 24
Галич 22, 23, 195, 272, 273
Галичанів 257
Галичина 17, 33, 37, 40, 41, 48,
72, 76, 77, 123, 124, 125,
126, 138, 143, 157, 187,
188, 190, 202, 203, 231,
239, 240, 242, 244, 245,
247, 248, 250, 256, 260,
261, 266, 267, 268, 269,
271, 319, 323, 324, 332,
348, 349, 350, 351, 352,
357, 359, 360
- Гирич 98
Гірський Тікич 53
Глинна 260
Глинцівка 252
Глиняни 124, 125, 249
Глядени 19
Гнила Липа (р.) 195
Гнилець 41
Гнилоп'яті (р.) 157
Година 257
Голендра (ст.) 226
Голандія 86
Головецьке 192
- Головчанка (р.) 193
Гологори 265
Голтва 112
Гомель 97, 286
Гончарихи (м.) 157, 160
Гончарівський шлях 157
Горинь 46, 158, 356
Городець (с.) 341
Городище 149, 264
Городниця 335
Городнянський р-н 304
Городок 123, 124, 125, 248,
249, 251, 254, 256, 257,
258, 259, 260, 264
Городок Ягайлонський 249, 257
Горохів 345, 347
Горохівський р-н 369
Горохівщина 344
Готня 306, 308
Гошанський р-н 368, 370
Грабівці 192
Грабовець 192
Гребінка 209, 210, 211, 215
Григорівка 118, 283
Гродно 273
Грубешів 234
Грубешово 234
Грюнвальд 27, 30, 31, 35, 36
Губиниха (ст.) 304
Губків 348
Гулівці 226
Гурки (с.) 355
Гусне 190
Гусятин 67, 267
Гуцульщина 245
- Г**
- Горонда 189
- Д**
- Данков 80
Дашків 62
Демблін 280
Демидівський р-н 348, 354, 368,
369
Денисів 264

Деражненському р-н 353
 Деражненщина 353
 Держане 353
 Десна 90, 91, 92, 94, 98, 102,
 105, 110, 113, 306, 308
 Деуліно 81
 Джанкой (м.) 219, 220
 Дикі Лани 200
 Дібровна 63
 Дніпро 21, 29, 33, 34, 39, 41,
 45, 51, 62, 64, 84, 87, 93,
 104, 106, 110, 116, 117,
 161, 174, 177, 178, 180,
 181, 217, 224, 231, 286,
 288, 289, 290, 291, 292,
 293, 306, 307, 308, 316,
 318, 331
 Дніпропетровська обл. 184, 208,
 285, 288, 289, 304, 310
 Дністер (р.) 29, 73, 74, 76, 82,
 83, 195, 200, 233, 237, 267,
 277, 283, 294, 295
 Добжинська земля 31
 Добромиль 124
 Добряни 255
 Довге (с.) 369
 Довгомостиськ 257, 259
 Долина 351, 360
 Долинщина 245
 Доляни 255, 257
 Домажир 251, 252
 Дон 206, 207, 208, 218
 Донбас 207, 222, 288, 318,
 368, 371
 Донсько-Будьонівський р-н 311
 Дорифельд (с.) 247
 Дорогичинська земля 31
 Дорогобуж 63, 88, 92
 Дорогочин 23
 Дорогочинський р-н 355
 Доростол (сучасна Силістра) 11,
 12, 13
 Дрогобицька область 298, 321,
 349, 360
 Дрогобич (м.) 190, 191, 256,
 261, 272, 295, 296
 Дрогобиччина 350, 351

Дроздовичі (с.) 123
 Дубенський р-н 373, 374
 Дубляни 260
 Дубно 48, 158, 281, 342, 347,
 354, 358
 Дубова Долина 254
 Дубровиця 353
 Дубровно 33, 34
 Дунай 11, 12, 13, 14, 15, 21,
 75, 82, 83, 84, 275, 276

Е

Естонія 270, 275

Є

Європа 23, 31, 34, 36, 45, 83,
 137, 145, 153, 186, 187,
 253, 270, 313, 316, 337
 Єзерна 271
 Єлець 79
 Єлисаветград 230
 Єнікале 221

Ж

Жашків 226, 227, 228
 Жванець 131
 Жемайтія 31
 Животів 227
 Жидачівська земля 31
 Житомир 157, 224, 232, 281,
 291, 292, 330, 344, 346
 Житомирська обл. 297, 306,
 323, 335, 346, 358
 Житомирщина 157, 304, 310,
 346, 372
 Жмеринка 224, 294
 Жовква 123, 251
 Жовті Води 116, 117, 118, 119,
 143, 151
 Жупани 192
 Журавинець 272, 273

З

Завалів 197
 Завалів (с.) 195

Задніпров'я 50, 87, 100, 101,
 103, 104, 106, 107, 112, 113
 Закарпаття 21, 187, 190, 239,
 242, 269, 296, 318
 Закозельє (с.) 355
 Залісся 202
 Замкова Паланка 192
 Замковичі (с.) 252
 Замостя 125, 206, 233, 234,
 235, 236, 237, 238
 Заполяр'я 297
 Запоріжжя 51, 52, 74, 81, 82,
 84, 115, 208, 286, 288, 289,
 311
 Заріччя 255
 Заслав 39, 45, 46, 47, 48, 49
 Західна Волинь 231
 Західна Європа 23, 26
 Західний Буг 271, 295
 Збараж 39, 46, 125
 Зборів 127, 131, 264
 Збриж 202
 Збрись 261
 Збруч 202, 249, 261, 266, 267
 Звенигород 80
 Звенигородка 228, 293
 Здовбиця (с.) 371
 Здолбунів 294, 347
 Здолбунівський район 365, 367,
 371
 Зелений Клин (с.) 309
 Зимна Вода 250
 Знам'янський р-н 302
 Золота Липа (р.) 195, 197, 200
 Золота Орда 18, 26, 27, 29, 30
 Золотий Ріг (бухта) 9
 Золотоноша 231
 Золочів 264, 265
 Золочівка 354
 Зубра 250
 ЗУНР 239, 240, 241, 242, 244,
 250, 251, 252, 254, 255,
 256, 260, 261, 262, 266,
 267, 269

I

Івангород 98, 106, 107, 111
 Івашків (с.) 196
 Ізмаїл 75, 83, 277
 Ізюм 286
 Ізюмський р-н 302
 Ізяслав 19, 20, 294
 Ізяславський р-н 344
 Іллінці 291, 293
 Інгалець 117, 295
 Інгул (р.) 309
 Іоаннополь 13
 Ітиль 11, 18
 Ічнянський полк 138

Й

Йіглава 298

К

Кавказ 16, 283, 284, 286
 Калинівка 224
 Калуга 79, 80
 Калуш 266
 Калущина 357
 Кальницький полк 146
 Кама 18, 19
 Камінь 96
 Камінь-Каширський 353
 Кам'янець 224
 Кам'янець-Подільська обл. 307,
 344
 Кам'янець-Подільський 67, 71,
 72, 223, 224, 226, 267, 358
 Канів 17, 41, 43, 59, 61, 62, 64,
 231
 Кара-Кермен (Очаків) 62, 84
 Карасубазар 220
 Карачев 112
 Карелія 273
 Карельський перешийок 273,
 274, 275
 Карпати 189, 192, 295, 296,
 329, 349, 350, 351
 Карпатська Україна 337
 Карпатський хребет 195
 Касимів 80

- Каспій 21, 22
 Катеринослав 208, 218
 Кафа 78, 84
 Каширу 80
 Кеданичі 351
 Керч 221, 284
 Керченський пів-о 221, 284
 Київ 9, 10, 11, 13, 15, 16, 18,
 19, 21, 22, 39, 41, 93, 108,
 126, 141, 146, 204, 207,
 208, 209, 210, 211, 212,
 214, 222, 224, 228, 233,
 243, 256, 281, 282, 283,
 286, 289, 290, 291, 297,
 314, 323, 326, 373
 Київська земля 29, 40
 Київська обл. 297, 323
 Київська Русь 7, 8, 11, 13, 14,
 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21,
 24, 25
 Київський полк 138
 Кіівщина 33, 37, 40, 41, 42, 51,
 52, 72, 82, 116, 139, 231,
 233, 304, 310, 340, 371, 372
 Кишинів 276, 277, 278
 Ківерці 347, 355
 Кілія 75, 83
 Кінбурн 84
 Кіровоград 310
 Кіровоградська обл. 28, 297,
 302, 307
 Кіровоградщина 290, 310
 Кічкаська переправа 51
 Клеванський р-н 367, 373
 Клевань 355
 Клевень (р.) 113, 304
 Клива 194
 Княжий міст 257
 Кобеляки 177, 180
 Кобрин (м.) 355
 Кобринський р-н 355
 Ковель 271, 281, 293, 307, 310,
 331, 345, 347, 352, 355
 Ковельщина 344, 353, 373, 374
 Когильне 355
 Кодима (р.) 230
 Козельники 252
 Козирищина (с.) 369
 Козичі 251
 Козівка 202
 Козільники 250
 Козова 202
 Козятин 224, 225, 226, 227,
 228, 293
 Колки 355
 Колківщина 356
 Коломия 243, 245, 272, 295,
 351, 352
 Коломну 79, 80
 Комарицька волость 109, 111,
 112
 Комарницьке 191
 Конотоп 146, 147, 148, 149,
 150, 151, 152, 153, 154, 208
 Константинополь 8, 9, 10, 14,
 17, 84
 Конохи (с.) 197, 201, 202
 Копачів (с.) 105
 Копиченці 357
 Корецький р-н 366, 367, 368,
 373
 Кореччина 353
 Коропець 63
 Коростенський р-н 372
 Коростень 232, 304, 309, 310,
 346
 Корсунь 16, 43, 51, 52, 74, 119,
 151, 293, 299, 309, 318, 330
 Космач 352, 357
 Костопіль 343
 Костопільський р-н 344, 366,
 368
 Костопільщина 344, 345
 Костянтинів 46, 49
 Костянтиноград 216
 Котельвський р-н 302
 Краків 26, 42, 44, 59, 61, 126
 Краківець 260
 Красилів 46
 Красилівка 228
 Красне 244, 261
 Красний Лиман 306
 Красноармійський р-н 311
 Красноільськ 295

- Краснокорець 47
 Краснопіль 157, 226
 Красносілка 159
 Красностав 234, 237
 Кременець 39, 46, 342, 343,
 345, 347, 348, 358
 Кременеччина 344, 345, 353,
 374
 Кременчук 116, 230, 289
 Кривий Ріг 286, 294
 Крим 13, 16, 37, 38, 39, 45, 50,
 51, 55, 61, 74, 83, 86, 133,
 147, 150, 169, 216, 217,
 218, 219, 220, 221, 222,
 227, 231, 238, 284, 285, 286
 Кримки (с.) 302
 Кримський ханат 26, 36, 37
 Кричев 33, 63, 97
 Кріт (о.) 9
 Кропивна 34
 Кропивнянський полк 138
 Крути 206, 208, 209, 210, 211,
 212, 213, 214, 237, 238, 364
 Кубань 221
 Кудриня 358
 Кузьмин 46
 Куликів 251
 Куликове поле 28
 Кульпарків 250
 Купчинці 264
 Курськ 79, 96, 111, 286, 287
 Кутища 160, 161
 Кучманський шлях 50
- Л**
- Лабунь 47
 Лавочне 192
 Лаврів 348
 Лановеччина 344
 Латвія 270, 275, 362
 Латинська Америка 337
 Лебедин 51, 80, 306, 308
 Ленінград 279, 284, 315
 Липетня 226
 Липовець 226, 227, 228, 291
 Лисоня 197, 198, 199, 200, 205
- Литва 27, 31, 32, 33, 38, 40,
 42, 45, 46, 63, 69, 92, 132,
 156, 270, 273, 275, 362
 Личаков 250
 Лівни 79
 Лівобережжя 50, 87, 108, 109,
 147, 210, 214, 231, 233, 288
 Лозова 208, 216, 217, 310
 Лопата (г.) 360
 Лохвиця 109, 112, 146, 282
 Лубни 69, 70, 91, 109, 112
 Лукавець 265
 Лукашівка 227
 Луків 265
 Луцьк 38, 158, 281, 293, 294,
 307, 340, 347, 348, 355,
 361, 367, 376
 Луцький р-н 346, 368, 369, 370,
 374
 Луччина 344
 Львів 31, 36, 41, 65, 66, 77,
 114, 122, 123, 124, 141,
 142, 143, 157, 168, 171,
 188, 189, 193, 195, 204,
 205, 234, 235, 238, 239,
 240, 241, 242, 243, 244,
 245, 246, 247, 248, 249,
 250, 251, 252, 253, 254,
 255, 256, 258, 259, 260,
 261, 262, 264, 265, 268,
 269, 271, 281, 295, 296,
 314, 316, 317, 324, 330,
 333, 340, 361, 362, 375,
 376, 377
 Львівська земля 31, 122
 Львівська обл. 247, 298, 321,
 323, 335, 349
 Любар 46, 155, 157, 158, 159,
 160, 161, 166, 167, 169,
 170, 223
 Любінь 260
 Любінь Великий 250, 252, 254,
 260
 Любінь Малий 254
 Люблин 126
 Люблін 41, 281
 Люблінське воєводство 273

Люблінщина 40
 Люботин 215
 Людвинівка 191
 Людвиполь 343
 Людвіпольський р-н 335
 Ляхівці 47, 158

М

Майнила (с.) 273
 Маківка (г.) 192, 193, 194, 195,
 197, 204, 205
 Малехів 250
 Малин 348
 Маневичі 331, 358
 Манн 348
 Маріньяно 60
 Маріуполь 311
 Маркової (с.) 195
 Махнівка 224
 Меджибож 40, 157, 160
 Медика 255, 257
 Межигірці 351
 Межиріцький р-н 368
 Мезин 98, 110
 Мелітополь 217, 218, 288, 309
 Мельна 98
 Мена 101
 Мерефа 217
 Миколаїв 200, 295, 326, 328
 Миргород 89, 107, 108, 112,
 113, 289
 Миргородський полк 138
 Миропіль 223
 Михайлів 79, 80
 Мізоцький р-н 370
 Мізоч 345, 353
 Міклашов 260
 Мілана 251
 Мінськ 64
 Міські Пасіки 250, 251
 Млинів 294
 Могильне 355
 Можайськ 79, 80
 Мозир 306, 309
 Молдавія 50, 68, 73, 74, 75,
 132, 133, 141, 147, 283, 305

Молочна (р.) 16, 288
 Монастирськ 264
 Моргартен 27
 Москва 32, 39, 59, 62, 63, 79,
 80, 81, 86, 88, 89, 92, 94,
 95, 99, 102, 104, 111, 132,
 133, 134, 135, 136, 141,
 142, 145, 146, 149, 152,
 154, 155, 162, 168, 169,
 170, 253, 275, 279, 282,
 283, 284, 287, 315, 336, 359
 Московська держава 32, 33, 34,
 88, 97, 103, 107, 109, 110,
 113, 153, 155, 156, 157, 173
 Московське князівство 28, 33,
 62
 Мостиськ 41
 Мстиславець 33
 Мстиславль 63, 97
 Мукачеве 192, 296
 Мукачево 189
 Муравський шлях 111
 Мушкетово 310
 М'ясківка 232

Н

Нагуєвичі 191
 Наддніпрянщина 115, 122, 194,
 203, 303
 Нарва 286
 Нарев (р.) 297
 Настасов 196
 Недільна (с.) 357
 Нижній Новгород 21
 Нижня Рожанка 192
 Ніжин 88, 89, 91, 93, 97, 98,
 99, 100, 105, 107, 109, 146,
 147, 317
 Ніжинський полк 138, 146
 Нікополь 218, 290, 294
 Німеччина 187, 221, 273, 277,
 278, 279, 288, 298, 311,
 313, 314, 317, 320, 322,
 324, 326, 334, 336, 337,
 345, 346, 349, 358, 360
 Нова Гребля 226

Новгород-Сіверський 88, 89, 91,
93, 95, 96, 97, 98, 99, 102,
103, 104, 108, 110
Новий Осередок 355
Новоархангельський р-н 28
Новогеоргіївка (с.) 309
Новоград-Волинський 310, 344,
345, 346
Новоіванівка (с.) 309
Новомиргород 230
Новомосковськ (ст.) 288, 304
Новоолексіївка 218
Новосілки (с.) 354, 355
Носівці 104, 108

О

Оброшино 249, 250
Овруч 306, 309
Одеса 226, 227, 275, 283, 284,
328
Одеська обл. 298, 307
Ожидів 265
Ока 19
Олевськ 304, 306
Олександрівка 230
Олександрівськ 208, 210, 216,
217, 218
Ольвіополь 230
Ольшаниця (Вільшанка) 37, 41,
42, 43, 56, 62
Орел 17, 287
Оржів 344
Орловська область 304
Орша 27, 32, 33, 34, 35, 36, 59,
60, 61, 63, 64, 65, 66
Османської імперія 82, 83, 86
Острог 46, 49, 65, 68, 71, 72,
345, 347, 358
Острожецький р-н 368, 370
Острозький р-н 370
Остропіль 46
Охматов 37, 53, 54, 56, 165
Очаків 62, 78, 83, 84, 181
Ошель 20

П

Павії 60
Павлоград 208, 217, 304, 308
Паннонія 21
Пантелиха 196
Пардубице 298
Париж 255, 256, 324
Пасівка 226
Пашева 354
Пд. Прикаспій 9
Пединівк 41
Переволочна 173, 174, 177,
178, 179, 180, 183
Перекоп 55, 78, 83, 216, 218,
284, 286
Перемиська земля 31
Перемишль 78, 193, 195, 248,
249, 252, 254, 257, 258,
259, 296
Перемишляни 245, 265
Переяслав 80, 98, 103, 104,
132, 134, 171
Переяславець 11
Переяславль 80
Персенківка 250, 251, 252
Петриківці 226
Петрушкіно 103
Пилявці 120, 121, 143, 151
Пирятин 289
Південна Бессарабія 270, 275
Південний Буг 29, 76, 294, 295
Північна Буковина 187, 239,
270, 275, 278, 307
Підгаєцький повіт 195
Підгайці (с.) 198, 370
Підкамінь 265
Пінськ 41, 62, 342
Пінщина 42
Пісочно 200
Плющівка (с.) 309
Погар 194
Поділля 27, 28, 33, 35, 37, 38,
39, 40, 41, 48, 51, 63, 64,
67, 68, 71, 76, 103, 187,
195, 196, 231, 232, 267,
283, 296, 307, 346, 347, 376
Подільська земля 27, 29, 31

- Подунав'я 13, 73
 Покотилов 230
 Покуття 245
 Поланочка (с.) 228
 Полісся 33, 41, 42, 46, 49, 72,
 76, 233, 271, 293, 296, 306,
 310, 331, 342, 344, 347,
 348, 354, 355, 356, 357,
 363, 365, 367, 368, 371,
 372, 376
 Поліська низина 352
 Поліської обл. 306
 Половецька земля 16, 17
 Полонне 46, 47
 Полтава 109, 112, 175, 177,
 183, 184, 185, 190, 210,
 215, 217, 289
 Полтавський полк 138
 Полтавщина 116, 231, 302
 Польське королівство 26, 27, 30,
 38, 42, 45, 56
 Польсько-Литовська держава 62,
 64, 86
 Польща 14, 21, 23, 30, 31, 33,
 34, 35, 37, 39, 42, 46, 59,
 72, 74, 83, 119, 130, 139,
 140, 141, 145, 147, 157,
 171, 231, 232, 240, 252,
 253, 256, 258, 260, 263,
 266, 267, 268, 270, 272,
 273, 278, 295, 310, 315,
 319, 320, 324, 329
 Полянівка (р.) 112
 Попелі 255
 Попівну (с.) 355
 Поросся 18
 Порохонь 89
 Посухів (с.) 200
 Потутори (с.) 200
 Почеп 88, 90, 99
 Правобережжя 224, 233, 307,
 309
 Правобережна Україна 227,
 232, 291, 292, 296, 306,
 332, 346, 359
 Прага 337
 Преображенський полк 179
 Приазовські степи 204
 Прибалтика 30, 292, 315
 Придніпров'я 17, 64
 Прикам'я 19, 20
 Прикарпаття 193, 307, 331,
 350, 351, 352, 356
 Прилуки 89, 100, 110, 211, 289
 Прилуцький полк 138
 Прип'ять 290, 306, 307, 308,
 331, 355
 Причорномор'я 21, 29
 Проскурів 224, 226, 276
 Прут (р.) 276, 294, 295
 Псков 286
 Пустинка (с.) 332
 Путівль 79, 90, 91, 92, 93, 94,
 96, 97, 99, 100, 101, 103,
 106, 107, 108, 109, 110,
 111, 114, 151, 152
 Пушкарівка 174, 175, 178, 180
 П'ятки (с.) 72, 226
- Р**
- Рава Руська 243, 248, 251, 258
 Радивилів 354
 Радовичі 352
 Радомишль (с.) 232, 293, 348,
 369
 Радчин/Рачин (Дубенська во-
 лость) 48
 Райгород 291
 Райхскомісаріат Україна 347,
 349
 Раківець 196
 Ратне 355
 Рацево (с.) 309
 Ржищево 293
 Рибачий (пів-о) 273
 Рильськ 79, 90, 96, 98, 101,
 102, 104, 109
 Рівне 39, 271, 281, 294, 343,
 344, 345, 347, 348, 355
 Рівненська обл. 321, 323, 335,
 341, 358, 371, 373, 374, 375
 Рівненщина 335, 343, 344, 353,
 354, 355, 365, 367, 368,

- 369, 370, 371, 373, 374
Річ Посполита 49, 50, 55, 61,
72, 73, 78, 81, 86, 87, 88,
89, 97, 99, 102, 103, 104,
109, 110, 112, 113, 115,
119, 122, 125, 126, 128,
130, 132, 133, 140, 141,
145, 155, 156, 157, 158,
159, 162, 169, 173, 255,
267, 271
Рогатин 63, 252, 271
Роги (с.) 228
Родатичі 254, 257
Розвадов 200
Романів (с.) 31, 80, 375
Ромени 97, 98, 113
Ромни 97, 103
Російська імперія 5, 153, 173,
201
Російська Федерація 331
Росія 32, 49, 63, 171, 173, 187,
189, 206, 207, 208, 223,
232, 263
Ростов 284
Рось (р.) 14, 16, 17
Рудаково 310
Рудне 249
Румунія 261, 272, 276, 277,
278, 279, 283, 294, 297,
315, 320, 326
Ряжськ 80
Рязань 79
Рясна Руська 250, 251, 252
- С**
- Саксин на Волзі 16
Самара (р.) 17
Самбір 124, 193, 252, 258, 261,
296
Самбор 78, 260, 357
Самгородок (м.) 224, 226, 233
Сандомирська земля 40
Саратов 305
Сарненський р-н 271, 341, 366
Сарненщина 341, 344
Сарни 273, 293, 310, 343, 355
- Свалява 296
Свердловськ (м.) 286
Священна Римська імперія 30
Севастополь 216, 220, 221,
275, 284, 286, 298, 314
Севськ 89, 90, 91, 96, 101, 102,
111
Сейм (р.) 90, 98, 101, 110, 113,
151, 152, 304
Семенівський полк 179
Семиківці 195, 196, 197
Сенечів 191
Сенкевичівський р-н 370
Середземне море 9, 10
Середній Ахтуб 305
Середнього Наддніпров'я 29
Серкісов 79
Серпухов 80
Сиваш 218, 219
Сиволожів 107
Сигнівка 251, 252
Сильчів (Сенчі?) 112
Синевідськ 191
Синельникове 217
Сині Води 27, 28, 29, 35, 36, 54
Синоп 78, 84
Синюха (р.) 28, 54
Синява 48, 49
Ситне (с.) 354
Сихів 250, 252
Сіверський Дінець 16
Сіверщина 33, 37, 86, 89, 90,
91, 99, 104, 108, 112
Сімферополь 216, 219, 220,
221
Скала 267
Скварява 265
Сквира 227
Сквирка 228
Сквирський повіт 233
Скнилів 250, 251, 252
Сколе 190, 191, 351, 360
Скопин 79, 80
Славська (долина) 192
Славське 192
Славута 293
Славутина 47

Славутський р-н 344
 Слободища 157, 168, 169
 Словечно 309
 Слов'янськ 217
 Слуцьк 63, 69
 Случ 159, 161, 162, 343, 355
 Случово (с.) 355
 Смоленськ 33, 34, 63, 79, 86,
 87, 88, 90, 99, 100, 101,
 103, 104, 110, 111, 113, 288
 Смоленська земля 33, 81
 Снов 105, 306
 Сож (р.) 288
 Сокаль 41, 63, 251, 261, 271,
 346
 Сокольники 250, 252, 260
 Соколи 177
 Сорочині 112
 Сортавала 275
 Соснівка 148, 149, 150, 153
 Соснів (с.) 197
 Спаське Поле 109, 111
 СРСР 5, 270, 273, 274, 275,
 276, 277, 278, 279, 280,
 283, 296, 298, 299, 300,
 305, 318, 319, 320, 321,
 322, 324, 325, 327, 330,
 337, 358, 367, 374
 Ставище (м.) 227, 228
 Ставчани 249, 250
 Сталінська обл. 297, 302, 306,
 311
 Станіславів 242
 Станіславська обл. 298, 321,
 323
 Старий Самбір 124
 Старі Санжари 177, 178
 Стародуб 88, 90, 91, 95, 96, 97,
 98, 99, 100, 107
 Стародубська земля 31
 Старокостянтинів 46, 49, 158,
 223, 224
 Степ 17, 125
 Степанщина 353
 Степань 353, 355
 Стир 233, 356, 368
 Стоділки 255, 257

Страбичів (Мезе Терешеш) 189,
 190
 Страхолісса (с.) 290
 Стрий 189, 190, 191, 272, 296
 Стрийщина 245
 Стугна (р.) 14
 Студинка (р.) 196, 197
 Ступники (с.) 226
 Суботів 115
 Сугров 16
 Судова Вишня 249, 254, 256,
 257, 258
 Сула (р.) 14
 Сульжин 47
 Суми 289, 306, 308
 Сумська обл. 297, 304
 Суров 306
 Сурож 16
 Суха Воля 251
 Сушки (с.) 372
 Східна Волинь 159
 Східна Галичина 125, 187, 188,
 240, 248, 250, 256, 260,
 261, 266, 267, 268
 Східна Європа 17, 26, 56, 78,
 114, 173, 261, 318, 329, 338
 Східна Прусія 236
 Східно-Болгарське царство 13
 Сян 23, 243, 249, 254, 259, 272
 Сянки 41, 190

Т

Таванська переправа 51
 Тавань 62
 Таврида 18
 Тальне (ст.) 228
 Таманський пів-в 286
 Таращанщина 227
 Тарнавка 192
 Татарівка (г.) 192
 Ташків 47
 Терешовельська земля 31
 Терешовля 38, 264
 Терешовлянський повіт 196
 Терешнівський р-н 371, 375
 Тернопіль 48, 49, 125, 242, 243,

- 264, 271, 295, 314
 Тернопільська обл. 67, 297, 321, 335, 349
 Тернопільщина 196, 245, 349, 350, 365
 Тетерів (р.) 167
 Тетіїв 227
 Тирасполь 276
 Тихий хутір 227
 Торговиця (м.) 228, 229
 Торчин 295
 Трансильванія 86, 147
 Трапезунд 78, 84
 Троянів 291
 Трубчевськ 90, 99
 Тузла 84
 Тульчин 232
 Турбів 291
 Туреччина 42, 45, 49, 50, 55, 73, 75, 78, 81, 83, 86, 115, 141
 Турка 191, 351
 Тустань 195
 Тухла 192, 194
 Тучин 355
 Тушино 80
- У**
- Уборть (р.) 233, 306, 307
 Угнів 251
 Угорська Русь 244
 Угорське королівство 30
 Угорці 252
 Угорщина 21, 23, 42, 45, 68, 74, 132, 244, 272, 279, 297, 315
 Ужок 191, 192
 Ужоцький перевал 190, 192
 Уканов 226
 Україна 5, 6, 24, 29, 36, 37, 39, 47, 56, 62, 65, 66, 67, 70, 73, 77, 85, 98, 103, 109, 115, 122, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 153, 154, 155, 156, 169, 170, 173, 184, 186, 187, 194, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 220, 223, 224, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 237, 238, 241, 243, 260, 268, 272, 274, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 290, 291, 292, 296, 297, 301, 307, 310, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 336, 337, 338, 339, 340, 343, 346, 347, 353, 354, 359, 360, 361, 362, 363, 366, 367, 371
 Уличів 348
 Улянівка 230
 Уманський полк 138
 Умань 226, 228, 229, 230, 282
 УНР 206, 207, 219, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 237, 238, 244, 256, 262, 263, 266, 336
 Успенка (с.) 307
 Устечко 261
 Устюг Великий 19
- Ф**
- Фастів 50
 Феодосійська затока 221
 Філіппополь 12
 Фінляндія 273, 274, 275, 278, 279, 297
 Фінська затока 273, 274, 275
 Фракія 12
 Франція 45, 86, 129, 187, 253, 261, 275, 277
- Х**
- Ханко (пів-в) 273
 Харків 207, 208, 212, 213, 216, 217, 285, 286, 287, 306,

308, 329
 Харківська обл. 297, 301, 302
 Харківщина 302, 314
 Хелмська земля 31
 Херсон 217
 Херсонщина 202, 231
 Хирів 193, 248, 252
 Хмельник 224, 225
 Ходорівщина 245
 Хозарія 11
 Хозарська держава 11
 Хозарський каганат 21
 Холм 23, 271, 331
 Холмщина 33, 37, 40, 126, 234,
 360, 373
 Хорол (р.) 107
 Хоростків 195
 Хотин 82, 277
 Христинівка 228, 293
 Хуст 296
 Хуші 276

Ц

Царград 14
 Цвітково 228
 Ценівка 197, 199, 200, 201
 Центральна Європа 17, 173
 Центрально-Східна Європа 6,
 170
 Цецора 50, 74
 Цуманщина 356

Ч

Червоноармійськ 295
 Черемош (р.) 277
 Черемшана 19
 Черкаси 41, 43, 47, 64, 230,
 231, 291
 Черкаський полк 53, 54, 137
 Черкаський р-н 304
 Черконінці 261
 Чернівецька обл. 297, 321
 Чернівці 188, 276, 277, 294
 Чернігів 88, 90, 98, 100, 103,
 104, 105, 106, 107, 108,
 212, 289

Чернігівська обл. 297, 302, 304
 Чернігово-Сіверська земля 29,
 81
 Чернігово-Сіверщина 33, 86,
 87, 88, 90, 91, 99, 100, 103,
 104, 108, 109, 112, 113, 114
 Чеснівка 226
 Чеське королівство 30
 Чехословаччина 263, 297, 298,
 310, 315
 Чигирин 52, 54, 98, 129, 132,
 133, 134, 135, 141, 144, 283
 Чигиринський полк 52, 55, 137
 Чонгарський міст 218
 Чорне море 21, 22, 25, 83, 84,
 204, 297
 Чорний ліс 41, 350, 357
 Чорний шлях 51
 Чорноморський басейн 83
 Чортківщина 202
 Чугуївський р-н 302
 Чуднів (м.) 155, 159, 161, 166,
 167, 168, 169, 223, 226
 Чурилов 63

Ш

Шарукань 16
 Шацьк 80
 Швейцарська конфедерація 27
 Швеція 49, 86, 87, 132, 133,
 155, 173
 Шевченківський р-н 302
 Шевченко 67, 70, 188, 310
 Шепетівка 47, 223, 224, 293,
 346, 347
 Шепетівський р-н 344
 Шкарівка (с.) 228
 Шкуратівка (р.) 159
 Шманьківчики 261
 Шпола 228
 Шумськ 22, 345

Ю

Югославія 297, 315
 Юг (р.) 19
 Юзефовка 226

Юр'ївський р-н 302

Я

Яворів 258, 259, 260, 261

Ягольниця 261, 263

Ялта 221

Ямпіль (с.) 232, 370

Янів 124, 258, 259, 260, 345

Янів (тепер Івано-Франково) 124

Янова (Іванова) Долина (м.) 345

Янушполь 226

Яполоть (с.) 348

Ярославль 19, 80, 153

Ярослав (м.) 23, 258

Ясси 74, 75, 276

Наукове видання

**НАРИСИ
ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Навчальний посібник

Автори:

Атаманенко В., Близняк М., Веденєєв Д., Грицюк В., Каляєв А.,
Ковальчук В., Кралюк П., Кулаковський П., Лисенко О., Пасічник І.,
Пасічник М., Патриляк І., Плевако І., Рудько С., Слісаренко О.,
Смирнов А., Трофимович В., Трофимович Л., Яремчук В.

Головний редактор *Ігор Пасічник*

Технічний редактор *Роман Свиначук*

Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 42х30/4. Ум. друк. арк. 23,02. Тираж 300 пр. Зам. № 45-14
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «OriumNewC»

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свиначук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.